

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**МІЖНАРОДНІ
ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ
І ЗНАХІДКИ**

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЗАСНОВАНИЙ 1991 р.

Випуск 22

Київ – 2013

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — Вип. 22: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С.В. Віднянський. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. — 378 с.

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол № 9 від 29 жовтня 2013 р.*

Збірник наукових праць присвячено висвітленню участі України в міжнародних політичних, економічних та культурних відносинах, актуальних питань зовнішньої політики провідних держав Європи і проблем нової та новітньої історії Австро-Угорщини, Болгарії, Іспанії, Італії, країн Вишеградської групи, а також окремим методологічним та історіографічним проблемам історичної науки.

Редакційна колегія:

С.В. Віднянський, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України (*відповідальний редактор*);

Н.В. Кривець, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України (*відповідальний секретар*);

М.М. Варварцев, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

І.І. Вовканич, доктор історичних наук, професор, Ужгородський національний університет;

Мар'ян Гайдош, кандидат історичних наук, Інститут суспільних наук Словацької академії наук (Кошице, Словацька Республіка);

О.М. Горенко, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України;

Л.О. Зашкільняк, доктор історичних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка;

О.Є. Лисенко, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

О.О. Маврін, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України;

А.Ю. Мартинов, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України;

Ренато Різаліті, ординарний професор, Флорентійський університет (Італійська Республіка);

О.С. Рубльов, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

В.Є. Снапковський, доктор історичних наук, професор, Білоруський державний університет (Мінськ, Республіка Білорусь).

Рецензенти: **М.В. Кірсенко**, доктор історичних наук, професор;
С.С. Троян, доктор історичних наук, професор.

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації.
Серія КВ № 6938 04.02.2003 р.

Збірник наукових праць зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання зі спеціальності «Історичні науки». — (Постанова Президії ВАК України від 14 квітня 2010 р., № 1-05/3 // Бюлетень ВАК України. — 2010. — № 5).

© Інститут історії України НАН України
© Автори

Адреса редколегії: вул. Грушевського, 4, офіс 500, Київ, Україна, 01001
тел. +380(44)279-87-04, факс +380(44) 279-63-62, e-mail: vsesvit_vid@mail.ru

International Relations of Ukraine: scientific searches and findings. — 22 Ed.: Interagency collected scientific papers / Executive Editor S.V. Vidnyans'kii. — K.: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2013. — 378 p.

Approved for publication by the Scientific senate of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, protocol № 9, 29 october 2013

The collection of scientific papers is dedicated to the Ukraine's participation in international political, economic and cultural relations, current issues of the leading European countries' policy and the problems of Modern and Contemporary History of Austria-Hungary, as well as the certain methodological and historiographical problems of historical science.

Editorial board:

S.V. Vidnyanskii, doctor of history, professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (*Executive Editor*);

N.V. Kryvets', candidate of history, senior researcher, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (*Executive Secretary*);

M.M. Varvartsev, doctor of history, professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

I.I. Vovkanych, doctor of history, professor, Transcarpathian State University;

Marian Gajdos, candidate of history, Institute of Social Sciences of the Slovak Academy of Sciences (Kosice, Slovak Republic);

O.M. Gorenko, candidate of history, senior researcher, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

L.O. Zaschkil'nyak, doctor of history, professor, Ivan Franko National University of Lviv;

O.E. Lysenko, doctor of history, professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

A.A. Mavrin, candidate of history, senior researcher, M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine;

A.Yu. Martynov, doctor of history, senior researcher, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Renato Risaliti, professor, University of Florence (Italy);

O.S. Rubliov, doctor of history, professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

V.E. Snapkovsky, doctor of history, professor, Belarusian State University (Minsk, Belarus).

Reviewers: **M.V. Kirsenko**, doctor of history, professor;

S.S. Troyan, doctor of history, professor.

Certificate about governmental registration of publishing means of mass information
Series "KV" № 6938 04.02.2003

The collected scientific articles are registered by the Presidium of the Higher Attestation Commission of Ukraine as professional scientific publication in «Historical Sciences». — (Decree of the Presidium of the Higher Attestation Commission of Ukraine, April 14, 2010 as entry № 1-05/3 // Bulletin of Higher Attestation Commission of Ukraine. — 2010. — № 5).

© Institute of History of Ukraine
of the NAS of Ukraine

© Authors

Address of the editorial office: 4, M. Hrushevs'koho, office 500, Kyiv, Ukraine, 01001.
Tel. +380(44)279-87-04, fax +380(44)279-63-62, e-mail: vsesvit_vid@mail.ru

ЗМІСТ

УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ПОЛІТИЧНИХ, ЕКОНОМІЧНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ВІДНОСИНАХ

<i>Микола Варварцев.</i> Джузеппе Гарібальді: морськими шляхами в Україну (1824–1834 рр.).....	9
<i>Оксана Іваненко.</i> Культурно-освітня діяльність чеської громади в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.).....	31
<i>Владислава Піскіжова.</i> Українсько-болгарські зв'язки в галузі образотворчого мистецтва другої половини XIX — початку XX ст.....	52
<i>Олена Гуменюк.</i> Студентські корпорації у контексті міжнародної діяльності української міжвоєнної еміграції в Європі.....	68
<i>Оксана Блашків.</i> Словацька культура в публікаціях Дмитра Чижевського на сторінках славістичних часописів у міжвоєнний період.....	81
<i>Наталія Кривець.</i> Німецькі вчені в Новоросійському університеті: наукова та викладацька діяльність (друга половина XIX ст.).....	94
<i>Сергій Кот.</i> «Колекція Кенігса» в контексті переговорів між Україною та Королівством Нідерланди щодо повернення культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої світової війни.....	107

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КРАЇН ЄВРОПИ

<i>В'ячеслав Ціватий.</i> Європейський зовнішньополітичний простір доби раннього нового часу (XVI–XVIII ст.): концепти і дипломатичний інструментарій.....	116
<i>Ганна Харлан.</i> Політика Федеративної Республіки Німеччина щодо нових незалежних держав Центрально-Східної Європи в 1990-х роках.....	129
<i>Михайло Тюкалов.</i> «Мосульське питання» у близькосхідній дипломатії Великої Британії та США в 1920-і роки.....	144
<i>Любов Павлишин.</i> Досвід інтеграції Чеської Республіки до Європейського Союзу (1993–2004 рр.).....	156
<i>Віталій Андрейко.</i> Проблеми координації чесько-словацьких міждержавних відносин у контексті євроатлантичної інтеграції.....	180

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Дмитро Миколенко.</i> До питання про соціальну підтримку режиму С. Стамболова в Болгарії (1887–1894 рр.).....	197
<i>Олександр Кравчук.</i> Політична діяльність Т.Г. Масарика в Австро-Угорщині (1882–1914 рр.).....	217
<i>Валентина Годлевська.</i> Вибори до генеральних кортесів 1982 року і новий імпульс консолідації демократії.....	238

Василь Віднянський. Взаємодія учасників Вишеградської групи із зовнішньополітичним середовищем з етнополітичних питань	253
Вікторія Вдовиченко. Трансформаційні процеси в італійському суспільстві в контексті імплементації Маастрихтського договору	265

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Андрій Мартинов. Європейська історична пам'ять: зміна способів формування та умов існування	281
Олег Горенко. Людина в історичній ситуації і раціональність досвіду: рецепція Д. Г'юма і М. Вебера в контексті методологічного самовизначення історика	299
Ольга Мітькіна. Огляд підходів до вивчення міжкультурного діалогу і процесів взаємодії культур	324
Віталій Мікєладзе. Політика європейських союзників США щодо розв'язання Карибської кризи: історіографія питання	337
Іван Боровець. Слідами воєнної історії в особах (рецензія на книгу Jašek P., Kinčok B., Lacko M. Slovenskí generáli 1939–1945. — Praha, 2013. — 393 s.)	357

* * *

Павло Степанович Сохань (1926–2013)	370
Відомості про авторів	376

CONTENTS

UKRAINE IN INTERNATIONAL POLITICAL, ECONOMIC AND CULTURAL RELATIONS

<i>Mykola Varvartsev.</i> Giuseppe Garibaldi: sea routes in Ukraine (1824–1834).....	9
<i>Oksana Ivanenko.</i> Cultural and educational activities of the Czech community in Ukraine (the second half of the nineteenth — the early twentieth century)	31
<i>Vladislava Piskizhova.</i> Ukrainian-Bulgarian relations in the field of fine arts of the second half nineteenth — early twentieth century	52
<i>Olena Gumeniuk.</i> Students corporations in the context of international activity of interwar Ukrainian emigration in Europe.....	68
<i>Oksana Blashkiv.</i> Slovak culture in publications by Dmitry Chizhevsky in the pages of Slavonic journals during interwar period	81
<i>Natalia Kryvets.</i> German scientists at the University of Novorossiia: scientific and teaching activities (the second half of the nineteenth century)	94
<i>Sergiy Kot.</i> «The Koenigs' Collection» in the context of negotiations between Ukraine and the Kingdom of the Netherlands concerning the return of cultural values lost as a result of World War II	107

INTERNATIONAL RELATIONS AND FOREIGN POLICY OF EUROPEAN COUNTRIES

<i>Vyacheslav Tsivatyy.</i> European foreign space of early modern period (sixteenth to the eighteenth century): concepts and diplomatic tools	116
<i>Hanna Harlan.</i> The policy of the Federal Republic of Germany concerning the new independent states of Central and Eastern Europe in the 1990s.....	129
<i>Mykhaylo Tyukalov.</i> «Mosul question» in the Middle Eastern diplomacy of Great Britain and the United States in 1920s.	144
<i>Lubov Pavlyshyn.</i> Experience of the Czech Republic integration to the European Union (1993–2004)	156
<i>Vitaly Andreyko.</i> Problems of coordination of the Czech-Slovakian international relations in the context of European integration.....	180

PROBLEMS OF WORLD HISTORY

<i>Dmitry Mykolenko.</i> To the question of the social support of S. Stambolov's regime in Bulgaria (1887–1894).....	197
<i>Alexander Kravchuk.</i> Political activity of T. Masaryk in Austria-Hungary (1882–1914)	217
<i>Valentina Godlevska.</i> Elections to the Cortes Generales in 1982 and a new impetus to the consolidation of democracy.....	238

Vasily Vidnians'ky. The Visegrad Group members interaction with foreign environment of ethnopolitical issues	253
Victoria Vdovychenko. Transformation processes in Italian society after the implementation of the Maastricht Treaty.....	265

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY

Andriy Martynov. European historical memory: changes of the ways of development and living conditions	281
Oleg Gorenko. A man in a historical situation and rationality experience: reception by D. Hume and M. Weber in the context of methodological self-determination of a historian	299
Olga Mitkina. Overview of approaches to the study of intercultural dialogue and processes of cultures interaction	324
Vitaly Mikeladze. The U.S. European allies' policy regarding the settlement of the Caribbean crisis: historiography of the question	337
Ivan Borovets. Following military history in the persons (review of the book Jašek P., Kinčok B., Lacko M. Slovenskí generalí 1939–1945. — Praha, 2013. — 393 s.)	357

* * *

Pavlo Stepanovich Sokhan' (1926–2013)	370
Information about the authors	376

УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ПОЛІТИЧНИХ, ЕКОНОМІЧНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ВІДНОСИНАХ

Микола Варварцев

ДЖУЗЕППЕ ГАРІБАЛЬДІ: МОРСЬКИМИ ШЛЯХАМИ В УКРАЇНУ (1824–1834 рр.)

У статті розглядається ранній період (1824–1834 рр.) біографії видатного громадсько-політичного і військового діяча Джузеппе Гарібальді, історія його морських плавань «на Схід» й перебування в Одесі, Таганрозі, Керчі. Аналізується його участь в освоєнні шляхів міжнародної торгівлі між країнами Середземномор'я і Північною Україною. Особливу увагу приділено знайомству Гарібальді-мореплавця із становищем і боротьбою пригноблених народів Європи й приєднанню його до національно-визвольної організації «Молода Італія».

Ключові слова: *Джузеппе Гарібальді, Італія, Україна, міжнародні торговельні зв'язки, національно-визвольна боротьба, «Молода Італія».*

Джузеппе Гарібальді — історична постать світового масштабу. Його життя і праця надихали й живили в ХІХ ст. масові народні рухи, перетворення суспільних відносин в країнах. Сучасники називали його «героєм Двох Світів» («Старого» — Європи і «Нового» — Америки). Ім'я Гарібальді пов'язане з поворотними подіями в Італії — визволенням з-під чужоземного панування і об'єднанням в єдиній національній державі, з боротьбою за свободу інших народів. В Україні на «гетьмана Гарібальдія» чекали кріпаки-селяни напередодні і під час проведення царським урядом реформи 1861 р. Його популярність надзвичайно зросла з вибухом війни за незалежність, яка почалася 1859 р. проти австро-імперського режиму в Північній Італії, де він очолив підрозділи альпійських стрільців-волонтерів, а наступного року — військово-морську експедицію «Тисячі» для повалення деспотичного правління неаполітанських Бурбонів. Хоча приїзд італійського визволителя-«гетьмана» так і лишився в народній уяві і переказах, саме тоді стало відомо, що Гарібальді перебував в Україні — задовго до своєї героїчної слави. Звістка

про це поширилася після його розмови з журналістом і поетом Миколою Бергом у червні 1859 р. в приальпійському містечку Тірано, до якого останній дістався, щоб взяти особисту участь у визвольній війні під орудою легендарного генерала. З перших хвилин зустрічі Гарібальді згадав про своє минуле. З його слів М.Берг коротко написав у своїй кореспонденції, надісланій до московського журналу «Русский вестник»: «він був в Одесі і Таганрозі»¹. А вже 1860 р. на Заході вийшли друком мемуари Гарібальді в редакційній версії визначного французького романиста Олександра Дюма². Ця книжка одразу набула великого розголосу і впродовж багатьох років служила головним джерелом відомостей про життя і діяльність уславленого італійця, в тому числі про поїздки до Одеси і Таганрога. З небаченою оперативністю того ж року її переклад з'явився в Російській імперії — в Санкт-Петербурзі³. Одночасно там же журнал «Отечественные записки» опублікував біографічний нарис⁴, який поклав початок низці аналогічних публікацій в інших часописах, де також йшлося про чорноморсько-азовські плавання Гарібальді. Проте ні в цих, ні в подальших виданнях не ставилося за мету подати бодай якийсь систематизований опис згаданих подорожей. Усі сюжети викладалися фрагментарно, без хронологічних позначень і зводилися до кількох констатацій: 1) перша морська подорож відбулася до Одеси на бригантині «Костанца» під керівництвом капітана Анджело Пезанте, 2) плавання до Таганрога запам'яталося Гарібальді зустріччю з одним італійським революціонером (прізвище не називалося), 3) на кораблі «Союз» пройшла «третя» поїздка до Одеси⁵. Про ті ж самі епізоди повідомляли «Мемуари» видані 1907 р. в остаточній редакції (1871–1872 рр.) самого Гарібальді⁶.

Нині історична гарібальдіана складає майже неосяжний за кількістю масив видань, який щороку поповнюється розвідками з різної тематики. Сформувався окремий напрям, присвячений міжнародним зв'язкам Гарібальді — з південноамериканськими республіками, Францією, Іспанією, Великою Британією, Австралією, Польщею, іншими країнами. Тимчасом щодо української теми можна говорити лише про розширення її фактологічної бази завдяки біографічним дослідженням середини ХХ ст. — поч. ХХІ ст. В італійській літературі серед них слід особливо відзначити працю «Джузеппе Гарібальді, моряк торговельного флоту» П. Фортіні (1950 р.)⁷, якому вдалося в результаті багаторічних обстежень архівів Італії і Франції розшукати низку документів, пов'язаних з роботою Гарібальді на торговельних суднах. Архівними знахідками, зокрема, послуговується одна з новітніх праць — монографія (видання 2001 і 2004 рр.) історика Рісорджименто А. Широко⁸. Разом з тим продовжують виходити книги (І. Монтанеллі і М. Моцца, 2002, 2007⁹ та ін.), де висвітлення раннього періоду діяльності національного героя Італії, як і раніше, обмежується відомим мемуарним матеріалом.

Українська історіографія представлена біографічними нарисами, які вперше з'явилися на початку ХХ ст. на хвилі піднесення українського національного руху. Їх автори — С. Русова (1905 р.), І. Бондаренко (1908 р.), С. Степняк (переклад з російської, 1920 р.), розповідаючи про боротьбу фундатора об'єднаної Італії, привертали увагу до зв'язків Гарібальді з Україною¹⁰. Радянська історіографія (А. Лур'є, 1938, 1957; В.Ю. Невлер, 1957, 1961, 1966 та ін.)¹¹, яка регулярно зосереджувалася на темі «Гарібальді і Росія» в контексті ідейних зв'язків і політичних контактів італійського діяча з російськими демократами, проте, не дійшла до спеціальної студії про його перебування на півдні країни, задовольняючись повторенням тих поодиноких відомостей, які містилися в його «Мемуарах».

У даній статті робиться спроба зібрати розпорошений по різних мемуарах, архівах, часописах і дослідницьких працях фактичний матеріал і на його основі відтворити в цілому історію перебування Гарібальді в Україні. Перш за все слід зважати, що ці зв'язки мали характер періодичних відвідин, зумовлених роботою на суднах, які курсували на морських шляхах Південної Європи і Близького Сходу, а мореплавство стало його успадкованим заняттям. Джузеппе Гарібальді народився і виріс у приморському місті Ніцці, яке перебувало в складі наполеонівської Франції, а після 1814 р. — сардинської монархії. Батько Дж. Гарібальді — Доменіко був власником тартани — невеликого однощоглового вітрильника під назвою «Санта Репарата», якому за морським регламентом дозволялися прибережні плавання — каботаж. Хоча в родині не хотіли бачити сина продовжувачем справи батька, вельми важкої і небезпечної, Джузеппе від дитячих літ не полишав мрії про морську професію. Про те, що його вибір узяв гору, засвідчує знайдений в архіві Ніцци реєстр юнг міста за 1821–1825 рр. У послужному списку (порядковий номер 389) зазначалося, що Джузеппе Марія Гарібальді, сина Доменіко і Рози Раймонді, зараховано до складу юнг «12 листопада 1821 р.»¹². На цей час Джузеппе вже було 14 років і відтепер він мав право вступати до корабельних екіпажів і брати участь у далеких плаваннях.

Ніцца, яка нині є знаменитим курортом, за доби Гарібальді була важливим портом Сардинії, судна якого виконували не тільки короткі каботажні, а й багатомісячні рейси до країн Леванту і Чорного моря, звідки поверталися завантажені здебільшого українською пшеницею. У Ніцці продажем зарубіжного збіжжя порядкувала торговельна компанія братів Лоренцо і Франческо Джоанів, яким належали й судна. Відтак життя та праця багатьох жителів Ніцци і сусідніх лігурійських містечок були тісно пов'язані з торговельним судноплавством, а згадки і розмови про міста північного Причорномор'я та Приазов'я — звичними у

спілкуванні. У такому середовищі юний Гарібальді безперечно чув про Одесу і Таганрог задовго до зустрічей з ними.

Перша нагода вирушити у далеке плавання сталася у зв'язку з підготовкою до рейсу в Одесу бригантини негоціантів Джоанів, яка називалася «Костанца». Її команда складалася з моряків із Сан-Ремо, мешканцем якого був і капітан Анджело Пезанте. Згадуючи ці подробиці, Джузеппе Гарібальді, проте, обминув питання про час поїздки, що є ключовим для студії початку морської діяльності народного героя Італії й водночас для встановлення хронологічних меж «українського» періоду його життя. Адже в пошуках відповіді праці різних авторів заповнювалися датами, суперечливими одна одній. 1959 р. була опублікована масовим тиражем книжка історика-італіяніста В.Ю. Невлера, в якій стверджувалося, що у першу подорож до Одеси Джузеппе відправився, будучи юнгою, коли йому «було 10 років»¹³, тобто 1817 р. Цей явно міфологізований факт (за визнанням самого Дж. Гарібальді, батько не дозволяв йому займатися мореплаванням «до п'ятнадцяти років»¹⁴) протягом десятиліть перекочує від одного видання до іншого. Ще одна поширена в історіографії версія, джерелом якої стали цитовані вище слова Гарібальді, називає 1822-й рік (І. Монтанеллі і М. Ноцца, 1982, 2002, 2007; М. Галло, 1988, переклад з франц., тощо)¹⁵. Але звернімося до цитованого послужного списку юнги Гарібальді, де є графа, призначена для реєстрації плавань протягом того чи іншого року. Перший запис торкається саме 1824 р.: «29 січня йому [Гарібальді] дозволено знаходитися у плаванні впродовж одного року на російській бригантині «Костанца» капітана Пезанте Анджело». Нижче помітка про завершення плавання: «покинув судно 28 липня»¹⁶. Місця ж для записів про попередні роки (1822 і 1823) залишилися порожніми, а під позначкою «1821 р.», якою відкривається графа, йдеться про відношення юнги до військової служби в майбутньому, після набуття дворічного стажу плавань. Остання в документі нотатка — про 1825 р. — зареєструвала поїздку до Рима на батьківській тартані «Санта Репарата».

Персональна картка юнги з ніццького архіву й досі лишається єдиним вірогідним свідченням року першого плавання Гарібальді до Одеси — 1824-го, який поклав початок його знайомства з Україною. Ця віхова дата наводиться в новітніх студіях А. Широко¹⁷ та інших фахівців з історії Рісорджименто, введена в обіг сучасних науково-довідкових видань («Біографічний словник італійців», 1999, т. 52: стаття Дж. Монсаграті¹⁸ тощо).

В історії першої подорожі Гарібальді є ще момент, який викликає запитання: чому його послужний список називає бригантину «Костанца» «російською», хоча її власниками були сардинські негоціанти. Пояснення

знаходимо у площині зовнішньополітичних відносин Сардинського королівства. «Російськими» в цей час вважалися й інші сардинські кораблі, маршрути яких пролягали до чорноморських портів. Вони йшли під російським прапором, підняття якого їм дозволялося царським урядом за відсутності сардинсько-турецької угоди про торговельне судноплавство, лише в такій спосіб Порто пропускала їх через контрольовані нею протоки Босфор і Дарданелли в Чорне море.

Рейс «Костанци», яка належала до типу двощоглових бригантин, пристосованих для багатомісячних плавань у відкритому морі, зайняв в обидва кінці (Ніцца–Одеса–Ніцца) півроку — термін, звичайний для епохи вітрильного флоту. Вона стала на цей час для юнги Гарібальді і домівкою, і місцем роботи, і школою професійних знань та навичок, й здобулася на емоційно забарвленій опис у «Мемуарах»: «Якою чудовою була ти, «Костанца», на якій мені судилося борознити Середземне, а потім і Чорне море! Твої міцні борти, стрункий рангоут, простора палуба і жіночий бюст на носу назавжди закарбувалися в мою пам'ять»¹⁹. До цього слід додати опис, складений мовою ділового документу — судового реєстру, що знайшовся в генуезькому архіві, де вказано важливий параметр «Костанци» — вантажність: 225,85 тонн²⁰. За відзивом Гарібальді маємо й характеристику його першого морського наставника в поїздках до України — Анджело Пезанте: «Найкращий морський капітан, якого мені довелося зустрічати»²¹. Капітан «Костанци» посів особливе місце у справі знайомства Гарібальді із світом слов'янського Сходу як активний учасник економічної розбудови тамтешнього приморського регіону та його міжнародних торговельних зв'язків.

Перебуваючи в команді Пезанте, Гарібальді відкрив для себе слідом за Одесою ще один центр хлібних перевезень — Таганрог, до якого у складі екіпажу в 15 чол. вирушив з Ніцци 21 березня 1826 р. На борту «Костанци» тоді були олія і цукор, а на зворотному шляху — збіжжя²². Це була остання подорож Гарібальді під керівництвом А. Пезанте. Відтоді вони працювали окремо, але, як і раніше, на морських шляхах України. Та чи зберігалися між ними зв'язки в подальшому? Певне світло на це питання проливають два листи Гарібальді до Пезанте за 1848-й рік, надіслані після повернення в Італію з еміграції. 10 липня він писав: «Я залишаюся вашим другом на все життя і в тому разі, якщо доля покличе мене служити моїй країні на морі». У листі від 14 вересня, передаючи палкі вітання, дякував, додаючи, що ніколи не забуде його»²³.

Капітан Пезанте був відомою постаттю в портових містах України. Хроніка судноплавства за 1833-й рік у часописі «Одесский вестник» повідомляла, зокрема, про його участь у каботажних перевезеннях. У листопаді «Костанца» «під команду сардинського шкіпера Анджело

Пезанте» здійснювала вантажний рейс з Одеси до Євпаторії, а в грудні, повертаючись звідти, перевозила баласт, адресований неоголошеному Сарторіо²⁴. П'єтро Сарторіо, один з найзаможніших городян Одеси, володів капіталами, які за даними 1833 р. перевершували 1,5 млн. рублів. Як власник комерційної компанії з торгівлі збіжжям, він уже в 1820-х рр. посідав перше місце серед одеських експортерів. Його фірма також поставляла для брукування вулиць камінь (що засвідчують згадані рейси з «баластом»). Інтереси Сарторіо сягали й культури Одеси, діяльності в місті італійської опери, для якої він набирав співаків в Італії²⁵.

Під прапором «Костанци» Гарібальді вперше відкрилися світи зарубіжних країн і народів. У своїх спогадах він не залишив описів побаченого й почутого в подорожах під орудою капітана Пезанте. Зате ми можемо говорити про настрої і думки, з якими молодий моряк вдивлявся у картини життя далеких країн. У «Мемуарах» він писав, що поряд з властивою юності жагою поринути у незвідані пригоди його хвилювала доля «знедоленої» вітчизни. На шляху до Одеси юнга Гарібальді згадував її, слухаючи на містку «Костанци» народні пісні про кохання, які хором співали матроси-весляри: «Якби вони співали мені про батьківщину, про Італію і про її нестерпні страждання[...] Чи сказав хто-небудь нам, юнакам, що у нас є батьківщина, Італія, за свободу і відродження якої треба боротися?»²⁶

Важливим імпульсом патріотичних рефлексій Гарібальді стали події, які відбувалися в Греції, поміж островами якої «Костанца» просувалася до Одеси і Таганрога. Від 1821 р. Морея (півострів Пелопонес) і Архіпелаг були охоплені полум'ям визвольної війни проти османського панування. 1824 р. бойові дії розгорнулися з новою силою, а в різних країнах активізувалися прихильники грецької свободи. Знаковою для руху солідарності стало прибуття в Морею симпатика національних змагань, видатного англійського поета-романтика Дж.Г. Байрона, яким палко захоплювався юнга Гарібальді. Хоча султанський уряд повністю замовчував повстанську боротьбу, звістки про її перебіг передавалися і в Константинополі, де перехрещувалися шляхи південноєвропейської торгівлі від Іспанії до України. Розмаїття інформації з Греції, яка циркулювала в столиці імперії, засвідчує рапорт (5(17) березня 1824 р.) виконуючого спеціальне доручення в Константинополі російського дипломата М.Я. Мінчакі, який для складання документу скористався відомостями «від приватних осіб». Йшлося про те, що у фортецях Мореї, захоплених греками, «лорд Байрон» разом з «кількома англійськими офіцерами займається підготовкою військ». Англійські судна доставили вояків і боеприпаси. Створено майстерню «для лиття гармат і ядер». Байрон також привіз велику суму коштів і особисто розподіляє «грошову допомогу»

серед греків. Поширення набула звістка про його передчасну кончину в Міссолунгі, що зафіксував М.Я. Мінчакі у наступному рапорті від 15(27) травня 1824 р., зазначаючи: для греків Байрон «пожертвував своїм майном і ризикував життям»²⁷. Війна проти османських поневолювачів і жорсткості їх щодо грецького населення також нагадували про себе численними біженцями на вулицях Одеси і Таганрога, де бригаantina «Костанца» у 1824 і 1826 рр. завантажувалася збіжжям. Греки влаштувалися тут на поселення, а деякі, здатні володіти зброєю, поверталися назад на визвольну війну.

На островах Архіпелагу, який перетинали торговельні маршрути до Чорного моря, Гарібальді контактував під час зупинок з учасниками грецького руху. Один з достеменних фактів наведено в його листуванні із німецькою письменницею Шварц (псевдонім «Е. Мелена»): на острові Зеа він познайомився з начальником порту, у якого навчився співати грецьку патріотичну пісню²⁸. Переймаючись «грецькою справою», Гарібальді заходився вивчати грецьку мову, коли протягом багатьох місяців залишався у Константинополі під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр.²⁹

У цей час він був членом команди іншої бригаантини — «Кортезе», якою керував досвідчений мореплавець Карл-Антоніо Семерія — капітан 1-го класу з 1818 р., який у цьому званні на судні «Ле тре куджине» здійснив своє перше плавання до Одеси — в 1819 р. Вітрильник «Кортезе», як і «Костанца», належав компанії братів Джоанів. Його вихід з Ніцци у рейс до Таганрога відбувся 12 вересня 1827 р. Для Гарібальді це була знаменна поїздка: він вперше обійняв посаду «другого капітана». У підпорядкуванні Семерія і Гарібальді була команда матросів з Віллафанки (звідти походив й капітан) та інших містечок Лігурії. Найстарішому з них було 47 років, наймолодшому — юнзі — 10³⁰.

До кінця року «Кортезе» перебувала в акваторії Леванту в Архіпелазі, зупинялася, зокрема, біля острова Мілос. Трохи пізніше сардинський консул у Константинополі у своєму записі в реєстрі судна зазначив, що «Кортезе» не вдалося вийти у Чорне море з «форсмажорних» обставин³¹. Адже східна частина Середземномор'я у другій половині 1827 р. перетворилася на театр воєнних дій; направлені сюди ескадри Росії, Великої Британії і Франції блокували турецько-єгипетський флот у бухті Наварин. 8 жовтня там сталася морська битва, яка завершилася розгромом турків і єгиптян й після якої кораблі союзників вийшли на вартування шляхів торговельного судноплавства. Тоді ж припинилися дипломатичні відносини між Портою і союзними державами, представники яких покинули Константинополь (листопад–грудень 1827 р.). Тимчасом султан виступив з відозвою до підданих своєї імперії, оголосивши, що «двір Російський є

непримиренним ворогом народу мусульманського і Оттоманської Порти»³². Він анулював Акерманську конвенцію 1826 р., що означало не дійсним записане в ній турецьке зобов'язання не перешкоджати в усіх водах Порти «вільному плаванню» купецьких суден «під російським прапором», а також суден інших держав, які довозять у Росію і вивозять з неї товари³³. Ця умова конвенції найперше торкалася торговельних портів Новоросійського генерал-губернаторства (під текстом конвенції стояв, зокрема, підпис його очільника графа М.С. Воронцова), до якого входили головні центри продажу зерна — Одеса і Таганрог.

Бригантина «Кортезе», яка зупинилася у порту Константинополя, так і не змогла вийти в Чорне море і 13 березня 1828 р. повернулася в Середземне море, де курсувала в його східній частині. Серед місць, які вона відвідала, були Смірна і Архіпелаг, зокрема, згаданий вище острів Зеа, який перебував під контролем грецьких патріотів. 6 травня «Кортезе» знову прибула до Константинополя, де й зупинилася в очікуванні турецького дозволу на вихід у Чорне море, який одержала лише 21 червня. Це був період, коли Росія і Порта знаходилися вже у стані війни, оголошеної імператором Миколою I в маніфесті від 14 квітня. В ньому містилася заява, на яку звернув увагу царський сановник П.Г. Дивов (через 5 днів після маніфесту він був призначений керуючим міністерством закордонних справ Росії), занотувавши у своєму щоденнику 15 квітня 1828 р.: «В оголошенні [війни] мене вразило одне місце, а саме, де йшлося про бажання забезпечити всім націям свободу плавання по Босфору. Очевидно, це вказує на бажання оволодіти Босфором, бо не оволодівши ним, не можна забезпечити бажане»³⁴. Султанський уряд з свого боку не хотів позиціонувати себе противником «всіх націй» та міжнародної торгівлі і заборонив прохід протоками російським суднам, залишивши, незважаючи на війну, можливість іншим державам користуватися ними.

Плавання «Кортезе» на ділянці Константинополь–Таганрог–Константинополь тривало (разом із стоянками в портах) два місяці, після чого бригантина вирушила до італійських берегів, але вже без свого другого капітана на борту. Через хворобу Гарібальді змушений був залишитися в турецькій столиці. Про тамтешнє побутування дещо дізнаємося з «Мемуарів». Його константинопольське оточення представляла місцева італійська діаспора. Час, вільний від репетиторства, яким довелося заробляти на прожиток, він присвячував самоосвіті, тоді ж взявся за вивчення мови грецького народу, доля якого була тепер пов'язана з результатами російсько-турецької війни. Ця війна, як згадував Гарібальді, «продовжила» його перебування в Константинополі³⁵. Але і після її закінчення він не поспішав повернутися на батьківщину. Брак документальних матеріалів залишає не з'ясованою цю затримку на чужині.

У матрикулі Гарібальді за 1831–1835 рр., яка збереглася в генуезькому архіві, поновлення його морської діяльності датується 24 лютого 1832 р., коли він розпочав працювати на бригантині «Клоринда». Та в цьому ж документі позначена ще одна дата: «13 травня 1831 р.», а збоку в графі про участь у навігації записано: «6 місяців 43 дні»³⁶. Саме ця дата міститься й у матрикулі капітана «Клоринди» Кларі за 1831–1835 рр. і супроводжується нотаткою, що цього дня відбулося озброєння судна. У ті часи торговельним суднам перед виходом у плавання передавалася зброя для захисту від піратів, які особливо активно діяли в Східному Середземномор'ї. Несподівану відповідь щодо записів про 1831 р. допомагає знайти автограф Гарібальді — написаний на окремому аркуші перелік його головних битв у 1831–1871 рр., який починається записом: «1831. Бій в Архіпелазі з грецькими піратами. Поранений легко у праву руку»³⁷. Отже, виявляється, своє перше бойове хрещення герой Італії і «Двох Світів» здобув у період подорожей в Україну, а кораблем, на якому він бився із морськими нападниками, був вітрильник «Клоринда». Ця бригантину, як і «Костанца» та «Кортезе», на яких раніше плавав Гарібальді, належала хліботорговельній компанії братів Джоанів: була побудована за кордоном, її вантажність сягала 223 тонн, на озброєнні мала дві гармати, 50 рушниць, 4 шаблі, боєприпаси. Капітан Сімоне Джузеппе Леопольдо Кларі, 1802 р. народження, родом з Турина, мешканець Ніцци був офіцером королівського військового флоту. Його найближчий помічник Дж. Гарібальді обіймав посаду другого капітана з платнею 50 нових лір. У команді (20 чол.) знаходився один з друзів Гарібальді — 22-річний житель Ніцци Едоардо Мутру, який разом з ним в подальшому (1834 р.) взяв участь у підготовці повстання проти сардинської монархії.

У хроніці поїздки Гарібальді, розпочатої на «Клоринді» з Ніцци 24 лютого 1832 р., збереглися такі відомості: 8 травня — прибуття до Константинополя, 7 травня — вихід у Чорне море, 28 травня — зупинка в Керчі для проходження карантину, 13 червня — вихід з Керчі в Азовське море, 28 червня — початок зворотної путі, після прийняття вантажу в таганрозькому порту, 1 вересня — прибуття до Віллафранки. Тут, неподалік від Ніцци, завершився рейс, але екіпаж продовжував працювати у напруженому ритмі: через 10 днів «Клоринда» знову взяла курс до Чорного моря, цього разу до Одеси. Серед членів команди було чимало учасників попереднього, таганрозького рейсу, в тому числі згаданий Е. Мутру, а з новачків — Мікеле Гарібальді — один з братів Джузеппе. На шляху слідування бригантину відвідала незалежну тепер (з 1830 р.) Грецію, зупинившись у Салоніках. 7 листопада її прийняла Одеса, де почалося завантаження збіжжя. Перебування Дж. Гарібальді в місті тривало приблизно місяць. На початку січня 1833 р. корабель вже просувався

Босфором у Середземне море до порту Великого тосканського герцогства — Ліворно, одного з найбільших в Європі осередків зерносховищ. Звідти 30 січня 1833 р. «Клоринда» відправилася до Марселя³⁸, де почала готуватися до чергової подорожі — в Приазов'я. Відправлення було призначено на 22 березня 1833 р. Перед виходом в море на її борт піднялася група французів, які мали дістатися до Константинополя. Як виявилось, пасажирами вони стали не з власної волі. Їх висилали з країни за поширення вчення соціаліста-утопіста Сен-Сімона і посадка на «Клоринду» набула характер маніфестації солідарності з ними. Незважаючи на ранній час — починався світанок — зібралося багато людей. За свідченням очевидців, «порт не міг вмістити весь натовп», проводжаючі сиділи також на численних човнах, у повітрі лунали пісні на честь вигнанців³⁹.

Очоловав групу відомий у Франції Еміль Барро, професор риторики, яскраві промови якого друкувалися в сен-сімоністському часописі «Глобус» і 1832 р. вийшли друком у двох томах у Парижі. Поява Барро на «Клоринді» одразу привернула увагу Дж. Гарібальді. Про знайомство і стосунки, які склалися тут між ними, йдеться у спогадах Гарібальді, опублікованих за редакційною версією О. Дюма і викладених у властивому для художника слова стилі. Гарібальді розповідав: «іноді чув про цю секту (сен-сімоністів. — *М.В.*), що її адепти були переслідуваними апостолами нової релігії. Я зацікавився з її очільником, представившись італійським патріотом.

Відтоді протягом прозорих східних ночей [...] ми обговорювали національні проблеми, якими на той час обмежувався мій патріотизм, а також велику проблему всього людства». У розмові з Гарібальді Барро твердив, що «людина, коли захищає свою батьківщину або нападає на батьківщину інших, є борцем, гідним на схвалення у першому випадку, і злочинцем — у другому. А та людина, яка стала космополітом і віддає свій меч і свою кров кожному народові, котрий виступає проти тиранії, — є більш ніж солдат, вона — герой». Своє світобачення після бесід з Барро Гарібальді схарактеризував такими словами: «Мою душу несподівано осяяло світло. До Ніцци я повернувся сповнений жаги нової діяльності». У покликанні, яка раніше вбачалася йому у самій професії «морського капітана», відкрилися «незвідані досі обрії»⁴⁰.

«Лекції» головного проповідника сен-сімонізму, почуті Гарібальді на палубі корабля, торкалися, зрозуміло, самої мети діяльності вигнанців після прибуття на схід — пропаганди жіночої емансипації. Ще 1830 р. Барро виступив у «Глобусі» із статтею «Жінки», де, змальовуючи суспільство майбутнього, відзначав, що в ньому не може бути дві політики і дві моралі — окремо для чоловіків і для жінок. У своїх інших

виступах він закликав до побудови справедливої системи суспільних відносин. Покликаючись на минулу французьку революцію, якою буржуазія скинула феодальний режим гноблення, писав: «Чи значить це, що тільки буржуа мають користуватися результатами перемоги, плодами розвитку науки і промисловості? Хіба вони не бояться, що одного чудового дня народ спитає: «як це трапилося, що в країнах, де більше за все виробляють, ми, творці всього, позбавлені всього?»⁴¹.

На «Клоринді» Гарібальді зацікавився й з іншими членами сен-сімоністської групи. Серед них був Фелісьєн Давід, у майбутньому визначний композитор-романтик. Вступивши 1831 р. до товариства сен-сімоністів, він писав пісні для їхніх концертів. Славу Давіду зробила ода-симфонія «Пустеля» (написана 1844 р. на текст поета, теж послідовника вчення Сен-Сімона — О. Колена), де було використано мотиви арабської музики, з якою він познайомився в країнах Сходу після мандрівки на «Клоринді». Зазначимо, що «Пустеля» звучала в Україні і її популярності сприяв співвітчизник Гарібальді, виходець із Сардинії Анджело Резоалі, викладач київського Володимирського кадетського корпусу, який 1865 р. під час виконання симфонії був читцем її тексту⁴².

У спробах окреслити коло сен-сімоністського оточення Гарібальді на «Клоринді», однак, безпідставно називається відомий підприємець Ф. Лессепс, який «вже тоді мріяв про прориття Суецького каналу»⁴³. Виявлений в генуезькому архіві реєстр судна дає можливість встановити імена всіх французьких учасників тодішньої подорожі. Запис, зроблений тут генеральним консулом Сардинії в Марселі 22 березня, тобто в день відходу у плавання «Клоринди», підтверджував, що «на судно сідають для проїзду до названого місця (Константинополя — *М.В.*) синьйори». Далі йшов список 13 осіб: Мартен Ф., Абрі Е.Ф., Конья Дж., Граналь П., Ріго А., Барро П.А.К.Е., Давід Ф., Дешанн (або Лешанн) П.Т., Турно Ф.П., Бонавентура Ф., Лефевр К.Ш., Гербен Т., Тоше Дж.Л.⁴⁴ До цього слід додати, що Ф. Лессепс у цей час був державним чиновником Франції, від 1831 р. служив віце-консулом в Каїрі, а в 1833 р. там же став консулом⁴⁵.

На прощання з Гарібальді Барро подарував книгу Сен-Сімона «Нове християнство», з якою герой Італії не розставався до кінця свого життя, сповідуючи проголошену нею ідею соціальної справедливості як фундаментальний принцип людського буття. «Згідно з принципом, Богом даному людям як правило поведінки, — писав Сен-Сімон, — вони повинні організувати суспільство способом найвигіднішим для найбільшої їх кількості; в усіх цих працях і діях метою їх має бути якнайшвидше і якнайповніше поліпшення морального і фізичного існування найбільшого за чисельністю і найбільш бідного класу. В цьому, і тільки в цьому, полягає божественний елемент християнської релігії»⁴⁶.

15 квітня, в день прибуття до Константинополя, французи покинули «Клоринду». Гарібальді продовжував путь до азовських берегів, а Барро ступивши на турецький берег, одразу виголосив «вітання жінкам Сходу», започаткувавши цим тут проповідницьку місію сен-сімоністів. Османська влада з свого боку зажадала від французького посольства «негайно відправити їх назад». У зв'язку з цим посол Франції віце-адмірал Руссен доповідав у Париж, що прибула з Марселя група проповідує «у найбільш людних місцях» Константинополя, проголошує «культ жінки-месії», своє вчення представляє у супроводі співів. Все це, на думку турецьких властей, створює небезпеку «публічного бунту»⁴⁷. До сен-сімоністів було вжито репресивних заходів — заарештовано і відправлено до Смірни.

Їх історія, втім, знайшла продовження там само, на Сході наступного року. У березні 1834 р. до російської місії в Константинополі звернулися «Петро Барро (з його імені, яке складалося з чотирьох імен, у російських документах називалося лише одне. — *М.В.*), професор, родом з острова св. Маврикія, і Ансельм Марешаль, адвокат з Бельгії». Вони вимагали видати «види» (паспорти) для проїзду до Одеси, що і було зроблено 14 березня після відповіді посольства Франції на запит підтвердити їхні французькі паспорти. Разом з тим у відповіді містилося застереження, що власники цих паспортів «належать до відомої секти сен-сімоністів, деякі з її членів уже з'являлися в Константинополі протягом минулого року і поміж цими останніми Петро Барро вважався старійшиною». 6 квітня окремим листом до новоросійського генерал-губернатора М.С. Воронцова місія у Константинополі повідомила, що видала «вид» на проїзд до Одеси ще одному сен-сімоністу — Євгену Шарпеню, студенту медицини, родом з Гренобля⁴⁸. Намір Барро та його двох однодумців переїхати до Одеси недвозначно засвідчував про новий план проповідницької місії сен-сімонізму — перенесення її з теренів Османської імперії на Південь України. Глава російської місії не забарився сповістити про сен-сімоністів уряд у Петербурзі, звідки 14 квітня шеф жандармів Бенкендорф надіслав Воронцову наказ Миколи I, щоб Барро і його супутники «після прибуття до Одеси повернуті були до Константинополя із заборонаю їм зворотного в'їзду в Росію». Та на час видання наказу сен-сімоністи вже були в Одесі і відбували на території порту термін карантину і лише наприкінці квітня одеському градоначальнику надійшов припис генерал-губернатора про висилку Барро, Марешаля й Шарпеня. 8 травня їх відправили «на судні шкіпера Андрія Вукаsevича»⁴⁹.

Повертаючись до рейсу «Клоринди» із сен-сімоністськими соціалістами на борту, слід зазначити, що після Константинополя, де Барро і його спільники зійшли на берег, бригантина поспішила до Керченської протоки. Треба було встигнути дістатися до Таганрога і повернутися назад до

закриття навігації на Азовському морі, яке вже у листопаді сковувала крига. Але перед тим, за діючими правилами, корабель мав витримати в Керчі 30-денний карантин. 12 травня «Клоринда» досягла керченського порту, в якому вже стояло багато іноземних суден у чеканні дозволу увійти в Азовське море. Її екіпаж приєднався до моряків інших торговельних кораблів, невдоволених великим терміном карантинних заходів. Користуючись прибуттям до Керчі генерал-губернатора графа М.С. Воронцова, капітан «Клоринди» від імені усіх капітанів звернувся до нього з клопотанням вирішити обтяжливу для іноземних мореплавців проблему. Його заява була прийнята і термін карантину скорочено до 15 днів. Інформація про новий режим для судноплавства в Керчі набула поширення в портах зарубіжних країн. У зв'язку з цим генуезька газета «Corriere mercantile» («Торговельний вісник») підкреслювала, що керченське питання було розв'язано «завдяки особливо капітанові сардинської бригадини «Клоринда» Леопольдо Кларі»⁵⁰.

27 травня, тобто через 15 днів карантину, «Клоринда» вже рухалася Азовським морем. У біографіях Гарібальді Керч згадується лише побіжно — як місце зупинки на шляху до Таганрога, питання про перебування його в Керчі взагалі не порушувалося. Тимчасом місто завдяки порту, відкритому 1822 р. для іноземних суден, швидко перетворювалася на великий осередок міжнародного торговельного судноплавства і відповідно на осідок дипломатичних представництв, які мали надавати сприяння морським екіпажам їхніх держав. Сардинське королівство одне з перших призначило сюди свого віце-консула, яким став Антоніо Гарібальді. Його призначення було визнано указом Правительствующого сенату Російської імперії 4 жовтня 1828 р. А від 14 грудня 1829 р. у нього з'явилася друга посада: за поданням комітету міністрів імператор Микола I «наказати звелів» визнати його французьким консульським агентом у Керчі⁵¹. А. Гарібальді був зною особою в приморських містах новоросійського генерал-губернаторства, активним прихильником розвитку торговельних зв'язків Північного Причорномор'я й Приазов'я з Італією та іншими західними країнами. Він походив із Сардинії, де починав діяльність на флоті. Переселившись потім до Феодосії, А. Гарібальді 1817 р. обійняв там посаду сардинського віце-консула⁵², працюючи водночас негоціантом. У 1819 р. переїхав до Таганрога, «куди перевів і діла свої»⁵³ і де жив до отримання посади в Керчі, в якій працював до кінця життя (помер 1846 р.). У некролозі газета «Одеський вестник» так характеризувала його ділові і людські якості: «Діяльний, пунктуальний і чесний у ділах, приємний у спілкуванні і обов'язковий у побуті»⁵⁴.

Але яке відношення до віце-консула Антоніо Гарібальді мав капітан 2-го класу Джузеппе Гарібальді? Однофамільці (прізвище Гарібальді одне

з найпоширеніших серед італійців) чи родичі? І чи були між ними якісь контакти? Дійти відповіді допомогли виявлені одеським письменником-краєзнавцем Г. Зленком спогади Олександра Сумарокова, забутого нині літератора, який у 1830–1834 рр. викладав французьку та італійську мови в керченському училищі і був знайомий з Антоніо Гарібальді. Розповідаючи про розвиток міста того часу — будівництво, зростання населення, він згадав серед керченців віце-консула Антоніо Гарібальді: «Це був рідний дядько знаменитого Гарібальді, який в 1830 році приїздив до Керчі на побачення із своїм дядьком. Чи гадав хтось з нас, що майбутня славнозвісна особа була в стінах нашого міста?»⁵⁵.

Самий факт зустрічі, засвідчений колишнім керченським педагогом, можна ідентифікувати в контексті рейсів Джузеппе Гарібальді до Таганрога. Але такі рейси, відколи Антоніо Гарібальді оселився в Керчі, в документах датуються лише 1832-м і 1833-м рр. Залишається припустити, що посилення на 1830 р. — помилка пам'яті або що того року відбулася якась невідома історикам поїздка Гарібальді із Константинополя, де він тоді жив після російсько-турецької війни. Отже, ця історія потребує додаткового дослідження. Та попри все, факт керченської зустрічі капітана Дж. Гарібальді із своїм родичем віце-консулом А. Гарібальді не підлягає сумніву. Більше того, маємо підстави вважати, що це була не єдина зустріч у Керчі 1830-х рр., а раніше — в Таганрозі, де у другій половині 1820-х рр., мешкав А. Гарібальді і де перебував Дж. Гарібальді, подорожуючи на торговельних бригаantinaх «Костанца» і «Кортезе».

Плавання 1833 р. ознаменувалося ще однією подією, яка справила вплив на всю подальшу діяльність Гарібальді. Вона сталася у Таганрозі, куди «Клоринда» прибула на початку червня. Як звичайно, розпочався трудомісткий процес завантаження судна традиційним експортним товаром — збіжжям. З причин мілководдя великотоннажні кораблі не могли швартуватися безпосередньо в порту й зупинялися далеко на рейді і вантажі транспортувалися з допомогою човнів, які курсували між причалом і суднами. Човнами добиралися до міста й члени суднових екіпажів. В генуезькому архіві зберігся запис виконуючого обов'язки сардинського консула в Таганрозі Раффаеле Кікозоли про відправку «Клоринди» у зворотню путь — 10/22 червня 1833 р. Як бачимо, у розпорядженні Дж. Гарібальді було небагато часу для перебування в місті, де одного червневого дня й сталася його зустріч з «італійським патріотом» (так характеризується новий знайомець Гарібальді у спогадах, виданих вперше за редакцією А. Дюма у 1860-х рр.). В них зазначалося, що знайомство відбулося на борту корабля⁵⁶. В остаточній редакції «Мемуарів» (1871–1872 рр.) самого Гарібальді описові цієї події передуює пояснення: «Від ранніх літ палко кохаючи свою країну і страждаючи через те, що вона

перебуває у рабському становищі, я жадав бути втаємничений в її відродження». А далі писав: «Під час одного плавання до Таганрога я зустрівся з молодим лігурійцем, від якого вперше отримав деякі відомості про визвольну боротьбу.

Колумб, напевно, не відчував такої радості при відкритті Америки, яку відчував я, коли запізнався з людиною, яка присвятилася визволенню батьківщини. Душею і тілом я віддався цій справі, яку вже давно вважав своєю власною»⁵⁷. Джерелом нових подробиць зустрічі стала опублікована після смерті Гарібальді його біографія у двох томах, написана близьким другом і бойовим соратником, згодом особистим секретарем — Джузеппе Гуерцоні. Тут місцем зустрічі називається «локанда» — заїжджий двір, де за спільним столом зібралися кілька «італійських моряків і негоціантів». Один з них почав говорити у запалі «про Італію, про її минулу велич і жалюгідне сьогодні, її оману і жертви» і Гарібальді відтоді став його другом й був посвячений «у найвищі таємниці Батьківщини»⁵⁸.

У своїх «Мемуарах» Гарібальді не назвав імені «молодого лігурійця» і біографи слушно шукали його в колах революційно-демократичної організації «Молода Італія» (заснованої 1831 р. у Марселі), яка проголосила найвищу мету італійських патріотів — національне визволення й об'єднання батьківщини. У планах поширення своєї діяльності в Італії і за кордоном вона активно спиралася на моряків торговельного флота. Серед перших, хто приєднався до патріотичного братерства «молодих італійців», був Джованні Баттиста Кунео (1809–1875). Саме він, за твердженням Дж. Гуерцоні, був тим палким промовцем у таганрозькій «локанді», який залучив молодого моряка з «Клоринди» до визвольної організації⁵⁹. Кунео, як і Гарібальді, походив з Лігурії, народився в містечку Онелья і з юних літ обрав морську професію, працював лоцманом. Розпочавши свій політичний шлях з пропаганди визвольних ідей в Генуї і Онельї, він 1834 р. взяв участь у збройній експедиції «Молодої Італії» в Савойю. Після її невдачі змушений був емігрувати в Південну Америку, де співробітничав із Гарібальді, тоді також політичним вигнанцем. Обидва потім повернулися в охоплену революцією Італію, де 1849 р. захищали на барикадах Римську республіку. 1860 р. Кунео збирав фонди для підтримки очоленого Дж. Гарібальді знаменитого походу «Тисячі», який завершився поваленням деспотичного режиму в Неаполетанському королівстві⁶⁰.

1850 р., коли монархічна реакція в Європі справляла перемогу над революціями 1848–1849 рр., Кунео видав книгу про героя тієї доби — свого друга Джузеппе Гарібальді, де розповів про його боротьбу за свободу народів і його таганрозьку історію: «Наближався час, коли Італія

мала знову спробувати здолати, хоча намарно, свою нещасливу долю. Гарібальді близько запізнався із сміливцями, яких не відстрашувала байдужість багатьох, а значення цього знайомства виразно підкреслили його деякі вірші, коли у Таганрозі «перед лицем рабів-козаків», як писав він, був посвячений «у найвищі таємниці одним утаємниченим»:

«За юнацької пори...

Там на кригах Понту він поклявся

Віддати життя за рідну землю»⁶¹.

Гарібальді — поет... Його реноме письменника, звичайно, не може зрівнятися із неосяжною славою військових подвигів, але вони виходили з одного джерела — ідеалів визволення народів. Перу Гарібальді належать, зокрема, три автобіографічні романи, поезії. Цитовані вище рядки з неопублікованого віршу засвідчують, що під знаком цих ідеалів його творчість переймалася водночас темами і рідної Італії, і відкритої у плаваннях України. У таганрозькому вірші Гарібальді послуговується властивими для тогочасної романтичної поезії виразними засобами. Це і антична назва Чорномор'я — Понт, і образ козаків — символ боротьби за свободу. Але герої його твору вийшли не з літератури, а з реального життя, яке він спостерігав на берегах оспіваного ним древнього Понту.

Неодноразово відвідуючи Таганрог (документально засвідчено чотири плавання до цього міста), Гарібальді мав можливість докладно познайомитися з найбільшим приазовським портом, рушієм розвитку якого була комерція. Звідси на середземноморський і турецький ринки йшли великі потоки товарів і головний в їх номенклатурі — пшениця, вирощена в українських степах працею кріпаків поміщицьких господарств. У період навігації, яка тривала з квітня до середини листопада тисячі українських селян — візників збіжжя заповнювали вулиці Таганрога. Ї серед самих жителів міста його найчисельніша частина належала до селянського стану. За даними 1838 р., тут було зареєстровано 8064 державних і поміщицьких селян, а разом з двірськими «при будинках панів» і «за паспортами» — 9454. Друге місце за кількістю посідали «міщани і посадські тутешні та іногородні» — 4665⁶². За етнічними ознаками більшість населення складала українці і росіяни, прошарок іноземців налічував 295 осіб та 22 купців 3-ї гільдії. Серед них місцева італійська громада виявляла особливу активність в експортно-імпортних торговельних операціях. У 1830-х рр. провідну роль у продажу хліба за кордон відігравали купці 1-ї гільдії Антоній Россі, Лука Скараманга, Іван Делапорта і К^о та ін.⁶³

Українців подорожники першої половини ХІХ ст. найчастіше характеризували за їх самоназвою — «козаки». Німецький економіст А. Гакстгаузен, який відвідав різні регіони України, в тому числі її південь,

зазначав у своєму дослідженні, що українець «кохається у спогадах про героїчні вчинки своїх предків. Коли його спитати: хто він, то відповідь із радістю і гордістю: «Я козак!»⁶⁴. Власне, такої інтерпретації додержувалися морські довідники. Одне з найповніших британських зібрань відомостей з навігації у Південній Європі, описуючи центр торговельної активності Таганрога — гостиний двір, повідомляло, що у загальному натовпі тут «змішуються моряки всіх середземноморських країн із вірменами, татарами і козаками»⁶⁵.

Українське середовище Таганрога нагадувало про себе, проте, не тільки своїми самобутніми національними ознаками, а й безправним становищем його селянської маси, що служило постійним джерелом соціальної напруги і конфліктів з владою. Трагічним наслідком закінчилося придушене в 1820 р. царським військом повстання селян навколишніх слобід проти кріпаччини, яким в їх вимогах «вольностей» допомагали жителі Таганрога⁶⁶.

Отже, віршування про поневолених козаків, яким займався у Таганрозі Дж. Гарібальді, мало реальне підґрунтя, зокрема, в самій історії міста. Природно постає питання про його контакти в Таганрозі й в Україні взагалі, які, однак, не залишили документальних слідів, за винятком стосовно тамтешніх італійських поселенців. Епізод, який стався з ним саме в Таганрозі, — підтвердження цього і проливає світло на перебування Гарібальді в місті й стосунки з царською владою. Під час прогулянки у гурті моряків він був заарештований поліцією за «гучний спів» на вулицях. Звільнений за посередництвом «впливового» італійського комерсанта за умови залишатися на своєму кораблі, він, нехтуючи заборону, з'явився в місті і зазнав нового арешту⁶⁷.

Свій останній рейс в Україну Гарібальді зробив наступного, 1834-го року, відпливши 26 липня з Марселя до Одеси на французькому судні «Уніон». В екіпажі він числився матросом на ім'я Джузеппе Пане, жителя Неаполя, 27 років. До приховування свого справжнього прізвища Гарібальді вдався внаслідок переслідування сардинським королівським трибуналом, який ухвалив йому смертний вирок (заочно) за участь у підготовці «Молодою Італією» антиурядового повстання на військово-морському флоту в Генуї, де він відбував військову службу після повернення з плавання до Таганрога в 1833 р. Рятуючись, Гарібальді нелегально перетнув кордон Франції, деякий час переховувався в Марселі, де, нарешті, знайшов роботу на «Уніоні», яким командував капітан Ф. Газан. Плавання тривало понад 7 місяців і завершилося 2 березня 1835 р. там, де й починалося, — в Марселі. «Уніон», як засвідчують документи марсельського порту, був торговельним бригам, побудованим 1814 р., мав вантажомісткість 165 тонн і належав судовласникові Міллону. Команда

складалася з 9 чоловік⁶⁸. Хоча Гарібальді значився в реєстрі матросом, фактично виконував обов'язки помічника капітана (другого капітана).

Історія подорожі Гарібальді інкогніто не залишила якихось інших свідчень, крім запитань. Одне з них — щодо терміну плавання, яке виявилось на 2 місяці довшим за ті, які звичайно здійснювалися на маршруті Західне Середземномор'я — Одеса в обидва кінці. Відповідь, за браком ширших відомостей, може бути здогадною: екіпаж виконував додаткові рейси. Щодо мотивів, з яких Гарібальді найнявся на «Уніон», то це була можливість, за скрутних матеріальних умов політичного скитальця, заробити на прожиток. Разом з тим слід вказати й на іншу причину: перебування у Франції було для нього небезпечним, що засвідчує знайдений в муніципальному архіві Марселя лист поліції до мера міста від 1 березня 1834 р. про «Гарібальді Джозефа, п'ємонтського втікача». «Припускається, — йшлося в ньому, — що він вирушив до Марселя». Відтак висловлювалося прохання «дати необхідні розпорядження щодо його розшуків і в разі виявлення його в Марселі, заарештувати»⁶⁹. Зазначимо, що розшуки з метою арешту і наступної передачі в руки сардинського «правосуддя» виконувалися французькою поліцією стосовно всіх учасників повстанської акції «Молодої Італії» 1834 р. в Савойї і Генуї. Покидаючи Францію, вони змушені були обирати своїм тимчасовим притулком інші країни Європи, а також Америку. Один з цих напрямів пролягав до приморської України, яким чи не першим скористався «змовник» з Генуї Нікколо Моркіо, прибувши у серпні 1834 р. з Марселя до Одеси, де засвідчив придбаний у Константинополі бельгійський паспорт і негайно вирушив у напрямі до Таганрога. Лише за наполяганням сардинського консула в Одесі до його розшуків (безрезультатних) долучилася російська поліція⁷⁰.

Привертає увагу те, що перебування в Одесі Н. Моркіо і Дж. Гарібальді близько збіглося у часі: «матрос Пане» приїхав буквально по свіжих слідах спільника по «Молодій Італії», коли наглядаючі органи царської адміністрації в Одесі і сусідніх губерніях Російської імперії перебували у стані підвищеної пильності у зв'язку з інформацією про учасників антимонархічного виступу в Сардинії. Невідомо, чи були і у Гарібальді наміри сховатися від переслідувань у добре знайомих йому місцях України. Але очевидним для нього було те, що репресивний апарат монархічних правителів об'єднався в прагненні знищити провідну силу національно-визвольних рухів в Європі, до якої належав, — «Молоду Італію». Повернувшись до Марселя, він у серпні 1835 р. влаштувався працювати боцманом на французьку бригадину «Нотоньє», яка взяла курс на Ріо-де-Жанейро. В Америку Джузеппе Гарібальді плыв з паспортом на те саме ім'я, з яким перебував востаннє в Одесі, — Пане. За

океаном, на території південноамериканських республік він продовжив боротьбу під гаслами «Молодої Італії», з якими вперше зацікавився у своїх поїздках до України.

Виходом в еміграцію, отже, завершився цілий період життя і діяльність Джузеппе Гарібальді, головною причиною якого були його багатомісячні плавання з Італії і Франції в Україну. Вивчення усієї сукупності виявлених досі документальних матеріалів дає можливість окреслити передусім перебіг цих подій, з'ясувати суперечливе в історіографії питання хронології подорожей «на Схід». Вони тривали впродовж 1824–1834 рр. з перервою, зумовленою російсько-турецькою війною 1828–1829 рр. Достеменно встановлено, що Гарібальді здійснив вісім поїздок у Чорне й Азовське моря і як моряк торговельного флоту працював в Одесі, Таганрозі, Керчі. Маршрути до українського примор'я стали для нього школою професійного зростання від юнги до капітана корабля, а праця мореплавця — перевізника хлібних вантажів — внеском у розбудову міжнародних торговельних зв'язків між Західною Європою і Україною. Разом з тим знайомство з життям інших країн й народів відіграло важливу роль у формуванні суспільно-політичних поглядів Гарібальді, допомогло виокремити становище підпорядкованих імперським режимам греків і українців й усвідомити їх спільну з італійцями мету — боротьбу за свободу. На ґрунті ідейних шукань під час цих подорожей сталася подія, що визначила прийдешній шлях Гарібальді, — приєднання до організованого національно-визвольного руху та його провідного центру — «Молодої Італії».

¹ *Берг Н.* Поездка в отряд Гарибальди // *Русский вестник*. — 1859. — Июль. — С. 169.

² *Dumas A.* Garibaldi. — P., 1860.

³ *Записки Юсифа Гарибальди. Часть первая.* — СПб, 1860.

⁴ *Невский А.С.* Гарибальди // *Отечественные записки*. — 1860. — Ноябрь.

⁵ *Записки Юсифа Гарибальди.* — С. 17, 27, 49; *Невский А.С.* Вказ. праця. — С. 186, 191.

⁶ *Garibaldi G.* Memorie. — Torino, 1907.

⁷ *Fortini P.* Giuseppe Garibaldi marinaio mercantile. — Roma, 1950.

⁸ *Scirocco A.* Garibaldi. Battagli, amori, ideali di un cittadino del mondo. — Roma-Bari, 2004. — P. 15–18.

⁹ *Montanelli I., Nozza M.* Garibaldi. — Milano, 2007. — P. 27–36.

¹⁰ *Русова С.* Біографія Дж. Гарібальді, освободителя Італії. — Ростов-на-Дону, 1905. — С. 8, 12, 15; *Бондаренко І.* Про Гарібальді, борця за волю італійського народу. — Одеса, 1908. — С. 21, 23; *Степняк С.* Джузеппе Гарібальді. Біографічний нарис. — К., 1920. — С. 14, 19.

¹¹ *Лурье А.* Гарибальди — М., 1938; М., 1957; *Невлер (Вилин) В.Е.* Джузеппе Гарибальди. Народный герой Италии. — М., 1957; *Його ж.* Джузеппе Гарибальди. — М., 1961; *Його ж.* Джузеппе Гарибальди и его эпоха. В кн.: *Гарибальди Дж.* Мемуары. — М., 1966; тощо.

¹² *Fortini P.* Op. cit. — P. 16.

¹³ *Невлер (Вилин) В.Е.* Джузеппе Гарибальди. Народный герой Италии. — С. 9.

¹⁴ *Гарибальди Дж.* Мемуары. — С. 14.

¹⁵ *Montanelli I., Nozza M.* Op. cit. — P. 30, 597; *Галло М.* Джузеппе Гарибальди. Пер. с франц. — Ростов-на-Дону, 1998. — С. 40, 41.

¹⁶ *Fortini P.* Op. cit. — P. 16.

¹⁷ *Scirocco A.* Op. cit. — P. 7.

¹⁸ *Monsagrati G.* Garibaldi. In: *Dizionario biografico degli italiani.* — Roma, 1999. — Vol. 52.

¹⁹ *Гарибальди Дж.* Мемуары. — С. 17.

²⁰ Archivio di Stato di Genova (ASG), ruolo 3936, Nizza, 19 aprile 1825.

²¹ *Гарибальди Дж.* Мемуары. — С. 18.

²² *Marina italiana.* — 1927. — Settembre.

²³ *Fortini P.* Op. cit. — P. 48.

²⁴ Одесский вестник. — 1933. — 11 ноября, № 89; 13 декабря, № 98.

²⁵ *Бацак К.* Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII — у першій третині XIX століття. Витоки. Формування. Діяльність. — К., 2004. — С. 112, 113, 200 та ін.

²⁶ *Гарибальди Дж.* Мемуары. — С. 17.

²⁷ Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел. — М., 1982. — Т. 5 (13). — С. 366, 368, 464.

²⁸ *Melena E.* Garibaldi. Souvenirs de sa vie publique et privée. — Paris, 1888. — P. 367.

²⁹ *Гарибальди Дж.* Мемуары. — С. 20.

³⁰ *Fortini P.* Op. cit. — P. 17, 59.

³¹ ASG, ruolo 2193, nota di console Truqui, 13 gennaio 1828.

³² *Андриенко В.Г.* До и после Наварина. — М., 2002. — С. 223.

³³ Внешняя политика России XX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел. — М., 1985. — Т. 6 (14). — С. 637, 538.

³⁴ Русская старина. — 1900. — Март. — С. 504–505.

³⁵ *Гарибальди Дж.* Мемуары. — С. 20.

³⁶ *Fortini P.* Op. cit. — P. 18.

³⁷ *Sacerdote G.* La vita di Giuseppe Garibaldi. — Milano, 1939. — P. 68.

³⁸ *Fortini P.* Op. cit. — P. 18, 27.

³⁹ *Sacerdote G.* Op. cit. — P. 84.

⁴⁰ *Dumas A.* Garibaldi. — Roma, 2007. — P. 22–23.

⁴¹ *Кучеренко Г.С.* Сен-симонизм в общественной мысли XIX в. — М., 1975. — С. 123, 124.

⁴² *Варварцев М.* Італійці в культурному просторі України. — К., 2000. — С. 195.

- ⁴³ Невлер (Вилин) В.Е. Джузеппе Гарібальді. Народный герой Италии. — С. 14.
- ⁴⁴ ASG, ruolo 5543, 22 marzo 1833.
- ⁴⁵ Enciclopedia universale illustrata Europa — Americana. — Madrid, 1967. — Vol. XXX. — P. 195.
- ⁴⁶ Цит. за: Левандовский А. Сен-Симон. — М., 1973. — С. 219.
- ⁴⁷ Fortini P. Op. cit. — P. 61.
- ⁴⁸ Державний архів Одеської області, ф. 1, оп. 200, спр. 15, арк. 1, 3.
- ⁴⁹ Там само, арк. 14, 18, 28.
- ⁵⁰ Coggiere mercantile. — 1833. — 12 giugno, № 44.
- ⁵¹ Циркулярі по таможенному ведомству. — СПб, 1828. — 5 ноябрь, № 11; 1830, 4 генваря, № 1.
- ⁵² Vitali V. Onofrio Scassi e la vita genovese de suo tempo (1768–1836) con appendice su Raffaele Scassi. — Genova, 1932. — P. 350.
- ⁵³ Одесский вестник. — 1846. — 22 июня.
- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ Зленко Г. Тайна Джузеппе Гарібальді // Вечерняя Одесса. — 1992. — 15 мая.
- ⁵⁶ Dumas A. Garibaldi. — P. 22.
- ⁵⁷ Гарібальді Дж. Мемуары. — С. 20, 21.
- ⁵⁸ Guerzoni G. Garibaldi. — Firenze, 1882. — Vol. I. — P. 33, 35.
- ⁵⁹ Ibid.
- ⁶⁰ Nota bio-bibliografica // Cuneo G.B. Biografia di Giuseppe Garibaldi. — Milano, 1974 (1-а edizione 1850). — P. 5, 6.
- ⁶¹ Cuneo G.B. Op. cit. — P. 20.
- ⁶² Наш край. Документы по истории Донской области. — Ростов-на-Дону, 1963. — Т. 1. — С. 38.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ Січинський В. Чужинці про Україну. — К., 1992. — С. 200.
- ⁶⁵ Purdu J., Findlay C. Laurie's sailing directory for the Strait of Gibraltar and the Mediotteraneo Sea. — London, 1856. — P. 464.
- ⁶⁶ Бровкович Д.А. и др. Таганрог. Историко-экономический очерк. — Ростов-на-Дону, 1948. — С. 34, 35.
- ⁶⁷ Scirocco A. Op. cit. — P. 12.
- ⁶⁸ Fortini P. Op. cit. — P. 38, 39.
- ⁶⁹ Archives communales Marseille, Réfugués italiens, JJ 224, Marseille, 1 mars 1834; Mastellone S. Mazzini e la «Giovine Italia» (1831–1834). — Pisa, 1960. — Vol. II. — P. 206.
- ⁷⁰ Центральний державний історичний архів України в Києві, ф. 442, оп. 784, од. зб. 202, арк. 1, 8.

В статтє рассматривается ранний период (1824–1834 гг.) биографии выдающегося общественно-политического и военного деятеля Италии

Джузеппе Гарибальди, история его морских плаваний «на Восток» и пребывание в Одессе, Таганроге, Керчи. Анализируется его участие в освоении путей международной торговли между странами Средиземноморья и Южной Украиной. Особое внимание уделено знакомству Гарибальди-мореплавателя с положением и борьбой угнетенных народов Европы и присоединению его к национально-освободительной организации «Молодая Италия».

Ключевые слова: Джузеппе Гарибальди, Италия, Украина, международные торговые связи, национально-освободительная борьба, «Молодая Италия».

The article researches early period of the biography of the Italian and world-famous figure Giuseppe Garibaldi, especially his voyages to Ukraine in 1824–1834 and his staying in Odessa, Taganrog, Kerch. It deals with his participation in development of mercantile navigation between Mediterranean countries and the Ukrainian South. Particular attention is paid to acquaintance with the state of oppressed peoples in Europe and to his entry into the «Young Italy» patriotic society.

Key words: Giuseppe Garibaldi, Italy, Ukraine, international mercantile navigation, national liberation movement, «Young Italy» society.

Оксана Іваненко

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕСЬКОЇ ГРОМАДИ В УКРАЇНІ (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.)

У статті на основі джерельних матеріалів Центрального державного історичного архіву України м. Києва, Державного архіву м. Києва, Державного архіву Київської області, Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України висвітлено значення чеської імміграції в історії українсько-чеських освітніх взаємин другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Особливу увагу приділено діяльності чеських навчальних закладів на Волині.

Ключові слова: національне відродження, національна культура, слов'янство, Чехія, Україна, імміграція, освіта, чеські колонії, навчальні заклади.

Піднесення українсько-чеської культурно-освітньої співпраці відбувалося на тлі Слов'янського національного відродження середини ХVІІІ–ХІХ ст., утвердження ідеї загальнослов'янської єдності, пробудження національної самосвідомості слов'ян, розвитку слов'янських мов, літератур, театральнo-музичного й образотворчого мистецтв, досліджень фольклору, етнографії, історії слов'янських народів. На теренах Австрійської монархії чеські землі стали життєдайним джерелом ідей демократії, свободи національно-культурного розвитку слов'янських народів, їхнього невід'ємного права на захист власної національної ідентичності, збереження й примноження слов'янських культурних традицій і духовної спадщини, визнання особливої місії слов'янства в історії європейської культури.

Діяльність натхнених ідеями Просвітництва й Романтизму будителів Й. Добровського, Й. Юнгмана, К.-Я. Ербена, К. Гавлічека-Боровського, Ф. Палацького, П.-Й. Шафарика та інш. сприяла розгортанню національних рухів не лише чехів, а й інших слов'янських народів. Саме в цей період було закладено підвалини чеської національної культури, для становлення якої важливе значення мало заснування в Празі наприкінці ХVІІІ ст. Королівського чеського товариства наук, а також Національного музею (1818) і Чеської Матиці (1831), спрямованої на розвиток видавничої справи і популяризацію чеської літератури. Її друкованим органом став «Časopis Českého muzea», на сторінках якого основоположник чеської історіографії, автор знаменитої п'ятитомної «Dějiny národu českého v

Čechách a v Moravě» Ф. Палацький виступив на захист самостійності українського народу і його мови «на території від тодішнього угорського Підкарпаття аж до Кубані»¹. До видань Матиці також належали «Slovanské starožitnosti» (1837) П.-Й. Шафарика, «Slovník česko-německý» (1835–1839) Й. Юнгмана тощо. Із чеськими будителями підтримували зв'язки діячі Кирило-Мефодіївського товариства, які передали до Праги поему «Сретик» (1845), створену Т.Г. Шевченком під впливом спілкування з чехами, які проживали в Києві. Символічно, що 1876 року, коли в Російській імперії було видано ганебний Емський указ, у Празі побачив світ Шевченковий «Кобзар».

Часом найвищого злету чеської національної самосвідомості стала «весна народів» 1848–1849 рр. Під проводом Ф. Палацького у червні 1848 року в Празі розпочав роботу Слов'янський з'їзд, на якому було офіційно визнано національні права українців. Популяризації не лише чеської, а й української культури сприяла діяльність культурно-просвітницького товариства «Умелецька бесіда», за підтримки якого 1867 року в Празі М. Лисенко презентував українські народні пісні у власній обробці.

Загалом упродовж 1860-х рр. національно-культурний розвиток чехів відбувався в умовах здійснення австрійським урядом суспільно-політичних перетворень, запровадження виборних органів місцевого самоуправління, створення дуалістичної конституційної Австро-Угорської монархії (1867), в якій знайшли законодавче закріплення основні демократичні свободи. Величезне значення для формування модерної чеської нації, її культурної консолідації мала кодифікація літературної норми чеської мови, розширення сфери її використання та соціальної затребуваності. Удосконаленню мовної культури, зростанню національної самосвідомості чехів сприяло утвердження чеської мови в початковій, середній і вищій освіті. Знаменною подією в історії одного із найстаріших вищих навчальних закладів Європи — Празького університету — стало виокремлення в його структурі німецької та чеської частини, за якою власне і закріпилася назва Карлового університету (1882). У справжнє загальнонаціональне чеське свято переросла урочиста церемонія відкриття Національного театру в Празі (1883), закладення фундаменту якого відбулося ще 1868 року.

Стрімке піднесення чеської національної культури знайшло відображення і на українському ґрунті, передусім сприяючи становленню та розвитку університетської освіти в Наддніпрянській Україні. Українсько-чеські університетські зв'язки беруть початок від доби Середньовіччя. У списках Карлового університету відомості про студентів з Волині й Галичини з'являються вже з кінця XIV ст.² В Олмоуцькому університеті навчався ректор Києво-Могилянської академії, Митрополит Київський,

Галицький і всієї Малої Росії В. Ясинський. Упродовж XIX ст. чеські вчені зробили вагомий внесок у становлення й розвиток науково-освітньої діяльності Харківського, Київського та Новоросійського університетів. Чеське коріння по батьківській лінії мав О.В. Чернай — виконувач обов'язків ад'юнкта Харківського університету по кафедрі зоології (1845). 1848 року він захистив дисертацію на здобуття ступеня доктора природничих наук й отримав посаду екстраординарного професора кафедри зоології, з 1850 року перебував на посаді ординарного професора і згодом здобув звання заслуженого професора (1868). Упродовж 1857–1869 рр. Чернай був деканом фізико-математичного факультету³. З Богемії походив В.І. Шерцьль, який у 60-х роках XIX ст. навчався на юридичному факультеті Карлового університету. 1869 року його обрано на посаду доцента санскриту й порівняльного мовознавства Харківського університету. Починаючи з травня 1870 року, після захисту докторської дисертації, Шерцьль обіймав посаду екстраординарного професора по кафедрі порівняльної граматики індоєвропейських мов, а з вересня — ординарного професора⁴. У 1884 році вченого переведено до Новоросійського університету, де він викладав порівняльну граматику й санскрит. Д.Ф. Лямбль — випускник Карлового університету — з 1860 року був виконувачем обов'язків екстраординарного професора по кафедрі анатомії Харківського університету, з 1861 — ординарним професором. У 1867 році він перевівся на кафедру патологічної анатомії, а 1871 року університетська рада надала йому ступінь доктора медицини *honoris causa*. За сприяння Лямбля суттєво поповнилася колекція університетського музею нормальної анатомії, і було створено музей патологічної анатомії⁵. У 1886 році виходець з Моравії І.В. Нетушил здобув у Харківському університеті науковий ступінь доктора класичної філології, з 1887 року він перебував на посаді екстраординарного професора кафедри класичної філології, з 1888 — ординарного професора⁶. Вихованець Карлового університету Р.І. Шерцьль доклав багато зусиль задля організації роботи нумізматичного кабінету Харківського університету. 1882 року він обійняв посаду доцента по кафедрі римської словесності, 1893 — екстраординарного професора кафедри класичної філології, 1894 — ординарного професора⁷. Видатний українсько-чеський фізіолог В. Томса (випускник Празького університету) викладав в Університеті Св. Володимира фізіологію й патологічну анатомію, очолював фізіологічну лабораторію, брав активну участь у підготовці наукових кадрів, опублікував підручник з фізіології. 1865 року Київським університетом йому присуджено ступінь доктора медицини. Учений перебував на посадах екстраординарного (з 1865) та ординарного (з 1867) професора кафедри фізіології. 1883 року його затверджено на посаді декана медичного

факультету⁸. Томса був кавалером орденів Св. Анни й Св. Станіслава другого ступеня. Вагомий внесок у справу викладання класичної філології у Новоросійському університеті зробив виходець із чеських земель І.І. Лушняк, який від 1892 року обіймав посаду ординарного професора, а також виконував обов'язки декана історико-філологічного факультету⁹.

Взаємини з чеськими науково-освітніми центрами були невід'ємною складовою широкого спектру міжнародних зв'язків університетів України. Завдяки науковим подорожам Чехією вітчизняні вчені вдосконалювали свій фаховий рівень, започатковували співпрацю із зарубіжними колегами, збирали матеріали для досліджень і популяризували власні здобутки на теренах Європи. Зокрема, визначний український філолог, мистецтвознавець, етнолог, філософ О.О. Потебня на світанку своєї кар'єри, у статусі ад'юнкта кафедри російської мови і словесності Харківського університету, отримав 1862 року від міністерства народної освіти дворічне закордонне відрядження, впродовж якого, зокрема, студював чеську мову та слухав у Карловому університеті лекції основоположника словацької літературної мови М. Гаттали¹⁰. Налагоджені з чеськими колегами зв'язки О.О. Потебня розвивав і після повернення з-за кордону, підтримуючи наукову кореспонденцію й книгообмін із М. Гатталою, а також філологом, завідувачем бібліотеки Чеського музею в Празі А. Патерою, поетом, перекладачем й істориком К.-Я. Ербеном та інш.¹¹ У листі до Патери від 3 листопада 1865 року український вчений нарікав на проблеми з публікацією в Російській імперії досліджень із філології: «Надсилаєш до Москви чи редактора нікчемного філологічного журналу у Воронеж і чекаєш цілі роки. Напишеш сьогодні статтю і не впевнений, що вона побачить світ за життя автора»¹². 1887 року за підтримки Гаттали Потебню було обрано членом Королівського чеського наукового товариства в Празі¹³. З цієї нагоди Патера в листі від 29 січня 1887 року зазначав: «...а proto «поздравляю» Vás a vítám co člena české společnosti nauk»¹⁴. Потебня також листувався й обмінювався науковою літературою із професором Карлового університету, істориком і правознавцем Й. Калусеком¹⁵.

Поглибленню українсько-чеських духовних взаємовпливів сприяли чехи, які здобували освіту у вітчизняних навчальних закладах. Так, згідно з указом Св. Синоду (1889), випускник філософського факультету Карлового університету М. Немечек був допущений до слухання лекцій у Київській духовній академії, а в 1890 році він звернувся до її правління з клопотанням про висвячення його в дякони та прийняття до Волинської єпархії задля служіння «справі православ'я в середовищі його співвітчизників-чехів»¹⁶. Після прийняття сану дякона Немечек залишився слухачем при академії до червня 1891 року. Член Св. Синоду, Митрополит Київський і Галицький Платон особливо відзначив старанність

чеського слухача у вивченні богословських наук¹⁷. Результати складених Немечеком іспитів засвідчили його навчальні успіхи з наступних дисциплін: Священне Писання Нового Заповіту — відмінно; догматичне богослов'я — дуже добре; моральне богослов'я — дуже добре; гомілетика — відмінно; церковне право, пастирське богослов'я, загальна церковна історія, церковна археологія, літургіка — дуже добре; історія і розбір західних сповідань — відмінно¹⁸. Одразу по завершенні навчання, у червні 1891 року, єпископ волинський і житомирський призначив Немечека на посаду чеського місіонера Волинської єпархії¹⁹. Починаючи з 1895 року він видавав у Житомирі «Pravoslavný Kalendář», а в 1902 році побачив світ його опис чеських колоній Волині «Sborník české společnosti zeměvêdné»²⁰.

Українсько-чеські культурно-освітні зв'язки отримали новий імпульс завдяки поживленню імміграції чехів на Волинь, що спостерігалось впродовж 60–70-х рр. XIX ст.²¹ Засновуючи у своїх колоніях початкові навчальні заклади, чехи привнесли на українські землі виплекані в Богемії духовні цінності й педагогічну культуру. Керівництво чеськими школами здійснювала училищна рада, що складалася з трьох обраних і підзвітних громаді членів. Учителі забезпечувався платнею в розмірі 140–250 руб. на рік, квартирою та опаленням. Більшість шкіл, завдяки зусиллям громади, мали зручні приміщення, географічні карти, картини з природничої історії, класні дошки, бібліотеки. У багатьох школах окрім основних предметів викладалася музика, садівництво, бджільництво, хмелярство тощо.

У 1870 році вчитель народних шкіл і закладу для глухонімих м. Шюттенгофена (сучасне м. Сушице в Чехії) В. Травничек розробив проект створення навчального закладу для чехів, що переселилися до Російської імперії, в якому мало поєднуватися викладання ремесел і землеробства, а також уклав програму занять, вправ і виховних ігор для дітей дошкільного віку²². Того ж року в чеських колоніях Глинське Рівненського повіту, Будераж і Мирогоще Дубенського повіту було засновано двокласні училища²³. Зокрема, у Мирогощенському чеському двохкласному училищі²⁴ дітей навчали Закону Божого, російської і чеської мов, арифметики, співів, причому заняття з чеської мови вчитель І. Свобода поєднував із викладанням всесвітньої історії і географії (1871 р. він разом із дружиною Єлизаветою перейшов у православ'я)²⁵. Змушений через скрутне матеріальне становище підпрацьовувати чорноробом на залізниці, І. Свобода, який здобув освіту в м. Лейтмериці і понад вісім років викладав у середніх навчальних закладах Чехії, так і не зміг отримати посаду училищного наставника, незважаючи навіть на клопотання Архієпископа Волинського Агафангела²⁶. На це місце при-

значили Д. Дьяченка, який відзначився доносами, образами й приниженнями на адресу свого колеги І. Свободи, змушеного піти з училища. Утім, достатньо швидко виявилася професійна непридатність Дьяченка, й інспектор народних училищ у листі попечителю київського навчального округу від 14 жовтня 1872 року зазначав з цього приводу: «Залишаючись сільським народним учителем, він з набагато більшою користю може служити своїй справі, ніж будучи вчителем і керівником чеського училища, в якому діти і їхні батьки в усякому разі набагато розвиненіші, ніж наші селяни»²⁷. У 1876 році, після складення відповідних іспитів, І. Свобода отримав документи, що підтверджували надання йому звання домашнього вчителя²⁸.

1874 року було відкрито вечірні заняття для дорослих з вивчення російської мови при Мирогощенському чеському двокласному училищі²⁹, а 1891 року — при Ульбаровському чеському народному училищі Волинської губернії³⁰. Відданість чехів шкільній справі та дисциплінованість була справді вражаючою, наприклад, у грудні 1887 року батьки відправляли до чеської Терешненської школи дітей, незважаючи навіть на те, що родина вчителя захворіла на віспу.

Станом на 1879 рік у Дубенському повіті Волинської губернії нараховувалося 10 чеських шкіл: у с. Підгайці (18 учнів), Червона Гірка (43 учні), Страклов (69 учнів), Семидуби (50 учнів), Малин (48 учнів), Кнерути (7 учнів), Волковие (70 учнів), Митиця (65 учнів), Ульбаров (52 учні), Будераж (23 учні); у Луцькому повіті 4 школи: у Луцьку (99 учнів), у с. Княгинині (38 учнів), у Борятині (22 учні), у Губині (25 учнів); у Володимирському повіті 2 школи: у с. Новоселки Старі та Новоселки Нові (разом 30 учнів); у Рівненському повіті 2 школи: у с. Квасилів (59 учнів), Шпаків; в Острозькому повіті 2 школи: у с. Гульч (48 учнів), Антоновка (29 учнів)³¹. 1886 року в Рівненському повіті Волинської губернії діяли три чеські школи, у Дубенському повіті — десять, в Острозькому повіті — три: у селі Гульчі викладав І. Рихна, у колонії Антоновка — І. Шульц, у селищі Заліссі — Б. Салава. 1888 року чеські школи було відкрито в селищах Луцького повіту Волинської губернії — Теремно, Борятині, Княгининці, Милушах, Копчі, Ниві, Мстишині³². Загалом, за даними інспекції народних училищ Південно-Західного краю, на 1888 рік найбільша кількість «іновірських шкіл» знаходилася в Дубенському, Володимир-Волинському, Рівненському, Новоград-Волинському, Житомирському й Луцькому повітах Волинської губернії³³.

Типовим прикладом, що дозволяє скласти уявлення про релігійний і національний склад учнів, зміст навчального процесу чеських освітніх закладів Волині, є Високонська сільська школа. 3 серпня 1886 по серпень 1887 року в ній навчалися:

Буреш Франц Іоаннов (римо-католик, 9 років), Барцал Іосиф Іоаннов (православний, 10 років), Гольпух Стефан Іоаннов (римо-католик, 11 років), Гольпух В'ячеслав Іоаннов (римо-католик, 7 років), Грудий Іоанн Яковів (римо-католик, 9 років), Грудий Войцех Яковов (римо-католик, 11 років), Грудий Войцех В'ячеславів (римо-католик, 10 років), Грудий Алоїсій В'ячеславів (римо-католик, 8 років), Доляк Святослав Войцехів (православний, 7 років), Женишек Марія В'ячеславова (римо-католичка, 7 років), Звонарж Богуслав В'ячеславів (римо-католик, 8 років), Звонарж Божена В'ячеславова (римо-католичка, 10 років), Іргль Марія Іосифова (православна, 11 років), Іргль Іосиф Іосифів (православний, 7 років), Коснар Франц Франців (римо-католик, 11 років), Коснар В'ячеслав Франців (римо-католик, 9 років), Крайзингр Іосиф Іосифів (римо-католик, 10 років), Крайзингр Владислав Іосифів (римо-католик, 8 років), Кессл Іосиф В'ячеславів (римо-католик, 12 років), Кессл Варвара В'ячеславова (римо-католичка, 10 років), Когут Вільгельміна Іосифова (римо-католичка, 11 років), Карас Катерина Іоаннова (римо-католичка, 10 років), Карас Марія Іоаннівна (римо-католичка, 11 років), Маркуп Іосиф Іосифів (православний, 8 років), Местецька Хава Манашкова (іудейка, 11 років), Местецький Арон Манашков (іудей, 11 років), Нова Марія В'ячеславова (римо-католичка, 10 років), Немечек Варвара Матвійова (римо-католичка, 9 років), Перглер Іосифія Іосифова (римо-католичка, 10 років), Питлик Іоанн Іоаннов (римо-католик, 9 років).

Розклад уроків для учнів Високонської чеської школи був наступним:

І група, що навчалася рідною мовою

Понеділок: читання (8.00–11.30), письмо (12.00–14.00)

Вівторок: письмо (8.00–11.30), читання (12.00–13.00), арифметика (13.00–14.00)

Середа: читання (8.30–9.40), арифметика (9.45–11.30), письмо (12.00–14.00)

Четвер: читання (8.00–11.30), писання (12.00–13.00), арифметика (13.00–14.00)

П'ятниця: читання (8.00–9.40), арифметика (9.45–11.30), письмо (12.00–4.00)

Субота: читання (8.00–9.40), Священна історія (9.45–11.30), арифметика (12.00–13.00)

II група

Понеділок: арифметика російською мовою (8.00–9.40), російсько-чеське письмо (9.45–11.30), географія російською мовою (12.00–13.00), російська граматики (13.00–14.00)

Вівторок: читання російською мовою (8.00–9.40), читання чеською мовою (9.45–11.30), арифметика російською мовою (12.00–13.00), чеська граматики (13.00–14.00)

Середа: російсько-чеське письмо (8.00–9.40), малювання (9.45–11.30), зоологія (12.00–13.00), гімнастика для учнів чоловічої статі (13.00–14.00)

Четвер: арифметика російською мовою (8.00–9.40), російсько-чеське письмо (9.45–11.30), російська історія (12.00–13.00), читання російською мовою (13.00–14.00)

П'ятниця: російська граматики (8.00–9.40), диктовка російською мовою (9.45–11.30), чеська історія (12.00–13.00), читання чеською мовою (13.00–14.00)

Субота: російсько-чеське писання (8.00–9.40), Священна історія (9.45–11.30), православні молитви (11.45–13.00)³⁴.

Зазвичай викладачі чеських шкіл мали належний рівень педагогічної освіти. Зокрема, у грудні 1887 року на прохання жителів чеського поселення с. Квасилова Волинської губернії професор римської словесності Санкт-Петербурзького університету Осип Шебор звернувся до попечителя київського навчального округу з клопотанням залишити на посаді вчителя місцевої школи Франца Шебора, учні якого завжди вирізнялися зразковою поведінкою і високим рівнем знань, а ті з них, які вступили до столичних вищих навчальних закладів, пишались, що власними успіхами вони завдячували першому вчителю, який «своїм бездоганним життям слугував їм повчальним прикладом»³⁵.

У 1899 році випускник Києво-Софійського духовного училища, викладач Малинської чесько-російської школи Радомисьького повіту Волинської губернії А.І. Кучера здобув звання вчителя початкового училища, склавши іспити з російської мови, арифметики, географії, історії. Йому, наприклад, запропонували написати переказ статті «Завоювання Сибіру» та підготувати письмову відповідь на тему «Велика Північна війна»³⁶.

Під час літніх канікул 1888 року при Острозькій учительській семінарії було відкрито педагогічні курси для вчителів чеських навчальних закладів з метою їх підготовки до викладацької діяльності «у дусі й характері російської школи»³⁷. Керівництво курсами було покладено на ініціатора їх організації, члена училищної ради при Св. Синоді Є.М. Крижанов-

ського, його заступником став учитель Київського реального училища А.І. Степович, законоучителем курсів призначено священника Н. Сизинкевича, викладачем арифметики й географії — учителя підготовчого класу Київської I гімназії Т.І. Лубенця. Визначальний вплив на зміст навчальної програми курсів справив Крижановський. Уроки Закону Божого були присвячені роз'ясненню слухачам відмінностей православної церкви від інших християнських церков та переваг православ'я перед католицизмом і лютеранством як «єдиного істинного віровчення». У вихідні та святкові дні слухачі відвідували богослужіння в семінарській церкві. На заняттях з російської мови під керівництвом Степовича учні студіювали російську граматику в порівнянні з чеською, ознайомилися з методикою викладання російської мови в початковій школі. Слухачі спілкувалися між собою виключно російською, задля кращого її засвоєння, і навіть ініціювали штраф для порушників цього правила. Також проводилися уроки з російської історії і географії, арифметики, слов'янського читання та співів, слухачі вправлялися в кресленні карти Російської імперії, вивчали особливості православного богослужіння. Кожен слухач отримав колекцію книг, переданих у дар Св. Синодом, а також викладачами Степовичем і Лубенцем. Утім, практика організації літніх педагогічних курсів не набула подальшого розвитку, оскільки 1889 року міністерством народної освіти було прийнято рішення про заміну чеських учителів, які здобули освіту за кордоном, випускниками учительських семінарій. Водночас інспекторам народних училищ Волинської губернії надходили вказівки щодо ліквідації чеських класів при закладах початкової освіти та запровадження викладання чеської мови як необов'язкового предмету лише в крайніх випадках³⁸.

Оскільки чеська школа розглядалася російськими властями як «держава в державі», що становила загрозу утвердженню офіційної імперської ідеології, на інспекторів народних училищ Південно-Західного краю Російської імперії покладалося завдання «наполегливо вимагати» від жителів чеських поселень передачі створених ними навчальних закладів під юрисдикцію міністерства народної освіти, а також дотримання ними положення про народні училища (1869), згідно з яким викладання в школах мало здійснюватися виключно російською мовою, православними вчителями, за програмами, затвердженими міністерством народної освіти³⁹.

Станом на вересень 1884 року всі чеські школи не мали міністерського дозволу на відкриття, окрім розташованих у селах Мирогоще Дубенського повіту та Глинське Рівненського повіту Волинської губернії⁴⁰. Згідно з ухвалою ради інспекції народних училищ південно-західного краю (1884) учителями шкіл «іноземних сповідань» мали призначатися

лише політично благонадійні російські піддані. У листі до інспектора народних училищ першого району Київської губернії від 24 січня 1884 року попечитель київського навчального округу висловлював стурбованість з приводу фінансування католицькими громадами чеських шкіл, де навчально-виховний процес був пронизаний римо-католицькими духовними впливами, викладання здійснювалося чеською мовою, російську учні вивчали як іноземну, всі навчальні посібники були чеськими або німецькими⁴¹.

У відповідь на розроблені інспекцією народних училищ Південно-Західного краю правила, що обмежували перебування іноземців на викладацьких посадах піврічним терміном, 1885 року київський, подільський і волинський генерал-губернатор, генерал-ад'ютант О.Р. Дрентельн (учасник угорського 1849 і польського 1863 походів російської армії) висунув категоричну вимогу щодо усунення підданих іноземних держав від навчального процесу, адже, на його думку, навіть їхнє тимчасове викладання суперечило політичним інтересам краю та розрахункам уряду «щодо найтіснішого його поєднання з іншими частинами Імперії»⁴². Так наприклад, за розпорядженням попечителя київського навчального округу (1885) з посади вчителя Мирогощанського чеського училища через незнання російської мови був звільнений В. Фішер. На його захист виступило місцеве чеське сільське товариство, яке звернулося до інспектора народних училищ третього району Волинської губернії з проханням залишити Фішера на посаді, яку він обіймав упродовж п'яти років, присвячуючи весь свій вільний час постановці аматорських спектаклів за участю дітей у місцевому чеському театрі. Відповідно, у зверненні до попечителя інспектор мусив констатувати: «...як ні небажаним було би залишення Фішера вчителем Мирогощанського училища, але з причини відсутності придатного кандидата доводиться терпіти його ще деякий час»⁴³.

У конфіденційному листі до попечителя Київського навчального округу від 25 листопада 1886 року київський, подільський і волинський генерал-губернатор на прикладі закриття особливого класу чеської мови при Глинському народному училищі обстоював тезу про те, що створення чеських шкіл суперечило завданням царського уряду щодо «повного, за можливістю, злиття з корінним російським населенням чехів та інших іноземців, що оселилися на околиці Держави»⁴⁴.

У звіті щодо огляду чеських шкіл Волинської губернії від 1887 року інспектор народних училищ Д. Синицький висловив сумніви щодо щирості чехів, які погоджувалися із перетворенням чеських шкіл на російські, підпорядковані міністерству народної освіти, наголошуючи, що «надія на таку легку перемогу над мислячим чехом була би великою

сумнівністю»⁴⁵. Водночас він наполегливо обстоював необхідність якнайшвидшого вирішення цього питання та вбачав небезпеку у впливі польського духівництва на католицькі чеські товариства Дубенського, Острозького й Луцького повітів. Недоречним Синицький уважав прагнення волинських чехів (понад 30 тис. осіб) «відособлюватися в окрему національність і створювати собі особливу чеську літературу», навчати своїх дітей за російсько-чеськими підручниками в той час, коли малороси, поляки та євреї використовували виключно російськомовну навчальну літературу.

Згідно з указом Урядуючого Сенату (1887) усі іновірські школи Південно-Західного краю в обов'язковому порядку мали бути підпорядковані міністерству народної освіти. Водночас від департаменту в справах початкових училищ міністерства народної освіти до попечителя київського навчального округу надходили вказівки щодо необхідності поглиблення вивчення російської мови та основ православ'я в іновірських школах, а також відбору викладацьких кадрів не за критерієм освіченості, а відповідно до їхньої «благонадійності», російського підданства й переважно російського походження⁴⁶. Ініційовані царським урядом нововведення викликали невдоволення з боку чехів, які вбачали в них загрозу для вільного викладання чеської мови. Утім, учителі, які намагалися чинити опір русифікації, ризикували втратити посаду, наприклад, інспектор народних училищ Волинської губернії у поданні попечителю київського навчального округу ініціював відсторонення від викладацької діяльності учителя чеської Нивської школи Пете як «гарячого католика і шкідливу людину в селищі з католицьким населенням стосовно прийняття чехами православ'я»⁴⁷. У 1889 році вчитель с. Купічево Володимир-Волинського повіту Самек отримав догану через те, що за вимогою місцевих жителів перейшов з російської мови викладання на чеську⁴⁸. Натомість учитель школи селища Грушвиці Рівненського повіту не прислухався до прохань чеського населення посилити викладання їхньої рідної мови.

Незважаючи на занепокоєння жителів с. Підгайців Дубенського повіту з приводу того, що їхні діти забудуть рідну мову, 1889 року з ініціативи інспектора народних училищ було ухвалене рішення про створення замість чеської школи однокласного народного училища без викладання чеської мови навіть як окремої дисципліни, більше того, місцева громада мала сама профінансувати русифікацію власних дітей, а саме: надати шкільний будинок з десятиною землі, здійснювати його ремонт і опалення за власний рахунок, закупити всі необхідні навчальні посібники й приладдя, щорічно виділяти на утримання закладу по 100 рублів⁴⁹. Того ж року приватну чеську школу селища Ольшанки Житомирського повіту Волинської губернії було перетворено на однокласне народне училище

при міністерстві народної освіти, причому чеську громаду зобов'язали виділити землю для облаштування саду, передати училищу новий будинок з присадибною ділянкою, сараєм і погребом, забезпечити опалення, освітлення, найняти за власний рахунок сторожа, ремонтувати й страхувати приміщення, закупити необхідні меблі, робити щорічні внески на придбання навчальних посібників і платню викладачам. Загалом місцеві жителі мали виділяти на утримання училища 340 рублів на рік, а держава — 225⁵⁰. Натомість у селищі Теремно Луцького повіту жоден чех не погодився підписати документи щодо перетворення їхньої школи на народне училище. Непоодинокими були випадки, коли чеське населення відмовлялося купувати власним коштом підручники з російської мови «Родное слово». Учитель Княгининської чеської сільської школи Нейман обстоював думку про неможливість вивчення чехами російської без запровадження їхньої рідної мови як допоміжного предмету, також він поширював у Дубенському повіті листи, в яких закликав не погоджуватися з відкриттям народних училищ.

Оглянувши 1889 року всі чеські школи Острозького, Дубенського, Рівненського, Луцького й Володимир-Волинського повітів Волинської губернії, інспектор народних училищ помітив опір з боку чехів, і передусім католицького духовництва, русифікації чеських шкіл: «Поміж чехів, особливо серед інтелігентної частини їх, є люди, які в прагненнях Російського уряду дати чехам російську народну школу бачать зазіхання на чеську народність і національність, люди ці говорять: «ми готові допустити поєднання цих націй, але тільки на ґрунті одного лише православ'я, зберігши в цілісності й самобутності мову, звичаї і народність чехів»⁵¹. Чеське населення селища Малина Дубенського повіту Волинської губернії відкрито висловлювало побоювання, що в разі відкриття народного училища їм доведеться взяти на себе непосильний тягар його утримання, що православний священник змушуватиме їхніх дітей молитися по-православному й вивчати православні догмати, а через вилучення чеської мови з переліку обов'язкових предметів вони забудуть рідну мову⁵².

У 1889 році інспектор народних училищ Волинської губернії отримав від попечителя київського навчального округу вказівки стосовно русифікації чеського населення: стежити, щоби викладання всіх предметів у чеських школах здійснювалося російською мовою; спонукати католиків і гуситів запрошувати для викладання їхнім дітям Закону Божого православних священників; докласти зусиль, щоби закрити чеські класи при народних училищах та євангелічні училища, а також протидіяти відкриттю нових чеських класів; не дозволяти викладання чеської мови нарівні з іншими обов'язковими предметами; роз'яснювати чехам, що в

Росії школа може бути лише одна — російська, для якої міністерством народної освіти затверджена програма, і включати до неї сторонні предмети (чеську мову. — *О.І.*) неможливо⁵³. Водночас представники місцевих органів державної влади в галузі освіти своє основне завдання вбачали в протидії співпраці між волинськими чехами й поляками, оскільки «...молодочеська партія не може почасти не співчувати полякам, які подібно до них прагнуть національного відродження й політичної самобутності»⁵⁴.

1891 року до міністра народної освіти Російської імперії І.Д. Делянова надійшла скарга на інспектора народних училищ Волинської губернії Войцеховського, який, висуваючи завищені вимоги до рівня знань чеськими колоністами російської мови, викликав у чехів «ненависть до русифікації школи»⁵⁵.

Через бідність і малоземельність жителів чеських селищ Старі й Нові Новосілки (Володимир-Волинського повіту), на яких було покладене утримання відкритого 1892 року місцевого однокласного народного училища, священник Кроткевич, не отримуючи платні, подав клопотання про звільнення, а вчитель Немец самовільно залишив свою посаду. Матеріальні проблеми негативно позначалися на успішності учнів, й інспектор народних училищ Волинської губернії доповідав попечителю київського навчального округу, що «мізерне утримання училища відбивається на настрої учителя, на енергії в його важкій праці, і вчителя намагаються піти на кращі місця...»⁵⁶. Зрештою 1898 року міністерство народної освіти затвердило новий проект утримання Новосілковського училища: на платню учителю Закону Божого від держави на рік виділялося 50 рублів, а від чеської громади — 25 рублів, на платню вчителю — по 150 рублів, на навчальні посібники — відповідно 20 і 15 рублів, на канцелярські товари — 6 і 10 рублів, на платню служителю, опалення й освітлення — від чеської громади 50 рублів, отже, загалом із державної скарбниці витрачалося 226 рублів, а чеське сільське населення мало сплачувати 250 рублів.

Перехід у православ'я нерідко мав формальний характер для чеської громади, яка потайки продовжувала дотримуватися католицьких обрядів. За даними інспектора народних училищ, наприкінці 1880-х рр. православні чехи волинського селища Страклів відвідували Дубенський костел. На його думку, справа поширення православ'я у чеському середовищі гальмувалася через недосконалість хорового співу в православних храмах, порівняно з католицькими. Дійсно, пишність католицького богослужіння, органна музика й хоровий спів не залишали байдужою як католицьку, так і православну паству. З цього приводу священник Олексинецької парафії Кременецького повіту навіть скаржився на сторінках

«Волынских епархиальных ведомостей»: «Костел так близько знаходиться від православної церкви, що часто, коли служиться в костелі, звуки органу віддаються і в церкві. У літню ж пору багато хто з православних, особливо молодь, прийшовши до обідні, навмисно не входять до церкви, а залишаються на паперті і біля неї для зручнішого слухання органу. Скільки я не намагаюся відволікти парафіян від цього поганого звичаю, зусилля мої мають вельми малий успіх»⁵⁷.

У чеській школі селища Великі Дорогостаї православні учні не вмiли правильно хреститися й погано знали молитви, а їхній учитель І. Ванічек, незважаючи на прийняття православ'я, запровадив у закладі «чеські порядки» й отримав догану за те, що замість відвідання церкви поїхав на полювання. Зрештою 1889 року І. Ванічек поплатився своєю посадою через агітацію проти відкриття на базі чеських шкіл російських народних училищ.

Неоднозначним було ставлення до поширення православ'я в чеському середовищі і з боку російських можновладців, частина яких уважала, що перехід православних чехів під захист Синоду ускладнював застосування до них репресивних заходів, як до інших іновірців. Свідченням наявності в Російській імперії проблем із забезпеченням свободи віросповідання неправославного населення є, наприклад, факт закриття католицької каплиці при Київській 1-й гімназії у 1883 році під приводом того, що її існування ставило учнів-католиків Південно-Західного краю «в якесь привілейоване становище, що не відповідає загальним цілям виховання юнацтва в Російській православній державі»⁵⁸.

1889 року собор Києво-Печерської Лаври пожертвував для чеських шкіл Волинської губернії 60 екземплярів часословів, 90 екземплярів Євангелій, 90 екземплярів російських букварів, 90 екземплярів книги «Молитовне правило», 130 екземплярів скорочених молитвословів⁵⁹, а у звіті за 1890 рік волинський губернатор до «найбільш утішних явищ місцевого життя» відніс перехід чехів у православ'я. За його даними, 1890 року у Волинській губернії прийняли православ'я 1347 осіб (677 чоловіків і 670 жінок), з них у Житомирському повіті — 138 (76 чоловіків і 62 жінки), у Новоград-Волинському — 16 (8 чоловіків і 8 жінок), в Острозькому — 117 (67 чоловіків і 50 жінок), у Рівненському — 379 (172 чоловіки і 207 жінок), у Дубенському — 571 (289 чоловіків і 282 жінки), у Володимир-Волинському — 46 (26 чоловіків і 20 жінок), у Луцькому — 72 (34 чоловіки і 38 жінок), в Овручському — 8 (5 чоловіків і 3 жінки). Загалом станом на 1890 рік у православ'я перейшло 8 699 чеських колоністів Волинської губернії⁶⁰.

У 1891 році директор Києво-Печерської гімназії В. Петр від імені чехів, що проживали в Києві, звернувся до київського генерал-губер-

натора із клопотанням про дозвіл на створення чесько-слов'янського товариства «Бесіда» задля поширення православ'я серед чеських колоністів. Згідно із проектом статуту товариства його мета полягала в наданні матеріальної і моральної допомоги чехам Російської імперії: створенні на території чеських колоній православних церков, бібліотек, фінансовій підтримці шкіл та видавництва книжок, піклуванні про сиріт і дітей із малозабезпечених родин, наданні грошової допомоги нужденним колоністам. Із обґрунтуванням ідеї заснування чеського просвітницького й благодійного товариства виступив ректор Університету Св. Володимира (1881–1883) І.І. Рахманінов, який здійснив поїздку до Богемії та безпосередньо ознайомився з рівнем національно-культурного розвитку чехів — підданих Австро-Угорщини. У своїй доповідній записці він наголошував, що прагнення чехів будувати православні храми в Російській імперії є добрим знаком, здатним дати відсіч звинуваченням на адресу влади в примушенні чеських колоністів до переходу в православ'я. Свої враження від подорожі Богемією Рахманінов використовував як вагомі аргументи на користь надання чехам можливості вільно розвивати свою громадсько-культурну діяльність на теренах Російської держави. Учений відзначив високий рівень матеріального добробуту й грамотності чеського населення Австро-Угорщини, розгалужену мережу розкішно облаштованих сільських шкіл, виокремлення чеської частини Празького університету, заснування в Празі Національного музею, Політехнічної школи, чеського театру, відкриття національної чеської виставки, великої кількості початкових і ремісничих шкіл. Рахманінову особливо впала у вічі старанність, із якою чехи вивчали російську мову, популярність у Чехії російської літератури й оперного мистецтва, а також діяльність заснованого в Празі з дозволу уряду російського культурно-освітнього гуртка, під час засідань якого лунала виключно російська мова. Зрештою, київський учений констатував: «Чого ж кращого й більшого нам бажати, якщо інтелігентні й багаті чехи, допомагаючи будівництву православних церков, будуть самі, без матеріального сприяння росіян, запроваджувати православ'я поміж своїми співвітчизниками-переселенцями»⁶¹. Утім, проєкт заснування товариства «Бесіда» не знайшов підтримки з боку органів державної влади Російської імперії навіть після повторного клопотання викладачів Університету Св. Володимира 1901 року. А київський губернатор навіть уважав цю ідею шкідливою, вбачаючи небезпеку у перетворенні товариства на політичну партію, і наголошував, що «іноземні благодійні товариства, зміцнюючи зв'язок між іноземцями, заважають їх злиттю з корінним російським населенням»⁶².

Чехи входили до складу Київського товариства дитячих садків, що мало на меті відкриття народних закладів дошкільної освіти для дітей

«найбіднішого класу населення»⁶³. За їхнього сприяння та фінансової підтримки 1907 року в Києві на Шулявці було відкрито народний дитячий садок для дітей чехів-робітників. План занять цього закладу передбачав ігри з кубиками й цеглинками, ліплення з піску, нанизування солом'яних і паперових ланцюжків, намиста, гаптування, викладання квадратних таблиць, паличок, кілець, вирізання й клеєння різноманітних фігурок, згинання з квадрата й прямокутника, бесіди, співи, вивчення віршиків, рухливі ігри, прогулянки на свіжому повітрі, а також навчання дітей старшого віку російської мови й рахунку⁶⁴.

Забезпечення якісної освіти для дітей чехів, які проживали в Російській імперії, було одним із основних завдань Чеського благодійного і просвітницького товариства імені Яна Амоса Коменського⁶⁵, за сприяння якого 1907 року на Шулявці засновано приватне училище Я. Боучека, де мали змогу здобувати освіту учні із незаможних родин. Розвитку цієї шляхетної справи сприяла добродійна діяльність комітету в складі пані А. Шварц, М. Індржишек і А. Дуда, що збирав у Києві пожертви на користь училища⁶⁶. У 1913 році голова Чеського благодійного і просвітницького товариства імені Яна Амоса Коменського київський купець Г.І. Індржишек, який проживав по вулиці Хрещатик, 41, звернувся до попечителя київського навчального округу з пропозицією про відкриття на Шулявці коштом товариства приватного училища третього розряду з дитячим садком. Бюджетом цього навчального закладу було передбачено виділення 60 рублів на платню вчителю Закону Божого, 660 рублів — учителю (крім забезпечення квартири й опалення), по 420 рублів — учительці та садівниці. Офіційний дозвіл на його відкриття був наданий керівництвом київського навчального округу в лютому 1914 року. В основу навчального плану цього закладу було покладено затверджену міністерством народної освіти програму, розширену за рахунок запровадження викладання граматики чеської мови й читання. Згідно з навчальним планом дитячого садка для дітей 4–6 років були передбачені розвиваючі ігри, гаптування, ліплення та інші заняття, що супроводжувалися поясненнями їхньою рідною чеською мовою; навчальний процес для дітей 6–8 років включав у себе читання, письмо, основи арифметики, співи й гімнастику з поясненнями чеською та російською мовами⁶⁷.

Загалом початок ХХ ст. позначився зростанням інтересу з боку української інтелігенції до громадсько-політичного й культурного життя Чехії. Так, Українська студентська організація своєю представницею на Слов'янському з'їзді в Празі (1908) обрала слухачку вищих жіночих курсів А.І. Котеленець. Однак, грошові збори на поїздку делегатки до Праги керівництво київського губернського жандармського управління кваліфікувало як «злочинну діяльність», що стало підставою для обшуку

на її квартирі⁶⁸. На засіданні чернігівського губернського земського зібрання від грудня 1910 року порушувалося питання щодо користі відряджень учителів земських шкіл до Богемії, утім нерозв'язаною залишалася проблема їх фінансування⁶⁹. У 1911 році закордонні відпустки у літній канікулярний час отримали: викладач латинської мови Дубенської гімназії І. Кончинський — до Богемії, директор Ковельської чоловічої гімназії В.К. Сушицький і начальниця Пирятинської жіночої гімназії Є.М. Волховська — до Карлсбада (Карлових Вар)⁷⁰. Того ж року Козелецька земська управа відрядила за кордон учителя Марковецького початкового народного земського училища В. Демченка задля ознайомлення з постановкою навчального процесу в початкових освітніх закладах Чехії⁷¹. У 1912 році керівництво Кам'янець-Подільської гімназії підтримало ініціативу викладача російської мови і словесності А.С. Леплинського щодо наукової поїздки до Праги з метою студіювання слов'янських літератур і методики їх викладання. Того ж року закордонні відрядження були надані: викладачам Житомирської 2-ї гімназії П. Каділіну й Д. Теодоровичу до Праги задля участі у VI зльоті Чеської соколиної общини в ролі членів волинського гімнастичного товариства «Сокіл»; викладачеві Олександрівської київської гімназії О.О. Поспишлю до Чехії і Моравії з метою ознайомлення із засадами організації навчально-виховного процесу в середніх і вищих жіночих школах та А.Ф. Коваржику — задля участі у загальнослов'янському сокольському злеті в Празі; ученому секретарю конференції Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька, магістру слов'янської філології П.О. Заболотському до Відня, Праги, Загреба, Белграда й Софії з метою завершення роботи над дисертацією, присвяченою російському впливу на слов'янські літератури⁷².

Отже, пожвавлення чеської колонізації Волині упродовж 60–70-х рр. XIX ст., що відбувалося на тлі лібералізації суспільно-політичного життя й економічних перетворень доби Великих реформ у Російській імперії, сприяло вкоріненню на українському ґрунті духовних надбань, і передусім, багатих педагогічних традицій Чехії. У вітчизняній історіографії серед основних причин еміграції чеського населення з Австрії традиційно вказується національне гноблення. Утім, аналіз культурного становища чеських колоній на Волині дозволяє дійти висновку про те, що досягнувши шляхом наполегливої боротьби, яка увінчалася революційними подіями 1848–1849 рр., створення чеської національної школи і забезпечення високого рівня грамотності, у тому числі сільського населення, на теренах Російської імперії чехи змушені були починати цей шлях спочатку. Розрахунок царського уряду використати чеську імміграцію для послаблення польських національно-визвольних змагань не справдився, натомість своїм глибоким патріотизмом, дбайливим ставленням до влас-

ної культури, історичних традицій і готовністю їх захищати чехи стали прикладом для наслідування і джерелом натхнення для інших слов'янських народів у межах Російської держави, передусім українців, сприяючи пробудженню їхньої національної самосвідомості, досягненню ними необхідності виборювати власну національно-культурну свободу.

¹ Колесса О. Погляд на історію українсько-чеських взаємин від Х до ХХ в.: Промова, виголошена на святковій інавгурації Українського В. Університету в Празі дня 23 жовтня 1921. — Прага, 1924. — С. 9.

² Віднянський С.В. Карловий університет // Енциклопедія історії України. — К., 2007. — Т. 4.

³ Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). — Х., 1908. — С. 154–156.

⁴ Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). — Х., 1908. — С. 223.

⁵ Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). — Х., 1905–1906. — С. 16–21.

⁶ Историко-филологический факультет... — С. 208–212.

⁷ Там само. — С. 202–204.

⁸ Державний архів міста Києва (далі — ДАК). — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 4762. — Арк. 461–476(зв.); Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Святого Владимира (1834–1884). — К., 1884. — С. 654–656.

⁹ Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. — Од., 2005. — Т. 3. — С. 276–277.

¹⁰ Извлечения из отчётов лиц, отправленных за границу для приготовления к профессорскому званию // Журнал Министерства Народного Просвещения. — СПб., 1863. — Ч. СХХ (120). — С. 9.

¹¹ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. — Ф. 73. — Од. зб. 22–33.

¹² Там само. — Од. зб. 29. — Арк. 1.

¹³ Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДАК України). — Ф. 2045. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 1.

¹⁴ Там само. — Спр. 119. — Арк. 1.

¹⁵ Там само. — Спр. 83. — Арк. 1.

¹⁶ Там само. — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 2030. — Арк. 3.

¹⁷ Там само. — Спр. 1977. — Арк. 1(зв.).

¹⁸ Там само. — Спр. 2031. — Арк. 2.

¹⁹ Там само. — Спр. 2037. — Арк. 1–2.

²⁰ Рихлік С.А. Досліди над чеськими колоніями на Україні // Записки етнографічного товариства. — К., 1925. — Кн. 1. — С. 34–36.

²¹ Див., напр.: *Крыжановский Е.* Чехи на Волыни. — СПб., 1887; *Ковба Ж.М.* Чеська еміграція на Україні в другій половині XIX — на початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 1974; *Попов В.Ж.* Чеські переселенці на Правобережній Україні // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 1992. — Вип. 2. — С. 18–24; *Керецман Н.П.* Культурные связи украинского, чешского и словацкого народов в последней трети XIX — начале XX веков: Дис. ... канд. ист. наук. — Львов, 1992; *Надольська В.В.* Національні меншини на Волині (сер. XIX — поч. XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. — Луцьк, 1996; *Гофман Й.* Чехи на Волині. — Прага, 1998; *Vaculík J.* Dějiny volyňských Čechů. — Praha, 1997. — Т. 1 (1868–1914); *Бармак М.В.* Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914). — Тернопіль, 1999; Чехи на Волині: історія і сучасність. Науковий збірник «Велика Волинь». — Житомир–Малин, 2001. — Т. 24; *Шпиталенко Г.А.* Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (друга половина XIX — початок XX століття): Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2003; *Лутай М.Є.* Чехи на Житомирщині: історія і сьогодення. — Житомир, 2008; Чехи і Дубенщина: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. — Дубно, 2008, 2011.

²² ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 225. — Спр. 49. — Арк. 104–109(зв.).

²³ Там само. — Арк. 23.

²⁴ Речь, произнесённая к чехам 30 Августа, при освящении чешской школы в селе Мирогоще Дубенского уезда // Волынские епархиальные ведомости. — 1870. — 16 грудня (№ 24). — С. 779–781.

²⁵ Список чехов, живущих в селе Мирогоще Дубенского уезда, присоединившихся к Православной Церкви в августе 1871 года // Там само. — 1871. — 16 вересня (№ 18). — С. 479.

²⁶ ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 225. — Спр. 49. — Арк. 72–76(зв.).

²⁷ Там само. — Арк. 120.

²⁸ Там само. — Оп. 40. — Спр. Іа. — Арк. 266.

²⁹ Там само. — Оп. 225. — Спр. 91. — Арк. 1–2.

³⁰ Там само. — Оп. 296. — Спр. 78. — Арк. 12.

³¹ Там само. — Оп. 225. — Спр. 49. — Арк. 222–222(зв.).

³² Там само. — Оп. 296. — Спр. 54. — Арк. 1–2.

³³ Там само. — Спр. 111. — Арк. 10.

³⁴ Там само. — Оп. 207. — Спр. 154б. — Арк. 112–114.

³⁵ Там само. — Арк. 328–328(зв.).

³⁶ Там само. — Оп. 233. — Спр. 153. — Арк. 1–17.

³⁷ Там само. — Оп. 296. — Спр. 76. — Арк. 28.

³⁸ Там само. — Арк. 75.

³⁹ Там само. — Спр. 55. — Арк. 6.

⁴⁰ Там само. — Оп. 207. — Спр. 154б. — Арк. 6(зв.).

⁴¹ Там само. — Арк. 78.

⁴² Там само. — Арк. 9(зв.)–10.

⁴³ Там само. — Арк. 11(зв.).

⁴⁴ Там само. — Арк. 41.

- ⁴⁵ Там само. — Арк. 162.
- ⁴⁶ Там само. — Арк. 289(зв.)–290.
- ⁴⁷ Там само. — Арк. 465(зв.).
- ⁴⁸ Там само. — Арк. 524–524(зв.).
- ⁴⁹ Там само. — Арк. 534–534(зв.).
- ⁵⁰ Там само. — Оп. 296. — Спр. 55а. — Арк. 19.
- ⁵¹ Там само. — Оп. 207. — Спр. 154б. — Арк. 328–328(зв.).
- ⁵² Там само. — Оп. 296. — Спр. 78. — Арк. 3–8.
- ⁵³ Там само. — Оп. 207. — Спр. 154б. — Арк. 597–598.
- ⁵⁴ ДАК. — Ф. 99. — Оп. 2. — Спр. 23. — Арк. 8.
- ⁵⁵ ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 262. — Спр. 3. — Арк. 2–2(зв.).
- ⁵⁶ Там само. — Оп. 296. — Спр. 74. — Арк. 20.
- ⁵⁷ Волынские епархиальные ведомости. — 1868. — 16 травня (№ 18). — С. 505.
- ⁵⁸ ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 262. — Спр. 5. — Арк. 1–3.
- ⁵⁹ Там само. — Оп. 207. — Спр. 154б. — Арк. 672.
- ⁶⁰ Там само. — Ф. 442. — Оп. 544. — Спр. 173. — Арк. 23.
- ⁶¹ Там само. — Оп. 620. — Спр. 383. — Арк. 7(зв.).
- ⁶² Там само. — Оп. 631. — Спр. 156. — Арк. 1.
- ⁶³ Устав Киевского Общества народных детских садов. — К., 1907. — С. 1.
- ⁶⁴ ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 279. — Спр. 77. — Арк. 2, 4, 5–5(зв.).
- ⁶⁵ Stanovy českého dobročinného i vzdělávacího spolku «Jan Amos Komenský» v Kyjevě. — Киев, 1907. — С. 3.
- ⁶⁶ Державний архів Київської області. — Ф. 10. — Оп. 1. — Спр. 489. — Арк. 1(зв.).
- ⁶⁷ ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 317. — Спр. 465. — Арк. 14, 16.
- ⁶⁸ Там само. — Ф. 275. — Оп. 2. — Спр. 33. — Арк. 203–203(зв.).
- ⁶⁹ Там само. — Ф. 1439. — Оп. 1. — Спр. 1250. — Арк. 28(зв.)–29.
- ⁷⁰ Там само. — Ф. 707. — Оп. 79. — Спр. 4. — Арк. 27–29, 237–239, 278–280.
- ⁷¹ Там само. — Оп. 229. — Спр. 137г. — Арк. 116.
- ⁷² Там само. — Оп. 79. — Спр. 7-а. — Арк. 32–35(зв.), 123, 273–276, 280–281.

В статтє на основе материалов Центрального государственного исторического архива Украины г. Киева, Государственного архива г. Киева, Государственного архива Киевской области, Отдела рукописных фондов и текстологии Института литературы им. Т.Г. Шевченко НАН Украины освещено значение чешской иммиграции в истории украинско-чешских связей в сфере образования второй половины XIX — начала XX века. Особое внимание уделено деятельности чешских учебных заведений на Волыни.

Ключевые слова: национальное возрождение, национальная культура, славянство, Чехия, Украина, иммиграция, образование, чешские колонии, учебные заведения.

On the basis of documents of Central state historical archiv of Ukraine (Kyiv), Kyiv city archiv, Kyiv region archiv, Department of manuscript and textual studies of Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine this article deals with Czech immigration significance in the history of Ukrainian-Czech educational relations from the second half of the nineteenth to the early twentieth century. Special attention is paid to Czech schools activities in Volyn.

Key words: national revival, national culture, Slavdom, Czech, Ukraine, immigration, education, Czech colonies, schools.

Владислава Піскіжова

УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ В ГАЛУЗІ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розглядаються ключові аспекти становлення та подальшої еволюції українсько-болгарських зв'язків у галузі образотворчого мистецтва на прикладі малярства. Особлива увага приділяється питанню взаємовпливів у цій мистецькій царині в період так званого «слов'янського національного відродження», зокрема часів його апогею. У даній студії зв'язки Болгарії у сфері малярського мистецтва розглядаються виключно з тією частиною українських територій, які на той час входили до складу Російської імперії.

Ключові слова: зв'язки, культура, образотворче мистецтво, малярство, фреска, іконопис, відродження.

Витоки налагодження українсько-болгарських контактів в образотворчому мистецтві сягають ранньофеодального періоду історії обох країн. Основними факторами, що відіграли провідну роль у процесі культурної взаємодії України та Болгарії, стали: географічна близькість, спільність слов'янського походження та релігії як важливої складової тогочасної культури. Слід зауважити, що такого роду зв'язки важко простежити від часу утворення болгарської (VII ст.) та української (IX ст.) державності, насамперед з причини браку належної джерельної бази. Втім, починаючи з X ст., коли 988 р. в Київській Русі у якості державної релігії було утверджено християнство грецького православного обряду (в Болгарії ця подія відбулася століттям раніше — 865 р.), культурний обмін між країнами став тіснішим, а від XI ст. — підтверджений вже наявними, вцілілими до сьогодні пам'ятками, малярства в тому числі.

Отже, на той час основними напрямками розвитку болгарського та українського малярства були іконопис та фреска. При цьому, найширше застосування фрески (від італ. *affresco* — свіжий, малювання по вологій штукатурці) в образотворчому мистецтві стало головною особливістю малярства усіх південнослов'янських країн, Київській Русі тощо.

Дати оцінку наявності спільного між стародавніми руськими та болгарськими фресками X ст. ми можемо лишень гіпотетично, на основі поодиноких археологічних знахідок, серед яких — фрагменти з Десятинної церкви в Києві (споруджена між 986 і 996 рр.) та ротонди св. Георгія у Софії (будувалася римлянами близько IV або V ст. у якості

культової споруди, яка пізніше слугувала потребам болгарської православної церкви). Основні принципи майстерності виконання цих фресок подібні до візантійських. Проте, чи це є результат саме українсько-болгарських мистецьких зв'язків, безпосередніх контактів окремих майстрів фрески, що відбувалися поза сферою впливу Візантії, наразі стверджувати важко¹.

Значно більше матеріалів для порівняння датовані вже XI–XII ст. Тут необхідно зауважити, що від XII ст. як на Русі, так і в Болгарії фреска майже цілковито витіснила інший популярний вид монументального оздоблення культових споруд — мозаїку і відтоді тривалий час домінуватиме в мистецтві обох країн.

Про наявність українсько-болгарських зв'язків у галузі фрескового малярства свідчать, зокрема, розписи XII ст. Кирилівської церкви та Михайлівського Золотоверхого собору в Києві, собору св. Софії в Охридї (нині місто знаходиться на території Македонії). Спільні риси присутні в техніці виконання фресок, підборі сонму православних святих тощо. Так, у своїй творчості давньоруські майстри часто зверталися до образів шанованих в Болгарії великомучеників — Дмитра Солунського, Климента Охридського, Іоанна Македонського, Федора Тірона та ін. І навпаки, в болгарських храмах присутні фрески із зображеннями давньоруських святих Бориса і Гліба та ін.

Як уже зазначалося, іншим популярним напрямом малярства Київської Русі та Болгарії тих часів став іконопис (зображення на дошці фарбами мінерального походження)². Подібно до фрескового малярства, безпосередні русько-болгарські контакти в іконописній сфері також можна відстежити лишень з кін. XII — поч. XIII ст. Тоді сформувалися провідні осередки іконопису — київська та тирновська (на той час місто Тирново було столицею Другого Болгарського царства) школи. Спільним в іконописі обох шкіл стали: способи технічного виконання, надання переваги створенню образів представників так званого «святого воїнства» та їх інтерпретація, схожість у баченні образів Богородиці та Ісуса Христа тощо.

Упродовж XIV — першої половини XV ст. українсько-болгарські зв'язки у сфері малярства значною мірою пожвавилися і відбувалися шляхом безпосередніх контактів між митцями і мистецькими школами, а також через монастирі Афону та інші осередки православ'я — Московію, Сербію тощо. В даний період, особлива заслуга на поприщі розбудови українсько-болгарських культурних зв'язків належить Митрополиту Київському, болгарину за походженням, Григорію Цамблаку (1364–1450 рр.)³. Він започаткував, з метою відвідування «святих місць» православ'я, так зване «ходіння» монахів з України в Болгарію і навпаки,

яке згодом стало традиційним. Під час таких подорожей відбувався обмін набутими знаннями, в тому числі і в мистецькій сфері. Тоді ж були вироблені деякі спільні канони, що тривалий час домінуватимуть у малярстві усіх православних слов'янських країн, а саме — на основі еkleктики власне візантійських і слов'янських традицій оформився так званий палеологівський стиль.

Епоха османського поневолення Болгарії, що охопила майже п'ять століть історії країни, починаючи з 1396 р. — дати її анексії султаном Баязидом I, негативно вплинула на розвиток образотворчого мистецтва, значним чином сповільнивши його. Так, незадовго до анексії, після взяття османами штурмом м. Тирново у 1393 р., було скасовано самостійність Болгарської патріархії (так званої Тирновської кафедри), яка відтоді підпорядковувалася Константинопольській на правах митрополії, накладено заборону на будівництво нових християнських храмів, знищено багато культурних пам'яток, що в подальшому призвело до занепаду болгарської середньовічної культури⁴.

Ситуація іще більш погіршилася наприкінці XVI ст. після Тирновського повстання 1598 р. болгар проти османської влади. Представники останньої посилили свої утиски, в тому числі і на болгарську церкву. Як наслідок, культурна криза в країні поглибилася. Болгарське малярство продовжило свій розвиток у стінах Афонського монастиря Зограф (нині розташований на території Греції — місцевості, яка в системі адміністративного поділу країни, має статус «Автономної чернечої держави Святої Гори Афон»)⁵. Стосовно ж українсько-болгарських зв'язків у цій мистецькій царині, то відтоді вони стали скоріше винятком, ніж правилом, що власне розповсюджувалося і на контакти болгар з іншими країнами. Така вимушена ізоляваність стала одним із наслідків політики османів із ісламізації Болгарії.

Від XVIII ст., навіть з огляду на те, що політична ситуація в Болгарії продовжувала залишатися незмінною, в культурному розвитку країни почали відбуватися значні позитивні зрушення, які в науковій літературі отримали назву «болгарського відродження»⁶. Подібні процеси були притаманні і для інших слов'янських культур, української у тому числі. Тож, «болгарське відродження», апогей якого датований останніми десятиліттями XIX ст., відбувалося на тлі загальнослов'янського. Серед характерних ознак останнього — становлення слов'янських націй, боротьба за національно-територіальну незалежність, бурхливий розвиток науки та культури.

Після відновлення державної незалежності Болгарії на правах князівства у 1878 р., внаслідок закінчення російсько-турецької війни 1877–1878 рр. (згідно з рішеннями Сан-Стефанського миру від 19 лютого

(3 березня) 1878 р. та Берлінського конгресу, роботу якого було завершено 1 липня (13 липня) 1878 р.), розпочався новий етап і в українсько-болгарських відносинах — активної науково-культурної взаємодії, у малярстві зокрема.

Слід зауважити, що на сьогодні у вітчизняній історіографії тема українсько-болгарських зв'язків у сфері малярського мистецтва другої пол. XIX — поч. XX ст. висвітлена недостатньо повно. Першими вітчизняними істориками, які тією чи іншою мірою долучилися до такого роду досліджень, стали: Юрій Венелін-Гуца, Віктор Григорович та Костянтин Радченко⁷. Серед російських студій слід виділити праці Никодима Кондакова і Василя Успенського (деякий час працювали викладачами Новоросійського університету), а також молдованина за походженням Поліхронія Сирку⁸. Власне, усі ці автори були сучасниками досліджуваних у даній статті подій.

Окремий внесок у розробку теми було зроблено радянськими вченими — Ією Бляноюю, Іриною Воейковою, Оленою Львовою, Михайлом Цапенком, Марфою Щепкіною та ін.⁹ У болгарській історіографії дану проблематику досліджували: Васил Захарієв, Ніколай Мавродінов, Александр Обретенов, Мара Цончева, Ніколай Шмігрела та ін.¹⁰ Головною особливістю студій перелічених вище авторів стало те, що українсько-болгарські зв'язки розглядалися не окремим питанням, а виключно в контексті російсько-болгарських.

Наразі, єдиною вітчизняною фундаментальною науковою працею, присвяченою студіюванню саме даної проблематики, залишається монографія провідного співробітника Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського Національної академії наук України Дмитра Степовика «Українсько-болгарські мистецькі зв'язки», що вийшла з друку 1975 р.¹¹ Згідно із темою, автор досліджував мистецькі контакти в контексті історичного розвитку обох народів, починаючи з моменту утворення української народності у XIV ст. і до XX ст. включно. При цьому, за висловом самого автора, в даному випадку, українсько-болгарські мистецькі контакти «розглядаються стосовно живопису, графіки і скульптури, однак у першому розділі, як виняток, ідеться про окремі види художніх ремесел Київської Русі й середньовічної Болгарії, що входять до поняття «декоративно-ужиткове мистецтво», оскільки «саме в їх розвитку і простежуються початкові мистецькі зв'язки між південними і східними слов'янами»¹².

Що ж стосується безпосередньо даного дослідження, і про це вже йшла мова, то тут мистецькі зв'язки Болгарії з Україною розглядаються виключно з тією частиною територій останньої, які входили до складу Російської імперії, з тієї причини, що саме на там вони набули своєї

найбільшої активності, зумовленої рядом історичних чинників. Зокрема, з кінця XVIII ст. бере свій початок масове переселення болгар в Новоросійський край, до складу якого також входили й українські етнічні території¹³. Переселенню сприяла відповідна імміграційна політика уряду Російської імперії із залучення до освоєння зазначених земель іноземних колоністів, болгар у тому числі. Останні відіграли важливу роль у процесі розбудови українсько-болгарських науково-культурних контактів. У даному контексті особливо варто відзначити діяльність на цьому поприщі саме болгарської діаспори м. Одеси, а також діючого упродовж 1854–1917 рр. Одеського болгарського настоятельства¹⁴.

Суттєвим консолідуючим чинником у розвитку тогочасної української і болгарської культур стала боротьба за визволення Болгарії від османського поневолення, яка знайшла своє відображення не тільки у власне болгарському, а й українському малярстві. Важлива роль у процесі розбудови українсько-болгарських зв'язків у цій мистецькій царині належить тим її представникам, які особисто були причетні до воєнних подій 1877–1878 рр., стали їх безпосередніми учасниками. Тут необхідно зауважити, що деякі українські митці наразі більш відомі як представники саме російського малярства, оскільки мали російське підданство. Проте, в даному контексті, на наш погляд, факт українського походження цих особистостей є вирішальним.

Отже, починаючи з другої половини XIX ст. розвиток як українського, так і болгарського малярства значно прискорився і характеризувався тісною взаємодією, якій, зокрема, сприяв факт значного розширення мистецької освіти в Україні.

У цей час, утім, як і століттям раніше, провідним центром розвитку мистецтва на теренах Російської імперії залишалися Імператорська академія мистецтв у Санкт-Петербурзі (заснована 1757 р. відомим російським меценатом, генерал-ад'ютантом Іваном Шуваловим, який, власне, і став її першим президентом), а також Московське училище живопису, скульптури і зодчества (утворилося 1865 р. на основі діючого з 1832 р. творчого гуртка під назвою «Натурний клас», а в 1896 р. отримало статус вищого навчального закладу)¹⁵. 1870 р. почало діяти Товариство переусувних художніх виставок (інша назва — «передвижники»), з діяльністю якого дослідники напряму пов'язують прискорення розвитку мистецької освіти та створення саме спеціалізованих на малярстві місцевих осередків¹⁶.

Так, в Україні, першими подібним навчальним закладом стала школа живопису Н. Буяльського в Києві, створена 1850 р. Згодом утворилися: 1865 р. — школа при Одеському товаристві заохочування красних мистецтв (1889 р. її реорганізовано в Одеське художнє училище, яке 1899 р.

було підпорядковано Петербурзькій Академії мистецтв), 1869 р. — школа М. Раєвської-Іванової у Харкові (1912 р. реорганізовано в художнє училище), 1875 р. — школа М. Мурашка у Києві (1901 р. реорганізовано в художнє училище й підпорядковано Петербурзькій Академії мистецтв) та ін.¹⁷ Окрім цього, традиційно, художню освіту можна було здобути в Київській духовній семінарії, іконописній майстерні при Києво-Печерській Лаврі, так званому «малювальному кабінеті» при Київському університеті (функціонував від дати його заснування 1834 р.) тощо. Багато випускників перелічених навчальних закладів, з метою підвищення рівня художньої освіти, відряджалися до вже згадуваних Петербурзької академії мистецтв та Московського училища живопису, скульптури і архітектури, а також — Краківського художнього училища (з 1900 р. — Академія красних мистецтв).

Водночас розвитку українського малярства значною мірою сприяло заснування ряду мистецьких музеїв, а також виникнення професійної художньої критики, мистецтвознавства як такого. Зокрема, художні музеї були відкриті: 1886 р. — у Харкові, 1899 р. — Одесі та Києві. У 1902 р. засновано музей українських старожитностей В.В. Тарновського в Чернігові.

На користь виникнення професійної художньої критики свідчать фахові публікації на сторінках таких популярних на той час видань, як «Основа», «Киевская старина», «Древности Приднепровья», «Столица и усадьба» та ін. Втім, перші спеціалізовані мистецькі видання з'явилися лише на початку ХІХ ст.: «В мире искусства» (1907–1910 рр.), «Искусство и печатное дело» (1909–1910 рр.), «Искусство. Живопись, графика, художественная печать» (1911–1912 рр.), «Искусство в Южной России» (1913–1914 рр.)¹⁸. Значний слід у становленні українського мистецтвознавства залишив по собі Адріан Прахов — історик мистецтв, художній критик і археолог, який майже десять років свого життя працював в Україні (з 1887 по 1897 рр.)¹⁹.

Подібні процеси відбувалися і в тогочасному болгарському малярстві, яке, особливо після відновлення незалежності країни, значно просунулося в своєму розвитку. Підґрунтя для таких позитивних зрушень у даній мистецькій царині слід шукати іще в основах колекціонування, закладених в першій половині ХІХ ст.²⁰ Цікавим є факт, що першими дослідниками та збирачами старожитностей, а отже фундаторами музейної справи в Болгарії, стали особи не болгарського походження — це український вчений Юрій Венелін-Гуца та російський генерал, намісник Бессарабії Іван Інзов, які ініціювали створення першого болгарського музею²¹. Пізніше до цієї справи долучалися власне болгарські культурні діячі (Васіл Априлов, Любен Каравелов, Марін Дрінов та інші), які, у своїй переважній більшості, тривалий час проживали в Україні. На

території останньої були створені й перші програмні документи, які стали базисною основою для розбудови болгарської музейної справи («Записка о необходимости создать к Одесскому училищному настоятельству хранилище югославянских и других древностей и выставку взаимоотношений России и Болгарии» та ін.)²². Так, на початку другої половини XIX ст. в Болгарії було засновано музей зброї у м. Відін (1854 р.) та історичний музей у м. Свиштов (1856 р.)²³. Після відновлення незалежності в Болгарії розпочався активний процес зі створення законодавства з питань охорони старожитностей, формування розгорнутої структури музейної мережі тощо²⁴.

Окрім схожих тенденцій, розвиток малярства в Україні і Болгарії зазначеного періоду мав і певні відмінності. Насамперед, це стосується стану болгарської художньої освіти. Тут слід зауважити, що до часу відновлення незалежності Болгарії, в країні не існувало жодного, спеціалізованого на малярстві, державного навчального закладу. Перша такого роду установа утворилася тільки 1896 р. в болгарській столиці — м. Софії. Зважаючи на це, прагнення опанувати малярське мистецтво часто реалізовувалося болгарами у полі іноземних культур, української зокрема. Напевно відомо, що переважна більшість видатних майстрів болгарського малярства були вихованцями саме українських мистецьких закладів. Власне кажучи, той факт, що значна кількість болгар здобувала освіту на українських теренах, сприяв налагодженню тісних мистецьких зв'язків між обома народами. До того ж, на думку багатьох дослідників, Україна відіграла важливу роль у процесі становлення болгарського образотворчого мистецтва як такого. У цьому контексті слід згадати Григорія Владикіна (або Владики)²⁵. Відомо, що він був учасником російсько-турецької війни 1828–1829 рр. і після її закінчення залишився в Болгарії до кінця свого життя, тобто прожив у цій країні понад тридцять років. Там, через своє українське походження, він отримав прізвисько Козак, яке в подальшому закріпилося за ним у якості псевдоніма.

Георгій Козак був широко освіченою людиною, але в Болгарії, насамперед, проявив себе як видатний викладач основ малярства і художніх ремесел. Також він став відомим завдяки своїм мистецьким витворам, найбільш вдалим з яких вважаються різьблені дерев'яні іконостаси, виготовлені упродовж 1835–1836 рр. для двох церков м. Свиштова — Святого Преображення Господня та Святого Пророка Іллі. Такого роду діяльності він присвятив майже тридцять років свого життя, які переважно провів у містах Свиштов та Плевен. Нині у м. Свиштов є вулиця, названа на його честь.

Отже, здобуттю болгарами освіти на українських теренах сприяло російське законодавство, зокрема указ 1850 р. про безборонний в'їзд до

Росії усіх іноземців слов'янського походження, охочих тут навчатися. Болгари, здебільшого, здобували освіту на півдні України, та окрім цього, чимала їх кількість навчалася у м. Києві. У справі опіки над ними (надання рекомендацій для вступу, призначення стипендій та ін.) значну роль відіграло Одеське болгарське настоятельство. Болгари опановували малярське мистецтво у Київській духовній академії, семінаріях, монастирських іконописних майстернях, спеціалізованих на цьому приватних закладах (школах, класах, студіях) та ін.

Одним із найбільших осередків культурно-освітньої діяльності болгар в Україні стало м. Одеса. Саме з Одесою була пов'язана творча діяльність (хронологічно — з 10 жовтня 1860 р. до 4 червня 1861 р.) відомого болгарського художника Ніколи Павловича (1835 — 1894 рр.) — майстра історичного та батального малярства, літографії, іконопису, реалістичного портрету тощо²⁶. Поділяючи захоплення свого не менш знаного батька, болгарського просвітителя Христині Павловича, історією зв'язків Київської Русі з Болгарським царством, художник прибув до Одеси задля вивчення ілюстративного доробку з цієї теми інших авторів. Тут він зробив численні замальовки, які стали основою для багатьох (близько 50-ти) написаних ним пізніше, вже у Болгарії, робіт, серед яких слід виокремити: «Битва Святослава з Цимісхієм під Доростолом» (присвячена одній із самих масштабніших баталій X ст. за участю київського князя Святослава), ілюстрації до роману російського письменника Олександра Вельтмана «Райна, княгиня болгарская» 1843 р: «Райна в церкві», «Зустріч Райни з братами та Святославом», «Райна в печері з дядьком Бояном», «Загибель Райни» тощо²⁷. Безпосередньо в Одесі Нікола Павлович розпочав та у квітні 1861 р. завершив роботу над картиною «Зустріч Святослава з Цимісхієм на Дунаї» (нині зберігається в Софійській Національній художній галереї).

В Одесі, у 1876 р., проживав болгарський художник Георгі Данчов (1846–1908 рр.) — один із фундаторів побутового жанру в болгарському малярстві, видатний портретист тощо²⁸. Художник прибув до Одеси після своєї втечі із турецької тюрми Діярбакир (тур. Diyarbakir), де був ув'язнений через участь у Квітневому повстанні в Болгарії 1876 р.²⁹ Незважаючи на дуже короткий термін перебування у цьому місті, художник розпочав активну роботу над створенням свого знаменитого полотна «Трагедія Болгарії після придушення Квітневого повстання», в якому втілює своє художнє бачення наслідків цієї події для болгарського народу. Однак, він змушений був на деякий час припинити цю роботу, оскільки вирішив повернутися на батьківщину, щоби взяти участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. у якості добровольця, тому картину було завершено лишень 1878 р.³⁰ Пізніше Георгі Данчов уславився і

як портретист, зобразивши таких відомих громадських діячів тогочасної Болгарії, як: Іван Вазов (1879 р.), Хрісто Ботев (1896 р.), Васіл Левські (1897 р.) та багатьох інших.

Також, вже зазначалося, що іншим потужним осередком здобуття мистецької освіти болгарами на українських теренах стало м. Київ. Відомо, що до 1878 р. тут вивчали основи малюнку та композиції видатні майстри болгарського малярства Васіл Поповіч, Іван Стоянов-Степановіч, Александр поп Георгієв, Хрісто Цокев та багато інших болгар, які, втім, не стали настільки відомими, як перелічені вище особи.

Відомо, що Васіл Поповіч (1832–1897 рр.) — видатний майстер-аквареліст, який разом із Георгі Данчовим належав до числа фундаторів побутового жанру в малярському мистецтві Болгарії, у 1856 р. закінчив Київську чоловічу гімназію і саме тут здобув початкову мистецьку освіту. Проте, усі свої видатні полотна він створив пізніше, поза межами України. Насамперед він уславився роботою під назвою «Селянки край села».

Іван Стоянов-Степановіч прибув до Києва у 1830 р., де на той час проживав його рідний брат — купець, і більше до Болгарії не повертався. Тут він опанував малярство і сформувався як художник-портретист, майстер реалістичного портрету. Однак і досі залишається не відомим місце його навчання. Чи не найбільш вдалим твором вважається портрет того ж таки рідного брата художника, датований 1837 р., який нині зберігається в Національній художній галереї (м. Софія)³¹.

Александр поп Георгієв (1800–1881 рр.) — іконописець і майстер так званого «парсунного» портрету. Навчався в Київській духовній академії і разом із цим опановував живопис у місцевих іконописних майстернях. У період свого перебування у Києві він створив знаменитий портрет ямбольського вчителя Раді Колесова, датований 1862 р., аналогів якого в болгарському мистецтві раніше не існувало (нині зберігається в Художній галереї болгарського м. Ямбол). Після закінчення навчання він почав працювати і в реалістичному жанрі³².

Із Києвом тісно пов'язаний творчій шлях Хрісто Цокева (1847–1883 рр.), відомого, насамперед, як майстра реалістичного портрету та жанрового малярства³³. У досить юному віці він став послушником Зографського монастиря. Відомо, що у 1860 р., у якості супровідника старця-монаха, Хрісто Цокев прибув до Києва, де, власне, упродовж наступних восьми років вивчав малярство в майстерні Києво-Печерської Лаври, якою тоді керував монах Олімпій, відомий своїми прогресивними поглядами, в тому числі і стосовно організації навчального процесу в майстерні (застосовував елементи академічної системи освіти). До сьогодні збереглися тогочасні творчі доробки Хрісто Цокева — це студійні

композиції «Голова Аполлона Бельведерського», «Портретний етюд молодого чоловіка», «Монах», «Старець» тощо. На роботах Хрісто Цокева присутні підписи на кшталт «писа інок Х.», «рис. Харлам.» або просто «Х.». Він продовжив навчання на базі Московського училища живопису, скульптури і архітектури, під керівництвом видатного українського художника-портретиста, академіка живопису Апполона Мокрицького. Найбільш вдалим полотнами Хрісто Цокева вважаються написані під час перебування в Москві портрети: «Черниця», «Дівчина в профіль», «Жінка в білому комірці», «Курець», «Портрет Івани Ненової».

Опановувати малярське мистецтво у Києві мав намір і Зафір Зограф (1823–1877 рр.), який з цією метою у 1851 р. прибув до Києва³⁴. Проте, майбутній художник майже відразу змінив свої плани, вирішивши отримати освіту саме в спеціалізованому світському закладі, яких тоді ще не існувало на українських теренах. З цієї причини, того ж року він змушений був переїхати до м. Москви, де вступив до Московського училища живопису, скульптури і архітектури. Там він, як і Хрісто Цокев, навчався у класі Апполона Мокрицького. Згодом художник продовжив свою освіту в Петербурзькій Академії мистецтв, але не закінчив повного курсу навчання, оскільки 1856 р. повернувся на батьківщину, воліючи взяти участь у боротьбі болгарського народу за визволення від турецького панування. Відомо, що він, у якості публіциста, брав активну участь у подіях Квітневого повстання в Болгарії 1876 р. Після того, як повстанці зазнали поразки, Зафіра Зографа було ув'язнено представниками турецької влади. У 1877 р., після жорстоких катувань, художника стратили.

Зафір Зограф був представником видатної болгарської династії художників Зографів (на той час «зограф» або «ізограф» у Болгарії називали художників), вихованцем приватної художньої школи м. Самокова, власником якої був його батько Дімітр Зограф. Незважаючи на це, Зафір Зограф узяв собі псевдонім Станіслав Доспевський і саме під цим ім'ям уславився як видатний майстер реалістичного портрету. Найбільш вдалим роботами майстра стали: власний «Автопортрет» (1867 р.), «Портрет дружини Маріоли» (1869 р.) тощо³⁵.

У своїй творчості чи не найбільше уваги болгарській тематиці приділили такі художники, як Йосип-Казимир Будкевич (Буткевич) та Олексій Ківшенко.

Йосип Будкевич (1841–1895 рр.) — уродженець м. Києва, викладач образотворчого мистецтва, майстер живопису і літографії. 1877 р. він здійснив поїздку до Болгарії задля напрацювання художніх матеріалів на тему повсякденного життя болгарського народу в умовах триваючої російсько-турецької війни 1877–1878 рр.³⁶ Слід зауважити, що до Болгарії митець прибув у липні зазначеного року в числі інших російських

художників (П. Соколов та М. Малишев), які мали подібні цілі. В подальшому усі вони користувалися правами військових кореспондентів при Головній квартирі російської армії, що діяла в Європейській Туреччині.

Йосип Будкевич працював виключно з натурою в місцях основних бойових дій війни (Габрово, Плевен, Велико-Тирново, Шипка тощо). Серед болгарського доробку митця переважали портретні та пейзажні замальовки, які, здебільшого, були виконані звичайним олівцем на сіро-блакитному папері, і лише інколи застосовувалися білила.

Так, роботи портретного циклу і досі продовжують вражати своєю самобутньою художньою естетикою та експресією образів. Притаманний Йосипу Будкевичу тонкий психологізм дозволив повною мірою передати на папері силу характеру кожного окремого персонажа. В даному контексті слід відзначити кілька портретів із зображенням російських вояків, які воювали у складі болгарських ополченських загонів, а саме: офіцерів Л. В'яземського та Ф. Прерадовича, командира четвертої роти болгарського ополчення М. Кашталинського, командира другої гірської батареї при болгарському ополченні Г. Орлова, командирів третьої та четвертої болгарських дружин П. Редькіна та К. Чиляєва, солдата Г. Гаджала, а також — замальовки «Болгарин і російський солдат», «Болгарка і російський солдат» тощо. Не менш характерними і виразними були створені художником типажі пересічних представників болгарського народу, серед яких особливо вирізняються малюнки «Болгарин із Старої Загори» та «Болгарка із Старої Загори»³⁷.

Перебуваючи у Болгарії, Йосип Будкевич створив цілу серію пейзажних замальовок, де багато уваги приділив відтворенню особливостей тогочасної болгарської архітектури, зокрема гармонійній еkleктичності національних та східних елементів останньої. З точки зору художньої цінності, надзвичайно вдалимими вважаються такі його роботи, як «Габрово», «Тирново» та «Зелене Дерево».

Своєрідність виконання болгарських замальовок художника насамперед полягає в тому, що основний ефект досягався навіть без остаточного доопрацювання ліній окремих деталей предметів чи то ландшафтів.

Після повернення із Болгарії, саме малюнки Йосипа Будкевича і Петра Соколова («Перехід через Балкани», «Прибирання тіл у Плевені після здачі» та багато інших) неодноразово друкувалися в періодичних виданнях Києва, Москви, Санкт-Петербурга тощо. Зокрема, ці роботи, у якості додатку до популярного на той час в Російській імперії журналу «Всемирная иллюстрация», що став піонером військового фоторепортажу в Росії, увійшли окремим розділом до унікального двохтомного видання

під редакцією Германа Гоппе — «Ілюстрованої хроніки війни 1877–1878 рр.», що вийшло з друку 1878 р. у Санкт-Петербурзі³⁸. Також, художники видали свої болгарські роботи і окремими альбомами: Йосип Будкевич — у Парижі, а Петро Соколов — Петербурзі³⁹.

Нині, переважна більшість болгарських замальовок Йосипа Будкевича зберігається в музеях України та Росії (Київському Національному музеї російського мистецтва, Картинній галереї Псковського державного об'єднаного історико-архітектурного і художнього музею-заповідника тощо).

Самим безпосереднім чином з Болгарією були пов'язані й останні роки життя і творчості Олексія Ківшенка (1851–1895 рр.) — видатного майстра побутового та батального жанрів у малярстві, академіка живопису Петербурзької академії мистецтв тощо. Слід зауважити, що цей художник українського походження наразі більш відомий саме як російський митець, оскільки був народжений у Тульській губернії (у родині кріпаків графа Шереметьєва), а також з дев'яти років він жив і працював у Санкт-Петербурзі.

Напевно, що з усієї творчої спадщини Олексія Ківшенка найвідомішою стала картина «Військова рада у Філях 1 вересня 1812 р.» (1880 р.), створена за мотивами широковідомого твору російського письменника Льва Толстого «Війна і мир». Втім, значна кількість полотен художника присвячена саме подіям російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

У 1883 р. Олексій Ківшенко, в числі інших видатних художників-баталістів того часу (П. Ковалевський, Л. Лагоріо, Н. Красовський, П. Суходольський та ін.), отримав замовлення від спеціальної урядової комісії на створення кількох батальних картин за сюжетами російсько-турецької війни 1877–1878 рр. для військової галереї Зимового палацу в Санкт-Петербурзі. Художникам було запропоновано відтворити п'ятдесят шість найважливіших, на думку комісії, епізодів війни, а також — висловлено кілька обов'язкових вимог: зображення місцевості з натури, дотримання портретної схожості персоналій тощо⁴⁰.

Задля напрацювання необхідних матеріалів художник спочатку відвідав Закавказзя й Азійську частину Туреччини (1884–1886 рр.), пізніше — Сирію та Палестину (1891 р.).

У результаті цих поїздок для військової галереї Зимового палацу Олексієм Ківшенком були написані шість полотен, а саме: «Штурм Ардагана» (1886 р.), «Взяття штурмом Горгохотанських висот 1 січня 1878 р.» (1886 р.), «Поразка армії Мухтара-паші на Аладжинських висотах 3 жовтня 1888 р.», «Завинський бій 1877 р.» (1888 р.), «Поразка турецьких військ при Деві-Бойні» (1891 р.)⁴¹.

Втім, у 1892 р. від спеціальної урядової комісії Олексію Ківшенку надійшло чергове замовлення на виконання ще кількох полотен «бал-

канської серії» для військової галереї Зимового палацу. Того ж року художник відвідав Болгарію, побувавши в Плевені, на Шипці та інших місцях визначних баталій російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Результатом цієї поїздки стали наступні роботи: «Третій день бою на Шипкинському перевалі 11 серпні 1877 р.» (1894 р.), «Останній Шипкинський бій. Битва при селі Шейново і Шипці та взяття в полон усієї шипкінської армії 28 грудня 1877 р.» (1895 р.), а також «Бій під Гірським Дубняком 12 жовтня 1877 р.» (1895 р.)⁴². Проте, останню роботу художник так і не встиг завершити через хворобу та смерть.

Отже, для військової галереї Зимового палацу Олексій Ківшенко створив вісім полотен. Однак, саме перша картина його «балканської серії» отримала найбільше позитивних відгуків. Зокрема, її було визнано найкращою роботою Академічної виставки 1886 р. у Санкт-Петербурзі. Слід зауважити, що це далеко не усі роботи Олексія Ківшенка, які були присвячені подіям російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Кілька полотен, а саме «Ніжегородські драгуни переслідують турок по дорозі до Карса» (1892 р.), «Переслідування козаками курда» (1885 р.), «Курди-лазутчики» (1885 р.), «В виду неприятеля» (1886 р.), «Піснярі кабардинського полку» та деякі інші художник створив для приватних замовників⁴³. Нині перелічені вище роботи Олексія Ківшенка зберігаються переважно у Воєнно-історичному музеї артилерії, інженерних військ і військ зв'язку м. Санкт-Петербурга тощо.

Слід зауважити, що тема російсько-турецької війни 1877–1878 рр. тривалий час посідала чільне місце у творчості українських митців. За мотивами цих подій кілька полотен було створено художником київського драгунського полку Г. Мейером. Так, дві його картини безпосередньо були присвячені 25-ій і 35-ій річницям з дня визволення Болгарії, які урочисто святкувалися в Російській імперії у 1903 і 1913 рр., відповідно: «Київські гусари атакують при Новій Загорі» і «Росіяни на Балканах 35 років тому»⁴⁴.

Отже, від середини XIX ст. після тривалого періоду «застою», в українсько-болгарських взаєминах, наступив період активної співпраці, насамперед у науково-культурній площині. Ці зрушення безпосередньо були пов'язані з таким історичним явищем, як «слов'янське національне відродження», яке на той час набуло апогею свого розвитку. Окрім цього, надзвичайно важливу роль відіграв фактор здобуття Болгарією незалежності у 1878 р.

Одним із напрямів тісної взаємодії тогочасної української та болгарської культур стало малярство, стан розвитку якого мав багато спільних рис. Зокрема, з середини XIX ст., у цій мистецькій царині значної популярності почали набувати світські жанри (історичний і батальний,

портрет та ін.), які досить швидко майже повністю витіснили домінуючу до того часу релігійну тематику, що, зрештою, створило сприятливе підґрунтя для остаточного утвердження реалізму. Також, слід зауважити, що становлення реалізму, як в українському, так і болгарському малярстві, відбувалося на основі портрету. Втім, беззаперечним є факт, що упродовж зазначеного періоду українське малярство еволюціонувало значно швидше, ніж болгарське і, у порівняльному контексті, більшою мірою вплинуло на розвиток останнього, ніж навпаки.

¹ *Сычев Н.П.* Искусство средневековой Руси. В кн.: История искусства всех времен и народов. — Л., 1929; *Филов Б.* Римското владичество в България. — София, 1931; *Филов Б.* Софийската църква «Св. Георги». — София, 1933; *Асеев Ю.С.* Архитектура Древнего Киева. — К., 1982.

² *Успенский В.И.* Очерки по истории иконописания. — СПб., 1899.

³ *Сырку П.А.* Новый взгляд на жизнь и деятельность Григория Цамблака // Журнал Министерства народного просвещения, 1884. — Ноябрь. — № 236. — С. 106–168; *Яцимирский А.* Григорий Цамблак. — К., 1904.

⁴ *Златарски В.Н.* История на българската държава през средните векове. — София, 1940.

⁵ *Кондаков Н.П.* Памятники христианского искусства на Афоне. — СПб., 1902.

⁶ *Арнаудов М.* Българското възраждане. Наченки на движението за народност, култура и независимост. — София, 1941; *Стоянов И.* История на Българското възраждане. — Велико Търново, 1999; *Чорний В.* Българське національне відродження: Хронологічні рамки і періодизація // Проблеми слов'янознавства. — 2000. — Вип. 51. — С. 84–91.

⁷ *Венелин Ю.И.* Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам. Историко-критические изыскания. — М., 1892; *Григорович В.* Очерки ученого путешествия по европейской Турции. — М., 1877; *Радченко К.* Религиозное и литературное движение в Болгарии. — К., 1898.

⁸ *Сырку П.* Вказ. праця; *Успенский В.И.* Вказ. праця; *Кондаков Н.П.* Вказ. праця.

⁹ *Блянова Ия.* Русско-болгарские художественные связи // Искусство. — 1969. — № 11; *Воейкова И.* Болгарское искусство сегодня // Искусство. — 1974. — № 2; *Львова Е.П.* Русско-турецкая война в творчестве русских художников // Межславянские культурные связи. — М., 1971; *Львова Е.П.* Искусство Болгарии. — М., 1971; *Цапенко М.П.* Архитектура Болгарии. — М., 1953; *Щепкина М.В.* Болгарская миниатюра XIV в. — М., 1963.

¹⁰ *Захариев В.* Станислав Доспевски — възрожденски живописец. — София, 1971; *Маврадинов Н.* Връзките между българското и руското изкуство. — София, 1955; *Обретенов А.* Културната революция в България. — София, 1971; *Шмигрела Н.* Непознаният Захари Зограф // Изкуство. — 1964. — № 2.

¹¹ *Степовик Д.В.* Українсько-болгарські мистецькі зв'язки. — К., 1975.

¹² *Степовик Д.В.* Вказ. праця. — С. 7.

- ¹³ *Державин Н.С.* Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии) // *Материалы по славянской этнографии.* — София, 1914; *Мещеряк И.И.* Переселение болгар в Южную Бессарабию. 1828–1834 гг. — Кишинев, 1965.
- ¹⁴ *Барсов Н.* Тридцатилетие деятельности Одесского болгарского настоятельства (1854–1884). — Одесса, 1895; *Генчев Н.* Одесское настоятельство в борьбе за освобождение на България (1856–1878) // *Исторически преглед.* — 1972. — № 6.
- ¹⁵ *Дмитриева Н.* Московское училище живописи, ваяния и зодчества. — М., 1951.
- ¹⁶ *Иовлева Л.И.* Товарищество передвижных художественных выставок. — Л., 1971; *Говдя П.Г., Коваленко М.* Передвижники і Україна. — К., 1978; *Товарищество Передвижных Художественных выставок. Письма и документы. 1869–1899 гг.* — М., 1987.
- ¹⁷ *Турченко Ю.Я.* Київська рисувальна школа М.І. Мурашка. — К., 1956.
- ¹⁸ *История украинского мистецтва.* — К., 1970. — Т. 4. — Кн. 2. — С. 14.
- ¹⁹ *Сторчай О.* Мистецька освіта в Київському університеті (1834–1924 рр.). — К., 2009. — С. 141–174.
- ²⁰ *Иванова Б.* Болгарские музеи и музейное законодательство: история и современность // *Вопросы музеологии.* — 2012. — № 1 (5).
- ²¹ *Ханзин М.* Твоей молвой наполнен сей предел. — Кишинев, 1987. — С. 161–162.
- ²² *Попов В. О.* болгарських книжках // *Русская беседа.* — М., — 1859. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 115–123.
- ²³ *Кръстева С.* Студии по музеология. — София, — 2003. — Кн. 1. — С. 212–216.
- ²⁴ *Иванова Б.* Вказ. праця. — С. 151.
- ²⁵ *Степовик Д.В.* Вказ. праця. — С. 107.
- ²⁶ *Райнов Н.* Николай Павлович. — София, 1955; *Стефанов П.* Едно мнение за творчеството и мирогледа на Николай Павлович // *Проблеми на изкуството.* — 1978. — № 4. — С. 48–52, 62.
- ²⁷ *Иванов В.* Миколай Павлович. — София, 1940; *Вельтман А.* Романы. — М., 1985.
- ²⁸ *Данчов И.* Георги Данчов // *Възрожденски художници.* — София, 1965.
- ²⁹ *Динова-Русеева В.* Художникът-заточеник // *Изкуство.* — 1967 — № 3; *Иванова Б.* Портретът през Българското възраждане. — София, 2001. — С. 15, 40–43.
- ³⁰ *Божков А.* Дело на Георги Данчов // *Изкуство.* — 1972. — № 1; *Сълов П.* Георги Данчов-Зографина. Документален роман. — София, 1979.
- ³¹ *Иванова Б.* За типологията на ранния възрожденски портрет в България // *Проблеми на изкуството.* — 1995. — № 2.
- ³² *Иванова Б.* Възрожденският портрет: идейно-художествен език и личност // *Годишник на етнографския музей в Пловдив.* — Пловдив, 1998.
- ³³ *Динова-Русеева В.* Нови факти от живота и творчеството на Христо Цокев. — София, 1973; *Иванова Б.* Портретът през Българското възраждане. — София, 2001. — С. 23–24, 47–49.
- ³⁴ *Захариев В.* Станислав Доспевски. — София, 1971.
- ³⁵ *Рошковска А.* Станислав Доспевски. — Стара Загора, 1994.
- ³⁶ *Степовик Д.В.* Вказ. праця. — С. 141–142.
- ³⁷ *Степовик Д.В.* Рисунки Й.К. Буткевича. // *Образотворче мистецтво.* — 1974. — № 2. — С. 28–29.

³⁸ Иллюстрирование хроника войны 1877–1878 гг. — СПб., 1878.

³⁹ Соколов П.П. (альбом). — М., 1959.

⁴⁰ Садовень В.В. Алексей Данилович Кившенко // Русские художники-баталисты XVIII–XIX веков. — М., 1955. — С. 266–280.

⁴¹ Садовень В.В. Вказ. праця. — С. 266–280.

⁴² Садовень В.В. Вказ. праця. — С. 266–280.

⁴³ Матафонов В.С. А.Д. Кившенко // Русское искусство. Очерки о жизни и творчестве художников. — М., 1971. — Т. 2. — С. 339–346.

⁴⁴ Степовик Д.В. Українсько-болгарські мистецькі зв'язки. — С. 147.

В статье рассматриваются ключевые аспекты становления и дальнейшей эволюции украинско-болгарских связей в сфере изобразительного искусства на примере живописи. Особое внимания уделяется вопросу взаимовлияния в этой области искусства в период так называемого «славянского национального возрождения», в частности времени его апогея. В данной работе связи Болгарии в области искусства живописи рассматриваются исключительно с той частью украинских территорий, которые в то время входили в состав Российской империи.

Ключевые слова: связи, культура, изобразительное искусство, живопись, иконопись, фреска, возрождение.

In the article key aspects of the making and subsequent evolution of Ukrainian-Bulgarian relations in the field of fine art are investigated on the example of painting. Special attention is paid to the question of reciprocal influences in this artistic sphere in the period of the «Slavonic national revival» and the time of its apogee in particular. In this study, the relations of Bulgaria in the industry of painting art are examined, exceptionally along with that part of Ukrainian territories which by then were part of the Russian empire.

Key words: relations, culture, fine art, painting, icon painting, fresco, «Slavonic national revival».

Олена Гуменюк

СТУДЕНТСЬКІ КОРПОРАЦІЇ У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МІЖВОЄННОЇ ЕМІГРАЦІЇ В ЄВРОПІ

У статті розглядаються питання заснування, особливостей структури, ідеологічних положень, основних форм діяльності українських студентських корпорацій в Європі. Висвітлюється роль корпорацій у контексті міжнародної діяльності української еміграції.

Ключові слова: *українські студенти, корпорація, еміграція, країни Європи.*

Українська міжвоєнна еміграція в країнах Європи була представлена колишніми військовими арміями Української Народної Республіки (УНР) та Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), громадськими та політичними діячами, культурно-освітньою інтелігенцією тощо. Значну частину емігрантів, становили студенти. Найбільше їх перебувало в країнах Центрально-Східної Європи (Чехословаччина, Польща, Австрія, Німеччина).

У міжвоєнний період українські студенти-емігранти здійснювали культурно-освітню діяльність. Вся ця робота зосереджувалась у студентських організаціях. Українські студенти утворили велику кількість організацій у країнах Центрально-Східної Європи. Були серед них загально-студентські громади, фахові та ідеологічні організації, спортивні товариства, корпорації, мистецькі, кооперативні установи тощо.

Особливу увагу слід звернути на корпорації, що відрізнялись від інших українських студентських організацій особливостями організаційної структури та специфікою діяльності. Отже, корпорації — це студентські об'єднання для плекання патріотизму, відваги й дисципліни в малих гуртках¹. Вони становили собою — ідеологічні товариства при обмеженому числі членства, завданнями яких були репрезентація студентства та забезпечення його матеріальних і моральних потреб².

Перші студентські корпорації були утворені в Німеччині 1815 р. Саме 12 червня 1815 р. у німецькому місті Єна засновано першу студентську корпорацію Burschenschaft з девізом: «Ehre, Freiheit, Vaterland!» («Честь, Свобода, Вітчизна!»). Німецькі корпорації зазнали ряду змін та реорганізацій. З часом в життя буршеншафтів почав вкорінюватися щораз більший деморалізуючий чинник. Місце старого девізу зайняв новий «Wein, Weib und Gesang!» («Вино, Жінка й Пісня!»). Такий стан справ у

німецьких корпораціях призвів до презирливого відношення до них з боку більшої частини студентства та громадськості. Однак, після Першої світової війни постали нові корпорації, які відновлюють початкові традиції.

Українські студентські корпорації з'явилися наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. і найбільшого поширення набули на території західно-українських земель. Отже, першою студентською корпорацією, заснованою на українських землях 1898 р. в Чернівцях була «Запороже», а наступною, що виникла в тому ж місці 1912 р. — «Чорноморе»³. Варто зазначити, що члени українських корпорацій дотримувались первинних принципів корпорантського руху, який найповніше уособлював девіз: «Честь, Свобода, Вітчизна!».

Після Першої світової війни та Української революції студентські корпорації отримали подальший свій розвиток на еміграції. Саме протягом міжвоєнного періоду сформувались їх основні ідеологічні положення. Центром зародження і поширення корпорантського руху серед українських студентів-емігрантів вважається Данциг (сучасний Гданськ). У Данцигу 1924 р. була створена одна з найбільших корпорацій міжвоєнного студентства — «Чорноморе», там же в 1924 р. студенти заснували корпорацію «Галич», а наступного року — «Зарево». Наприкінці 1920-х — протягом 1930-х рр. також були засновані й діяли корпорації у Варшаві, Кракові та Познані. На території Німеччини найбільшого розповсюдження український студентський корпорантський рух отримав у Берліні. Є дані про заснування та діяльність корпорації «Зарево» в Празі.

Як уже зазначалося вище, у вільному місті Данциг були створені перші українські студентські корпорації. Їх виникнення пов'язане з ідеологічними протиріччями в середовищі українських студентів. Ті з них, що навчались у Гданську, були в основному вихідцями із західноукраїнських земель, а саме зі Львова та його околиць. Позбавлені можливості здобувати вищу освіту на українських землях, а також через політичні переслідування вони змушені були виїхати на навчання за кордон⁴. Невелику частину українських студентів у Гданську становили колишні військові армії УНР та ЗУНР, що були інтерновані на території європейських держав. Традиції діяльності студентських організацій, у тому числі і корпорацій, були перенесені на терен емігрантських організацій, зокрема, в Гданську. Так, першою українською студентською організацією в Гданську став Союз українських студентів «Основа», заснований за зразком львівських організацій у 1922 р.⁵ Це була загальностудентська організація, основні завдання якої полягали в допомозі своїм членам та представленні їхніх інтересів перед владою вищих навчальних закладів. Однак, з часом основні методи та форми діяльності

«Основи» перестали влаштовувати деяких її членів і, прагнучи створити більш ідеологічно орієнтовані організації, частина українських студентів, вийшовши зі складу «Основи», створюють у 1924 р. корпорації «Чорноморе» і «Галич», а в 1925 р. — корпорацію «Зарево»⁶.

10 лютого 1924 р. було засноване Товариство українських студентів високої технічної школи в Данцигу «Чорноморе» з девізом: «Честь, Україна, Товарицькість!». Своєю ідеологією товариство визначило великодержавний і національний характер соборної Української Держави, а завданнями: збереження позитивних державотворчих традицій, поборювання в собі і в інших українського анархізму та хаосу, витворення психологічного й фізичного типу громадянина, здібного до творчої праці в побудові держави, а також як передумову одностайності — плекання товарицькості⁷. У статуті корпорації «Чорноморе» в Познані зазначалось: «Корпорація є організацією виховною на засадах карності та ієрархії, братерства і товарицького такту, а разом є організацією ідеологічною, бо прийняла одну ідеологію, її uznala за свою, і на її принципах виховуємо своїх членів»⁸.

Однак, не можна однозначно стверджувати, що корпорації були суто ідеологічними організаціями. У їх середовищі не нав'язувались жодні політичні погляди, членам організацій надавалось право вибору. Та все ж, безперечним є той факт, що серед членів корпорацій домінували націоналістичні погляди. Отже, говорячи про політичні погляди корпорацій «Чорноморе», можна помітити, що, по суті, відкидались світогляди інтернаціоналістичні (соціалістичний і комуністичний), а натомість здійснювалося ознайомлення їхніх членів з націоналістичними і гетьманськомонархічними положеннями⁹.

Основна мета діяльності членів організації полягала в готовності служити українському народу, плеканні душі, честі і тіла¹⁰. Гаслом корпорацій було: «Через оздоровлення і оживлення відносин серед нас самих як Корпорацій, через духовний вплив на місцеві низові організації маємо впливати на кращий розвій і осягнення нашого студентства»¹¹.

Кожна корпорація встановлювала власний девіз, який містив у собі її мету. Всі девізи корпорацій були схожі між собою. Організовані вони були за зразком відповідних німецьких корпорацій. Членів до них приймали одноголосно, і то спочатку як новаків (на 3 місяці), а потім як членів товариства (також на 3 місяці).

Міцність корпорацій полягала в особливостях організації та відносинах між їхніми членами. Внутрішній устрій товариств найкраще відповідав поступовому й належному пристосуванню їхніх учасників до громадської праці. Дійсними членами корпорацій (лицарями) обиралися ті люди, які пройшли певний випробний термін, побувши т.зв. «новиками». Новиком

міг стати будь-який студент вищого навчального закладу української національності, що написав відповідну заяву. Порадником і провідником новика був призначений лицар, який звався дядьком. Усі новики підлягали одному лицарю — т. зв. «Старший лицар», який ними опікувався, роздавав роботу, пояснював статут і правильники та готував до переходу в лицарі. Вимогами до переходу новиків у стан лицарів були: присутність на певній кількості зборів корпорації, зацікавленість та обізнаність у громадських справах, знання тогочасних українських ідеологічних течій, рідної історії, статуту, правильника та кодексу честі, і нарешті, одногласна згода лицарів¹². Час перебування у складі новиків (новицтві) близько 1 року використовувався задля того, щоби набути теоретичні знання й належно «приготувати свій характер і волю» для подальшої громадської роботи.

Духовним і організаційним центром корпорації був стяг лицарів, що вибирав з-поміж себе управу, яка складалась з трьох членів: референт внутрішніх справ, референт зовнішніх справ та секретар¹³. Лицар, постійно поповнюючи свої теоретичні знання обраній або призначеній йому ділянці, повинен був намагатися застосувати ті знання в громадському житті¹⁴.

Корпорація була, напевно, єдиною організацією, яка змогла зорганізувати одночасно працю кількох поколінь, об'єднаних однією ідеологією, метою. Ті члени корпорацій, які закінчили навчання в університетах, не відходили від справ організацій, а продовжували долучатись до їх діяльності, стаючи членами «Старої Хати», будучи т.зв. «Батьками корпорації»¹⁵.

Основною формою діяльності корпорацій була культурно-освітня. Вона передбачала проведення віч (зборів), які відбувались щотижня, де вирішувались поточні справи, зачитувались і підлягали обговоренню реферати різної тематики, приділялась увага організації національних і релігійних свят і вечорів, влаштуванню спортивних змагань тощо¹⁶. Віча відбувались за участі всіх корпорантів і мали на меті репрезентувати діяльність і здобутки організації. Збори корпорації мали важливе значення для всієї організації та її членів: «Віче К! повинно дати змогу Управі зорієнтуватися в змаганнях і настроях корпорантів, а корпорантам дати підставу для довір'я згодом Управи. Основним завданням Віча К! є підняти настрій комілітонів (членів корпорації, студентів) і дати кожному імпульс до праці»¹⁷. На віча корпорації могли бути запрошені гості. В окремих випадках управою оголошувалося «Стояче Віче»¹⁸.

Протягом року проводились, окрім віч корпорації, також збори (віча) лицарів, управи, новиків, а крім того, урочисті прогулянки, святкові збори, спортивні змагання. Найважливіші справи, а також справи поточні,

зокрема, надання звання лицаря, розглядало і виконувало віче лицарів. Воно єдине було компетентне в зміні й доповненні статутів, звичаїв та правильників. Найважливіші поправки в статуті й ідеології вимагали згоди «Старої Хати» і засновників корпорації. Крім того, віче лицарів було найвищою судовою інстанцією і вирішувало непорозуміння між корпорантами. На таких зборах не могли бути присутніми ні гості, ні новики (нові члени корпорації, які перебували на випробувальному терміні)¹⁹.

На вічах управи (координуючого органу) визначалися плани роботи корпорації, розроблялися порядки денні зборів тощо. Віча новиків скликав і проводив Старший Лицар. Вони передбачали проведення підготовчої роботи для надання стану лицаря. Протягом року організовувалося близько 20 віч корпорації, кілька віч лицарів і певна кількість віч новиків і управи²⁰.

Вище описана структура та форми діяльності корпорації «Чорноморе» були характерними для всіх інших українських студентських корпорацій у країнах Центрально-Східної Європи в 1920–1930-х рр. Українські студентські корпорації являли собою симбіоз європейських традицій студентського руху з українським ідеологічним наповненням. Надзвичайно важливою була діяльність корпорацій, спрямована на репрезентацію не тільки студентів, а й усієї української міжвоєнної еміграції у міжнародній сфері.

Члени «Чорноморе» в Гданську влаштовували відзначення національних та релігійних свят, на високому рівні дбали про розвиток спорту в своєму середовищі та проводили активну діяльність у справі пропаганди української культури серед іноземної громадськості. Наприклад, 10 лютого 1926 р. було організовано вечір з нагоди річниці заснування організації. На цьому святі були присутні делегати німецького студентства. Члени управи товариства «Чорноморе» ознайомили гостей з українською історією та культурою, а також звернули увагу на спільні моменти української і німецької історії²¹.

Члени студентських корпорацій мали зовнішні відзнаки, у «Чорноморе» це був чорно-блакитно-чорний стяг і вбрання такого ж кольору. Корпорація видавала власний часопис «Чорноморе» протягом 1920-х рр., а в 1930-і рр. виходив друком журнал «Корпораційна трибуна»²².

«Чорноморе» підтримувало зв'язки не тільки з іншими корпораціями, а й з українськими студентськими організаціями як на еміграції, так і на українських землях, а також з німецькими студентськими товариствами в Гданську. На запрошення останніх члени «Чорноморе» виступали з доповідями про Україну, брали участь у спортивних змаганнях, запрошували німецьких студентів та викладачів на власні свята та урочисті збори.

У другій половині 1920-х рр. у Варшаві (1928 р.), Кракові (1928 р.), Познані (1927 р.) і Львові (1928 р.) були утворені і діяли корпорації «Чорноморе», що увійшли до Союзу українських студентських братніх корпорацій «Чорноморе» (травень 1928 р.), гданська організація очолила цей Союз²³.

Корпорації «Галич» та «Зарево» в Гданську постали, як і «Чорноморе», у міру посилення ідеологічних протиріч в середовищі «Основи». Їх структура та головні цілі були схожі з «чорноморськими». До складу корпорації «Галич» входило близько 20 чоловік з девізом: «Вітчизна, честь і обов'язок!». Зовнішніми відзнаками «Галичі» були блакитно-біло-жовтий шарф і шапка блакитного кольору. Девізом іншої корпорації «Зарево» було: «За Вітчизну!»²⁴.

Між українськими студентськими організаціями Гданська була налагоджена гарна співпраця в культурно-освітній сфері. Часто вони влаштовували спільні заходи. Так, 13 лютого 1928 р. зусиллями товариств «Чорноморе», «Галич», «Зарево» організовано бал, на якому були присутні, крім місцевої молоді, ще й гості з Познані²⁵.

Варто відзначити, що Гданськ протягом міжвоєнного періоду перебував під сильним впливом Німеччини. Відповідно і студентські організації Гданська найтісніше співпрацювали саме зі своїми колегами з Німеччини. Стосувалось це також і українських студентів. Не відкидаючи всебічної співпраці з українськими студентськими організаціями як на еміграції, так і на українських землях, студентські організації Гданська заснували разом з українськими студентськими організаціями Німеччини власний Союз, на діяльність якого великий вплив справили саме корпорації. Отже, 9–10 серпня 1924 р. відбувся в Берліні I-й з'їзд представників студентських українських організацій Німеччини та Гданська, на якому був заснований Союз українських студентських організацій у Німеччині у складі: товариства «Основа» в Гданську, Спілки студентів-українців у Німеччині, товариства «Основа» в Берліні, Комітету студентів-українців з Зеленого Клину в Європі, Об'єднання українських студентів-агрономів, лісників та ветеринарів у Берліні, Товариства студентів-українців при університеті Альберта в Кенігсберзі. 1 лютого 1925 р. цей Союз був ліквідований, а на його місці постав Союз українських студентських організацій у Німеччині та Данцигу (СУСОНД), до якого увійшли: «Основа» — Берлін, «Основа» — Гданськ, Гурток студентів при університеті в Берліні, Об'єднання агрономів, лісників та ветеринарів у Німеччині, товариство студентів-українців при університеті в Кенігсберзі, товариство «Чорноморе» — Гданськ. Він проводив культурну діяльність, особливо серед іноземців: дбав про їх інформування в українських справах, влаштовував національні свята, екскурсії тощо²⁶.

Корпорація «Чорноморе», починаючи з 1926 р., перебирає на себе керівну роль в СУСОНДі, що в подальшому призводить до вироблення державницької ідеології, якою керувався Союз у своїй діяльності. Саме рішенням з'їздів СУСОНДа від 30 грудня 1926 р. та 29 січня 1927 р. управа Союзу переноситься до Гданська і, по суті, керівництво Союзом перебирають члени гданського «Чорноморе»²⁷.

Берлін став ще одним важливим центром поширення корпорантського руху серед українських студентів-емігрантів міжвоєнного періоду. В 1930-х рр. корпорація «Зарево» відіграла важливу роль у плані репрезентації української еміграції у середовищі іноземної спільноти, а також значно вплинула на консолідацію українського студентства в Німеччині. Протягом 1930-х рр. завершується етап ідейної кристалізації студентства, а слідом за тим, час ліквідації поодиноких студентських гуртків і товариств і перебирання їх функцій націоналістичними студентськими організаціями. З початком 1930-х рр. можна говорити про утвердження націоналізму в середовищі українського студентства. Одну з найважливіших ролей у цьому відіграли саме студентські корпорації²⁸.

Українська студентська корпорація «Зарево» в Берліні, утворена 1931 р., активно взаємодіяла із «Заревом» в Гданську. Із самого початку свого заснування корпорація «Зарево» була нечисленною, власне, за її межами в Берліні перебувало вдвічі більше студентів, ніж зосереджувалось у її складі. Вона була створена за зразком німецьких корпорацій, які були досить закритими організаціями, а процедура вступу до їх складу могла зайняти певний час та потребувала підготовчої праці. Цим пояснювалась малочисельність складу корпорації на початковому етапі її існування. А от 1938 р., коли вийшла урядова заборона на існування корпорацій у Німеччині, було змінено її статут на студентське товариство «Зарево». У такий спосіб були створені легші умови для прийняття в члени організації інших студентів²⁹.

Із документів, що стосуються установчих зборів «Зарева» в Берліні за 19–21 липня 1931 р., стають зрозумілими завдання та основні напрями діяльності організації: «Сучасні обставини змушують з'єднати всю націоналістичну молодь в одну суцільну цілість, в одну організацію, де існуватиме одна спільна думка. Ціллю Товариства, є отже, зліпити в нерозривний організм студентську молодь і ділом, не лише, словом, доказати, що «Україна понад усе!». Корпорація свідомо, що в сучасну добу безоглядного суперництва держав, націй і культур, ідеал своєї державності зможе зреалізувати укр. нація тільки дорогою самостійного оружного зриву та затяжної боротьби і тому плекає в своєму нутрі духа бойовости, гарту і витривалости. Товариство має за ціль створити борців за права української нації, і до цієї цілі стремітиме шляхом революційним,

вишколеним на тій ділянці своїх планів, і пропагандивним, ознакомлюванням чужинців з українською справою. Внутрі Товариства плекатиметься найшляхетнішу лицаркість і найсердешнішу приєзнь та щирю дружбу і товарискість»³⁰. На установчих зборах в липні 1931 р. було визначено, що ідеологією «Зарева» був український націоналізм, «повний імперіалізму та активізму, повний жадоби панування та українського месіанізму»³¹. Разом з тим, корпорацією наголошувалось на важливому значенні духовного розвитку своїх членів і виховання їх не тільки в патріотичному дусі, але і використовуючи здобутки в галузі культури та науки західноєвропейської цивілізації³².

Найголовніший вид діяльності, який мали намір здійснювати члени «Зарева», була культурно-освітня робота, якій приділялась велика увага з огляду на її значення в донесенні інформації про українську справу. Так, зокрема, в статуті «Зарева» наголошувалось на необхідності підтримання зв'язків з українськими й іноземними студентськими організаціями на території Німеччини і поза її межами з метою взаємного обміну думками та інтелектуальної і матеріальної допомоги. Також зверталась увага на організацію читальні, бібліотеки при корпорації, наукових гуртків, секцій, дискусійних вечорів, проведення академій, концертів, видання власного часопису тощо³³. Наприклад, у травні 1932 р. корпорація організувала святковий вечір, на який було запрошено представників студентських організацій Німеччини та інших країн. На заході обговорювались питання налагодження подальшої співпраці між українською та німецькою молоддю³⁴.

Так само, як був утворений Союз українських студентських братніх корпорацій «Чорноморе», 1931 р. організовується Союз українських студентських братніх корпорацій «Зарево», до складу якого входили корпорації «Зарево» в Берліні, Гданську та Празі. 1931 р. прийнятий статут Союзу, в якому зазначалось, що на чолі Союзу українських студентських братніх корпорацій «Зарево» стоїть верховна корпорація «Зарево», вибрана щорічно загальним з'їздом заревянських студентських корпорацій³⁵. Хоча, по суті, керівні функції в даному Союзі виконувала берлінська корпорація. Девіз Союзу звучав: «За Батьківщину — до перемоги!».

Українська студентська корпорація «Зарево» в Берліні мала значний вплив не тільки на українських студентів-емігрантів в Німеччині, а й на українців в інших європейських країнах. Посилуючи свій вплив, «Зарево» претендувала перетворитися на вагомий спрямовуючий чинник у середовищі української еміграції. Та всі ці прагнення зійшли нанівець через розкол, який стався наприкінці 1930-х років у лавах Організації українських націоналістів та не оминув і студентські організації. Цент-

ральний союз українського студентства (ЦЕСУС) наприкінці 1930-х рр. підтримав лінію полковника А. Мельника. Натомість «Зарево» виступила проти посилення ідеологізації в студентському середовищі і загалом визнала позицію ЦЕСУСу «шкідливою і нездоровою» по відношенню до студентства, а також корпорація вийшла зі складу ЦЕСУСу. Це зі свого боку посилювало тиск з боку ЦЕСУСу та німецької влади на корпорацію «Зарево» в Берліні, що призвело до її ліквідації 25 лютого 1941 р.³⁶

Варто також згадати про ще два важливі центри поширення корпорантського руху серед українських студентів-емігрантів у міжвоєнний період — Варшаву та Краків. Отже, у Варшаві були засновані та діяли дві українські студентські корпорації: «Чорноморе» та «Запороже». Виникнення корпорацій у польській столиці було пов'язане з послабленням впливу Української студентської громади в Варшаві та бажанням частини її членів проводити роботу в ідеологічному напрямі. Корпорація «Чорноморе» з самого початку свого заснування в 1928 р. входила до складу Союзу українських братніх студентських корпорацій «Чорноморе», очолював її Є. Чехович³⁷. Структура та основні форми діяльності варшавської «Чорноморе» не відрізнялись від інших «чорноморських» корпорацій. Єдине, на що варто звернути увагу, так це на видавничу діяльність організації. Протягом 1928–1929 рр. у Варшаві виходив журнал «Чорноморе», який був продовженням гданського часопису з тією ж самою назвою. 1933 р. Є. Чехович редагував також часопис «Корпораційна трибуна» – додаток до празького видання «Студентський вісник». Того ж року львівсько-варшавське видавництво «Чорноморе» видало «Український студентський календар»³⁸.

Варшавська студентська корпорація «Запороже» заснована 20 травня 1929 р. Одним із завдань цієї організації була виховна праця в національно-державницькому дусі, виховання людей активних та ідейних, підготовка членів корпорації до боротьби за визволення Батьківщини³⁹. Структура та форми діяльності «Запороже» були подібні до інших українських студентських корпорацій. Потрібно відзначити, що її членами приділялась велика увага співпраці як з польськими студентами, так і представниками інших народів, репрезентуючи здобутки української нації. Зокрема, в 1930 р. управа корпорації влаштувала інформаційний вечір для ознайомлення українського громадянства з метою свого заснування та представлення завдань діяльності. Також були запроваджені постійні зібрання членів корпорації щосуботи, на яких виголошувались реферати різної тематики. Корпоранти «Запорожа» співпрацювали з іншими емігрантськими організаціями. Так, у січні 1935 р. в помешканні клубу «Прометей» відбулося спільне зібрання з членами «Молодого Прометей»⁴⁰.

Одним із завдань, які корпорація «Запороже» ставила перед собою, було плекання спорту. На початку свого існування корпоранти активно займались фехтуванням, велику увагу приділяли шахам та настільному тенісу. В теплий період року влаштовували екскурсії за місто і розвивали інші види спорту. А в березні 1937 р. в корпорації був утворений Український спортивний клуб під назвою «Запороже». Він складався із секцій: гімнастична, настільного тенісу, спортивних ігор та легкоатлетична⁴¹.

У Кракові протягом 1920–1930-х рр. навчалась значна частина української студентської молоді. В першій половині 1920-х рр. студенти Ягеллонського університету заснували Українську студентську громаду в Кракові — станову організацію, що представляла інтереси українських студентів. Але знову ж таки, на ґрунті ідеологічних розходжень у середовищі членів Української студентської громади, наприкінці 1920-х рр. починають виникати корпорації. Першою українською студентською корпорацією в Кракові була «Сян», заснована 5 лютого 1927 р. Основне завдання корпорації передбачало ідеологічне виховання членів організації як свідомих і активних українських громадян. Важливе значення надавалось вивченню історії та економіки України, а також плеканню спорту серед членів товариства. Зібрання, на яких зачитувались та обговорювались реферати на важливі для корпорантів теми, були однією з форм діяльності організації. Крім рефератів, великою популярністю користувались т. зв. «живі газети», на обговорення матеріалів яких збирались не тільки студенти, а й інші представники української громади на еміграції, а досить часто і іноземці, зокрема, поляки. У «живих газетах» виголошувались статті ідеологічної, політичної, суспільно-економічної та студентської тематики⁴².

Корпорація «Сян» стала ініціатором заснування Товариства охорони військових могил у Кракові, здобувши цим визнання з боку українського громадянства та студентства. «Сян», по суті, була провідною організацією українських студентів у міжвоєнному Кракові. Члени корпорації співпрацювали з іншими студентськими і громадськими організаціями: Українською студентською громадою, Просвітою, Товариством охорони військових могил, Рідною школою тощо⁴³.

1928 р. була створена в Кракові корпорація «Чорноморе», що входила до складу Союзу українських братніх студентських корпорацій «Чорноморе». Члени організації влаштовували відзначення національних свят, проводили віча, на свої заходи часто запрошували представників іноземної громадськості для встановлення активної співпраці та пропагування української справи⁴⁴.

Останньою з краківських корпорацій була заснована «Хортиця» наприкінці 1929 р., яка втілювала в собі традиції та основні риси українського корпорантського руху міжвоєнної доби⁴⁵.

Діяльність українських студентських корпорацій на еміграції мала важливе значення в справі пропаганди не тільки здобутків студентів, а й усієї української еміграції на міжнародній арені. Українські корпорації були невід'ємною складовою європейського студентського руху з характерним українським ідеологічним наповненням. Заснування та діяльність корпорацій як ідеологічних організацій засвідчило нерозривний зв'язок студентства з іншими групами української еміграції. Вони відіграли непересічну роль, співпрацюючи як з українськими, так і з іноземними організаціями в культурній сфері та проводячи спільні заходи. Корпоранти надавали великої ваги спорту не тільки як способу фізичного виховання, а й виду пропаганди української справи. Спортивна діяльність студентів була покликана гідно представити українську націю в середовищі рівних європейських народів, з чим вдало впорались корпорації.

¹ Енциклопедія Українознавства. — Т. 3. — Париж–Нью-Йорк, 1959. — С. 1141.

² *Микіта І.* Українські корпорації в Кракові // Альманах українського студентського життя в Кракові. — Краків, 1931. — С. 84.

³ Центральний державний архів зарубіжної україніки (далі — ЦДАЗУ), ф. 42, оп. 1, спр. 5, арк. 6.

⁴ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, zespół 157, sygnatura 303, s. 82.

⁵ *Бурім Д.* З історії діяльності Союзу українських студентів «Основа» при високій технічній школі в Данцигу у 20-х роках ХХ ст. // Сумський історико-архівний журнал. — № XVIII–XIX. — Суми, 2012. — С. 25.

⁶ *Wiszka E.* «Dancigierzy» — działalność ukraińskich organizacji studenckich na Politechnice Gdańskiej w latach 1922–1933 // Rocznik Gdański, tom LX, zeszyt 1, 2000. — S. 66.

⁷ ЦДАЗУ, ф. 15, оп. 1, спр. 85, арк. 4.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3980, оп. 1, спр. 1, арк. 15.

⁹ Там само. — Спр. 2, арк. 6.

¹⁰ Там само — Ф. 4390, оп. 1, спр. 4, арк. 19.

¹¹ Там само. — Ф. 3980, оп. 1, спр. 2, арк. 5.

¹² *Микіта І.* Українські корпорації в Кракові // Альманах українського студентського життя в Кракові. — Краків, 1931 р. — С. 85.

¹³ Там само. — С. 85.

¹⁴ ЦДАЗУ, ф. 15, оп. 1, спр. 85, арк. 7.

¹⁵ Там само. — Арк. 4.

¹⁶ *Wiszka E.* «Dancigierzy» — działalność ukraińskich organizacji studenckich na Politechnice Gdańskiej w latach 1922–1933 // *Rocznik Gdański*, tom LX, zeszyt 1, 2000. — S. 66.

¹⁷ ЦДАЗУ, ф. 15, оп. 1, спр. 85, арк. 6.

¹⁸ Там само. — Арк. 6.

¹⁹ Там само. — Арк. 6.

²⁰ Там само. — Арк. 6

²¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 269, оп. 1, спр. 649, арк. 37.

²² *Wiszka E.* Prasa emigracji ukraińskiej. — Toruń, 2002. — S. 167.

²³ *Wiszka E.* «Dancigierzy» — działalność ukraińskich organizacji studenckich na Politechnice Gdańskiej w latach 1922–1933 // *Rocznik Gdański*, tom LX, zeszyt 1, 2000. — S. 67.

²⁴ Там само. — S. 67.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 3905, оп. 2, спр. 67, арк. 4.

²⁶ *Наріжний С.* Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. — Прага, 1942. — Ч. 1. — С. 90–92.

²⁷ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 909, арк. 7.

²⁸ *Сулима М., Яриш В.* Українські студенти в Берліні поміж двома світовими війнами // *Українці в Берліні 1918–1945.* — Торонто, 1996. — С. 138–139.

²⁹ Там само. — С. 139–140.

³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3572. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 6.

³¹ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 916, арк. 17.

³² Там само. — Арк. 17.

³³ Там само. — Спр. 917, арк. 1.

³⁴ ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 126, арк. 23.

³⁵ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 916, арк. 23.

³⁶ Там само. — Спр. 920, арк. 14.

³⁷ *Wiszka E.* Emigracja ukraińska w Polsce w 1920–1939. — Toruń, 2004. — S. 216.

³⁸ *Wiszka E.* Prasa emigracji ukraińskiej. — Toruń, 2002. — S. 167.

³⁹ *Wiszka E.* Emigracja ukraińska w Polsce w 1920–1939. — Toruń, 2004. — S. 217.

⁴⁰ *Вішка О.* Українська студентська громада у Варшаві (1921–1939) // *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze.* — Warszawa, 2002. — С. 185.

⁴¹ ЦДАЗУ, ф. 15, оп. 1, спр. 86, арк. 146.

⁴² *Микіта І.* Українські корпорації в Кракові // *Альманах українського студентського життя в Кракові.* — Краків, 1931 р. — С. 86.

⁴³ Там само. — С. 86–87.

⁴⁴ Там само. — С. 87–88.

⁴⁵ Там само. — С. 88.

В статье рассматриваются вопросы основания, особенностей структуры, идеологических принципов, основных форм деятельности украин-

ских студенческих корпораций в Европе. Отмечается роль корпораций в контексте международной деятельности украинской эмиграции.

Ключевые слова: украинские студенты, корпорация, эмиграция, страны Европы.

The problems of foundation, peculiarities of structure, ideological principles, main kinds of work of the Ukrainian student's corporations in Europe are underlined in the article. The author points out the corporations' role in the international activity of the Ukrainian emigration.

Key words: Ukrainian students, corporation, emigration, countries of Europe.

Оксана Блашків

СЛОВАЦЬКА КУЛЬТУРА В ПУБЛІКАЦІЯХ ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО НА СТОРІНКАХ СЛАВІСТИЧНИХ ЧАСОПИСІВ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Стаття подає стислий аналіз праць Д. Чижевського про словацьку культуру на сторінках славістичних часописів міжвоєнного періоду. Визначено основні напрями досліджень та інтерпретацій Д. Чижевського словацької культури. В додатку представлено бібліографію Д. Чижевського стосовно словацької культури.

Ключові слова: Дмитро Чижевський, словацька культура, славістика, періодика, міжвоєнний період.

Хоч політично Словаччина і входила до складу Чехословацької республіки, в якій Д. Чижевський прожив з 1924 до 1932 року, після першої ж подорожі сюди в 1933 р. вчений відзначав відмінність словацької культури від чеської та потенціал для наукових досліджень. Тривалий час наукові дослідження вченого словацької культури вимірювалися однією монографією¹. Однак глибше вивчення доробку Д. Чижевського засвідчує, що словацька культура була яскравою сторінкою наукових пошуків славіста, щоправда, не позбавленої іроній та протиріч. Анджей де Вінценз (н. 1922), помічник і наступник Д. Чижевського в Інституті славістики при Університеті Гайдельберга, в своїх спогадах про вченого писав: «Чижевський цікавився практично всіма слов'янськими літературами; словаки, про літературу і філософію яких він написав низку праць, визнали його своїм співвітчизником»². Такі слова польського вченого передбачали б наявність зовнішніх ознак такого визнання, хоча б у вигляді статей у одному з Festschrift'ів Д. Чижевського. Але натомість знаходимо лише статтю Й. Кіршбаума в словацькому еміграційному часописі в США «Most»³, яка, щоправда наголошує важливість наукової праці Д. Чижевського для ознайомлення європейської наукової спільноти зі словацькою духовною спадщиною. У 1990-х роках, після 50-ти років замовчування/забуття, монографія про Л. Штура в словацьких нових філософських та літературних працях словацьких вчених має високий індекс цитування, проте окремої розвідки не знаходимо аж до 2003 року — першою і на сьогодні єдиною полемічною до монографії Д. Чижевського є стаття Рудольфа Дупкала «Гегеліанство Штура і його рефлексії в творчості Дмитра Чижевського»⁴. Знову Д. Чижевський постає у Словаччині знаменитим автором однієї монографії про Л. Штура, залишаючи за

дужками значний науковий доробок вченого зі словакістики⁵. В українській же гуманітарній думці праці Д. Чижевського про словацьку культуру залишаються практично невідомими⁶, хоч їхня бібліографія налічує понад 30 позицій, а серед часописів, що свого часу публікували дослідження Д. Чижевського, були провідні славістичні видання Європи. Метою цієї розвідки є проаналізувати проблематику статей та рецензій Д. Чижевського, надрукованих у німецьких та німецькомовних часописах Словаччини, в центрі уваги яких є словацька культура.

Серед словацьких часописів, що охоче друкували словацькі дослідження Д. Чижевського, — *Slovenské pohľady*⁷, *Sborník Matice slovenskej*⁸, *Živena*⁹. Праці Д. Чижевського друкувалися також у німецькомовних часописах, що виходили на території Словаччини: *Südost-Forschungen*¹⁰ *Germanoslavika*¹¹, *Slavische Rundschau*¹². Поруч із словацькими часописами, свої розвідки про словацьку філософію та літературу Д. Чижевський друкує і у відомих німецьких журналах *Zeitschrift für slavische Philologie*¹³, *Kyrios*¹⁴ та *Zeitschrift für Kirchengeschichte*¹⁵. Поза певну різнонаправленість та багатомовність часописів, що висвітлювали тогочасні дослідження Д. Чижевського зі словакістики¹⁶, розглядати їх слід комплексно. Свідченням цього є їхня комплементарність, що відображає власний підхід Д. Чижевського до вивчення словацької духовно-історичної спадщини.

Зацікавлення Д. Чижевського словацькою духовно-історичною спадщиною зростало поступово¹⁷. Перші декларації Д. Чижевського майбутніх публікацій про словацьку культуру припадають на початок 1930-х рр. У листі від 17.06.1931 р. до В. Сімовича, редактора другого тому наукового збірника «Праць Високого педагогічного інституту імені М. Драгоманова», вчений пише, що опублікує у цьому виданні статтю «Штур і Україна»¹⁸. У 1932 році Д. Чижевський отримав від редактора часопису «Slavia» М. Мурка пропозицію написати рецензію на видання Й. Ірасеком *Das Slaventhum und die Welt der Zukunft* Людовіта Штура¹⁹ (опублікована 1934 року²⁰). У 1932 році у часописі «Slavische Rundschau» Д. Чижевський виступив зі статтю «Aus Štúrs Nachlass» («З духовної спадщини Штура»)²¹. Вважаю, що саме 1931–1932 рік можна вважати початком інтенсивного та надалі регулярного дослідження Д. Чижевським словацької духовної спадщини. Проте у словацько-мовному науковому просторі Д. Чижевський з'являється на сторінках часопису «Slovenské pohľady» з повідомленням про віднайдення рукопису Я.А. Коменського (*Nový nález Komenského spisov*, 1935)²².

Улітку 1935 р. Д. Чижевський працював в архівах Матиці Словенської з неопублікованими рукописами Людовіта Штура (Štúr, Ludovít, 1815–1856), Петера Забоя Келлнера-Гостінського (Kellner Peter, Zábaj Hos-

tinský, 1823–1873) та Само Богдана Гробоня (Hroboň Samo Bohdan, 1820–1894). Здійснена робота спонукала вченого планувати для друку в Словаччині не одну розвідку чи навіть монографію. Ще до свого приїзду до Мартіна влітку 1935 року Д. Чижевський повідомляє А. Мраза, редактора часопису «Slovenské pohľady», про знахідку листів Л. Штура в архіві університету в Галле²³. Згодом листи було опубліковано в мовознавчому томі часопису «Sborník Matice slovenskej» під назвою *Zwei Briefe L. Štúrs an August Friedrich Pott* («Два листи Л. Штура до Августа Фрідріха Потта») ²⁴. Словацькі вчені оцінювали знахідку як важливий історичний документ, що відзначав референт мовознавчого відділу Матиці Словенської Людовіт Новак (Novák, Ľudovít, 1908–1992) у листі до Д. Чижевського від 16 жовтня 1935 р.²⁵ Цю знахідку українського вченого доповнює ще одна — листи П.Й. Шафарика (Šafárik, Pavol Jozef, 1795–1861) до Л. Штура та А.Ф. Потта (August Friedrich Pott, 1802–1887), опублікована в 1939 р. в часописі «Südost-Forschungen»²⁶. Згодом ці матеріали ввійшли як додатки до монографії Д. Чижевського про філософію Л. Штура (Братислава 1941).

На сторінках часопису «Sborník Matice Slovenskej» знаходимо статті на основі архівних матеріалів про словацьких студентів у Галле²⁷, про викладачів Л. Штура — Т.Г. Шроера, А.Ф. Потта та листи Штура до останнього, які тогочасні дослідники оцінювали як унікальні знахідки. Цій же тематиці присвячені перші рецензії Д. Чижевського в «Slavische Rundschau» та «Slovenské pohľady», з яких можна дізнатися про оцінку Д. Чижевським особливостей словацької філософії як вона представлена у творах Л. Штура та стану дослідження її у тогочасній Словаччині. Їх доповнюють рецензії у німецькомовних славістичних часописах, про які йтиметься нижче. Дещо осібню, в порівнянні зі штурівською тематикою, стоїть надрукована у «Slovenské pohľady» стаття про творчість О. Пушкіна²⁸, що є цікавим прикладом літературознавчої роботи славіста.

«Živena» — ще один словацький часопис, у якому була надрукована розвідка про словацького містика П.З. Кельнера-Гостінського²⁹, а саме його інтерпретації «вічно-жіночого» в останніх рядках «Фауста» Гете. У супровідному повідомленні до статті наголошено, що автор — «провідний історик філософії у слов'янському світі», українець, професор у Галле, що працює над історією словацької філософії. На той час часопис «Živena» був органом однойменної спілки жінок у Чехословаччині, розважально-повчального характеру, що виходив щомісяця від 1910 до 1949 року; редактором його у 1935–1939 рр. була Леа Мразова (Lea Mrázová, 1906–1995), дружина А. Мраза. З листів Д. Чижевського до А. Мраза дізнаємося, що вона неодноразово надсилала вченому примірники часопису, а він планував подати до нього кілька своїх статей:

«Також роботу про українську жінку, яку я обіцяв Вашій дружині для Živena, надішлю якомога швидше»³⁰, або: «...закінчив кілька менших робіт з питань словацької духовної історії... Між ними є також і робота про українські відьми — можливо Živena зможе надрукувати»³¹. Д. Чижевський усвідомлював, що обіцяні роботи мали відповідати спрямуванню часопису, тим цікавішою постає готовність Д. Чижевського співпрацювати з часописом такого типу.

Німецькомовні та німецькі часописи — це основне джерело інформації про словакістику Д. Чижевського. А вона, в свою чергу, — чи не єдине, відносно повне на той час, джерело про Словаччину у науковому слов'ястичному просторі Європи. Незаперечна першість тут належить «Zeitschrift für slavische Philologie» (до 1940 р.) та «Südost-Forschungen» (1939–1943). Основу їх складають рецензії, що представляють панораму словацької гуманітарної думки 1920–1930-х рр. Основний акцент у розвідках падає на філософський та духовно-історичний виміри рецензованих книг, що співпадало з професійними зацікавленнями та науковим підходом дослідника. Після переїзду до США поруч з англomовними працями на словацьку тематику («The Slovak Collection of the Harvard College Library» (1953), «Mickiewicz, Štúr and Král» (1956)) Д. Чижевський дописував до німецьких часописів, підсумовуючи дослідження попередніх років («Neues über Janko Král» (1951), «Johannes Bayor, ein deutscher Philosoph in der Slowakei» (1956), «Peter Zboj Kellner-Hostinsky — ein slowakischer Philosoph» (1957)).

На сторінках «Zeitschrift für slavische Philologie» у статтях та рецензіях Д. Чижевського словацька культура представлена німецькій науковій спільноті різнопланово. Провідними питаннями тут є філософія Л. Штура та його сучасників (Й.М. Гурбан, М.М. Годжа, З.П. Келлнер-Гостінський, С.Б. Гробонь), барокова поезія (Ю. Трановський), окремі аспекти теорії літератури, історія філософії. Ілюстративним прикладом тут може служити праця Д. Чижевського в двох частинах під назвою «Нові публікації про словацьку духовну історію»³², що є, по суті, низкою рецензій на дослідження про словацьку культуру, опубліковані після 1918 р. Загалом тут представлено 33 більші і менші публікації, які постають як своєрідна панорама словакістики першої третини 20 ст. Рецензовані роботи можна умовно погрупувати наступним чином: 1) словацька література різних періодів, 2) словацька філософія, 3) словацька історія культури. Найбільш численною є перша група, в якій можна окремо виділити праці, що стосуються 1) барокової словацької літератури та 2) словацької літератури 19 ст.

Поширеним і детальним є обговорення праць, присвячених бароковій словацькій літературі, зокрема Ю. Трановському. Рецензовані праці складають збірники, монографії та розвідки, які Д. Чижевський тематично

групує таким чином: 1) час Ю. Трановського, 2) біографія Ю. Трановського, 3) літературна діяльність Ю. Трановського (наприклад, В. Бітнар «Три століття словацького гімналу *Cithara Sanctorum*», Шт. Крчмери «Зі словацької гімнології»), 4) «відкриття» (наприклад, праця І. Віліковського у «Збірнику Трановського», а також роботи інших авторів про вплив *Cithara Sanctorum* та Ю. Трановського на подальший розвиток літератури і не лише в Словаччині), 5) бібліографія. Крім сухої подачі імен та назв робіт, рецензент коротко подає своє бачення стану досліджуваної проблематики. Як відомо, однією з важливих наукових тем, над якою працював Д. Чижевський, була тема слов'янського бароко. У цьому контексті словацьке бароко постає як складова більшого проекту вивчення слов'янської барокової літератури українським славістом³³.

Огляд з досліджень словацької літератури 19 ст. охоплює монографію Альберта Пражака «Літературна Словаччина п'ятдесятих — сімдесятих років» та «Словацькі студії» (Pražak, Albert. *Literární Slovensko let padesátých až sedmdesátých*. Praha 1932; *Slovenské studie*, Presburg 1926), статті та книгу Флори Клейсхнітзової (Kleischnitzova, Flora. *Samoslav B.Hroboň a Karol Slavoj Amerling*, *Slovanské pohľady* 1930; *Karol Slavoj Amerling a Slovensko*, *Slovanské pohľady* 1930; *Z našej romantiky*, *Slovanské pohľady* 1924; *Andrej Sládkovič a jeho doba*, Прага 1928), монографію Андрея Мраза «Ян Калінчяк» (Márz, Andrej. *Ján Kalinčiak*, Turč.sv. Martin, 1936), дослідження поетичної школи Штура М. Пішута (Pišut, Milan. *Počiatky básnickej školy Štúrovej*, Bratislava, 1938). Практично, всі ці роботи словацьких та чеських дослідників стосуються словацького романтизму. Оскільки на той час актуальним було питання періодизації історії літератури, однією із пріоритетних тем обговорення в рецензіях Д. Чижевського є питання термінологічно-понятійного визначення та періодизації. Д. Чижевський вважає основоположним розрізнення термінів «класицизм», «романтизм» та «бідермаєр» по відношенні до словацької поезії, рецензуючи працю М. Пішута «Початки поетичної школи Штура». У рецензії на книгу А. Пражака «Літературна Словаччина п'ятдесятих — сімдесятих років» рецензент звертає увагу на поняття «романтична наука» та «романтична теорія літератури». Тісно пов'язаними поняттями в словацькому літературознавстві першої третини 20 ст. були «романтизм» та «гегеліанство», на що Д. Чижевський як дослідник спадщини Гегеля звертав особливу увагу.

Словацька філософія в рецензіях Д. Чижевського на сторінках «*Zeitschrift für slavische Philologie*» представлена аналізом праці А.Пражака «Гегель у словаків», надрукованої у збірнику Німецького університету в Празі, який був редагований самим Д. Чижевським, коротким повідомленням про монографію Й. Тврдого «Павел Гечко і його народна правда»

та глибоким аналізом монографій С.Ш. Осуского «Філософія штурівців» (I–III, 1926–1932) та «Келлнер-Гостінський — філософ» (1935). У аналізі згаданих праць Д. Чижевський переважно зосереджується на духовно-історичній, філософській та теологічній складових досліджень. Головним поняттям, яке Д. Чижевський вважає некоректно інтерпретованим тут є поняття «гегеліанства», та пов'язаного з ним гегеліанства штурівців, яке часто подавалось як послідовне повторення ідей Гегеля Штуром та його сучасниками. Такі інтерпретації, що базуються на вибіркового зіставленні певних понять та тверджень у творах Гегеля і Штура чи Гурбана, Д. Чижевський рішуче заперечує. Наприклад, у рецензії на розвідку А. Пражака «Гегель у словаків» читаємо: «...словаки старанно читали **свого Гегеля**, але були переважно у провідних думках від нього залежними; на основі цих провідних думок вони доволі **самостійно розвинули свої ідеї**, які достатньо далеко відхилялися від гегелівської філософії»³⁴. Це ж стосується питання Штурового слов'янофільства, яке на думку видавця Штурового «Слов'янства та світу майбутнього» Й. Їрасека «частково ґрунтується на творах російських слов'янофілів, а частково на гегелівській історичній філософії». Д. Чижевський натомість стверджує, що «мова і вся концепція книги, в основі якої лежить надзвичайно висока оцінка державної влади як культуротворчого фактора, знаходиться під впливом Гегеля» і в даному розумінні «слов'янофільство Штура суттєво відрізняється від обох напрямків російського слов'янофільства»³⁵. Важливими для розуміння світогляду словацьких мислителів та етапів їх світосприйняття, на думку Д. Чижевського, є також питання конфесійних стосунків, зв'язок з слов'янською «месіанською» літературою та з російськими слов'янофілами з теологічної та духовно-історичної точок зору. Таким чином, Д. Чижевський відстоює найперше самобутність і самостійність словацьких мислителів 19 століття, що вимагає адекватного наукового підходу дослідження, а не спрощеного трактування.

Публікації у «Südost-Forschungen» складають рецензії, які хоч і частково повторюють повідомлення в «Zeitschrift für slavische Philologie», проте є більш численними і різнобічними. Тут Д. Чижевський обговорює не лише словацьку філософію та літературу, але й історію освіти, поезію, лінгвістичні дослідження, дослідження з історії релігійних рухів на території Словаччини, висвітлюючи стан гуманітарних наук у Словаччині у 1939–1943 рр., найскладніший історичний момент не лише для цієї країни, але й для всієї Європи. З цієї перспективи згадані розвідки Д. Чижевського набирають особливого інтересу. Виняток серед переважної більшості рецензій, друкованих у «Südost-Forschungen» становлять дві статті: одна, написана на основі архівних матеріалів до біографії

Л. Штура та друга — на основі опрацьованих рукописів П.З. Келлнера-Гостінського в архіві Мартіна. Якщо про Л. Штура він опублікував монографію у 1941 році, то про П.З. Кельнера-Гостінського планував написати книгу пізніше. Очевидно складна ситуація дослідника під час Другої світової війни та втрата своєї бібліотеки в Галле завадили Д. Чижевському реалізувати свій задум і до нас дійшло лише дві статті про цього словацького містика.

Таким чином, публікуючи свої більші чи менші розвідки у німецьких часописах, у провідних славістичних журналах Європи чи німецькою мовою у часописах, що виходили на території Чехо-Словаччини (1922–1939) та Словацької держави (1939–1943), Д. Чижевський привертав увагу до питань словацького культурного спадку, відділяючи його від чеського з самого початку. Його рецензії дають глибоку професійну характеристику академічного рівня досліджень про словацьку філософію, літературу, освіту, регалію. У своїх статтях він завжди підкреслював необхідність розгляду словацької культури в контексті загальноєвропейському, уникаючи стереотипних та однобоких тверджень.

Розвідки, рецензії та статті в словацьких, німецьких та німецькомовних часописах 1930-х — початку 1940-х рр. про словацькі дослідження Д. Чижевського, що складають унікальну сторінку українсько-словацьких культурних взаємин, однаково забуті в українській та словацькій історії.

ДОДАТОК

Бібліографія Д. Чижевського на словацьку тематику

1. *Čiževsky D. Mickiewicz, Štúr and Král' / D. Čiževsky // Adam Mickiewicz in World Literature: [Symposium] / [ed. by W. Lednicki]. — Berkeley–Los Angeles: University of California Press, 1956. — P. 469–485.*
2. *Cizevsky D. The Slovak Collection of the Harvard College Library / D. Cizevsky // Harvard Library Bulletin. — 1953. — P. 299–311.*
3. *Čyževskij D. Aus Štúrs Nachlass / D. Čiževsky // Slavische Rundschau. — 1932. — Bd. IV. — S. 432–434.*
4. *Čyževskij D. Dr. Sam. Št. Osuský: Štúrova filozofia / D. Čiževsky // Slovenské pohľady. — 1936. — T. 52/10. — S. 560–563.*
5. *Čyževskij D. J. Kál: Československá filozofia / D. Čiževsky // Zeitschrift für slavische Philologie. — 1939. — Bd. 16/3–4. — S. 439–441.*
6. *Čyževskij D. J. Kvačala: Dejiny reformacie na Slovencku / D. Čiževsky // Kyrios. — 1937. — Bd. 3. — S. 258–259.*

7. Čyževskij D. J. Kvačala: Dejiny reformacie na Slovencku / D. Čiževsky // Zeitschrift für Kirchengeschichte. — 1937. — Bd. 2–3. — S. 485–488.
8. Čyževskij D. Neue Veröffentlichungen über die slovakische Geistesgeschichte I / D. Čiževsky // Zeitschrift für slavische Philologie. — 1938. — Bd. 15/1–2. — S. 140–155.
9. Čyževskij D. Neue Veröffentlichungen über die slovakische Geistesgeschichte II / D. Čiževsky // Zeitschrift für slavische Philologie. — 1940. — Bd. 17/1. — S. 179–195.
10. Čyževskij D. Nový nález Komenského spisov / D. Čiževsky // Slovenské pohľady. — 1935. — Roč. 51. — S. 141–145.
11. Čyževskij D. Puškin medzi romantizmom a klasicizmom / D. Čiževsky // Slovenské pohľady. — 1937. — T. 53/1–2. — S. 36–41, 75–82.
12. Čyževskij D. S.Št. Osuský: Filozofia Štúrovcov: [I. Štúrova filozofia. Myjava 1926. 330 S.; II. Hurbanova filozofia. Myjava 1928, 400 S.; III. Hodžova filozofia. Myjava 1932, 392 S.] / D. Čiževsky // Zeitschrift für slavische Philologie. — 1935. — Bd. 12/3–4. — S. 423–435.
13. Čyževskij D. S.Št. Osuský: Filozofia Štúrovcov: [II. Hurbanova filozofia. Myjava 1928. 400 S.; III. Hodžova filozofia. Myjava 1932. 392 S.] / D. Čiževsky // Germanoslavica. — 1935, — Bd. 3/1. — S. 210–213.
14. Čyževskij D. Studenten aus der Slovaei in Halle / D. Čiževsky // Sbornik Matice slovenskej. — 1935. — S. 203–206.
15. Čyževskij D. Štúrova filozofia života / D. Čiževsky. — Bratislava: SUS, 1941. — 128 s.
16. Čyževskij D. Tobias Gottfried Schröer a Slovensko / D. Čiževsky // Slovenské pohľady. — 1936. — T. 3. — S. 140–146.
17. Čyževskij D. Večne-ženske v slovenské filozofii / D. Čiževsky // Živena (Turč. sv. Martin). — 1935. — T. 8. — S. 34–38.
18. Čyževskij D. Zwei Briefe L. Štúrs an August Friedrich Pott / D. Čiževsky // Sbornik Matice Slovenskej. — 1936. — Bd. 14/1–1. — S. 184–187.
19. Čyževskij D. Antipietistisches aus der Slovaei / D. Čiževsky // Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte — 1952. — Bd. 4/3. — S. 1–12.
20. Čyževskij D. Briefwechsel Bodjanskys mit dem tschechoslovakischen Verein in Bratislava / D. Čiževsky // Sborník Matice slovenskej. — 1938. — T. XV, I, 1/2. — S. 168–171.
21. Čyževskij D. Jozef Špirko: Husiti, jiskrovci a bratříci v dejinách Spiša (1431–1462). Zipser Kapitel. 1937 / D. Čiževsky // Kyrios. — 1939/40. — Bd. IV. — S. 91.
22. Čyževskij D. Neues über Janko Král' / D. Čiževsky // Zeitschrift für slavische Philologie. — 1951. — Bd. 21/1. — S. 402–408.
23. Čyževskij D. Wesen und Aufgaben der tschechoslovakischen Philosophiegeschichte / D. Čiževsky // Slavische Rundschau. — 1936. — Bd. 1. — S. 13–22; Bd. 2. — S. 68–80.

24. *Tschižewskij D. A. Mráz: Gavlovičova škola kresťanska / D. Tschižewskij // Südost-Forschungen. — 1941. — Bd. 6/3–4. — S. 678–680.*
25. *Tschižewskij D. Briefe von J. Šafařík und L. Štúr an August Frienrich Pott / D. Tschižewskij // Südost-Forschungen. — 1939. — Bd. 4/3–4. — S. 761–769.*
26. *Tschižewskij D. Čečetka, Iraj: Zo slovenskej pedagogiky. Turč. sv. Martin 1940. 120 S.; Derselbe: Slovenké evanjelické patronátne gymnázium v Turčianskom svätom Martine. Turč.sv.Martin 1939. 93 S. / D. Tschižewskij // Südost-Forschungen. — 1940. — Bd. 5/4. — S. 988–989.*
27. *Tschižewskij D. Durovič: Duchovná poézia slovenská pred Tranovským / D. Tschižewskij // Südost-Forschungen. — 1940. — Bd. 5/4. — S. 987–988.*
28. *Tschižewskij D. J. Stanislav: K jazykovednému dielu A. Bernoláka / D. Tschižewskij // Südost-Forschungen. — 1943. — Bd. 8/1–2. — S. 313.*
29. *Tschižewskij D. J. Vašica: Slovenská bohoslužba v českých zemích / D. Tschižewskij // Südost-Forschungen. — 1941. — Bd. 6/3–4. — S. 673.*
30. *Tschižewskij D. J. Vašica: Slovenská liturgia nově osvětlena Kijevskými listy / D. Tschižewskij // Südost-Forschungen. — 1942. — Bd. 7/1–2. — S. 358–359.*
31. *Tschižewskij D. Johannes Bayor, ein deutscher Philosoph in der Slowakei / D. Tschižewskij // Südost-Forschungen. — 1956. — Bd. 15. — S. 471–477.*
32. *Tschižewskij D. Linguistica Slovaca I–II / D. Tschižewskij // Südost-Forschungen. — 1942. — Bd. 7/1–2. — S. 304–305.*
33. *Tschižewskij D. Pamiatke Trnavskej university / D. Tschižewskij // Südost-Forschungen. — 1940. — Bd. 5/2. — S. 660–661.*
34. *Tschižewskij D. Šteller: Andrej Rdlinský / D. Tschižewskij // Südost-Forschungen. — 1940. — Bd. 5/4. — S. 989–991.*
35. *Tschižewskij D. Brtáň: Danielovo Sinapiovo-Horčičkovo Neo Forum Latino-Slavicum / D. Tschižewskij // Südost-Forschungen. — 1942. — Bd. 7/1. — S. 308–309.*
36. *Tschižewskij D. Brtáň: Barokový slavizmus / D. Tschižewskij // Zeitschrift für slavische Philologie. — 1942. — Bd. 18/2. — S. 462–468.*
37. *Tschižewskij D. Peter Zaboň Kellner-Hostinsky — ein slowakischer Philosoph / D. Tschižewskij // Südost-Forschungen. — 1957. — Bd. 16. — S. 356–374.*
38. *Tschižewskij D. S.Št. Osuský: Prvé slovenské dejiny filozofie / D. Tschižewskij // Südost-Forschungen. — 1941. — Bd. 6/3–4. — S. 676–678.*
39. *Tschižewskij D. Sborník Matice slovenskej XVI–XVII, Hefte 1–6 / D. Tschižewskij // Südost-Forschungen. — 1942. — Bd. 7/1–2. — S. 307–308.*

40. *Tschižewskij D.* Sborník prác professorov evanjelického kolegiálneho slovenského gymnasia v Prešove / D. Tschižewskij // *Südost-Forschungen*. — 1942. — Bd. 7/1–2. — S. 305–307.
41. *Tschižewskij D.* St. Mečiar: Hviezdoslavova Hájnikova žena: [Rozbor a hodnotenie] / D. Tschižewskij // *Südost-Forschungen*. — 1942. — Bd. 7/1–2. — S. 309–310.
42. *Tschižewskij D.* V. Jankovič: Dejiny jezuitov v Banskej Štiavnici / D. Tschižewskij // *Südost-Forschungen*. — 1943. — Bd. 8/1–2. — S. 314.
43. *Tschižewskij D.* M. Bakoš: Vývin slovenského verša / D. Tschižewskij // *Südost-Forschungen*. — 1941. — Bd. 6/3–4. — S. 675–676.
44. *Tschižewskij D.* Hegel bei den Slovaken / D. Tschižewskij // *Hegel bei den Slaven*. — [2., verb. Aufl.]. — Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1961. — S. 397–411.
45. *Tschižewskij D.* Mickiewicz bei den Slowaken / D. Tschižewskij // *Festschrift für Erwin Koschmieder*. — München: R. Oldenbourg, 1958. — S. 203–215.
46. *Tschižewskij D.* V. Jankovič: Dejiny jezuitov v Banskej Štiavnici / D. Tschižewskij // *Südost-Forschungen*. — 1943. — Bd. 8/1–2. — S. 314.
47. *Чижевський Дм. Е.* Štúr: Das Slaventhum und die Welt der Zukunft / Дм. Чижевський // *Slavia*. — 1934. — Bd. 12/3–4. — S. 567–573.

¹ *Čyževskij D.* Štúrova filozofia života / D. Čiževsky. — Bratislava: SUS, 1941. — 128 s.

² *Vincenz A.* Dmytro Czyzewski / Andrzej de Vincenz // *Славістика*. — Т. 1: Дмитро Чижевський і світова славістика / [ред. Пшеничний Є., Мних Р.]. — Дрогобич: Коло, 2003. — С. 179–187.

³ *Kirschbauman J M.* Prof. D. Cyzevskij — Ukrainian Expert in Slovak Literature / Joseph M. Kirschbauman // *Most: [štvrt'ročník pre slovenskú kultúru: quarterly for Slovak culture]*. — Cleveland, Ohio: 1961. — Vol. VIII (3–4). — P. 17–36.

⁴ *Dupkala R.* Hegelianizmus Ľudovíta Štúra a jeho reflexie v tvorbe Dmytra Čyževského / Rudolf Dupkala // *Slovensko-ukrajinske vst'ahy v oblasti jazyka, literatury, historie a kultury*. — Presov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 2003. — S. 177–188.

⁵ *Blašiv O.* Práce Dmytra Čyževského o slovenskej kultúre / O. Blašiv // *Studia Slovaca*. — Banská Bystrica: PF UMB, 2006. — P. 97–102.

⁶ 1) *Чижевський Д.* Філософія життя Л. Штура / Д. Чижевський // *Чижевський Д.* Філософські твори у чотирьох томах. — Т. 3: Філософія Людовіта Штура. Філософська славістика. — К.: «Смолоскип», 2005. — С. 5–130. 2) *Чижевський Д.* Гегель у словаків / Д. Чижевський // *Чижевський Д.* Філософські твори у чотирьох томах. — Т. 3: Філософія Людовіта Штура. Філософська славістика. — К.: «Смолоскип», 2005. — С. 246–262.

⁷ **Slovenské Pohľady** — словацький літературний часопис, виходить від 1846 року як місячник до сьогодні. Заснував його Йозеф Мілослав Гурбан під повною назвою

«Словацькі погляди на науку, мистецтво та літературу», що сьогодні звучить як «Словацькі погляди на літературу, мистецтво і життя».

⁸ **Sborník Matice slovenskej** — друкований орган Матиці словенської. Виходить з 1920 року.

⁹ **Živena** — популярно-повчальний жіночий журнал, друкований орган однойменної жіночої спілки. Виходив в 1910–1949 роках щомісяця. Під час Першої світової війни був єдиним літературним часописом в Словаччині. У журналі друкували зразки художньої літератури та переклади. Тут надавали простір молодим письменникам, поетам та перекладачам. Ведучою була реалістична лінія та орієнтація на загальнолюдські цінності. Часопис мав власну книжкову едицію. У 1935–1939 рр. головним редактором була Леа Мразова, дружина Андрея Мраза.

¹⁰ **Südost-Forschungen** — німецький журнал, що виходив з 1926 року на території Чехо-Словаччини і друкував дослідження з історії південно-східної Європи, а також народного мистецтва, лінгвістики, літературознавства, політології та економіки країн, що були пов'язані з південно-східною Європою. Завдяки авторам з південно-східної Європи та інших країн, журнал перетворився на міжнародний орган південно-східних європейських досліджень. Журнал поділяється на дві частини: статті та рецензії. Статті тут друкуються німецькою, англійською, французькою та італійською мовами, а також мовами народів південно-східної Європи.

¹¹ **Germanoslavica (Zeitschrift für germano-slavische Studien)** — сьогодні як і в 1930-х рр. належить до часописів, що видавала Академія наук Чеської республіки. Часопис публікує статті німецькою мовою про літературні та мовні слов'янсько-германські зв'язки, наприклад, слов'янсько-англосаксонські, займається культурними германо-англосаксонсько-слов'янськими зв'язками. Виходить 2 рази на рік у Празі.

¹² **Slavische Rundschau** — німецький славістичний журнал, що виходив у Празі у 1929–1940 рр. (17 тт.) за ред. Г. Геземанна, Ф. Спіни та ін., містив огляд літературного і культурного життя та наукових видань слов'янських народів.

¹³ **Zeitschrift für slavische Philologie** — журнал заснований 1924 року М. Фасмером. Основним завданням часопису було розвивати німецьку славістику, надаючи можливість славістам з різних країн публікувати тут свої дослідження. Уже у 1926 р. журнал став ведучим часописом славістики поряд зі знаменитим журналом В. Ягіча *Archiv für slavische Philologie*. Цікавим штрихом до історії співпраці Д. Чижевського з журналом М. Фасмера є спогад Д. Геркхарда про те, що М. Фасмер завжди притримувався українського написання прізвища дослідника — «Čuževskýj D.».

¹⁴ **Kyrios** — німецький філософсько-теологічний часопис редагований Гансом Кохом.

¹⁵ **Zeitschrift für Kirchengeschichte** — журнал спеціальних міждисциплінарних наукових досліджень. Крім аналітичної частини, містить також збірну частину із публікацій, рецензій та анонсів нових праць, що появилися в Німеччині чи в іншій країні. Видавці, котрі є науковцями міжнародного визнання у відповідних галузях, забезпечують якість наукових статей, що висвітлюють окремі періоди історії релігії від найдавнішої церкви до сьогодення.

¹⁶ Словакістика — збірний термін на позначення доліджень у галузі словацької літератури, філософії, мовознавства, історії і т.д. У Словацькій Республіці вживається як офіційний термін.

¹⁷ Детальніше про чехословацький контекст досліджень Д. Чижевського див.: Блашків О. Дмитро Чижевський і наукова Чехословаччина 1930-х рр. / Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 21 /

Відп. ред. С.В. Кульчицький. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 303–311.

¹⁸ *Пшеничний Є.* Листування Дмитра Чижевського з Василем Сімовичем / Є. Пшеничний, В. Янцен // *Славістика*. — Т. 1: Дмитро Чижевський і світова славістика / [ред. Пшеничний Є., Мних Р.]. — Дрогобич: Коло, 2003. — С. 251–331 (266).

¹⁹ Архів часопису «Slavia», див.: *Literární archiv Památníku národního písemnictví / Fond: Slavia / 16/64*.

²⁰ *Чижевскій Дм. Е. Štúr: Das Slaventhum und die Welt der Zukunft / Дм. Чижевскій // Slavia*. — 1934. — Bd. 12/3–4. — S. 567–573.

²¹ *Čyževskij D.* Aus Štúrs Nachlass / D. Čiževsky // *Slavische Rundschau*. — 1932. — Bd. IV. — S. 432–434.

²² *Čyževskij D.* Nový nález Komenského spisov / D. Čiževsky // *Slovenské pohľady*. — 1935. — S. 141–145.

²³ *Čyževskij, D.* — A. Mráz: Slovenská národná knižnica / Archív literatúry a umenia / Fond: Čyževskij, Dmitrij / Tschizewskij / 52 G 27.

²⁴ *Čyževskij D.* Zwei Briefe L. Štúrs an August Friedrich Pott / D. Čiževsky // *Sbornik Matice Slovenskej*. — 1936. — Bd. 14/1–1. — S. 184–187.

²⁵ AMS II/499/1935/110.

²⁶ *Tschizewskij D.* Briefe von J. Šafařík und L'. Štúr an August Frienrich Pott / D. Tschizewskij // *Südost-Forschungen*. — 1939. — Bd. 4/3–4. — S. 761–769.

²⁷ *Čyževskij D.* Studenten aus der Slovakei in Halle / D. Čiževsky // *Sbornik Matice slovenskej*. — 1935. — S. 203–206.

²⁸ *Čyževskij D.* Puškin medzi romantizmom a klasicizmom / D. Čiževsky // *Slovenské Pohľady*. — 1937. — T. 53/1–2. — S. 36–41, 75–82.

²⁹ *Čyževskij D.* Večne-ženske v slovenské filosofii / D. Čiževsky // *Živena* (Turč. sv. Martin). — 1935. — T. 8. — S. 34–38.

³⁰ Лист до А. Мраза від 23.XII.[1935], див.: *Čyževskij, D.* — A. Mráz: Slovenská národná knižnica / Archív literatúry a umenia / Fond: Čyževskij, Dmitrij / Tschizewskij / 52 G 27.

³¹ Лист до А. Мраза від 30.01.1937, див.: *Čyževskij, D.* — A. Mráz: Slovenská národná knižnica / Archív literatúry a umenia / Fond: Čyževskij, Dmitrij / Tschizewskij / 52 G 27.

³² *Čyževskij D.* Neue Veröffentlichungen über die slovakische Geistesgeschichte I / D. Čyževskij // *Zeitschrift für slavische Philologie*. — 1938. — Bd. XV/1–2. — S. 155–169 ; *Čyževskij D.* Neue Veröffentlichungen über die slovakische Geistesgeschichte II / D. Čyževskij // *Zeitschrift für slavische Philologie*. — 1940. — Bd. XVII/1. — S. 179–195.

³³ Більше про праці Д. Чижевського про чеське та українське літературне бароко див.: 1) *Блашків О.* Типологія чеського та українського бароко в працях Дмитра Чижевського / О. Блашків // *Jan Amos Komeňski a kultura eпоki baroku*. — Siedlce: Wydawnictwo Akademii Podlaskej, 2007. — С. 259–272. 2) *Блашків О.* Чеське літературне бароко: Дмитро Чижевський та Йозеф Вашица / О. Блашків // *Ukrainiaca Brunensia II: Україністика — минуле, сучасне, майбутнє*. — Brno: Masarykova univerzita, 2009. — С. 362–370.

³⁴ *Čyževskij D.* Neue Veröffentlichungen über die slovakische Geistesgeschichte I / D. Čyževskij // *Zeitschrift für slavische Philologie*. — 1938. — Bd. XV/1–2. — S. 157.

³⁵ *Čyževskij D.* Neue Veröffentlichungen über die slovakische Geistesgeschichte I / D. Čyževskij // *Zeitschrift für slavische Philologie*. — 1938. — Bd. XV/1–2. — S. 163.

В статье представлен краткий анализ работ Д. Чижевского по словацкой культуре, опубликованных в славистических периодических изданиях межвоенного периода. Определены основные направления исследований и интерпретаций Д. Чижевского словацкой культуры. В приложении подана библиография Д. Чижевского о словацкой культуре.

Ключевые слова: *Дмитрий Чижевский, словацкая культура, славистика, периодика, межвоенный период.*

The article presents a concise analysis of the articles on Slovak Culture authored by Dmytro Čyževs'kyj and published in different journals of Slavic Studies in the interwar period. The main directions of Čyževs'kyj's research and interpretations in this line have been defined. The appendix provides a bibliography of Čyževs'kyj's works on Slovak culture.

Key words: *Dmytro Čyževs'kyj, Slovak culture, Slavic Studies, journal, interwar period.*

Наталія Кривець

НІМЕЦЬКІ ВЧЕНІ В НОВОРОСІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ: НАУКОВА ТА ВИКЛАДАЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ (друга половина ХІХ ст.)

Статтю присвячено висвітленню багатогранної діяльності німецьких учених у Новоросійському університеті у другій половині ХІХ ст. Розглядаються основні напрями наукових пошуків учених, їхній внесок у процес становлення та розвитку національної освіти й науки.

Ключові слова: *університет, Одеса, професор, кафедра, навчання, дисертація, викладацька, наукова діяльність, товариство.*

Університети Російської імперії, будучи науковими і просвітницькими центрами великих регіонів, склали глобальний пласт культури в ХІХ — на початку ХХ ст. 1865 р. в Одесі було створено на базі Рішельєвського ліцею третій в Україні, після Харківського й Київського, університет, що дістав назву Новоросійський. Університет мав сприяти подальшому зміцненню позицій Російської імперії серед південних слов'ян. Ставши найбільшим науковим центром Півдня України, він координував усі наукові напрями в регіоні, налагоджував і здійснював зв'язки з іншими науковими установами, задавав тон соціально-економічному і культурному розвитку регіонального простору. Вчені Новоросійського університету, серед яких було багато німців, зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної і світової науки. В університеті виникли свої наукові школи, що мали світове значення, відкрилися перспективні напрями роботи.

Одеса, як центр Північного Причорномор'я, фактично розташована в ареалі давньогрецької цивілізації, стала першим регіоном у Російській імперії де активно проводилися наукові дослідження з класичної археології. Земля Південної України крила в собі також багатющі пам'ятки скіфо-сарматської епохи, залишки матеріальної культури слов'ян — аж до козацьких часів. Органічним продовженням роботи з вивчення античної історії та археології стали дослідження професорів і викладачів Новоросійського університету, зокрема кафедр теорії й історії красних мистецтв і класичної філології, на яких за усталеною світовою практикою тих часів традиційно зосереджувались і дослідження з археології і стародавньої історії. Серед них був і відомий історик, археолог, професор П.К. Брун, який вже тоді здобув світове визнання. У Новоросійському університеті він працював від 1866 до 1880 року.

П.К. Брун навчався на філософському факультеті Дерптського університету, де слухав лекції з географії і статистики відомого історика, професора Й.-Ф.-Г. Еверса. 1825 р., після закінчення університету, він поїхав на два з половиною роки за кордон, стажувався у Німеччині, Франції, Швейцарії, слухав лекції Г.В. Гегеля, а також відомих економістів Се, Дюпена та ін.¹ У березні 1828 р., перебуваючи у Веймарі, він познайомився з Й.В. Гете. До Одеси П. Брун переїхав у 1832 р. і став викладати історію і статистику в Рішельєвському ліцеї. 1835 вчений здобув ступінь доктора філософії Ієнського університету, а в грудні 1836 р. його було затверджено професором історії і статистики названого ліцею.

З відкриттям Новоросійського університету (1865 р.) П.К. Брун знову повернувся до викладацької діяльності спочатку на посаді тимчасово виконуючого обов'язки доцента кафедри всесвітньої історії. Через два роки Радою університету йому присуджено ступінь доктора всесвітньої історії, а в лютому 1869 р. — затверджено екстраординарним професором. У Новоросійському університеті П.К. Брун читав історію стародавнього Сходу та історію середніх віків. Його лекції користувалися популярністю у студентів. Колишній студент, а згодом професор університету О.І. Маркевич писав у своїх спогадах, що «віра в його (П.К. Бруна — *авт.*) знання була у нас безмежна»². «Професор Брун мав репутацію знаменитого ученого, — згадував О. Маркевич, — і дійсно знаннями він володів величезними і умів їх групувати чудово, по історичній географії Чорномор'я він був, без сумніву, першим спеціалістом...»³

Професор кафедри всесвітньої історії Ф.І. Успенський, який працював з П. Бруном, високо оцінював педагогічну і наукову діяльність ученого і вважав за честь для університету мати такого педагога⁴. Колишній студент історико-філологічного факультету Новоросійського університету П. Борзаковський згадував, що «П.К. Брун втілював у собі ідеал ученого, і цього було достатньо, щоб студенти глибоко цінували і поважали його, пишалися університетом, у якому є такі професори»⁵.

Від 1850 р. у зв'язку з реорганізацією філософського факультету в університетах Російської імперії виникли історико-філологічні факультети. Визначальною рисою наукової діяльності більшості викладачів історико-філологічного факультету Новоросійського університету були їхні краєзнавчі зацікавлення. Північне Причорномор'я, Одещина, Одеса — таким був об'єкт досліджень, що стояв у центрі наукових інтересів багатьох учених-археологів, антикознавців, етнографів, філологів тощо. Малодосліджена історія Новоросійського краю зацікавила і П.К. Бруна. Німець за походженням, науковець протягом тридцяти років досліджував проблеми археології й історії Північного Причорномор'я і Криму.

Репутацію відомого ученого П. Брун набув, перш за все, своїми працями з історичної географії цього регіону. Слід зазначити, що розроблення загальноісторичної проблематики в університеті відбувалося паралельно з дослідженнями в галузі спеціальних і допоміжних дисциплін. Історію географії у Новоросійському університеті у XIX ст. уособлював професор П.К. Брун. Він був спеціалістом з морських навігаційних карт XIII–XVI ст. 1857–1858 рр. у «Новороссийском календаре» з'явилися розвідки ученого із стародавньої топографії Північного Причорномор'я і Криму. П. Брун навів назви усіх кримських міст у різні епохи, які йому вдалося виявити на картах і атласах, що збереглися у Росії та Європі⁶. Учений також перекладав і публікував з ґрунтовними коментарями записки мандрівників, які побували в Криму. Йому належить редагування перекладу з першого Лейпцизького видання 1803 р. твору П.С. Палласа «Путешествия по Крыму академика Палласа в 1793 и 1794 гг.», який був опублікований на сторінках «Записок Одесского общества истории и древностей» з коментарями П.К. Бруна⁷.

Наукові дослідження ученого з історичної географії Північного Причорномор'я та Криму, які були написані ним у різні роки, було узагальнено у збірнику «Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России (1852–1877 годы)». За першу частину цієї праці, що вийшла друком у 1879 р., П.К. Брун одержав Уварівську премію Петербурзької Академії наук⁸. Друга частина збірника була опублікована 1880 р. в «Записках Императорского Новороссийского университета» уже після смерті П.К. Бруна⁹. У збірнику автор детально аналізує праці античних учених-географів від Геродота до Птолемея, що торкалися історії Причорномор'я, намагається з'ясувати походження стародавніх географічних назв. Ця праця П.К. Бруна і на сьогодні залишається цінною стосовно вивчення історії Причорномор'я¹⁰.

П.К. Брун брав активну участь у роботі Одеського статистичного комітету, де йому було доручено проводити звітність про торгівлю Новоросійського краю та Бессарабії, яка щорічно публікувалася у збірнику «Новороссийский календарь», і щотижнево у газеті «Одесский вестник»¹¹. Учений брав також участь у роботі чотирьох російських археологічних з'їздів, був членом Одеського товариства історії та старожитностей, Російського історичного товариства, Лігурійського товариства природничих наук (Генуя)¹².

З перших років існування в Новоросійському університеті діяла кафедра механіки (прикладної математики), яку очолив професор І.Д. Соколов, а згодом професор К.І. Карастельов. Від 1872 р. на кафедрі почав працювати учень К.І. Карастельова В.М. Лігін. Він народився 1846 р. у Санкт-Петербурзі. Його батько, німець із Відня, працював

лікарем при дворі імператора Миколи I. Отримавши блискучу домашню освіту, В. Лігін у 1864 р. вступив до Рішельєвського ліцею. У 1868 він закінчив фізико-математичний факультет Новоросійського університету зі ступенем кандидата математичних наук¹³. Після закінчення університету рік навчався у Цюрихській політехнічній школі, де, під керівництвом професора Цейнера, вивчав практичну механіку. Наприкінці 1870 р. його було обрано виконуючим обов'язки доцента кафедри механіки Новоросійського університету, а в 1871 р. направлено на два роки за кордон для удосконалення знань із спеціальності. В. Лігін проходив стажування у Карсруе під керівництвом М. Шаля і Грасгофа, у Парижі слухав лекції П. Буге, Ж. Бертрана та ін. професорів.

10 вересня 1872 р. В. Лігін захистив у Новоросійському університеті магістерську дисертацію на тему «Геометрична теорія абсолютного руху незмінної системи»¹⁴. Цього ж року його затвердили доцентом і обрали секретарем фізико-математичного факультету університету. 1874 року учений захистив докторську дисертацію на тему «Узагальнення деяких властивостей руху систем» і за рекомендацією професорів К.І. Карастельова, Є.Ф. Сабініна та Л.Ф. Беркевича був обраний екстраординарним професором університету. Від 1879 р. — В. Лігін ординарний професор кафедри механіки. У Новоросійському університеті він викладав практичну механіку (теорію механізмів, гідравліку, теорію теплових машин), елементарну механіку, механічну теорію теплоти і вів курс теоретичної механіки. В. Лігін вперше ввів у програму університету в 1874/1875 навчальному році нарисну геометрію і машинобудівне креслення.

Перші наукові праці вченого були продовженням і розвитком ідей М. Шаля і І. Сомова з геометричної теорії руху систем. У галузі прикладної математики Лігін досліджував пласкі механізми, вивчав кінематичні властивості шарнірних систем, йому належить пріоритет першої науково обгрунтованої класифікації зубчастих передач, що ґрунтувалася на найзагальніших та характерних ознаках¹⁵.

Він створив оригінальну школу механіки, яка розвинула концепції свого вчителя. Серед його учнів — видатні учені Х. Гохман, І. Занчевський, Д. Зейлінгер та багато інших. В. Лігін започаткував в університеті кабінет механіки, який був обладнаний видатним механіком-винахідником Й. Тимченком. Від 1884 до 1889 рр. В. Лігін був деканом фізико-математичного факультету Новоросійського університету. Але, у зв'язку з обранням його заступником голови Одеської міської ради, він залишив цю посаду¹⁶. Учений очолював математичний відділ Новоросійського товариства дослідників природи та одеський відділ Російського технічного товариства¹⁷. Слід зазначити, що завдяки видатному вченому і педагогу В. Лігіну і його учням Новоросійський університет став одним із центрів не лише математичної, але й технічної думки.

Упродовж трьох років (1883–1886) на кафедрі філософії, що входила до складу історико-філологічного факультету Новоросійського університету працював талановитий учений, професор М.Я. Грот. Після закінчення 1875 р. історико-філологічного факультету (відділення філософії) Петербурзького університету він перебував у Берліні й Страсбургу, де вивчав історію філософії, психологію, анатомію нервової системи, логіку у таких відомих учених як Е. Целлер, М. Лацарус, К. Рейхерт, Е. Лаас, О. Лібман, Ф. Гольц¹⁸. Потім працював у Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька, де викладав історію філософії, логіку й психологію.

1880 р., склавши іспит у Київському університеті на звання магістра філософії, М. Грот захистив магістерську дисертацію «Психологія почуттів у її історії і головних основах». У першому розділі дисертації він робить критичний аналіз філософсько-психологічних ученнь про почуття, починаючи від Емпедокла, Анаксагора, Демокріта і закінчуючи Вундтом, Горвіцем, Бенном і Ушинським. У другій частині дослідження учений намагається побудувати власну оригінальну теорію про емоції і почуття. Ця праця М. Грота була одним із перших вітчизняних експериментальних досліджень цих проблем¹⁹. Він заклав основи вітчизняної психології емоцій, довівши їх значення для розвитку пізнання і особистості людини.

1881–1882 рр. М. Грот перебував за кордоном, слухав лекції і спілкувався з відомим професором із Тюбінгена Х. Зігвартом. 11 лютого 1883 р. в Університеті св. Володимира він захистив докторську дисертацію «До питання про реформу логіки: досвід нової теорії розумових процесів»²⁰. Цього ж року його було запрошено до Новоросійського університету на посаду ординарного професора філософії. Тут він викладав історію філософії, психологію і проводив практичні заняття зі студентами. М. Грот намагався у своїх лекціях подати психологію як самостійний науковий предмет. Він виходив із того, що саме психологія повинна лежати в основі наук про людину. М. Грот був активним прибічником практичного використання психології, її зв'язку з педагогікою, медициною і юриспруденцією²¹.

Широка ерудиція, ораторські здібності були притаманні науково-педагогічній діяльності М. Грота. Професор О. Маркевич, який, як ми уже зазначали, був студентом Новоросійського університету, пізніше згадував, що М. Грот був викладачем з оригінальними філософськими поглядами, до фанатизму вірив у значення філософії і палко пропагував свої погляди²². Лекторська майстерність ученого була на такому високому рівні, що туди де викладав він, сходилися студенти з інших факультетів. М. Грот керував філософським гуртком, постійно виступав з публічними лекціями, в журналах і газетах вів полеміку з колегами-філософами (наприклад, з київським професором О. Козловим).

Один із його студентів, майбутній професор Київського університету Г. Челпанов у своїх споминах писав, що М. Грота вабила широка популяризація науки, він виступав з лекціями на теми філософії, що привертала увагу широкого кола громадськості²³.

Протягом трьох років перебування в Одесі М. Грот прочитав наступні лекції: «Про свободу волі» (1884 р.); «Про значення песимізму і оптимізму» (1884 р.); «Завдання філософії у зв'язку з ученням Джордано Бруно» (1885 р.); «Про межі знання» (1886 р.) тощо²⁴. М. Грот займався аналізом деяких соціальних та етичних проблем. До кола наукових зацікавлень ученого входили проблеми про Бога, душу, свободу волі, морального обов'язку, безсмертя. Він уважав, що проблема свободи волі може бути зрозумілою і вирішеною лише на основі самосвідомості людини, усвідомлення свободи вибору тієї чи іншої форми діяльності²⁵.

М. Грот активно займався громадською діяльністю. Він був дійсним членом Одеського товариства природознавців, Одеського і Московського юридичних товариств, Московського товариства любителів природознавства, Паризького товариства фізіології і психології та ін.

Від червня 1886 р. наукова і педагогічна діяльність М. Грота була пов'язана з Московським університетом, де він обійняв посаду ординарного професора кафедри філософії. У Москві вчений очолював Московське психологічне товариство, був засновником і першим редактором журналу «Вопросы философии и психологии»²⁶.

Дослідження проблем античної історії та археології у Новоросійському університеті пов'язане також, поряд з П.К. Бруном, з іменем професора історико-філологічного факультету Е.Р. Штерна. Він навчався у Дерптському університеті, а в 1877–1880 рр. як стипендіат Міністерства народної освіти продовжив навчатися у Російському семінарі з класичної філології при Лейпцизькому університеті, де вивчав класичні мови, історію та мистецтво. Після закінчення навчання у Лейпцизькому університеті Е. Штерн був прикріплений до Дерптського університету для приготування до професорського звання²⁷. 1884 року Е. Штерн захистив докторську дисертацію і його було призначено на посаду приват-доцента Новоросійського університету по кафедрі класичної філології²⁸. 1886 року він отримав звання екстраординарного, а згодом ординарного професора. Від 1905 р. — декан історико-філософського факультету.

Е.Штерн читав лекції про класичні старожитності, проводив інтенсивні археологічні дослідження в Північному Причорномор'ї, започаткував розкопки давньогрецького поселення на острові Березань. Е. Штерн детально вивчав також важливі пам'ятки енеоліту в Молдові (Петрени), встановив характер зв'язків між представниками трипільської культури та енеолітичними племенами Греції²⁹. З іменем ученого пов'язане також

проведення перших розвідок стародавньої Тіри (на території сучасного м. Білгорода-Дністровського)³⁰.

Потрібно відзначити, що серед наукових інтересів Е. Штерна визначне місце займали питання історії Стародавньої Греції та Риму, проблеми грецької колонізації Північного Причорномор'я. Важливе значення мали дослідження ученим епіграфічних пам'яток з Ольвії, Керчі, Феодосії. Він першим опублікував видатний Бородинський скарб доби бронзи³¹.

Наукова спадщина Е. Штерна нараховує понад 250 праць, в яких знайшли відображення питання з археології, історії стародавньої Греції та Риму, виданих в Росії і за кордоном, які одержали міжнародне визнання³². Учений брав активну участь у роботі міжнародних конгресів та археологічних з'їздів у Лондоні, Берліні, Варшаві, на яких виступав з науковими доповідями і повідомленнями. Так, у березні 1907 р. Штерн узяв участь у Першому міжнародному археологічному з'їзді, що проходив у Афінах.

Протягом своєї багаторічної наукової і педагогічної діяльності у Новоросійську університеті Е. Штерн, вихований на традиціях Дерптського та Лейпцизького університетів, створив наукову школу своїх послідовників, із якої вийшли такі видатні вчені, як М. Мандес (1866–1934), академік Б. Фармаковський (1870–1928), Є. Кагаров (1882–1942), М. Болтенко (1888–1959), румунський археолог М. Нікореску. Е. Штерн вважається засновником одеської школи археологів-античників.

Е.Р. Штерн був директором музею Одеського товариства історії та старожитностей, яке було засновано 1839 р. і дістало право розкопок археологічних пам'яток на всій території Північного Причорномор'я. Товариство видало друком 33 випуски «Записок Одесского общества истории и древностей», на сторінках яких друкувалися статті з античної і первісної археології, етнографії, всесвітньої історії, допоміжних історичних дисциплін, краєзнавства. Діяльність товариства відіграла значну роль у вивченні археології та історії Південної України, питань всесвітньої історії. Е. Штерн вперше поставив на наукову основу облік і збереження цінностей музею, створив музейну експозицію з хронологічним розміщенням експонатів, був автором низки каталогів, що не втратили свого наукового значення до теперішнього часу і є взірцем роботи з музеєфікації старожитностей. Проводячи розкопки в Петренах, на острові Березань і в Ольвії, Е. Штерн постійно поповнював фонди музею античною керамікою. Завдяки зусиллям ученого музей став справжнім осередком збереження та наукового вивчення археологічних пам'яток. Як спеціаліст з музейної справи, Штерн одержав у 1908 р. запрошення з Німеччини взяти участь у роботі з'їзду Музейного товариства, що проходив у Франкфурті-на-Майні³³. Учений був почесним членом Одеського

товариства історії та старожитностей, дійсним членом Московського археологічного товариства. Він був нагороджений орденами Св. Володимира IV ступеня, Св. Станіслава та Св. Анни II ступеня, а також кавалерським хрестом австрійського ордена Франца-Йосипа.

У 1911 році Е. Штерн переїхав до Німеччини, де очолив кафедру стародавньої історії в університеті м. Галле, а згодом став ректором цього навчального закладу.

Серед фахівців з проблем психології та філософії, що працювали в Новоросійському університеті, був широко відомий не тільки в Одесі, але й за її межами професор М.М. Ланге. 1882 р. він закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету і був командирований на два роки до Німеччини і Франції для збору матеріалів і вивчення першоджерел з теми магістерської дисертації. У Німеччині М. Ланге пройшов спеціалізацію в Інституті експериментальної психології В. Вундта при Лепцизькому університеті. Після повернення із закордонного наукового відрядження він у 1888 р. захистив дисертацію на ступінь магістра «Історія моральних ідей XIX століття. Критичні нариси філософських, соціальних і релігійних теорій моральності» і був призначений приват-доцентом кафедри історії філософії Новоросійського університету, де пропрацював 32 роки. М. Ланге викладав історію філософії, психології, естетики, педагогіки і дидактики. У 1892 р. учений взяв участь у II Міжнародному конгресі з експериментальної психології, що проходив у Лондоні, виступивши з доповіддю «Закон перцепції». Згодом М. Ланге ввійшов до складу оргкомітету з проведення конгресів з експериментальної психології поряд з В. Вундтом, Т. Рібо, К. Штумпфом та ін.³⁴

М. Ланге читав в університеті також курс етики, поглиблюючи і розвиваючи його проблематику. Тематика рефератів з етики, що пропонувалася студентам, була розрахована на роботу з першоджерелами мовою оригіналу. 1893 року М. Ланге звернувся до керівництва історико-філологічного факультету з проханням придбати у Лейпцигу повне зібрання творів Гегеля, Шеллінга, Фіхте і Гербарта. Праці цих авторів систематично використовувалися і викладачами і студентами³⁵.

У травні 1894 р. у Московському університеті відбувся захист докторської дисертації М. Ланге на тему «Психологічні дослідження. Закон перцепції. Теорія вольової уваги». Офіційний опонент, професор С. Корсаков у своїй доповіді зазначав: «Лише в останній час з'являється новий напрям у психології і Ланге є одним із визначних представників цього напрямку»³⁶. М. Ланге був першим серед університетських філософів, які почали досліджувати експериментальний напрям у психології. Йому належить заслуга відкриття якісно своєрідних закономірностей спри-

йняття і його теорія поклала початок дослідженню цих закономірностей. М. Ланге, з цілковитою на те підставою, можна вважати одним із фундаторів експериментальної психології в Російській імперії. 1896 р. М. Ланге відкрив при Новоросійському університеті одну з перших в Росії лабораторію експериментальної психології, де проводилися практичні заняття зі студентами³⁷. Важливе значення для становлення наукового світогляду багатьох учених Одеси мав філософський семінар, яким він керував. 1896 р. М. Ланге дістав звання ординарного професора Новоросійського університету.

З під пера вченого вийшло чимало цінних наукових розвідок з питань психології, філософії, логіки. 1914 р. вийшла друком праця М. Ланге «Психология», що стала VIII томом наукового видання «Итоги науки в теории и практике». У першому розділі роботи вчений дає критику ідеалістичної побудови психології в системах Маха і Наторна, а у другому розділі глибоко аналізує теоретичну кризу сучасної психології. Ця праця М. Ланге стала цінним внеском у вітчизняну психологічну науку³⁸. Він розробив також моторну теорію уваги, що принесла йому широку популярність, у тому числі і на Заході³⁹. М. Ланге належить перший переклад російською мовою «Аналітики» Аристотеля. Відомий він також як автор популярних підручників. Підготовлений ученим у 1898 р. «Підручник логіки» був удостоєний Малої премії ім. Петра Великого. Поряд з науковою, М. Ланге активно займався і громадською діяльністю, організовував роботу шкіл, намагався реалізувати там принципи трудового навчання і методи пробудження у дітей наукових інтересів і уміння самостійно мислити.

За ініціативою М. Ланге на історико-філологічному факультеті було створено педагогічний відділ з метою вивчення та аналізу стану навчання в середній школі, створення програм для історико-філологічних дисциплін, розгляду питань виховного впливу навчання. Він 1903 р. організував у Одесі жіночі педагогічні курси і очолював їх протягом багатьох років.⁴⁰ М. Ланге був головою Історико-філологічного товариства, виступав з публічними лекціями з питань філософії, які були потім опубліковані в газеті «Одесские новости» під заголовком «Великие мыслители XIX века».

Історико-філологічне товариство було засновано при Новоросійському університеті 23 лютого 1889 р. Основними напрямками діяльності були: організація тематичних засідань, на яких заслуховувалися і обговорювалися доповіді і повідомлення; налагодження наукових зв'язків з російськими й іноземними науковими установами; придбання рукописів, цінних видань, етнографічних й археологічних матеріалів; організація екскурсій і експедицій для збирання пам'яток історії; видання наукових

праць. Дійсними членами товариства були такі німецькі вчені як П.К. Брун, Р.Ю. Віппер, М.М. Ланге, Е.Р. фон Штерн та ін..

Серед учених, що досліджували проблеми всесвітньої історії, історіографії та методології історичної науки у той час був Р.Ю. Віппер. Навчаючись у Московському університеті на історико-філологічному факультеті визначальний вплив на формування його історичних поглядів справили професор всесвітньої історії В.І. Гер'є, приват-доцент кафедри західноєвропейської літератури О.О. Шахов та корифей російської історичної науки В.О. Ключевський. Р. Віппер слухав також лекції ще молодих тоді викладачів М.І. Кареева і П.Г. Виноградова, які у майбутньому стали видатними істориками-всесвітниками. Після закінчення Московського університету Р. Віппер працював викладачем історії у середніх навчальних закладах Москви, а у 1891 р., після успішно складених іспитів, його було призначено на посаду приват-доцента Московського університету.

1894 р. вчений захистив магістерську дисертацію «Церква і держава в Женеві у XVI ст. в епоху кальвінізму» і дістав ступінь доктора з всесвітньої історії. У дисертації Р.Віппер звернувся до питання про зміни у поглядах Кальвіна і його оточення, докладно охарактеризував його учення про співвідношення церковної і світської влади⁴¹. Ця робота й досі зберігає важливе значення у вітчизняній історіографії з питань всесвітньої історії.

Цього ж року, за рекомендацією М.С. Кареліна, Р. Віппер почав працювати екстраординарним професором кафедри всесвітньої історії Новоросійського університету. Тут він зосереджував свою увагу на читанні курсів з історії стародавнього Сходу, країн Західної Європи XVII–XVIII ст., нової та новітньої історії, теорії історичної науки, проведенні практичних занять зі студентами. Потрібно відзначити, що серед наукових інтересів Р.Віппера визначне місце посідали методологічні проблеми історичної науки. Він цікавився працями Е. Мейєра, К. Бюхера, М. Вебера, Г. Зиммеля, Г. Лампрехта. Його перша лекція у Новоросійському університеті мала назву «Про сучасні завдання і методи історичної науки». Р. Віппер читав також спецкурс для студентів про головні проблеми історичної науки.

Основні ідеї наукової спадщини вченого втілилися у таких дослідженнях, як «Політичні теорії у Франції доби релігійних війн» (1896 р.), «Катерина II і просвітницькі ідеї Заходу» (1896), «Суспільство, держава, культура XVI ст. на Заході» (1897), «Суспільні учення та історичні теорії XVIII і XIX ст. у зв'язку з суспільним рухом на Заході» (1900), «Нариси теорії історичного пізнання» (1914) та ін.⁴² Тематика і зміст цих праць були, певною мірою, пов'язані з дослідженнями, проведеними Р. Віппе-

ром під час підготовки дисертації, а також лекцій, окремих доповідей тощо. У наукових дослідженнях ученого основну увагу приділено історії Реформації, її передумовам і наслідкам, питанням історії політичної думки, теорії історичного пізнання, історії історичної науки, деяким аспектам суспільного життя тощо⁴³.

1897 року Р.Віппер повернувся до Москви, де обіймав посади приват-доцента, екстраординарного професора, а від 1901 — ординарного професора Московського університету⁴⁴.

Таким чином, у стінах Новоросійського університету, який розвивався у контексті європейської культурної традиції, працювала ціла плеяда визначних учених, німців за походженням, для яких головним у підготовці фахівців найрізноманітніших профілів був дух творчості, створення наукових шкіл, участь у житті суспільства. З переїздом до Одеси, зберігаючи особливості своєї наукової підготовки, вони привносили у Новоросійський університет традиції тих наукових центрів Росії і Європи, в яких вони здобули професійну освіту. Разом з тим, в університеті народжувалися нові наукові напрями, формувалися прогресивні школи вчених. Прекрасна ерудиція німецьких учених, відданість справі життя, чудові людські якості здобули їм любов студентства. Однією з визначних граней громадсько-просвітницької діяльності вчених-німців була їхня участь у роботі товариств, члени яких чимало зробили для популяризації досягнень в науці, активізації дослідницької роботи. Активною була і видавнича діяльність учених. Німецькі вчені доклали багато зусиль для розвитку науки та вищої освіти в Україні, процвітання Новоросійського університету як важливого центру духовності, інтелекту та культури.

¹ *Борзаковський П.* Филипп Карлович Брун // Новоросийский университет в воспоминаниях современников. — Одесса, 1999. — С. 105.

² Причерноморские немцы. Их вклад в развитие г. Одессы и региона. 1803–1917. — Одесса, 1999. — С. 44.

³ *Маркевич А.И.* Воспоминания о преподавателях историко-филологического факультета Новоросийского университета // Новоросийский университет в воспоминаниях современников. — Одесса. — 1999. — С. 33.

⁴ Причерноморские немцы. Их вклад в развитие г. Одессы и региона. 1803–1917. — Одесса, 1999. — С. 44

⁵ *Борзаковський П.* Указ. соч. — С. 110.

⁶ *Непомнящий А.А.* Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX — начале XX века. — Симферополь. — 1998. — С. 100.

⁷ Там же.

⁸ Солодова В. Участие немцев в изучении истории Новороссийского края (на примере деятельности Одесского общества истории и древностей) // Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие 1871–1941 гг. — М., 2002. — С. 230.

⁹ Непомнящий А.А. Указ. соч. — С. 101.

¹⁰ Очерки развития науки в Одессе. — Одесса, 1995. — С. 204.

¹¹ Непомнящий А.А. Указ. соч. — С. 100

¹² Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. — Т. 2. — Одеса, 2005. — С. 172.

¹³ Там само. — Т. 3. — С. 250.

¹⁴ Там само. — С. 251.

¹⁵ Історія Одеського університету (1865–2000). — Одеса, 2000. — С. 28.

¹⁶ Новоросійський університет в споминах сучасників. — Одеса, 1999. — С. 203.

¹⁷ Історія Одеського університету (1865–2000). — Одеса, 2000. — С. 28.

¹⁸ Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. — Т. 2. — Одеса, 2005. — С. 360.

¹⁹ Ананьев Б.Г. Очерки истории русской психологии XVIII и XIX веков. — М., 1947. — С. 156.

²⁰ Там же.

²¹ Ярошевский М.Г. История психологии. От античности до середины XX века. — М., 1996. — С. 331.

²² Маркевич А.И. Воспоминания о преподавателях историко-филологического факультета Новоросийского университета // Новоросийский университет в воспоминаниях современников. — Одесса. — 1999. — С. 40.

²³ Челпанов Г.И. Памяти профессора Н.Я. Грота // Новоросийский университет в воспоминаниях современников. — Одесса, 1999. — С. 143.

²⁴ Там же.

²⁵ Ярошевский М.Г. Указ. соч. — С. 332.

²⁶ Історія Одеського університету (1865–2000). — Одеса, 2000. — С. 41.

²⁷ Новоросійський університет в споминах сучасників. — Одеса, 1999. — С. 227.

²⁸ Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. — Т. 4. — Одеса, 2005. — С. 442.

²⁹ Історія Одеського університету (1865–2000). — Одеса, 2000. — С. 31.

³⁰ Історія Одеси. — Одеса, 2002. — С. 249.

³¹ Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. — Т. 4. — Одеса, 2005. — С. 442.

³² Очерки развития науки в Одессе. — Одесса, 1995. — С. 477.

³³ Солодова В. Указ. соч. — С. 231–232.

³⁴ Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. — Т. 3. Одеса, 2005. — С. 189.

³⁵ Очерки развития науки в Одессе. — Одесса, 1995. — С. 499.

- ³⁶ *Ананьев Б.Г.* Очерки истории русской психологии XVIII и XIX веков. — М., 1947. — С. 137.
- ³⁷ *Исторія Одеського університету.* — Одеса, 2000. — С. 43.
- ³⁸ *Ананьев Б.Г.* Указ. соч. — С. 140.
- ³⁹ *Ярошевский М.Г.* Указ. соч. — С. 345.
- ⁴⁰ *Новороссийский университет в воспоминаниях современников.* — Одесса, 1999. — С. 231.
- ⁴¹ *Сафронов Б.Г.* Историческое мировоззрение Р.Ю. Виппера и его время. — М., 1976. — С. 106.
- ⁴² *Новороссийский университет в воспоминаниях современников.* — Одесса, 1999. — С. 224.
- ⁴³ *Сафронов Б.Г.* Указ. соч. — С. 100.
- ⁴⁴ Там же. — С. 34.

Статья посвящена освещению многогранной деятельности немецких ученых в Новороссийском университете во второй половине XIX в. Рассматриваются основные направления научных исследований ученых, их вклад в процесс становления и развития национального образования и науки.

Ключевые слова: университет, Одесса, профессор, кафедра, учеба, диссертация, преподавательская, научная деятельность, общество.

The Article elucidates the diverse activities of German scientists at the Novorossiysk University in the second half of the 19th century. Basic directions of scientific researches of the scientists, their contribution to the establishment and development of national education and science are considered.

Key words: university, Odessa, professor, department, study, dissertation, teaching and scientific activities, community.

«КОЛЕКЦІЯ КЕНІГСА» В КОНТЕКСТІ ПЕРЕГОВОРІВ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА КОРОЛІВСТВОМ НІДЕРЛАНДИ ЩОДО ПОВЕРНЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ, ВТРАЧЕНИХ ВНАСЛІДОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлюється історія походження всесвітньо відомої збірки старовинних рисунків, відомою як «Колекція Кенігса» та дискусія щодо її повернення Україною до Королівства Нідерланди.

Ключові слова: «Колекція Кенігса», Україна, Королівство Нідерланди, Росія, Друга світова війна, культурні цінності, повернення, реституція.

Наприкінці 90-х рр. ХХ — на початку ХХІ ст. однією з найбільш резонансних тем, що викликала як бурхливу дискусію у фаховому експертному та музейному середовищі, так і на рівні представників різних політичних сил й широкої громадськості України загалом став акт повернення до Королівства Нідерланди комплексу рисунків, що належали до одного з найвизначніших європейських зібрань творів мистецтва — так званої «колекції Кенігса» або збірки рисунків старих майстрів XV–XVI ст. відомого колекціонера Франца Кенігса (1881–1941). Повернуті рисунки опинилися в Україні після Другої світової війни.

Переговорний процес та співробітництво між Україною та Королівством Нідерланди (далі Нідерланди) щодо вирішення долі цих видатних пам'яток світової культури стали одним з найбільш інтенсивних напрямів здійснення Україною державної політики повернення та реституції культурних цінностей, а також явищем загальноєвропейського значення.

Під час Другої світової війни Нідерланди втратили чимало визначних колекцій творів мистецтва та окремих предметів культури, які протягом повоєнних десятиліть стали предметом розшуку з боку держави, власників та їхніх спадкоємців. Серед них особливе місце посідає збірка рисунків старих майстрів XV–XVI ст. відомого в Європі мецената та колекціонера Франца Кенігса. За одними даними, створена ним колекція нараховувала 2671 рисунок¹. За іншими — окрім рисунків також включала в себе 47 картин². Ф. Кенігс був громадянином Німеччини, народився в невеликому містечку поблизу Кельна, походив з родини банкірів. У 1911 р. успадкував посаду директора банку «Дельбрук, Шиклер і К*» (Берлін). З 1921 очолив новостворений банк в м. Кельн («Delbruck von der Heydt&Cie») та організував на території Нідерландів у

м. Амстердам компанію для ведення міжнародного бізнесу та надання банківських послуг. У 1922 р. оселився на голландській території неподалік від кордону з Німеччиною³. За одними даними, саме протягом 1921–1935 рр. відбувалося формування його так званої «першої колекції», коли він здійснив цілеспрямовані закупки творів мистецтва, що згодом увійшли до відомої «колекції Кенігса»⁴. За іншими даними, колекція перестала поповнюватися вже в 1931⁵. Окремі дослідники стверджують, що Ф. Кенігс, окрім занять бізнесом, співпрацював з німецькою розвідкою⁶.

У зв'язку із світовою фінансовою кризою, Кенігс був змушений взяти у 1929 р. кредит в амстердамському банку «Ліссер-Розенкранц» («Lisser&-Rosencranz») під заставу своєї колекції. Проте, він не зміг вчасно повернути кошти і в 1933 р. право власності на колекцію перейшло до директора і власника банку Зігфріда Крамарського (також громадянина Німеччини). В 1935 р. колекція була передана на тимчасове зберігання до Роттердамського Музею Бойманс (заснований у 1847 р. на основі приватної колекції Франса Якоба Отто Бойманса, яка була подарована ним місту). Протягом 1935–1939 рр. колекція неодноразово виставлялася (близько 20 разів), у тому числі на території Німеччини. З розгортанням переслідувань євреїв у нацистській Німеччині, З. Крамарський намагався вивезти її до США, проте йому вдалося відправити лише три картини — роботи Сезанна та Ван Гога. Коли в жовтні 1939 р. він звернувся до Музею Бойманс з проханням повернути йому колекцію рисунків для відправки у США, директор музею Д. Ханнем всіляко затримував їх передачу власнику. Загроза нацистського вторгнення до Нідерландів спонукала Крамарського виїхати 12 листопада з країни до Канади без «колекції Кенігса». Вже під час його перебування в еміграції, за ініціативою та посередництвом директора Музею Бойманс Д. Ханнема, відбулися його переговори щодо продажу колекції роттердамському вугільному магнату та колекціонеру Д.Г. ван Бейнінгену⁷. Вартість угоди мала скласти 1 млн. голландських гульденів⁸. У квітні 1940 угоду було офіційно укладено і ван Бейнінген отримав усі права власності на неї. За твердженням нідерландських мистецтвознавців, він робив це, «маючи намір запобігти розсіюванню колекції і передати її у дарунок Музею Бойманс»⁹.

Проте російський дослідник В. Тетерятніков оспорує цю тезу, наводячи докази того, що ван Бейнінген розглядав придбання колекції перш за все як одну з вдалих інвестицій. Власне, за твердженнями Тетерятнікова, після окупації Нідерландів нацистською Німеччиною, саме ван Бейнінген через свого зятя Л. Петеріха з початку серпня 1940 розпочав переговори з уповноваженим А. Гітлера в справі створення так званого «музею

Фюрера» в м. Лінц та його спеціальним радником в справах мистецтва, директором Дрезденської картинної галереї Г. Поссе щодо продажу частини цієї колекції за 1 млн. 500 тис. гульденів. У процесі переговорів, які завершилися 3 грудня 1940 р., остаточна вартість угоди склала 1 млн. 400 тис. гульденів. Проте, лише 5 березня 1941 р. представник Державної картинної галереї в Дрездені Зіппель отримав чотири ящики з рисунками для перевезення спеціальним автомобілем в Німеччину. Оригінальні документи щодо цих переговорів збереглися й після війни частково опинилися в СРСР (нині перебувають у фондах російського Центру зберігання історико-документальних колекцій) та в архіві Музею Бойманс у Роттердамі¹⁰. Загалом тоді було продано до Німеччини 528 рисунків¹¹. Після того, як частина колекції була продана, ван Бейнінген подарував іншу частину збірки, що залишилася, Музею Бойманс — близько 2200 рисунків (за іншими даними — близько 2100 од.), а також чотири картини І. Босха та чотири картини П. Рубенса¹².

У роки війни, починаючи від 1942 року, продані до Німеччини рисунки зберігалися разом з іншими колекціями Дрезденської картинної галереї (Граверної палати) у замку в м. Везенштайн. Там вони були знайдені радянськими військовими після завершення війни і, в своїй переважній частині, вивезені до СРСР разом з багатьма іншими німецькими культурними цінностями. У 1987 р. уряд НДР офіційно передав Нідерландам 33 рисунки зі складу колишньої «колекції Кенігса», що залишилися в музеях Дрездена та Лейпцига з часів війни та повоєнних років¹³. Про долю інших рисунків не було відомо. У 1989 р. в Нідерландах був опублікований офіційний каталог про втрачені рисунки з «колекції Кенігса»¹⁴. У жовтні 1992 р. міністр культури Російської Федерації Є. Сидоров заявив, що частина колекції знайдена в Росії. Наступного року, в квітні 1993, під час засідання спільної російсько-голландської робочої групи з питань «колекції Кенігса», яка почала розглядати офіційні вимоги щодо їх повернення до Нідерландів, стало відомо, що мова йде про 307 рисунків із складу колекції, які перебували у відділі рисунків Державного музею образотворчих мистецтв ім. Пушкіна в Москві. У ході двосторонніх переговорів була досягнута домовленість про проведення виставки цих рисунків та підготовки й публікації їх каталогу¹⁵.

Однак, питання щодо повернення до Королівства Нідерланди віднайдені частини втрачених унаслідок війни рисунків з «колекції Кенігса» викликало великі дискусії в Російській Федерації. Частина урядовців, правників, науковців та діячів культури висловилися за визнання вимог Нідерландів обґрунтованими та висловилися за їх реституцію. Водночас, інші російські діячі категорично заперечували як правові

підстави для вчинення таких дій, так і доцільність повернення рисунків до Нідерландів¹⁶. Наслідком цієї дискусії став той факт, що переміщена на територію Росії частина «колекції Кенігса» дотепер перебуває в Москві і є предметом російсько-нідерландських міждержавних переговорів¹⁷.

Після того, як стало відомо про вивезення в повоєнні роки частини «колекції Кенігса» до СРСР та віднайдення рисунків з неї в Росії, голландський уряд, на підставі отриманих від російських експертів даних, починаючи з 1998 р. неодноразово направляв запити до України щодо можливого місцезнаходження творів мистецтва зі складу колекції також на українській території. Була створена відповідна українсько-нідерландська робоча група¹⁸. Однак, з українського боку протягом тривалого часу ці дані не підтверджувалися. Завдяки праці хранителя відділу гравюр та малюнків Київського музею західного та східного мистецтва імені Богдана та Варвари Ханенків Олени Шостак за допомогою голландського каталогу втрачених рисунків «колекції Кенігса» було ідентифіковано 139 рисунків та 3 гравюри XV–XVII ст. з її складу¹⁹. У середині 2001 р. українська сторона офіційно повідомила уряд Нідерландів про перебування рисунків у київському музеї. Під час зустрічі між прем'єр-міністром Нідерландів Я.П. Балкініном та Президентом України Л. Кучмою, що відбулася в Нью-Йорку у вересні 2003 р., тема їх реституції до Нідерландів стала одним з ключових питань двосторонніх перемовин²⁰. Подальші консультації щодо цієї проблеми були продовжені в грудні того ж року в Києві за участю уповноважених від уряду Нідерландів та Міністерства культури України включно з представниками Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. Тоді голландській стороні були вперше представлені ідентифіковані твори мистецтва²¹. А 17 лютого 2004 р. офіційною дипломатичною нотою уряд України визнав законність вимог Нідерландів на рисунки з «колекції Кенігса» та їх приналежність цій країні²².

18 березня 2004 р. Кабінет міністрів України затвердив розпорядження щодо доцільності передачі урядові Королівства Нідерланди малюнків з «колекції Кенігса». Як пояснював мотиви цього кроку віце-прем'єр-міністр України Д. Табачник, це було зроблено «з огляду на важливість активізації розвитку двосторонніх відносин між Україною та Королівством Нідерланди в контексті визначеного курсу на європейську інтеграцію, а також дотримання Україною європейських стандартів щодо реституції культурних цінностей»²³.

Це рішення було ухвалене напередодні візиту до України прем'єр-міністра Нідерландів Балкініна, який мав відбутися 21–22 березня 2004 р. Візит було відкладено у зв'язку із смертю колишньої королеви Нідерландів Юліани. Однак інформація про рішення Кабінету міністрів Укра-

їни потрапила до української преси²⁴. Вона викликала масштабну дискусію на різних щаблях української влади та в провідних засобах масової інформації. Зокрема, голова Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності Л. Танюк подав до Кабінету міністрів офіційний запит з вимогою скасувати розпорядження про передачу рисунків з «колекції Кенігса» й організувати двосторонню міждержавну комісію по більш ґрунтовному дослідженню обставин переміщення даної колекції з території Нідерландів та Німеччини в роки війни. Водночас, цей комітет звернувся з поданням до Генеральної прокуратури. «Односторонньою» і «передчасною» назвав передачу української частини колекції Нідерландам голова Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України О. Федорук, який вказав на необхідність розгляду зворотніх кроків з боку голландської сторони. Негативно поставився до цього кроку української влади президент Академії мистецтв України А. Чебикін. «Ніякі політичні мотиви та дипломатичні жести не можуть бути виправданими, коли йдеться про національну трагедію. Цінності, що належать Україні, повинні залишатися на її території», — зазначав відомий український письменник Павло Загребельний, який вважав рисунки з «колекції Кенігса» частиною компенсації за втрачені Україною в роки війни культурні цінності. «Переглянути» прийняте рішення закликав українську владу директор Інституту філософії України НАНУ академік М. Попович. Він вважав неприйнятним застосування в даному випадку навіть самого терміну «повернення», а якщо такий акт мав би відбутися, пропонував кваліфікувати його як «подарунок» з боку України. «Культурним шоком» та «травмою, завданою народові України» назвав рішення про передачу рисунків голова Комітету з Національної премії імені Тараса Шевченка академік І. Дзюба. Він звернув увагу на те, що це рішення приймалося без належного суспільного обговорення та зрозумілої для громадськості мотивації дій влади. З протестом проти передачі колекції виступила кафедра культурології Національного університету «Києво-Могилянська академія». «Замість планомірного і прозорого процесу реституції ми знову звертаємося до практики «царських подарунків», — зазначала на шпальтах тижневика «Дзеркало тижня» журналістка К. Щоткіна²⁵.

Питання передачі колекції активно обговорювалося в українській пресі впродовж тривалого часу. Окрім інформаційних повідомлень та дискусійних статей українських журналістів, участь у цьому обговоренні брали також голландські експерти та посол Королівства Нідерланди в Україні Монік Франк, які обстоювали позицію своєї країни²⁶.

19–30 квітня 2004 р. в Київському музеї західного та східного мистецтва ім. Б. і В. Ханенків пройшла виставка 82 рисунків з «колекції

Кенігса», яка мала передувати поверненню «київської» частини цієї збірки до Нідерландів²⁷. 8 липня 2004 р. під час саміту «Україна-ЄС», що відбувався в Гаазі, в роттердамському Музеї Бойманс відбулася офіційна церемонія передачі президентом України Л. Кучмою 139 рисунків та 3 гравюр з «колекції Кенігса» уряду Нідерландів²⁸. Так було поставлено крапку в цій драматичній історії.

Оцінюючи перебіг переговорів між Україною та Королівством Нідерланди щодо повернення до останньої частини «Колекції Кенігса», яка опинилася в Україні після Другої світової війни, слід зазначити, що вони базувалися на визнанні сторонами Лондонської декларації від 5 січня 1943 р. країн-учасників антигітлерівської коаліції про визнання недійсними будь-яких актів (як примусових, так і добровільних) передачі прав власності на майно, включно і культурні цінності, що були вчинені на окупованих територіях. Цей документ є головним універсальним міжнародним правовим актом, який не має термінів давності. Тому, якщо виходити з цього правового акту, рано чи пізно Україна мала вирішувати питання про повернення цієї колекції до Нідерландів. Отже, сам факт повернення колекції не може бути засуджений.

Разом з тим, є очевидним, що процес переговорів між Україною і Нідерландами щодо повернення вказаної колекції та ухвалення відповідних рішень української сторони відбувалися також не достатньо прозоро та поспіхом, були зорієнтовані на тимчасову кон'юнктуру. Тому ця передача надзвичайно цінної колекції відбулася як односторонній акт і без врахування інтересів України. Зокрема, в процесі переговорів урядом не було враховано, що в Роттердамі в Музеї Бойманс, куди поверталася «Колекція Кенігса», перебуває два малюнки А. Дюрера, вивезені під час німецької окупації зі Львова, зокрема, «Кінь в профіль» та «Приготування до похорону Христа»²⁹. Україна могла на взаємній основі домагатися розгляду справи щодо повернення цих малюнків, тепер така можливість втрачена. Окрім того, була порушена процедура здійснення міжнародних актів. Зокрема, станом на час розгляду питання про долю рисунків колекції між Україною та Нідерландами не було укладено жодного документа, ратифікованого парламентом. У тому числі, в сфері культурного співробітництва та, зокрема, в сфері повернення втрачених культурних цінностей³⁰. Тому розпорядження Кабінету міністрів України від 18.03.2004 р. № 151р «Про повернення Урядові Королівства Нідерланди творів з колекції Кенігса» може бути потрактоване як таке, що суперечить ст. 7 Закону України «Про міжнародні договори України» (12.12.1993 р.), за якою «2. Ратифікації підлягають міжнародні договори України:... е) про історичне та культурне надбання народу України».

Наведені дані переконливо засвідчують, що головна суть проблеми під час ухвалення рішень про передачу культурних цінностей до Королівства Нідерланди полягає в двох площинах:

а) не було забезпечено державний контроль за дотриманням норм українського законодавства при вирішенні подібних питань.

б) не було забезпечено принципу взаємності в двосторонніх контактах між Україною, з одного боку, та Нідерландами, з другого.

Отже, є всі підстави вважати, що питання співпраці між Україною та Королівством Нідерланди в даній сфері, не є вичерпаним. Українська сторона має всі підстави для того, аби, в свою чергу, поставити питання щодо можливих реальних зустрічних кроків з боку нідерландського уряду назустріч Україні з подолання наслідків Другої світової війни для української культури.

¹ Колекція Франца Кенігса у Києві: Малюнки німецьких майстрів з Національної колекції Королівства Нідерландів. — [К.], 2004. — С. 2; *Елен Альберт*. Колекція Кенігса: кожному — своє? // Дзеркало тижня. — 2004. — 30 липня.

² *Петрова Ольга*. «Колекція Кенігса» у Києві // Дзеркало тижня. — 2004. — 10 квітня.

³ *Тетерятников В.М.* Проблема культурных ценностей, перемещенных в результате второй мировой войны (доказательство российских прав на «Коллекцию Кенигса»). — М., 1996. — С. 35–36.

⁴ Колекція Франца Кенігса у Києві: Малюнки німецьких майстрів з Національної колекції Королівства Нідерландів. — [К.], 2004. — С. 2.

⁵ *Тетерятников В.М.* Проблема культурных ценностей, перемещенных в результате второй мировой войны (доказательство российских прав на «Коллекцию Кенигса»). — М., 1996. — С. 37.

⁶ *Тетерятников В.М.* Проблема культурных ценностей, перемещенных в результате второй мировой войны (доказательство российских прав на «Коллекцию Кенигса»). — М., 1996. — С. 36.

⁷ *Тетерятников В.М.* Проблема культурных ценностей, перемещенных в результате второй мировой войны (доказательство российских прав на «Коллекцию Кенигса»). — М., 1996. — С. 38–39.

⁸ *Тетерятников В.М.* Проблема культурных ценностей, перемещенных в результате второй мировой войны (доказательство российских прав на «Коллекцию Кенигса»). — М., 1996. — С. 37; *Пацера Николай*. Шедевры на тканой бумаге // Киевские ведомости. — 2004. — 24 мая.

⁹ Колекція Франца Кенігса у Києві: Малюнки німецьких майстрів з Національної колекції Королівства Нідерландів. — [К.], 2004. — С. 2.

¹⁰ *Тетерятников В.М.* Проблема культурных ценностей, перемещенных в результате второй мировой войны (доказательство российских прав на «Коллекцию Кенигса»). — М., 1996. — С. 40–44, 50–56, 136–168; *Josefine Leistra*. A short history of art loss and art

recovery in the Netherlands // *The Spoils of Ware. World War II and its Aftermath: The Loss, Reappearance, and Recovery of Cultural Property*. Edited by Elizabeth Simpson, New York, 1997, p. 55.

¹¹ Колекція Франца Кенігса у Києві: Малюнки німецьких майстрів з Національної колекції Королівства Нідерландів. — [К.], 2004. — С. 2.

¹² *Тетерятников В.М.* Проблема культурных ценностей, перемещенных в результате второй мировой войны (доказательство российских прав на «Коллекцию Кенигса»). — М., 1996. — С. 44; *Josefine Leistra.* A short history of art loss and art recovery in the Netherlands // *The Spoils of Ware. World War II and its Aftermath: The Loss, Reappearance, and Recovery of Cultural Property*. Edited by Elizabeth Simpson, New York, 1997, p. 55.

¹³ *Josefine Leistra.* A short history of art loss and art recovery in the Netherlands // *The Spoils of Ware. World War II and its Aftermath: The Loss, Reappearance, and Recovery of Cultural Property*. Edited by Elizabeth Simpson, New York, 1997, p. 56; Колекція Франца Кенігса у Києві: Малюнки німецьких майстрів з Національної колекції Королівства Нідерландів. — [К.], 2004. — С. 2.

¹⁴ *Missing Old Master Drawings from the Franz Koenigs Collection claimed by the State of The Netherlands*, by Albert J. Elen, SDU Publishers The Netherlands Office for Fine Arts, — Haag, 1989.

¹⁵ *Josefine Leistra.* A short history of art loss and art recovery in the Netherlands // *The Spoils of Ware. World War II and its Aftermath: The Loss, Reappearance, and Recovery of Cultural Property*. Edited by Elizabeth Simpson, New York, 1997, p. 57.

¹⁶ *Тетерятников В.М.* Проблема культурных ценностей, перемещенных в результате второй мировой войны (доказательство российских прав на «Коллекцию Кенигса»). — М., 1996. — С. 59–71.

¹⁷ Колекція Франца Кенігса у Києві: Малюнки німецьких майстрів з Національної колекції Королівства Нідерландів. — [К.], 2004. — С. 2.

¹⁸ Франк Монік: «Культурні цінності не можна вважати воєнними трофеями» // *Дзеркало тижня.* — 2004. — 29 травня; Архів С. Кота. Лист віце-прем'єр-міністра України Д. Табачника до народного депутата України І.М. Стойка від 6 квітня 2004 р. № 2003/0/2-04.

¹⁹ *Пацера Николай.* Шедевры на тканой бумаге // *Киевские ведомости.* — 2004. — 24 мая.

²⁰ Франк Монік: «Культурні цінності не можна вважати воєнними трофеями» // *Дзеркало тижня.* — 2004. — 29 травня.

²¹ Франк Монік: «Культурні цінності не можна вважати воєнними трофеями» // *Дзеркало тижня.* — 2004. — 29 травня; Архів С. Кота. Лист віце-прем'єр-міністра України Д. Табачника до народного депутата України І.М. Стойка від 6 квітня 2004 р. № 2003/0/2-04.

²² *Елен Альберт.* Колекція Кенігса: кожному — своє? // *Дзеркало тижня.* — 2004. — 31 липня.

²³ Архів С. Кота. Лист віце-прем'єр-міністра України Д. Табачника до народного депутата України І.М. Стойка від 6 квітня 2004 р. № 2003/0/2-04.

²⁴ *Лукина Елена, Гомон Дмитрий.* Украина вернет Нидерландам картины // *Сегодня.* — 2004. — 22 марта.

²⁵ *Щоткіна Катерина.* Культурна спадщина: «в'язні війни» і «в'язні совісті» // *Дзеркало тижня.* — 2004. — 30 квітня.

²⁶ Пацера Николай. Шедевры на тканой бумаге // Киевские ведомости. — 2004. — 24 мая; Франк Монік: «Культурні цінності не можна вважати воєнними трофеями» // Дзеркало тижня. — 2004. — 29 травня; Леонид Кучма: Украина заинтересована в активном присутствии германского бизнеса // Факты и комментарии. — 2004. — 8 июля; Елен Альберт. Колекція Кенігса: кожному — своє? // Дзеркало тижня. — 2004. — 31 липня.

²⁷ Колекція Франца Кенігса у Києві: Малюнки німецьких майстрів з Національної колекції Королівства Нідерландів. — [К.], 2004. — С. 1.

²⁸ Леонид Кучма: Украина заинтересована в активном присутствии германского бизнеса // Факты и комментарии. — 2004. — 8 июля.

²⁹ The Fate of the Lubomirski Durers: recovering the Treasures of the Ossolinski National Institute. — Wroclaw, 2004, p. 42, 44.

³⁰ Зовнішня політика України в умовах глобалізації: Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003). — К., 2004. — С. 373–376.

В статтє освещаются история происхождения всемирно известного собрания старинных рисунков, известного как «Колекція Кенігса» и дискуссия относительно ее возвращения Украиной в Королевство Нидерланды.

Ключевые слова: *«Колекція Кенігса», Украина, Королевство Нидерланды, Россия, Вторая мировая война, культурные ценности, возвращение, реституция.*

In article describe the history of origin of the famous collection of the old drawings well-known as a «Kenigs collection» and discussion about it's return by Ukraine to Kingdom of Netherlands.

Key words: *«Koenigs collection», Ukraine, Kingdom of Netherlands, Russian, World War II, culture property, return, restitution.*

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КРАЇН ЄВРОПИ

В'ячеслав Ціватий

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ПРОСТІР ДОБИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ (XVI–XVIII ст.): КОНЦЕПТИ І ДИПЛОМАТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ

У статті аналізується зовнішня політика і дипломатія європейських держав доби раннього нового часу (XVI–XVIII ст.). Особливу увагу приділено інституціональному розвитку дипломатичних служб і моделям дипломатії провідних держав Європи, концептам «війна» і «мир» в контексті їх інституціонального розвитку. Визначено напрями розвитку теорії та практики дипломатії XVI–XVIII ст.

Ключові слова: *зовнішня політика, дипломатія, моделі дипломатії, інституціоналізація політики, Європа, ранній новий час (XVI–XVIII ст.).*

У добу раннього нового часу (XVI–XVIII ст.), поряд з виникненням і еволюцією європейської системи держав, відбувається об'єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення зовнішньої політики і дипломатичних служб держав Європи. Відповідно постає споконвічне питання співвідношення та пріоритетності концептів «мир» і «війна». Мир був протиположним війнам, які на той час були візитівкою держав європейського зовнішньополітичного простору. Мир, перш за все, створював умови для еволюційного розвитку державності в Європі та формуванню нових інститутів влади, інститутів дипломатії, економічному розвитку та розвитку міждержавних стосунків. На рубежі Середньовіччя та раннього нового часу формуються сталі суспільно-політичні уявлення про застосування мирних засобів для вирішення конфліктів та суперечок міждержавного рівня, і навіть між містами. Одне з центральних місць у політичній теорії й практиці доби раннього нового часу (XVI–XVIII ст.) посідали проблеми розуміння сутності, функцій, методів реалізації влади та їх інституціонального розвитку. З цією проблематикою пов'язані й оцінки сучасників щодо різноманітних державно-правових форм і типів правління, інституційних політичних процесів, характеристик реальності й створення ідеалів при висвітленні завдань і

практичної діяльності влади, концептів «війна» і «мир», моделей дипломатії тощо.

Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій автор пропонує до раніше існуючих досліджень підійти з нових методологічних засад, а саме — використати теорію інституцій та інституціональних змін у політичних, правових, суспільних системах і дипломатичних системах. Такий методологічний підхід дає можливість показати, як інституції розвиваються у відповідь на конкретні виклики, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування систем міжнародних відносин упродовж тривалого історичного періоду¹.

Поняття «інституціоналізація» активно використовують політологи, правознавці, філософи, соціологи, економісти для виявлення суперечливих проблем суспільного розвитку з найдавніших часів до сьогодення. Історики, враховуючи його специфіку та концептуально-теоретичну складність, не поспішають залучати до методологічного арсеналу історичного пізнання. Історичний аспект дослідження інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії передбачає виявлення способів досягнення тих чи інших суспільних результатів, відтворює процес самої трансформації, а не зосереджує увагу дослідника лише на простій фактологічній констатації. Така постановка проблеми має показати, яким чином відбувалося виникнення, формування інституціональних основ і розвиток дипломатичних та консульських служб європейських держав.

Постановка проблеми інституціоналізації зовнішньої політики є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Інституціоналізація зовнішньої політики — це термін, який автор пропонує використовувати як похідну форму від слова «інститут» (*від лат.* — настанова) для позначення певних інститутованих процесів, органів чи установ, безпосередньо пов'язаних з поняттям «зовнішня політика і дипломатія», зокрема процес утворення, оформлення і перетворення зовнішньополітичних функцій держави і зовнішніх зносин держави із звичайних, певною мірою спорадичних, на повноцінний державно-правовий інститут міждержавних відносин на конституційно-політичному рівні або в конкретному регіоні у будь-якому часово-просторовому вимірі. Інституціоналізація — це перетворення будь-якого політичного явища (зокрема зовнішньої політики і дипломатії) на організовану системоустановчу інституцію. Вона є формалізованим, упорядкованим процесом з певною структурою відносин, ієрархією чи підпорядкованістю різних рівней влади і іншими ознаками організації (правила поведінки, звичаї, закони, норми, дипломатичні методи, церемоніал, дипломатичний протокол, інститути дипломатії тощо).

Виходячи з постановки проблеми — маємо вивчати не лише схему хронологічних подій зовнішньополітичної діяльності держав і їх дипломатичний інструментарій спираючись на джерельну базу, показати перетворення зовнішньої політики і дипломатії як політичного явища на організовану системоустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії ефективності зовнішньої політики і дипломатії з погляду формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів зовнішньої політики держав Європи.

Застосування інституціонального підходу передбачає не лише пошук якісно нового, а зосереджує автора на з'ясуванні спільного та відмінного, традиційного і еволюційного, прогресивного і консервативного, класово обмеженого й загальногуманістичного в контексті інституціоналізації та інституціональних змін, відхиляючи будь-які упереджені теоретичні установки.

У сучасній українській історіографії проблеми міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії доби Середньовіччя та раннього нового часу в контексті їх актуалізації та комплексного розуміння досліджувалися такими вітчизняними науковцями, як Б.М. Гончар, О.Б. Дьомін, В.О. Дятлов, А.І. Кудряченко, С.В. Віднянський, В.А. Смолій, Я.Д. Ісаєвич, Н.Г. Подаляк, М.В. Кірсенко, М.С. Бур'ян, С.С. Троян, Б.О. Ачкіназі, В.В. Ададуrow, О.П. Машевський, С.Б. Сорочан, В.І. Яровий, Л.О. Лещенко, О.М. Масан, С.В. Пронь, О.І. Сич, С.І. Лиман, Т.В. Чухліб, В.А. Рубель, П.М. Котляров, В.М. Калашников, Ю.О. Голубкін, Т.А. Балабушевич, С.В. Белоножко, Л.О. Нестеренко, М.В. Ширяєв, Р.Г. Харківський, І.В. Грицьких та інші

Характерною рисою російської історіографії другої половини ХХ — початку ХХІ століття, щодо дослідження проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії Середньовіччя та раннього Нового часу, стало створення як узагальнюючих праць, так і наукових розробок регіонального та країнознавчого спрямування. Окремо необхідно виділити праці російських істориків-дослідників, таких як — С.Д. Сказкін, Б.Ф. Поршнев, О.Д. Люблінська, Ю.Є. Івонін, С.П. Карпов, Н.О. Хачатурян, С.К. Цатурова, Н.І. Басовська, П.Ю. Уваров, В.Л. Керов, А.А. Сванідзе, О.В. Ревякін, Т.В. Зонова, А.О. Чубарьян, Н.І. Девятайка, В.О. Ведюшкін, Л.І. Івоніна, М.А. Юсім, А.Ю. Прокопьев, В.М. Раков, А.О. Євдокімова, Т.П. Гусарова, І.Я. Ельфанд, О.Ф. Кудрявцев, В.М. Володарський, Л.М. Брагіна, Л.Р. Хут, А.О. Майзліш, А.О. Анісімова, Р.М. Асейнов, С.Є. Федоров, А.В. Топорова, М.В. Винокурова, І.Є. Андронов, Т.М. Руткіна та інші.

Суттєву увагу до проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії Середньовіччя та раннього нового часу в своїх наукових

розробках приділяють представники французької, іспанської, німецької, італійської та англо-американської історіографічних шкіл.

У цілому, аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генезису та розвитку системи європейських держав свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. У той же час, необхідно виявити організаційні та кількісні, якісно нові зміни в зовнішній політиці й дипломатії європейських держав досліджуваного періоду, тобто вказати на всі суттєві події та факти, не означає збагнути сутнісних ознак самої системи держав. Для її вивчення необхідно використовувати нові методики пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін. Вона ефективна тоді, коли ми прагнемо дати загальноцивілізаційну або навіть системну оцінку глобальних змін, а також для виокремлення результативності історичного процесу, його конкретних досягнень чи прорахунків. Історики дедалі частіше схиляються саме до нових методик дослідження складних соціально-політичних явищ, а тому розглядають проблеми взаємин інтелігенції і влади, політики та дипломатії, намагаються дати системну оцінку періоду раннього Нового часу як перехідній, певною мірою доленосній добі європейського розвитку тощо.

У сфері зовнішніх зносин дипломатія є засобом реалізації зовнішньої політики. З цією проблематикою пов'язані й оціночні судження сучасників стосовно різних державно-правових форм та історичних типів правління, моделей дипломатії, дипломатичного інструментарію, об'єктивних оцінок політичних реалій і створення ідеалів міждержавних відносин. Саме в період раннього Нового часу створюються нові інститути дипломатії, нові механізми міждержавних відносин та технології переговорного процесу, теоретично обґрунтовується та практично розробляється новий дипломатичний інструментарій.

З кінця XV століття Європа вступає у новий період міжнародних відносин. Ці тенденції знайшли свої чітке відображення в подіях Італійських воєн (1494–1559 рр.)². Поряд із змінами в політичній, соціально-економічній, культурній сферах, формуються підвалини основ державної дипломатичної служби й відбувається інституціоналізація зовнішньої політики європейських держав. Дипломатична практика і дипломатичні служби європейських держав інституціоналізувалися у відповідь на зміцнення державної влади. У минулому монархи задовольнялися тим, що відкликали своїх послів, тільки-но їхня місія закінчувалась. У XV столітті Венеція була єдиною державою, що підтримувала мережу постійних посольств за кордоном; згодом її приклад наслідували — папа, заснувавши папські нунціатури, і решта італійських міст. Суверенні володарі

десь із 1500 року потроху стали усвідомлювати, що однією із ознак їх статусу й незалежності є можливість призначення постійних закордонних посольств. До того ж вони стали цінувати наплив до їх держав, і перш за все до королівських дворів — політичної інтелігенції³. Першим серед них був Фердинанд Арагонський, що мав своє посольство при дворі св. Якова з 1487 року; спершу його очолював доктор Родріго Гондесальві де Пуебло, а згодом — Катерина Арагонська, принцеса Велська і донька короля. Французькому королю Францискові I звичайно приписують заснування першої організованої королівської дипломатичної служби, з 1526 року він мав послів навіть у османській Порті. Невдовзі *corps diplomatique*, дипломатичний корпус, з'явився при кожному великому дворі та в кожній столиці⁴.

Живучи за умов певної небезпеки, дипломати швидко виробили необхідні правила імунітету, взаємодії, екстериторіальності, складання вірчих грамот і прецеденту. 1515 року папа звелів, щоб нунцій був за дуаена дипломатичного корпусу, що імперський посол повинен бути вищий від своїх колег, а решта послів мають поділятися на ранги, залежно від того, коли їхня країна визнала християнство як державну релігію. На практиці цей розпорядок не діяв, бо Карл V ставив іспанських послів вище за імперських і, як «найкатоличніший» король Іспанії, відмовився визнати вищість французьких послів над іспанськими. Почалася сварка, іспанські та французькі послі твердо обстоювали свої переконання майже двісті років. Одного разу в Гаазі (1661р.), коли почети французького та іспанського послів зіткнулися на вузькій вулиці, дипломати цілісний день простояли, не рушаючи з місця, аж поки міська рада наказала розібрати огорожу, щоб послі могли розминутись як рівня один одному.

Московити теж прискіпливо дотримувались форми. Цареві послі мали звичай вимагати статусу вищого навіть за статус імператорських придворних. У Варшаві один московський посол з'явився в двох шапках — одну він мав знімати для звичайного вітання з польським королем, а другу — залишати на голові, дотримуючись інструкцій Кремля.

Ця нова дипломатична практика виникала, обособлювалася та оформлювалася на тлі світового багатовікового дипломатичного досвіду, що стало передавався від формації до формації, від держави до держави. Саме дипломатія раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.), цілком відповідала об'єктивним потребам історичного процесу, а Італія по праву вважається країною-фундатором постійної дипломатії.

Постійна дипломатична служба набувала швидкого поширення та житку в практиці міждержавних відносин. Так, із 1510-х років — у Папській державі, із 1520-х — у Англії, у Імперії — за доби Карла V. До середини XVI століття це вже стало європейською традицією.

Одне з центральних місць у теорії й практиці дипломатії раннього нового часу (XVI–XVIII ст.) посідали саме проблеми розуміння сутності, функцій і методів реалізації влади у сфері зовнішніх зносин. Із цією проблематикою пов'язані й оцінки сучасників щодо різноманітних державно-правових форм і типів правління, інституціональних політичних процесів, характеристик реальності й створення ідеалів при висвітленні завдань та практичної діяльності влади, в тому числі у сфері зовнішніх зносин і дипломатичної практики.

У нових політичних умовах формуються і нові погляди на зовнішню політику і дипломатію. Раніше інших, найбільш послідовно ці нові погляди на державу та її зовнішню політику і дипломатію, виклав у своїх працях Нікколо Мак'явеллі: «... державець, якщо він прагне зберегти владу, повинен набути вміння відступатися від добра і користуватися цим умінням залежно від потреби»⁵, тобто вміти вступати і на шлях зла, якщо це необхідно. Ідеї та політичний реалізм Мак'явеллі, витоки якого чітко окреслюються в потребах епохи, поділяли видатні політичні діячі й дипломати Середньовіччя та раннього нового часу⁶.

За часів Мак'явеллі дипломати невдовзі уславились своїм ошуканством. Вони мали бути знайомі з кодами, шифрами та невидимим чорнилом⁷. А втім, розвиток постійної дипломатії становив важливий етап формування спільноти держав. У 1643–1648рр., коли в Мюнстері та Останбрюку було скликано велику дипломатичну конференцію, щоб покласти край Тридцятилітній війні, вже зароджувалась «Європейська згода».

Саме тому відомості про зовнішню політику і дипломатію наприкінці Середньовіччя та в добу раннього нового часу варто розцінювати не як випадкові, не пов'язані між собою історичні факти, а як ознаки, що підтверджують усталеність нової дипломатичної практики на одному з етапів формування абсолютних держав у Європі, інституціоналізацію їх зовнішньої політики.

Грань Середньовіччя та раннього нового часу ознаменувалася появою на політичній арені нової та в подальшому провідної сили міждержавних відносин — постійної дипломатії. Середньовічна дипломатія Заходу, яку англійський історик Джон Чарльз Картер вірно класифікував як «оказійну», поступалася місцем тій дипломатії, якої вимагав відповідний соціально-економічний, політичний та правовий рівень розвитку держав Європи. Саме дипломатія раннього нового часу цілком відповідала об'єктивним потребам історичного процесу.

Розвиток економічних зв'язків сприяв і урізноманітненню форм міжнародних контактів. Зовнішня політика провідних європейських держав далеко вже не обмежується суто міждержавними відносинами, головним

чином, із державами-сусідами. Їх зовнішня політика поступово поширюється на всю Європу, тобто саме з кінця XV століття формується система міжнародних відносин із своїми законами й правилами функціонування. Гострота конфліктів у аналізуемий період (перш за все події Італійських воєн (1494–1559 рр.)) вочевидь окреслювала необхідність взаємного обміну думками, діалогу між державами посередництвом постійної дипломатії.

Уже наприкінці XV — початку XVI століття надто швидке поширення міжнародних зв'язків було відзначено переходом у Європі, перш за все — у Західній Європі, до сучасної системи організації посольської служби — постійним дипломатичним представництвом, було покладено початок процесу інституціоналізації зовнішньої політики кожної окремої держави та європейської зовнішньої політики в цілому.

Першою республікою, яка заклала її основи, була Венеція. З метою запобігання неочікуваних політичних конфліктів і несподіванок, вона повсемітно у всіх державах, у яких можливо було очікувати небезпеку, утверджує своїх послів, яким доручалося спостерігати, попереджувати і, по можливості, запобігати небезпеці. Відповідно, Венеція й у себе приймала послів інших держав. Венеціанська дипломатія надовго залишалася найкраще поінформованою та найбільш спритною. З 1480 року майже на всьому Апеннінському півострові стало звичною практикою повсемісне використання посольств. Італія стала достеменною, справжньою школою європейської дипломатії.

У нових політичних умовах формуються і нові погляди на зовнішню політику та дипломатію, концепти «війна» і «мир» у тогочасній суспільно-політичній думці.

Перші спроби теоретичного обґрунтування постійної дипломатії та її форм здійснив відомий італійський політичний мислитель, дипломат і публіцист того часу — Нікколо Мак'явеллі. Саме за його оцінкою, дипломатія вважалася війною на іншій території, а звичною зброєю — неправда й лукавство. Посли обов'язково мали добре знати історію. Історія, згідно з тлумаченням сучасника Н. Мак'явеллі — Філіпа де Комміна — це «пані всіх шахрайств, одурювань і віроломств»⁸.

А Нікколо Мак'явеллі повчав до цього ж, що дипломат спочатку повинен виявити себе як із найкращого боку — «хорошою людиною», лояльним і відвертим, щоб опісля добиватися хитрощами довіри в своїх співрозмовників і вміти краще ошукувати в сприятливий момент.

У Франції уже наприкінці XV — початку XVI століття починають утверджуватися форми й методи дипломатії нового часу. В Іспанії цей процес дещо стримувався, що можливо пояснювалося, на думку автора, певною системою поглядів (дещо консервативного до процесів інсти-

туціоналізації) її владарів-державців, які побоювалися створення постійної дипломатичної служби в Іспанії, як свого часу вони з пересторогою відносилися і до поширення та інституціоналізації юриспруденції. Так, наприклад, Мішель-Еквем де Монтень зазначає: «Король Фердинанд, надсилаючи колоністів у Індію, мудро передбачив, щоб серед них не було вчених законників, висловлюючи побоювання про те, що в новому Світі розплодяться суди, адже саме юриспруденція як наука природно породжує суперечки й розбіжності в поглядах. Король, як у свій час і Платон, убачав, що будь-яка країна лише потерпає від юристів та медиків...»⁹. Цілком ймовірно, що аналогічна точка зору поширювалася і на дипломатів, які мали багато спільного з юристами. Але цей стан був не надто тривалим. Іспанія, сприйнявши вочевидь позитивний досвід Франції у формуванні дипломатичної служби, розпочала цю справу й у себе, усвідомивши необхідність і доцільність існування постійної дипломатії.

Постійна дипломатична служба у XVI–XVIII століттях набувала швидкого поширення та вжитку в практиці міждержавних відносин. Філіп де Коммін відзначає: «Два могутніх владарі-державці, якщо вони мають бажання жити в злагоді, не повинні часто бачити одне одного, а спілкуватися їм належить посередництвом досвідчених і мудрих осіб, які будуть проводити переговори і залагоджувати суперечки»¹⁰. Інформація про внутрішнє становище в інших державах та їх зовнішньополітичні плани незвично розширилась. Можливість співставлення відомостей, які надходили від послів із різних держав, розвивала вміння дипломатів критично розбиратися в інформації та сприяла розширенню їх світогляду.

Сутність і мету «загальноєвропейської рівноваги» визначали форми й методи дипломатії. За своєю природою «європейський баланс» припускав панування таємної дипломатії. Залаштункові переговори, відмова від обіцянок і зобов'язань, легка зміна союзників і партнерів, підкуп і підбурювання одних проти інших — усі ці атрибути таємної дипломатії розквітали в дипломатичній практиці кінця XV — першої половини XVI століття. Власне, ці методи існували і раніше, за часів античності й середньовіччя. Але тепер, у нових умовах, вони стали постійним засобом підтримання «європейської рівноваги». Вони були дієвими і в мирний час, і в періоди підготовки війн, створюючи тим самим політичний інструментарій блоків, союзів і коаліцій.

Серед політичних засобів Філіп де Коммін рішуче віддає перевагу дипломатії. Дипломатія для Ф. де Комміна — це мистецтво, в якому державець має можливість віднайти найкраще застосування своєму розуму, досвіду, мудрості. У своїх «Мемуарах» Ф. де Коммін залишив багаточисленні поради та настанови в справі, в якій він був визнаним майстром-віртуозом, дипломатом із великим практичним досвідом¹¹.

Саме в них особливо виразно виявляється його прагматична думка, звільнена від середньовічної рицарської й християнської етики.

Цікаво згадати з цієї нагоди порівняння сучасного американського історика Р.Б. Моуета: «Професія дипломата — таке ж породження Західної Європи, як і професія мандруючого рицаря»¹². Утім, воно не зовсім точно передає сутність дипломатії кінця XV–XVI століття.

Міркування Ф. де Комміна про дипломатію завжди приваблювали увагу дослідників, за звичай, порівнюючи в цьому плані Філіпа де Комміна з Ніколло Мак'явеллі. Французький політик, дипломат Ф. де Коммін, як і відомий його італійський колега, виявляє повну безпринципність у своїх правилах проведення політичної гри, але, щоправда, не виправдовує політичні вбивства. Він, наприклад, настійно рекомендує дипломатичне шпигунство, підкуп за сприяння послів людей у оточенні супротивника і схвально відзивається про тих мудрих владарів-державців і послів, які вміють це робити. Для нього дипломатія — це утаєна боротьба, в якій виграють наймудріші¹³.

Незважаючи на тісний взаємозв'язок понять «дипломатія» і «війна» на рубежі Середньовіччя і ранньої нової історії, Ф. де Коммін не протиставляє їх, вважаючи, що одна має підтримувати іншу. Військові перемоги мають закріплюватися за столом переговорів: «Коли б не велись переговори між англійцями й французами, розумом і вправністю французи завжди брали верх над англійцями». Коммін дає настанови вирішувати воєнні проблеми за допомогою дипломатії, а не на полях воєнних битв: «Необхідно остерегатися битв і не покладатися на мінливості долі, якщо тільки цих битв можливо уникнути».

Для Ф. де Комміна не існує справедливих і несправедливих воєн, оскільки він відмовляється від самого критерія моральної справедливості; він часто трактує війну як акт божественного правосуддя, але ніколи — людського. Таким чином, для Ф. де Комміна політична історія є вже, на відміну від його попередників, як поле змагань для розуму й дурості, мудрості й невігластва, і як головний засіб цієї боротьби — дипломатія.

У період раннього нового часу продовжується етап розвитку й удосконалення дипломатичної практики досвідом багатьох держав і народів, і, беззаперечно, що в центрі цієї практики споконвічно стояли питання війни й миру, адже, як стверджував Ф. де Коммін, «дружба між державами далеко не одвічна»¹⁴. Першими війнами доби раннього нового часу стали Італійські війни (1494–1559). Саме в добу раннього нового часу зароджується новий дипломатичний інструментарій, розвивається нова дипломатична традиція, а саме — раціоналістична.

Досить відомим, авторитетним, яскравим і визначним представником даного напрямку по праву вважається Філіп де Коммін. Проблема між-

державних відносин, концептів «війна» і «мир», зовнішньої політики та дипломатії, політичних інститутів та процесів набуває нового трактування. Адже та, що існувала раніше за основу основ брала особисті відносини між владарями-державцями, які базувалися на принципах християнської та рицарської моралі. Дані погляди виконували в той же час функцію історичної концепції¹⁵. Її виразниками були — Ж. Шатлен, О. де Ла Марш, Ж. Моліне, Ж. д'Отон. Проте, з другої половини XV століття рицарська етика швидко втрачає своє значення¹⁶. Її почали витісняти прагматичні норми, що найбільш повний вираз на початку XVI століття отримало у Філіпа де Комміна. Зіткнення інтересів держав набуває у нього об'єктивний та незалежний від волі владарів-державців характер. У їх волі лише можливість приректи результат зіткнень, обравши найбільш вірний, на його думку, політичний засіб.

Аналогічні позиції відстоює і його сучасник — Нікколо Мак'явеллі. Його погляди знайшли відображення в «Історії Флоренції»¹⁷. У цьому творі він проголошує й обґрунтовує думку про те, що між проявами внутрішньої й зовнішньої політики, між станом країни, її дипломатією й війнами існує безпосередній взаємозв'язок, що війна — це момент політичного життя, продовження в інших формах певної політики. Ця думка, яка на сьогодні є досить тривіальною, у XVI столітті була абсолютно новою¹⁸.

Отже, доба раннього нового часу (XVI–XVIII ст.) — це період процесу інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії, ери постійних посольств, постійної дипломатії та інституціоналізації дипломатичних служб провідних держав Європи, етап розвитку й удосконалення дипломатичної практики і моделей дипломатії досвідом багатьох держав і народів, і, безперечно, що в центрі цієї практики споконвічно стояли питання війни й миру. Першими війнами доби раннього нового часу стали Італійські війни (1494–1559 рр.). Саме в цей історичний період відбувається генезис інституціональних процесів нової зовнішньої політики і дипломатії, які, у подальшому, знайдуть своє виявлення в інституціоналізації дипломатичних служб держав Європи протягом доби раннього нового і нового часу.

Соціально-політична думка раннього нового часу (XVI–XVIII ст.) була зорієнтована на стабільність суцього й головне завдання суспільства вбачала в забезпеченні його сталості й незмінності шляхом упередження змін, розбрату й війн, у превалюванні концепту «мир» над концептом «війна». Зло, яке приносить війна, виправдовувалося лише її справедливістю. «Необхідно, щоб предмет позову був надто справедливим, обґрунтовувався правом і угодний богу, все це дасть підстави для виправдання жорстокості під час війни»¹⁹.

Шлях до нового не проходив по прямій висхідній лінії, а навпаки, при збереженні загальної схоластичної орієнтації, у ньому перепліталися елементи старого і нового способів мислення, старі і нові ментальні установки, траплялися і компроміси, але при цьому нове мислення вимагало свого прояву, і насамперед у питанні концептів «війна» і «мир», у питанні влади: що таке «влада», «війна», «мир» у новому світосприйнятті й реальне місце владаря-державця в цьому новому суспільстві, в новий період політичної інституціоналізації європейських інститутів держави раннього нового часу (XVI–XVIII ст.).

Проблеми війни й миру, війни й дипломатії хвилювали сучасників XVI–XVIII століть. Вони перебували в пошуку відповідей на ті питання, які ставила перед ними об'єктивна реальність. Адже цей період історії не міг залишити нікого байдужим, так як «мир і злагода — першочергово необхідні речі для королів і держав»²⁰. Але поряд із цим для тодішньої Європи найкраще підходили слова Заратустри: «Любити мир як засіб для нових війн. І короткий мир більше ніж тривалий»²¹.

¹ Див. дет.: Циватий В.Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) / В.Г. Циватий // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — К.: «ДЕМІД», 2000. — Вип. 4. — С. 268–274; *Властные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время*: Монография / отв. ред. Т.П. Гусарова. — М.: КДУ, 2011. — 600 с.; *Ивонин Ю.Е. У истоков европейской дипломатии нового времени* / Ю.Е. Ивонин. — Минск: Изд-во «Университетское», 1984. — 160 с.; *Цатурова С.К. Формирование института государственной службы во Франции XIII–XV веков* / С.К. Цатурова. — М.: Наука, 2012. — 638 с.

² Циватий В.Г. Франко-испанские отношения конца XV — начала XVI века / В.Г. Циватий. Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03. — Всеобщая история, 1995. — 251 с.

³ Див.: Двор монарха в средневековой Европе: явления, модель, среда / под ред. Н.А. Хачатурян. — М.–СПб.: Алетейя, 2001. — Вып. 1. — 352 с.; Королевский двор в политической культуре средневековой Европы: Теория. Символика. Церемониал / отв. ред. Н.А. Хачатурян. — М.: Наука, 2004. — 544 с.; Циватий В.Г. Дипломатический инструментарий Н. Макиавелли и институционализация дипломатической деятельности западноевропейских государств раннего Нового времени // *Перечитывая Макиавелли: у истоков современной науки. Идеи и политическая практика через века и страны. Материалы международной научно-практической конференции (26–27 сентября 2012 года)* / В.Г. Циватий — М.: ИВИ РАН, 2012. — С. 141–151.

⁴ *Дейвис Норман. Европа: Історія / Норман Дейвіс*; пер. з англ.: П. Тарашук, О. Коваленко. — К.: Основи, 2000. — 1464 с., іл. — С. 540–541.

⁵ *Макиавелли Никколо. Государь* / Н. Макиавелли // Макиавелли Н. Избранные сочинения. — М.: Художественная литература, 1982. — С. 345.

⁶ *Namer Emile. Machiavel / E. Namer.* — Paris: Presses universitaires de France, 1961. — С. 23–29.

⁷ *Кальер Ф., де.* О способах ведения переговоров с государями: Перевод первого французского издания 1716 г. / Ф. де Кальер. — М.: Б.и., 2000. — С. 84–87, 114–125, 141–144.

⁸ Цит. по: *Mousnier Roland. Le XVIe et XVIIe siècle / R. Mousnier.* — Paris: Presses universitaires de France, 1961. — Т. 4. — Р. 140.

⁹ *Монтень Мишель.* Опыты / М. Монтень. — М.: Голос, 1992. — Кн. 3. — Гл. XIII. — С. 339–348.

¹⁰ *Коммин Филипп де.* Мемуары / Ф. де Коммин; пер. с франц. Ю.П. Малинин. — М.: Наука, 1987. — Кн. 1. — Гл. XIV. — С. 43.

¹¹ *Commynes Ph.de. Mémoires / Ph. de Commynes.* — Р., 1924–1925. — Т. 3. — Ch. VIII.

¹² *Mowat Robert Balmain. A History of European Diplomasy (1451–1789) / R.B. Mowat.* — London: Hamden-Connecticut: Archon Books, 1971. — Р. 3.

¹³ *Commynes Ph. de. Mémoires / Ph. de Commynes.* — Paris, 1924–1925. — Т. 3. — Ch. VIII. — Р. 220.

¹⁴ *Коммин Филипп де.* Мемуары / Ф. де Коммин; пер. с франц. Ю.П. Малинин. — М., 1987. — Кн. 3. — Гл. VIII. — С. 107.

¹⁵ *Huizinga J. Men and Ideas.* — N.Y., 1960. — Р. 197–198.

¹⁶ *Demurger A. Chevaliers du Christ. Les orders religieux — militaires au Moyen Âge (XI–XVI-e siècle).* — Paris, 2012.

¹⁷ *Макиавелли Н.* История Флоренции / Н. Макиавелли; пер. с ит. Н.Я. Рыковой. — М.: Наука, 1987. — 442 с.

¹⁸ Див. дет.: *Dumont J. Corps universelle diplomatique du droit des gens.* — Amsterdam, 1726. — Т. 3. — Pt. 2; *Flassan G. Histoir général et raisonnée de la diplomatie française, ou de la politique de la France, depuis la fondation de la Monarchie, jusqu'a à la fin du règne de Louis XVI.* — Paris, 1811. — Т. 1. — Р. 458; *Livet G. L' équilibre européen de la fin du XVe à la fin du XVIIIe siècle.* — Paris, 1976.

¹⁹ *Lannoy G. de. Oeuvres / Ed.Ch. Potvin.* — Louvain, 1878. — Р. 389.

²⁰ *Masselin J. Journal des Etats Généraux de France tenus à Tours en 1484 / J. Masselin / Ed. A. Bernier.* — Р., 1835. — Р. 254.

²¹ Цит. по: *Проектор Д.М.* Пути Европы / Д.М. Проектор. — М.: Знание, 1978. — С. 24.

В статъє аналізуєтьє вєнєшньє політїка і дипломатїє європейських єосударств періода раннього Нового вєрємени (XVI–XVIII вв.). Особое вєниманєє уделєєтьєє інєтїтуєціональному развїтїю дипломатїєческих єлужб і моделєєє дипломатїєє вєдуєєщих єосударств Європы, єонєєптєам «вояна» і «мїр» в єонєєкєєтєє єєх інєтїтуєціонального развїтїєє. Определєєны наєрєвлєєнєєя развїтїєєя тєорїєє і єрєктїєєє дипломатїєєє XVI–XVIII вєєков.

Ключевые слова: внешняя политика, дипломатия, модели дипломатии, институционализация политики, Европа, раннее Новое время (XVI–XVIII вв.).

The article deals with the analysis of the foreign policy and diplomacy of the European states of the early Modern time (XVI–XVIII centuries). Particular attention is given to the institutional development of diplomatic services and models of diplomacy of the main European states. The directions of the theoretical and practical development of diplomacy of the XVI–XVIII centuries are defined.

Key words: foreign policy, diplomacy, models of diplomacy, institutionalization of policy, Europe, early Modern time (XVI–XVIII centuries).

Ганна Харлан

**ПОЛІТИКА ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНА
ЩОДО НОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ
в 1990-х роках**

У статті розглядається політика Федеративної Республіки Німеччина щодо нових незалежних держав Центрально-Східної Європи в 1990-х роках. Проаналізовано зміни, які спричинили модернізацію зовнішньополітичного курсу Німеччини після її об'єднання, з'ясовано значення цих змін для держав Центрально-Східної Європи.

Ключові слова: *Федеративна Республіка Німеччина, Центрально-Східна Європа, нові незалежні держави.*

Завершення «холодної війни» та розпад блокової системи міжнародних відносин наприкінці 1980-х років спричинили глобальні геополітичні зміни, які найбільш яскраво проявилися на європейському континенті. Зокрема, з об'єднанням ФРН та НДР Німеччина набула якісно нового статусу у світовій політиці. Радикальні демократичні перетворення відбулися в державах Центральної та Східної Європи, де до влади прийшли демократичні уряди, що прагнули докорінної політичної та соціально-економічної переорієнтації своїх економічних та політичних зв'язків на західноєвропейські країни в межах європейських і трансатлантичних структур. Враховуючи той факт, що новий східний кордон ФРН після завершення її формального об'єднання 3 жовтня 1990 року автоматично став східним рубежем європейської спільноти, однією з нагальних проблем, що постала перед Німеччиною, була модернізація зовнішньополітичного курсу в східноєвропейському напрямку.

Окремі аспекти проблем формування та реалізації політики ФРН щодо нових незалежних держав Центрально-Східної Європи в 1990-х роках висвітлюються в працях зарубіжних та вітчизняних істориків. Зокрема, серед німецьких досліджень з означеної проблеми варто назвати праці Грегора Шьольгена, Мартіна Єрабека, Ханса Мауля, Гюнтера Хельманна, Ернста Отто Сцемпіеля та ін.¹

Також зазначена проблема певною мірою досліджена в роботах російських германістів: Павлова Н.В., Погорельської С.В, Шпільова Д.А., Зайцева А.В. та Шелудченко Н.П.² Особливо варто відзначити дослідження Сербіної А.С., в якому авторка здійснила спробу проаналізувати

політику Німеччини щодо країн Центральної і Східної Європи в контексті розширення ЄС³.

У дослідженнях провідних українських германістів розглядається широке коло проблем зовнішньої політики об'єднаної Німеччини. Насамперед варто зазначити праці Мартинова А.Ю., Кудряченка А.І., Кондратюка С.В., Кривоноса Р., Солошенко В. та ін.⁴ Окремі аспекти політики ФРН щодо нових незалежних держав Центрально-Східної Європи в 1990-х роках досліджені в працях Горбач Ю.С., Шилової С.О., Копійки В.В., Віднянського С.В. та Мартинова А.Ю., Кіш Є.Б.⁵

Отже, підсумовуючи, можна зазначити, що політика об'єднаної Німеччини щодо нових незалежних держав Центрально-Східної Європи періоду 1990-х років не знайшла всебічного висвітлення та не стала предметом спеціального дослідження як в українській, так і в зарубіжних історіографіях.

Метою статті є висвітлення особливостей адаптації зовнішньополітичного курсу об'єднаної Німеччини щодо нових незалежних держав Центрально-Східної Європи в умовах радикальної зміни європейської системи міжнародних відносин перехідного періоду — від доби після завершення «холодної війни» і до консолідації зусиль Німеччини і Європейського Союзу, спрямованих на розбудову зони миру і стабільності на кордонах «старої Європи».

Об'єднана ФРН за своїми економічними показниками, кількістю населення та потенціалом одразу виходила на перше місце в Європі. Це викликало побоювання в сусідів Німеччини, але насамперед було викликом самій державі через необхідність пошуку своєї нової ролі на міжнародній арені⁶.

Справді, об'єднання ФРН і НДР різко змінило ситуацію на європейському континенті. У центрі вже не розділеної кордоном систем Європи з'явилася потужна німецька держава, що кардинально змінило існуючий серед європейських держав баланс сил. Якщо раніше в регіональному євроінтеграційному угрупованні не було яскраво вираженого лідера, то тепер у ролі головної європейської величини почала виступати саме ФРН. За словами німецького історика і політолога Грегора Шьольгена, єдина Німеччина несподівано, немовби за одну ніч, виступила в центр подій міжнародного життя і, не усвідомлюючи цього, із зростанням власного значення і ваги опинилася в ролі великої європейської держави⁷.

Варто зазначити, що процес трансформації зовнішньополітичного курсу ФРН проходив досить складно і супроводжувався значними внутрішньополітичними дебатами, перш за все, з таких питань, як «нормальність» Німеччини та набуття нею нового статусу на світовій арені. ФРН тривалий час жила в умовах обмеженого суверенітету, не

дозволяючи собі проводити самостійну активну зовнішню політику і роблячи ставку, в першу чергу, на структури європейської і трансатлантичної інтеграції. Нові умови, в яких опинилася країна, виявилися надзвичайно серйозним випробуванням для нації.

За словами німецького історика Гюнтера Хелльманна, Німеччина пережила ренесанс поняття «національні інтереси», і даний термін знову став однією із складових зовнішньополітичного дискурсу⁸.

В умовах щойно здобутої державної єдності німецькі політики вбачали вихід у відмові країни від політичних амбіцій та зосередженні на економічних інтересах. У цій ситуації вони підтвердили послідовність політики К. Аденауера, який робив ставку на європейську інтеграцію. Німеччина не збиралася відмовлятися від вдалої можливості повернутися на світову арену, але свій політичний вплив вона збиралася реалізовувати в межах єдиної Європи⁹.

Однак такі підходи й оцінки політичної еліти ФРН, на думку українського політолога С.В. Кондратюка, містили певну концептуальну суперечність. З одного боку, вони базувалися на післявоєнній зовнішньополітичній концепції, яка не враховувала якісно нового становища країни після її об'єднання; з іншого — відповідно до сучасних теорій міжнародних відносин активність німецької європейської політики в нових умовах мала спрямовуватися на домінування в Європі, а не на поглиблення та розширення співпраці в ЄС¹⁰.

Крім того, 1990-ті роки позначилися розгортанням дискусії щодо майбутньої зовнішньої політики ФРН і серед німецьких науковців. Уже в перші роки після об'єднання були розроблені численні концепції потенційної орієнтації німецької зовнішньої політики. У центрі цих дебатів стояло питання про те, буде об'єднана Німеччина реалізовувати майбутню силову політику або ціннісно-орієнтовану зовнішню політику з метою «цивілізування» міжнародних відносин. Група авторів припускала «самодостатню німецьку зовнішню політику», інші критично поставилися до цієї думки¹¹.

Наприклад, професор Трірського університету Ханс Мауль відстоював зовнішньополітичну рольову концепцію, відповідно до якої ФРН виступає в ролі «цивільної сили». На його думку, в нових умовах глобалізації для ФРН найпереконливішою моделлю зовнішньої політики залишається концепція «цивільної сили» часів Боннської республіки. Її спрямування визначається «цивілізуванням», тобто наданням міжнародним відносинам правової форми за зразком демократичної внутрішньої політики Заходу¹².

Ернст Отто Сцемпіель вбачав німецькі завдання в глобальній міжнародній системі. За його словами, інтеграція Німеччини до Західної Європи була необхідною основою східної політики. З одного боку,

Німеччина несе відповідальність за демократизацію політичної системи на Сході, але, з іншого, вона не може обмежуватися лише європейським мирним порядком. Німецька роль у європейській та світовій політиці полягає в активній допомозі у вирішенні причин конфліктів у світі — економічних труднощів, соціальних несправедливостей і політичного гніту¹³.

Однак, варто зазначити, що незважаючи на досить активну дискусію серед політичного істеблішменту та наукових кіл щодо формування та реалізації зовнішньополітичного курсу ФРН у цілому та його напрямку щодо нових незалежних держав Центрально-Східної Європи зокрема, представники урядової консервативно-ліберальної коаліції на чолі з Г. Кодем дуже обережно підходили до питань, пов'язаних з більш чітким визначенням німецьких національних інтересів. Відповідно бракувало і офіційних документів з означеної проблеми¹⁴.

Практично єдиним документом періоду 1990-х років, в якому більш-менш чітко були визначені німецькі зовнішньополітичні пріоритети, є так звана «Біла книга безпеки Федеративної Республіки Німеччина», яку видав уряд Г. Коля 1994 року в Бонні. Зокрема, в ній визначалися наступні центральні інтереси німецької зовнішньої політики:

1. Забезпечення свободи, безпеки, добробуту громадян Німеччини та цілісності її державної території.

2. Спільна з європейськими демократіями інтеграція до Європейського Союзу.

3. Міцний трансатлантичний союз, заснований на єдиних цінностях та спільних інтересах, із Сполученими Штатами Америки як світовою державою.

4. Орієнтація на примирення і партнерство у відносинах із сусідніми східними державами, їх підключення до західних структур і створення таким чином нового всеохоплюючого кооперативного порядку у сфері безпеки.

5. Дотримання у світовому масштабі міжнародного права і прав людини та справедливий світовий економічний порядок, що базується на правилах ринкової економіки¹⁵.

Щодо європейської політики, визначальною складовою якої на початку 1990-х років була політика стосовно нових незалежних держав Центрально-Східної Європи, визначалися такі пріоритетні напрями діяльності федерального уряду:

1. Поглиблення європейської інтеграції через розбудову Європейського Союзу у сфері спільної зовнішньої політики та політики безпеки, а також європейської оборонної і безпекової ідентичності.

2. Розбудова і розвиток Західноєвропейського Союзу як оборонного компонента Європейського Союзу і європейського крила НАТО.

3. Розширення Європейського Союзу і Західноєвропейського Союзу¹⁶.

У цьому контексті характерним є те, що від початку 1990-х років з політичного лексикону німецьких політиків поступово зникає сам термін «східна політика», яка в епоху біполярності включала в себе комплекс відносин із країнами європейського континенту, розташованих на схід від німецької території. На зміну йому приходять термін «відносини з державами Центральної та Східної Європи». Це пояснюється, з одного боку, розпадом соціалістичного табору, з іншого — «розшаруванням» і сегментацією зовнішньої політики ФРН у даному напрямі. Фактично почали вибудовуватися самостійні вектори, які, включали в себе, по-перше, політику щодо безпосередніх сусідів і потенційних членів ЄС і НАТО — Польщі та Чехії, а також Словаччини та Угорщини (держави Центральної Європи), по-друге, політику щодо держав Балтії, по-третє, політику щодо держав Південно-Східної Європи, і, по-четверте, політику щодо держав СНД, включаючи Російську Федерацію (власне держави Східної Європи)¹⁷.

Одним із перших викликів системі цінностей об'єднаної Німеччини, яка на початку 1990-х років повернулася до європейської політики в статусі великої держави, можна назвати події на території Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії. Балканська криза початку 1990-х років актуалізувала німецьке бачення подій на континенті, а відтак — символізувала зростання ролі ФРН в умовах постбіполярного світу та європейської інтеграції.

Уперше після 1945 року німецька зовнішня політика була спрямована на вирішення питань з-поза концепції «обмеженої відповідальності», змушуючи німецьку дипломатію активізувати діяльність як у міжнародних організаціях, так і самостійно. Водночас події в Югославії стали лакмусовим тестом для здатності Німеччини виконувати нову функцію — однієї з найважливіших держав євроатлантичної спільноти, від дій якої залежить вирішення глобальних та регіональних проблем¹⁸.

Німецька позиція з югославського врегулювання еволюціонувала у травні–грудні 1991 року від формального визнання територіальної цілісності Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія до встановлення дипломатичних відносин із Словенією та Хорватією. Офіційним мотивом зміни зовнішньополітичного курсу Бонна щодо двох республік прийнято вважати сильний зовнішньополітичний тиск на владу з боку суспільства, яке вимагало припинити насилля і забезпечити реалізацію права на національне самовизначення в югославській федерації¹⁹.

В якості адекватного засобу врегулювання кризи пропонувалося інтернаціоналізувати конфлікт шляхом дипломатичного визнання Словенії та Хорватії. При цьому, формально виступаючи за проведення узгодженої лінії європейських держав у югославському напрямі, Німеччина, по суті, паралельно проводить самостійну політику, ігноруючи думки інших учасників Співтовариства. Пасивна позиція європейських партнерів Німеччини з югославського питання, викликана переговорами про створення Європейського Союзу, сприяла прийняттю німецького плану врегулювання у грудні 1991 року²⁰.

Париж, Лондон і Вашингтон спочатку піддали різкій критиці самостійні дії Німеччини і наполягали на збереженні в тому чи іншому вигляді єдиної югославської федерації. Проте, Німеччині вдалося відстояти свою точку зору, і незабаром інші європейські держави також визнали незалежність цих двох країн.

На думку російської дослідниці С.В. Погорельської, визнання Словенії та Хорватії, яке спровокувало Боснійську кризу, продемонструвало чітке прагнення ФРН до посилення своєї політичної ваги, яке в наступні роки послідовно розвивалося в німецькій європейській політиці²¹.

Особлива увага об'єднаної Німеччини до нових незалежних держав Центральної та Східної Європи була викликана низкою причин, перш за все політичних: ФРН не бажала катастрофічних варіантів розвитку подій у цих країнах та їх негативного впливу на Німеччину. Забезпечення власної безпеки ФРН пов'язувала з цілим комплексом завдань, одним із яких було заповнення вакууму, який виник на сході Європи в результаті розпаду світової соціалістичної системи²².

Посилаючись на Вацлава Гавела, Гельмут Коль підкреслював необхідність повернення країн Центральної, Східної та Південної Європи, що перебували під радянською владою, додому в Європу. При цьому західний кордон Польщі не повинен назавжди залишитися східним кордоном Європейського Союзу. Горизонт для подальшого розширення ЄС відкритий, і цей унікальний шанс необхідно використати в ім'я побудови спільного майбутнього. Таким чином, ЄС мусить остаточно подолати розділення європейського континенту на Схід і Захід²³.

Крім того, Г. Коль і Г.-Д. Геншер розглядали підключення нових незалежних держав Центрально-Східної Європи до Європейського Союзу як історичний шанс на примирення, ліквідацію бар'єрів післявоєнного розколу Європи і на створення єдиної Європи. Вони сподівалися, що в цьому процесі ФРН буде відведена роль мосту між Заходом і Сходом. Більше того, у випадку розширення ЄС на схід ФРН втрачала своє небезпечне геополітичне становище висунутого на Схід форпосту Заходу, яке вона мала в період біполярного влаштування світу.

Ще одне міркування, яким керувалася політична еліта країни, полягало в тому, що політична та економічна стабільність у державах Східної Європи виявиться тією причиною, яка змусить населення цих країн залишатися вдома, а не прагнути на заробітки до Німеччини. Німецьке населення вкрай не бажало великого припливу мігрантів із країн колишнього соціалістичного табору, що могло серйозно дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію, і так не цілком сприятливу у зв'язку з наслідками німецького об'єднання²⁴.

Насамперед йшлося про країни так званої Вишеградської групи (Польща, Чехія, Словаччина та Угорщина), які безпосередньо межують з Німеччиною. Зовнішня політика федерального уряду Німеччини щодо вишеградських країн, починаючи з 1990-х років, передбачала багатостороннє залучення цих країн до західних економічних і стабілізаційних структур і встановлення з ними мирних та дружніх двосторонніх відносин, закріплених відповідними договорами²⁵.

З усіх східноєвропейських країн найскладнішими для ФРН були відносини з Польщею. Це було пов'язано зі страхом поляків перед Німеччиною, що мав багатотомове коріння, а також наслідками 45-річної антинімецької пропаганди. 14 листопада 1990 року між Німеччиною та Польщею було підписано договір про існуючий кордон, який усунув існуюче джерело напруженості в польсько-німецьких відносинах і став основою для зближення двох держав.

17 червня 1991 року було підписано німецько-польський договір про добросусідство та дружнє співробітництво, в якому Бонн зобов'язався підтримувати євроінтеграційні потуги Польської держави, а німецькій меншині в Польщі було гарантовано забезпечення основних прав²⁶.

Активізація двосторонніх відносин між ФРН і Чехією відбулася в лютому 1990 року, коли було засновано спільну німецько-чехословацьку історичну комісію, а в 1992 році ФРН і Чехословаччина підписали договір про дружбу і співробітництво, домовившись про співпрацю у різних сферах науки, культури, економіки та навколишнього середовища. Договір містив також обіцянку Німеччини підтримати вступ Чехословаччини до Європейського Союзу, однак у ньому нічого не говорилося про вирішення проблеми судетських німців, яка тривалий час ускладнювала відносини між двома державами.

Спробою розв'язати проблему судетських німців і розібратися з виплатою відшкодувань жертвам нацизму в Чехії стало підписання на початку 1997 року німецько-чеської декларації про двосторонні відносини та їх майбутній розвиток. У цьому документі ФРН і Чехія визнали, що «минула несправедливість належить минулому», Німеччина визнала свою відповідальність за Мюнхенську угоду 1938 року, а Чехія виба-

чилася за післявоєнні виселення судетських німців. Разом з тим, питання про повернення власності виселеним німцям залишалося відкритим, у зв'язку з чим німецька сторона заявила, що підписаний документ є декларацією, а не договором. У цілому ж, декларація сприяла поживленню німецько-чеських політичних та економічних відносин, забезпечила Чехії німецьку підтримку при вступі до ЄС і НАТО²⁷.

Німецько-словацькі відносини в 1990-х роках розвивалися на традиційно дружній основі. Перша словацька держава (1939–1944рр.), яка існувала під контролем Гітлера, не залишила по собі негативного осадку, який би ускладнював відносини між державами, як це було у німецько-польському та німецько-чеському випадках. Визначальну роль у становленні нових німецько-словацьких відносин відіграв німецько-чехословацький договір про добросусідство від 27 лютого 1992 року. У ньому договірні сторони домовилися розбудовувати свої відносини в дусі добросусідства та дружби, багатосторонньої партнерської співпраці.

Визначальною сферою взаємодії Берліна та Братислави став процес розширення ЄС на Схід та актуальне для 1990-х років питання про євроінтеграцію Словаччини. На цьому тлі важливе значення мав візит до Словаччини 1 травня 1997 року тогочасного федерального міністра закордонних справ К. Кінкеля, який офіційно пообіцяв, що ФРН підтримуватиме наміри словацького уряду щодо вступу країни в ЄС і НАТО²⁸.

З усіх вишеградських країн найбільш позитивно ставилася до Німеччини в 1990-ті роки Угорщина. Німецько-угорські відносини ніколи не були обтяжені історичними проблемами, а відкриття Угорщиною у вересні 1989 року своїх кордонів для кількох десятків тисяч громадян НДР, які хотіли виїхати на Захід, надало їй особливого статусу в очах німців.

6 лютого ФРН і Угорщина уклали договір про співпрацю й партнерство в Європі, згідно з яким Німеччина взяла на себе зобов'язання допомогти Угорщині вступити в ЄС, що було головною зовнішньополітичною метою цієї країни. Розширилося також військове співробітництво між Берліном і Будапештом: німецька сторона погодилася допомогти в модернізації угорських збройних сил, надати Угорщині деякі запчастини до озброєння з арсеналів НДР²⁹.

Отже, політика ФРН щодо нових незалежних держав Центральної Європи в 1990-ті роки характеризувалася такими визначальними рисами, як активізація двосторонніх відносин, їх розбудова в дусі партнерства і добросусідства, підтримка Німеччиною євроінтеграційних прагнень нових незалежних держав Центральної Європи.

Натомість позиція ФРН щодо нових незалежних держав Східної Європи виявилася більш обережною, зважаючи на потенційні загрози,

спричинені заключною стадією розпаду СРСР. На думку білоруського історика В.В. Фрольцова, підхід Німеччини до цього питання базувався на кількох принципах, які публічно ніколи не озвучувалися, однак цілком чітко проявлялися в конкретних кроках і діях федерального уряду щодо колишніх радянських республік:

1. Дипломатичне визнання нових незалежних країн відбувалося тільки за умов погодження з цим Москви і наявності консолідованої позиції західних союзників ФРН, ігнорувати яку Г. Коль не мав змоги.

2. Визнання і встановлення дипломатичних відносин із колишніми союзними республіками безпосередньо залежало від політичної ситуації всередині цих країн, а точніше, від її оцінки представниками зовнішньо-політичного апарату Німеччини.

3. Повноцінна міждержавна взаємодія з пострадянськими країнами розпочиналася лише за умови, що вона не здатна була погіршити відносини ФРН з іншими державами, у першу чергу, з Росією, або втягнути німецьку дипломатію в політичну боротьбу в самих цих країнах³⁰.

Така орієнтація на співпрацю з Російською Федерацією зумовлювалася насамперед тим, що союз із Росією потрібен був для забезпечення за Німеччиною пріоритетних позицій у Європі³¹.

Відносини із Росією були самостійним, а можливо навіть центральним напрямом у зовнішній політиці ФРН. Ще до офіційного розпаду СРСР, 21 листопада 1991 року, Г. Коль і Б. Єльцин підписали Спільну заяву, в якій було підтверджено бажання «всебічно розвивати відносини дружби, добросусідства і співробітництва» на основі існуючого радянсько-німецького договору. В якості основи такого співробітництва було названо прихильність до демократії як «єдиної законної форми державного правління», а також прагнення до Європи як до «єдиного простору, заснованого на спільних цінностях і вкоріненого у свідомості людей».

ФРН першою з провідних західних держав визнала Російську Федерацію як правонаступника колишнього СРСР³². Дипломатичні відносини між Федеративною Республікою Німеччина і Російською Федерацією були встановлені вже 26 грудня 1991 року.

Другим за значенням партнером серед нових незалежних держав Східної Європи для ФРН виступила Україна, для якої в переломний момент досягнення державного суверенітету одним із найбажаніших партнерів виявилася Німеччина, що, зі свого боку, також сприяла розширенню зв'язків із новоствореною Українською державою. 26 грудня 1991 року ФРН однією з перших серед країн «Великої Сімки» визнала незалежність України. Дипломатичні відносини були встановлені 17 січня 1992 року³³.

Важливою подією в розвитку німецько-українських відносин став офіційний візит федерального канцлера Г.Коля до України 9–10 червня 1993 року. Окрім Спільної декларації про основи відносин між Україною та ФРН, було підписано також угоди про розвиток широкомасштабного співробітництва у сфері економіки, промисловості, науки і техніки; про співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища; про співробітництво у розв'язанні проблем ліквідації ядерних озброєнь; з питань, що становлять взаємний інтерес у зв'язку з ядерно-технічною безпекою і радіаційним захистом; про міжнародне автомобільне сполучення; про морське судноплавство; про повітряне сполучення; про відрядження німецьких викладачів у навчальні заклади України; про створення Бюро делегата німецької економіки в Україні³⁴.

Проте, визнавши незалежність України й встановивши дипломатичні відносини, Федеративна Республіка Німеччина в числі інших країн Заходу до вирішення складних світових і європейських проблем, формування взаємовідносин з країнами СНД певний час підходила через призму взаємин із Російською Федерацією³⁵.

За схожим сценарієм розвивалась і ситуація з визнанням республіки Білорусь. Це відбулося на п'ять днів пізніше України — 31 грудня 1991 року. Тим не менше, процедура встановлення дипломатичних відносин затягнулася, оскільки білоруська сторона вимагала від МЗС ФРН визнання факту їх відновлення. Йшлося про відновлення розірваних у 1923 році відносин між Веймарською Республікою і БРСР. У результаті цю проблему було вирішено лише 13 березня 1992 року, коли в ході візиту до Мінська Г.-Д. Геншера було підписано договір про відновлення дипломатичних відносин³⁶.

Однак, якщо визнання ФРН Російської Федерації як правонаступника СРСР, а також України та Білорусі відбувалося практично одночасно, то у випадку з багатьма іншими пострадянськими країнами цей процес значно затягнувся. Німецька дипломатія дуже уважно стежила за політичними процесами в колишніх радянських республіках. Сумніви стосовно збереження цими країнами незалежності та (або) територіальної цілісності в недалекому майбутньому призводили до тривалого затягування процедури визнання, не кажучи вже про встановлення дипломатичних відносин (зокрема, так відбулося у випадку з Молдовою, встановлення дипломатичних відносин між нею і ФРН зайняло півроку)³⁷.

Отже, політика Федеративної Республіки Німеччина щодо нових незалежних держав Східної Європи (Російська Федерація, Україна, Білорусь, Молдова) в 1990-х роках була значно обережнішою в порівнянні з німецькою політикою щодо її центральноєвропейських сусідів та в основному характеризувалася орієнтацією на співробітництво з Росій-

ською Федерацією, від погодження з якою значною мірою залежав розвиток двосторонніх відносин Німеччини з іншими новими незалежними державами Східної Європи.

Таким чином, формування політики Федеративної Республіки Німеччина щодо нових незалежних держав Центрально-Східної Європи в 1990-х роках було спричинене радикальними геополітичними змінами кінця 1980-х — початку 1990-х років, а саме завершенням «холодної війни», розпадом світової соціалістичної системи, об'єднанням Німеччини та демократичними перетвореннями у державах Центральної та Східної Європи. Разом з тим, для зовнішньої політики ФРН у східноєвропейському напрямку в 1990-ті роки характерною є розбудова цілком самостійних векторів. Зокрема, одним із перших викликів для німецької зовнішньої політики стала Балканська криза початку 1990-х років. Саме участь у розв'язанні цього регіонального конфлікту виявилася для об'єднаної Німеччини своєрідною «пробою сили» в якості нового зовнішньополітичного статусу світової держави. Одноосібне, без погодження з європейськими союзниками, визнання ФРН Словенії і Хорватії засвідчили природне прагнення об'єднаної Німеччини до посилення своєї ролі на міжнародній арені. Курс ФРН щодо нових незалежних держав Центральної Європи (Польща, Чехія, Словаччина та Угорщина) позначився значною активізацією відносин із цими країнами, розвитком міждержавного діалогу в дусі добросусідства та партнерства, підтримкою з боку Німеччини євроінтеграційних прагнень країн Вишеградської групи. Таким способом ФРН не лише сприяла розбудові Європейського Союзу, що після об'єднання визнавалося одним із пріоритетних напрямків її зовнішньополітичної діяльності, але й задовольняла власні геополітичні та економічні інтереси, спрямовані на недопущення кризових варіантів розвитку подій у цих країнах, що могло негативно позначитися на внутрішньополітичній та економічній ситуації в самій Німеччині. Пріоритетним для ФРН напрямом діяльності на пострадянському просторі в 1990-х роках залишалася співпраця з Російською Федерацією, оскільки в тогочасних умовах союз із Росією для німецьких політиків виявився найбільш вдалим розвитком подій. Що ж до інших нових незалежних держав Східної Європи (Україна, Білорусь та Молдова), політика Федеративної Республіки Німеччина була значно обережнішою, що проявилася в затягуванні визнання та встановлення дипломатичних відносин із цими країнами. Відносини з ними ФРН розбудовувала крізь призму відносин із Російською Федерацією. У цілому варто зазначити, що політика Федеративної Республіки Німеччина щодо нових незалежних держав Центрально-Східної Європи в 1990 роках сприяла економічному і

політичному лідерству, зростанню значення Німеччини в Європі та світі. Вона стала цілком адекватною відповіддю на виклики часу.

¹ *Schöllgen G.* Die Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland von den Anfängen bis zur Gegenwart. — München: Verlag C. H. Beck, 2004. — S. 248; *Schöllgen G.* Der Auftritt Deutschlands Rückkehr auf die Weltbühne. Berlin: Propyläen Verlag, 2003. — S. 176; *Jerábek M.* Deutschland und die Osterweiterung der Europäischen Union. — München: Verlag C.H. Beck. — 2011. — S. 375; *Jerábek M.* Das vereinigte Deutschland und «neue deutsche Aussenpolitik». Diskussion in den 90er Jahren // *Studia Germanica et Austriaca* 2002. — № 2. — S. 24–36; *Mauß Hanns W.* Die deutsche Außenpolitik am Ende der Ära Kohl. — In: *Jahrbuch für internationale Sicherheitspolitik.* — 1999. — S. 172–174; *Hellmann G.* Deutschland, Europa und Osten // *Internationale Politik.* — 2007. — № 3. — S. 20–28; *Ernst-Otto Czempel.* Die Rolle Deutschlands in der neuen Welt(un)ordnung // *Gewerkschaftliche Monatshefte.* — 1992. — № 10. — S. 613–620.

² *Павлов Н.В.* Внешняя политика ФРГ в постбиполярном мире / Н.В. Павлов; Ин-т мировой экономики и международных отношений. — М.: Наука, 2005. — 410 с.; *Павлов Н.В.* Внешняя политика Берлинской республики: новый «германский» путь? // *Мировая экономика и международные отношения.* — 2005. — № 2. — С. 63–75; *Павлов Н.В.* Германия: QUO VADIS? // *Мировая экономика и международные отношения.* — 2006. — № 3. — С. 31–40; *Погорельская С.В.* Внутриполитические аспекты новой германской внешней политики // *Мировая экономика и международные отношения.* — 2001. — № 7. — С. 91–100; *Шпилев Д.А.* Системная трансформация в интерпретации политического руководства Германии. Нижний Новгород. Изд. НИСОЦ. — 2012. — 131 с.; *Зайцев А.В.* Внешняя политика ФРГ: поиск баланса между европейской интеграцией и национальными интересами // *Вестник МГОУ. Серия «История и политические науки».* — 2012. — № 1. — С. 34–44; *Шелудченко Н.П.* Новая «восточная» политика ФРГ в 1990–2005 гг. // *Вестник МГОУ. Серия «История и политические науки».* — 2013. — № 1. — С. 10–16.

³ *Сербина А.С.* Политика Германии в отношении стран Центральной и Восточной Европы в связи с расширением ЕС (1990–2007 гг.): Автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.03. — Томск, 2011. — 29 с.

⁴ *Кудряченко А.И.* Європейська політика Федеративної Республіки Німеччини (1970–1991 рр.). — К., 1996. — 239с.; *Мартинов А.Ю.* Українсько-німецькі зв'язки у контексті європейської інтеграції: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — К., 1997. — 23 с.; *Мартинов А.Ю.* Об'єднана Німеччина: від «Боннської» до «Берлінської» республіки. — К.: Корпорація, 2006. — 447 с.; *Кондратюк С.В.* Європейська політика об'єднаної Німеччини: Монографія. — К., 2008. — 264 с.; *Кривonos P.A.* Німеччина в структурі європейського співробітництва: Автореф. дис. канд. пол. наук: 23.00.04. — К., 2002. — 22 с.; *Солошенко В.* Українсько-німецькі відносини у 90-х роках ХХ століття.: Автореф. Дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — К., 2005. — 21 с.

⁵ *Горбач Ю.С.* Взаємовідносини Німеччини і країн Вишеградської групи (1991–2004 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — К., 2005. — 22 с.; *Шилова С.О.* Російсько-німецькі відносини у 90-ті роки ХХ століття. Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — Донецьк, 2008. — 25 с.; *Копійка В.В.* Теоретичний та практичний виміри розширення Європейського Союзу: Автореф. дис. канд. пол. наук: 23.00.04. — К., 2004. —

24 с.; *Копійка В.В.* Європейський Союз: досвід розширення і Україна. — К.: Юрид. думка, 2005. — 448 с.; *Віднянський С.В., Мартинов А.Ю.* Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — 395 с.; *Кіш С.Б.* Країни Центральної Європи в системі міжнародних інтеграційних процесів (1991–2007 роки): Автореф. дис. док. іст. наук: 07.00.02. — Ужгород, 2008. — 40 с.

⁶ *Каракуц А.М.* Зовнішня політика Німеччини наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр. / Наукові праці. Історія. Випуск 116. Том 129. — К., 2010. — С. 186.

⁷ *Зайцев А.В.* Внешняя политика ФРГ: поиск баланса между европейской интеграцией и национальными интересами // Вестник МГОУ. Серия «История и политические науки». — 2012. — № 1. — С. 37.

⁸ *Hellmann G.* Deutschland, Europa und Osten // Internationale Politik. — 2007. — № 3. — S. 20.

⁹ *Сербина А.С.* Политика Германии в отношении стран Центральной и Восточной Европы в связи с расширением ЕС (1990–2007 гг.): Автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.03. — Томск, 2011. — С. 24.

¹⁰ *Кондратюк С.В.* Європейська політика об'єднаної Німеччини: Монографія. — К., 2008. — С. 63.

¹¹ *Jerabek M.* Das vereinigte Deutschland und «neue deutsche Aussenpolitik». Diskussion in den 90er Jahren // Studia Germanica et Austriaca 2002. — № 2. — S. 27.

¹² *Mauil Hanns W.* Die deutsche Außenpolitik am Ende der Ära Kohl. — In: Jahrbuch für internationale Sicherheitspolitik. — 1999. — S. 173.

¹³ *Ernst-Otto Czempiel.* Die Rolle Deutschlands in der neuen Welt(un)ordnung // Gewerkschaftliche Monatshefte. — 1992. — № 10. — S. 613–620.

¹⁴ *Кондратюк С.В.* Європейська політика об'єднаної Німеччини: Монографія. — К., 2008. — С. 63.

¹⁵ Weißbuch zur Sicherheit der Bundesrepublik Deutschland. — Bonn: Bundesministerium der Verteidigung, 1994. — S. 42.

¹⁶ Weißbuch zur Sicherheit der Bundesrepublik Deutschland. — Bonn: Bundesministerium der Verteidigung, 1994. — S. 44.

¹⁷ *Павлов Н.В.* Внешняя политика ФРГ в постбиполярном мире / Н.В. Павлов; Ин-т мировой экономики и международных отношений. — М.: Наука, 2005. — С. 187.

¹⁸ *Пелех С.* Політика ФРН щодо подій в Югославії та утворення нових держав на Балканах (1991–1992) // Наукові зошити іст. фак-ту нац. ун-ту ім. І. Франка: Збірник наукових праць. — Львів: 2010. — Вип. 10. — С. 258.

¹⁹ *Никонов Е.Г.* Германская политика по урегулированию региональных конфликтов на постюгославском пространстве 1991–1999 гг.: Автореф. дис. канд. ист. наук: 23.00.01. — Казань, 2007. — С. 17.

²⁰ *Никонов Е.Г.* Германская политика по урегулированию региональных конфликтов на постюгославском пространстве 1991–1999 гг.: Автореф. дис. канд. ист. наук: 23.00.01. — Казань, 2007. — С. 18.

²¹ *Погорельская С.В.* Внутривнутриполитические аспекты новой германской внешней политики // Мировая экономика и международные отношения. — 2001. — № 7. — С. 92.

²² *Шелудченко Н.П.* Новая «восточная» политика ФРГ в 1990–2005 гг. / Вестник МГОУ. Серия «История и политические науки». — 2013. — № 1. — С. 11.

- ²³ Шпилев Д.А. Системная трансформация в интерпретации политического руководства Германии. Нижний Новгород. Изд. НИСОЦ. — 2012. — С. 27–28.
- ²⁴ Германия. Вызовы XXI века. Под ред. В.Б. Белова. — М.: 2009. — С. 202–203.
- ²⁵ Горбач Ю.С. Взаємовідносини Німеччини і країн Вишеградської групи (1991–2004 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — К., 2005. — С. 12.
- ²⁶ Сокол С.М. Місце України в зовнішній політиці Німеччини в Східній Європі на сучасному етапі // Магістеріум. Випуск 28. Історичні студії. — К., 2007. — С. 56.
- ²⁷ Горбач Ю.С. Взаємовідносини Німеччини і країн Вишеградської групи (1991–2004 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — К., 2005. — С. 13.
- ²⁸ Сокол С.М. Місце України в зовнішній політиці Німеччини в Східній Європі на сучасному етапі // Магістеріум. Випуск 28. Історичні студії. — К., 2007. — С. 56.
- ²⁹ Сокол С.М. Місце України в зовнішній політиці Німеччини в Східній Європі на сучасному етапі // Магістеріум. Випуск 28. Історичні студії. — К., 2007. — С. 56–57.
- ³⁰ Фрольцов В.В. Признание ФРГ постсоветских государств: ключевые подходы и интересы // Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації завершення «холодної війни»: 20 років потому. — С. 58.
- ³¹ Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — С. 260.
- ³² Павлов Н.В. Внешняя политика ФРГ в постбиполярном мире / Н.В. Павлов; Ин-т мировой экономики и международных отношений. — М.: Наука, 2005. — С. 192–193.
- ³³ Верховна Рада України. Комітет з питань Європейської інтеграції: «Співробітництво України та Німеччини»: Парламентські слухання 16 листопада 2005 року. — К.: 2006. — С. 74.
- ³⁴ Пономаренко А. Українсько-німецькі зв'язки в новий час: хроніка подій // Діалог. — 2000. — № 1. — С. 24.
- ³⁵ Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. — К.: 2009. — С. 98.
- ³⁶ Фрольцов В.В. Признание ФРГ постсоветских государств: ключевые подходы и интересы // Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації завершення «холодної війни»: 20 років потому. — С. 59.
- ³⁷ Фрольцов В.В. Признание ФРГ постсоветских государств: ключевые подходы и интересы // Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації завершення «холодної війни»: 20 років потому. — С. 60.

В статье рассматривается политика Федеративной Республики Германия в отношении новых независимых государств Центрально-Восточной Европы в 1990-х годах. Проанализированы изменения, которые обусловили модернизацию внешнеполитического курса Германии после ее объединения, выяснено значение этих изменений для государств Центрально-Восточной Европы.

Ключевые слова: Федеративная Республика Германия, Центрально-Восточная Европа, новые независимые государства.

The paper is dedicated to the policy of Germany about the new independent State in the Central-East-Europe. The paper deals with the modernization of the foreign policy of Germany in the relationship with the East-European State.

Key words: Germany, Central-East-Europe, new independent State.

Михайло Тюкалов

«МОСУЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ» У БЛИЗЬКОСХІДНІЙ ДИПЛОМАТІЇ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ТА США в 1920-і роки

Стаття присвячена комплексному дослідженню нафтового фактору, який мав вплив на зовнішню політику Великої Британії та США на Близькому Сході у 1920-ті рр. Предметом вивчення є політичні розбіжності між США та Великою Британією відносно близькосхідної політики. Документально підтверджено, що між державами відбувалася жорстка боротьба за месопотамський нафтовий ринок, хоча між політиками не існувало суттєвої різниці відносно зовнішньополітичного курсу на Близькому Сході з метою захисту інтересів вітчизняних нафтопромисловців у Іраку і Туреччині.

Ключові слова: «мосульське питання», концесія Честера, Лозаннська конференція (1922–1923 рр.), принцип «відкритих дверей і рівних можливостей».

Проблеми розвитку міжнародних відносин на Близькому Сході, починаючи з моменту здобуття Туреччиною незалежності, а також вивчення політики Великої Британії, США відносно країн Близького Сходу дозволяє показати наміри англо-американських урядів щодо перетворення слаборозвинених країн на сфери свого економічного та політичного впливу. На прикладі дій англійської та американської дипломатії в 20-ті роки, особливо в роки «мосульської кризи», в статті зроблена спроба розкрити найбільш поширену версію в англо-американській історіографії про «миротворчу» діяльність Великої Британії, США в країнах Близького та Середнього Сходу під час міжнародних ускладнень. Дана тема дослідження має першочергове політичне та практичне значення, оскільки коріння багатьох сучасних тенденцій і подій на Близькому Сході були закладені ще в міжвоєнний період.

Актуальність теми дослідження визначається зростаючим бажанням суспільства глибше ознайомитися з виникненням сучасних конфліктів на Близькому Сході, які залишаються гострими проблемами сучасних міжнародних відносин (маємо на увазі американсько-іракські війни 2003–2008 рр., а також проблему Чорноморських Проток в політиці країн НАТО, Туреччини, України, Росії).

У трактуванні та оцінюванні мосульської кризи (1923–1926) в історіографії Великої Британії й США немає єдиної точки зору. Англійські й

американські історики тенденційно виправдовують політику як Англії щодо Туреччини, так і США в боротьбі за Мосульську нафту. В історіографії Англії й США з «мосульського питання» можна, на наш погляд, виділити два напрями: консервативний і ліберальний.

Історики «консервативного» напрямку, як правило, торкаються питання про Мосул тільки побіжно, розглядають його з метою виправдання політики правлячих кіл Англії й США у боротьбі за нафтові джерела Месопотамії. При цьому багато з них схильні вважати, що «мосульське питання» — це «питання про життєві інтереси прав курдів» зі сторони «цивілізованих» народів¹. Найбільш повного вираження така інтерпретація дістала в працях Арнольда Тойнбі («Туреччина»), Елізабет Монро («Англійська присутність на Близькому Сході»), Майкла Андерсена («Східне питання»)².

Тойнбі, розглядаючи причини «мосульського конфлікту», наголошував, що питання про нафтові поля в провінції Мосул відіграло несуттєву роль. Метою англійської дипломатії у боротьбі за Мосул було нібито утворення незалежної курдської держави, тому що курди становили основну частину населення Мосульського вілайету³.

У праці Андерсена виправдовується окупація Мосула Англією після підписання Мудроського перемир'я. У всіх «зворушеннях» у Мосулі автор звинувачує турецьких націоналістів, шовіністична політика яких позбавила курдське населення елементарних прав. Андерсен взагалі не згадує про нафту. Згідно з його концепцією, все «мосульське питання» зводиться до питання про захист курдів від турецького націоналізму⁴.

Наступної позиції дотримуються Елізабет Монро і Е. Едмондс⁵. Монро намагається висвітлити позитивні аспекти британської політики, прагнучи продемонструвати свою наукову неупередженість. Уникаючи узагальнень і висновків, вона концентрує увагу виключно на фактичному боці справи. Авторка приділяє багато уваги становищу християнського населення в Мосульському вілайеті й робить висновок щодо причини «мосульського конфлікту»: «Причиною класичного прикордонного конфлікту в Мосулі була негарантованість автономізації християнському народу — айсорам»⁶. Це, на її думку, було наслідком невиконання умов Севрського і Лозаннського договорів з боку Туреччини. Таким чином, Монро пояснює цілі та завдання англійської й американської дипломатії в районі Мосула необхідністю забезпечення Англією і США на Близькому Сході порядку, який держави встановили версальською системою договорів.

Однак, це тонке маскування не може приховати того, що Е. Монро намагається спростувати факти, які свідчать про зацікавленість держав у нафтовому районі Месопотамії, як у важливому стратегічному й полі-

тичному плацдармі на кордоні з кемалістською Туреччиною. На її думку, не можна не визнати того, що британська політика відносно Іраку відповідала інтересам останнього і встановлення мандату на Ірак було необхідним не для контролю нафтових полів Месопотамії, а для захисту імперських комунікацій⁷.

Основна спрямованість публікацій цієї групи істориків — відвести від Англії звинувачення в розпалюванні «мосульського конфлікту», тому вони і замовчували 64-ту статтю Севрського договору, в якій зазначалось, що з боку союзних держав не буде заперечень проти добровільного приєднання курдів, які живуть у тій частині Курдистану, котра входить до Мосульського вілайета. Саме ця стаття показує, що Англія сподівалася в період «мосульської кризи» використати курдський рух у межах самої Туреччини і примусити турецький уряд під його тиском відмовитися від Мосульського вілайета. З цією метою на Лозаннській конференції англійці спонукали айсорів і курдів висунути від свого імені проект курдо-айсорської автономної держави. І протягом кількох років, до остаточного розв'язання «мосульського питання», англійський кабінет робив спроби щодо перетворення Мосульського району на курдський П'ємонт.

Таким чином, історики консервативного спрямування відокремлюють «дипломатичну історію», історію міжнародних відносин від внутрішньої політики держав і свідомо намагаються вилучити будь-які сліди нафти з «мосульської проблеми». Це свідчить про їхнє прагнення приховати, що основним чинником у зовнішньополітичному курсі урядів Англії та США було бажання нафтових монополій здобути нові джерела сировини. Зрештою, складається враження (після ознайомлення з публікаціями), що нафтові джерела Месопотамії, зокрема Мосульський вілайет, жодним чином не цікавили уряди Англії й США. Але невідповідність викладеної концепції, пов'язаної, як зазначалося вище, з «курдською проблемою», реальним фактам боротьби за Мосул зумовила суперечності в коментарях деяких істориків щодо джерел конфлікту між Англією і Туреччиною.

Так, англійські історики, зокрема Вільям Кеннет, Е. Едмондс, розглядаючи історію боротьби за Мосул як звичайний прикордонний конфлікт між Іраком і Туреччиною, все ж згадують про нафту, але відкидають думку про те, що вона мала вирішальне значення на всіх етапах дипломатичної боротьби⁸.

У консервативній історіографії не висвітлюється англо-американська боротьба за нафту. Чому? Звісно ж, з метою заперечити або хоча б похитнути положення про наявність у той період глибоких і гострих суперечностей між Америкою і Європою. Так, англійські історики намагаються приховати від читача прагнення Англії схилити якомога більше країн, зокрема й США, далеко не безсторонніх спостерігачів на Лозан-

нській конференції, до вирішення «мосульського питання» на свою користь, щоб отримати можливість продиктувати свої умови союзникам.

За розрахунком лорда Керзона, США повинні були тією чи іншою мірою захищати їхні з Англією спільні інтереси проти Росії й Туреччини. Навмисне ігнорування «нафтового питання» у стосунках США і Англії з Туреччиною дає можливість історикам розглядати мосульську кризу як звичайну територіальну суперечку між сусідніми державами. Вони не бажають визнавати того факту, що англо-американська боротьба за нафту в районі Близького і Середнього Сходу після Першої світової війни була однією з головних причин конфлікту у відносинах між Англією і Туреччиною.

Американські історики здебільшого обмежуються розробленням дипломатичної історії, розвиваючи ідеї про те, що у сфері зовнішньої політики на Близькому Сході США ніби керувалися прагненням захистити інтереси Туреччини від загрози безконтрольного використання її природних багатств. Так, Генрі Говард у книзі «Розподіл Туреччини» відводить небагато місця політиці «відкритих дверей», намагаючись довести, що вона ґрунтувалася на засадах рівних комерційних можливостей США з європейськими державами. Він стверджує, що США не могли залишити без уваги конфлікт між Англією і Туреччиною, оскільки діяльність американського уряду в період Лозаннської конференції, на відміну від англійського і французького, передбачала мирним шляхом, на основі рівних політичних можливостей, допомогти турецькому уряду відновити економічний потенціал Мосульського вілайета⁹.

Свідомо витравлюючи всі сліди нафти із мосульської проблеми, історики консервативного напрямку приховують, що визначаючим фактором в зовнішньополітичному курсі урядів Англії та США були вимоги нафтових монополій отримати нові джерела сировини. Історики консервативного напрямку пов'язують причини конфлікту між Туреччиною та Англією із задачами боротьби Великої Британії та США проти придуманої експансії СРСР на Близькому Сході.

Неспроможність тверджень істориків консервативного напрямку стає особливо очевидною, якщо співвіднести їх із дослідженнями прихильників ліберального. Для праць ліберальних істориків з проблем, які є предметом цього дослідження, більш характерна спроба відійти від офіційних догм, притаманних консервативним історикам. Представники цього напрямку Джеймс Гордон, Нік Ніколсон, Генрі Армстронг, А. Льюїс, Ф. Делазі розглядають «мосульське питання», історію його виникнення як одну з найбільш заплутаних проблем близькосхідної дипломатії європейських держав і США. На основі значної джерельної бази, наприклад, американський історик Дж. Гордон і англійський історик Н. Ніколсон намагаються дати аналіз подій і фактів¹⁰.

Характеризуючи район Мосула як важливий стратегічний і економічний регіон, вони визнають, що на першому плані у конфлікті було питання про нафту. Н. Ніколсон, автор книги про діяльність Керзона, на основі особистих записів міністра іноземних справ, його офіційного біографа, стверджував, що, незважаючи на опозиційні настрої в правлячих колах Англії з приводу післявоєнної політики в Месопотамії, Керзон будь-якою ціною намагався зберегти нафту Мосулу для Іраку¹¹. Англійський історик Льюїс, розглядаючи в підручнику з історії Туреччини «мосульське питання», визнавав, що «мосульські» нафтові поля були предметом постійних дискусій серед дипломатів — учасників Лозаннської конференції¹². При цьому автор наводив цікаві документальні матеріали, які свідчать про те, що хоча «мосульське питання» і не стояло офіційно на порядку денному конференції, але рішення щодо нього приймалися і з цікавістю обговорювались.

Найбільш цікавим моментом у працях істориків Англії і США є висвітлення «курдської проблеми», котра була пов'язана з вирішенням «мосульського питання».

Англіїці використовували для боротьби проти турків у «мосульському питанні» різні групи населення Іраку. Велика Британія мала на меті відволікти курдів від участі в національно-визвольній боротьбі народів Туреччини проти іноземного втручання та їхніми руками послабити цей рух. Тому західні держави дали Англії згоду на внесення до Севрського договору статті про самовизначення курдів, але, звичайно, не в інтересах курдського народу, а для здійснення своїх планів на Близькому Сході. Звісно, англо-американська історіографія заперечує ці факти. Консервативні історики возвеличують так звану «цивілізаційну місію» Англії й США відносно народів Близького Сходу, підтверджуючи заяви, що робилися свого часу членами англійського парламенту і керівниками кабінету Болдуїна, які намагалися переконати більшість членів Палати Общин, що суперечка стосовно північного кордону Іраку зовсім не пов'язана з нафтою, а вся справа в «дотриманні інтересів національних меншин», яких нібито потрібно визволити з турецького деспотизму.

Американський історик Антоніус у праці «Пробудження арабів» простежує історію арабського національного руху з часів турецького завоювання. Захищаючи інтереси свого уряду, він стверджує, що «присутність» Англії і США в Туреччині та Іраку була необхідна для останніх. Виконуючи «цивілізаційну місію» в період «мосульської суперечки», Англія й США ніби зробили внесок у створення вільного королівства Ірак. Зупиняючись на «курдському питанні», він пояснював необхідність існування мандатної системи в Іраку і прагнення англійців та американців контролювати нафтові джерела Месопотамії не інакше, як завданням

британської дипломатії перетворити Мосульський вілайет на арабську провінцію. Таке ефективне англо-іракське співробітництво, на його думку, одразу розв'язало б «курдське питання»¹³. Американський історик детально аналізує дипломатичні документи англійського та американського урядів, які свідчать про те, що всі роздуми англійських та американських авторів про права національних меншин, — типовий приклад намагання оминати основне питання. Права християнських меншин, курдів, усе це було для промислових королів, що вирішували долі світу, не більше як «фасон-де парле». Вся справа була в мосульській нафті. Так оцінюють політику держав у «курдському питанні» й деякі історики ліберального спрямування. Так, англійський дослідник Льюїс викриває «миротворчу» діяльність свого уряду, наголошуючи, що жодна з союзницьких держав не збиралася серйозно обговорювати незалежність Курдистану¹⁴.

Критичне осмислення основних концепцій англо-американської історіографії дає можливість об'єктивно і тверезо оцінювати політику США і Великої Британії на Близькому Сході у період становлення Версальської моделі міжнародних відносин.

Мудроське перемир'я, підписане представниками султанського керівництва 30 жовтня 1918 року, означало кінець існування Османської імперії. Головну роль в міжнародних відносинах на Близькому Сході відіграла Англія, яка мала тут найбільшу кількість військових сил. План Англії полягав в тому, щоб розчленувати Туреччину, передати найважливіші її частини Греції, дашнакській Вірменії, проектному «незалежному» Курдистану, а зону Проток і Стамбул (Константинополь) поставити під міжнародний, в дійсності англійський, контроль. Існував також план встановлення контролю США над Стамбулом і Протоками, Анатолією, Вірменією. Протиріччя між державами в питанні переділу «османського спадку» (як і в інших питаннях післявоєнного переділу світу) були глибокими та непримиримими. Але правлячі кола Великої Британії, США об'єднувало прагнення до використання території Туреччини як плацдарму для нападу на Радянську Росію. Через декілька днів після підписання Мудроського перемир'я держави Антанти ввели свої військові частини в Дарданелли та Босфор, потім почали окупацію Анатолії.

«Мосульське питання», тобто довготривала суперечка між Англією та Туреччиною щодо територіальної приналежності Мосула виникла ще до Першої світової війни. Вона була організована та контрольована англійською дипломатією. Перська та месопотамська нафта була предметом виключної уваги Англії. До Першої світової війни Мосульський район, разом з районами Кіркук, Ербіль і Сулейманії, входив до складу

Мосульського вілайету Османської імперії. Мосульський басейн не був ізольованим і складав частину месопотамсько-перського нафтового району, який включав в себе Мосульський та Багдадський вілайети. Нафта цього району була високої якості, без домішок, знаходилася у вигідному для добування становищі, що робило Мосульський район об'єктом державних протиріч¹⁵. Слід наголосити, що до війни головними суперниками у боротьбі за месопотамську нафту і природні багатства Османської імперії, зокрема Іраку, були англійці й німці. Після приходу до влади младотурок (1908 р.) переговори щодо видачі концесії на розроблення нафтових ресурсів відновилися, але не з англійцями, а з американцями.

На початку Першої світової війни всі нафтові родовища Мосульського вілайету експлуатувалися турками і були власністю турецького керівництва.

Після Першої світової війни Англія захопила Мосул і прагнула закріпити свій військовий успіх дипломатичною домовленістю. В грудні 1918 року під час переговорів по близькосхідним питанням англійський прем'єр-міністр Л. Ллойд-Джордж наполегливо переконував французького прем'єра та голову Верховної Ради держав Антанти Ж. Клемансо поступитися Мосулом Великій Британії. Угода з французами була закріплена на конференції в Сан-Ремо в квітні 1920 року. Франція під натиском Англії підписала знамениту нафтову конвенцію, яка встановлювала англійський контроль над скарбами Мосула, Французької Африки, Малої Азії і Середньої Європи¹⁶. За Севрським договором (серпень 1920 р.) Мосульський район був включений до складу фактичної колонії Англії — держави Ірак. Із захопленням Мосула англійські правлячі кола отримали не тільки нафту, а й забезпечили собі вигідне стратегічне положення з точки зору захисту своєї колоніальної імперії і намагались «нейтралізувати» дії США в цьому регіоні.

Конференція в Сан-Ремо викликала незадоволення в США. Американське керівництво почало діяти до Лозаннської конференції і цим ускладнило хід переговорів між Англією і Туреччиною з питання про територіальну приналежність Мосульського вілайету. 10 березня 1920 року Сенат США прийняв резолюцію, в якій просив президента проінформувати його відносно тих обмежень, які накладались прямо чи побічно «зі сторони Франції, Великої Британії, Японії чи будь-якої іноземної держави, чи їхніх колоній, на громадян США в питанні видобудку нафти»¹⁷.

12 травня 1920 року посол США в Лондоні Девіс направив міністру закордонних справ Великої Британії лорду Керзону ноту, в якій вимагав забезпечити американським громадянам відкритий доступ в окупації

арабського вілайету Османської імперії. В ноті американці звинувачували англійський уряд в тому, що його діяльність створювала враження, що «принаймні деяка частина прибутків припадала британському нафтовому капіталу»¹⁸. Вони вказували на можливість участі США в переговорах відносно нафтових концесій. 28 червня 1920 року, не отримавши ще відповіді на цю ноту, Девіс передав англійському уряду новий протест у зв'язку з опублікуванням в Сан-Ремо тексту англо-французької домовленості щодо нафти. Американці висловили незадоволення тим, що англо-французька домовленість порушила принципи Паризької «мирної» конференції. Далі США звинувачували Англію в бажанні привласнити месопотамську нафту.

Таким чином, прихована боротьба за володіння близькосхідною нафтою, яка відбувалася між англійськими та американськими монополіями ще до війни, спалахнула з новою силою після її закінчення. Це була боротьба двох могутніх держав за переважаюче право пограбування природних багатств Туреччини і її колишніх провінцій. Зіткнення інтересів Англії та США врешті-решт багато в чому вплинуло і на вирішення спірного «мосульського питання» між Туреччиною та Іраком, який знаходився під британським контролем. Англо-американська війна продовжувалась недовго. Уряд Великобританії змушений був іти на поступки США, оскільки Англія була боржником США¹⁹. 17 листопада 1921 року держдепартамент США направив англійському уряду ноту. В ній викладалися принципи, на основі яких повинно було здійснюватися співробітництво британських та американських нафтових монополій в експлуатації нафтових джерел Месопотамії²⁰.

«Англо-американський блок» виник на основі тимчасових спільних інтересів обох країн, але корінні протиріччя не були вирішені. Внаслідок чого вони яскраво проявилися в «нафтовому питанні» на Лозаннській конференції. 27 жовтня 1922 року американський держсекретар Юз направив послу США у Франції Геріку меморандум, в якому викладав позицію і цілі США на Лозаннській конференції (листопад 1922 р. — липень 1923 р.). Із цього документу видно, що США прагнули активно брати участь в нафтовій компанії в Мосулі, укласти сепаратний договір з Туреччиною, щоб «дотримуватися на Близькому Сході політики «відкритих дверей» і «рівних можливостей»²¹.

Становище, яке склалося в цілому до конференції в Лозанні, створювало сприятливі умови для лорда Керзона, щоб вирішити питання на користь Великої Британії²².

В офіційних документах конференції держави прагнули приховати свої справжні інтереси щодо Мосула. Різноманітні аргументи — стратегічні, економічні, етнічні висувалися і турками, і англійцями в меморандумах,

якими сторони захищали свої вимоги на Мосульську територію, різноманітні аргументи, крім «нафтового». Наполегливо досягаючи своїх цілей, лорд Керзон 28 грудня 1922 року надіслав турецькій делегації другий меморандум. Відповівши категоричною відмовою на вимогу турок про повернення їм Мосула, Керзон в той же час заявив про свою згоду доручити експертам знову обговорити і встановити демаркаційну лінію північного кордону Іраку. Турки відповіли другим меморандумом, заявивши про незгоду передати питання на вирішення експертів.

На перший погляд можна було подумати, що перед нами безвихідне гостре питання. Однак у додатковому листі Керзона до його меморандуму про Мосул і в додатковому листі Ісмет-паші до другого турецького меморандуму присутні обережні вказівки на передачу питання на розгляд експертів. Як і в питанні щодо Проток Рада експертів була прикриттям для сепаратних переговорів з турками без делегації Радянських республік, так і у вирішенні «мосульського питання» Рада експертів змогла прикрити угоду між Англією та Туреччиною.

Турецький уряд 22 січня 1923 року затвердив проект договорів з «Оттоман американ девелопмент К»²³. Найсуттєвіше в концесії К. Честера було те, що вона давала США право експлуатації багатств Мосула. Таким чином, концесія завдала серйозної шкоди інтересам Англії. 29 січня 1923 року відбулося засідання британського кабінету, на якому обговорювалося питання англійського боргу США, про окупацію Рура і про Мосул. Обговорення питання про Мосул проводилося у зв'язку зі звітом англійського комісара в Месопотамії та Персії Кокса, який прибув до Лондона. На засіданні було вирішено прийняти пропозицію США про експлуатацію мосульської нафти на основі принципу «відкритих дверей». У відповідь на це американська місія в Лозанні відправила лист лорду Керзону, в якому офіційно підтверджувала свою підтримку щодо «мосульського питання». Дана заява базувалася на листі держсекретаря США Юза американської місії в Лозанні (від 30 січня 1923 року). В ньому говорилося: «Нафтові компанії США нададуть потрібну підтримку Англії тільки у випадку дотримання принципу «відкритих дверей» по відношенню до Туреччини»²⁴.

Тим самим під час вимушеної перерви роботи конференції турецька дипломатія тверезо оцінила розташування сил серед держав на Близькому Сході, зробила спробу перенести «мосульське питання» в площину майбутніх двохсторонніх переговорів, домогтися від Англії хоча б часткової поступки на експлуатацію месопотамської нафти.

До подання проекту мирного договору Туреччині питання про Мосул залишалося невирішеним, але вже були деякі ознаки домовленості між Великою Британією, США та Туреччиною. США розуміли, що займаючи

«нейтральну» позицію в «мосульському питанні», вони зможуть досягти більшої долі участі в «Теркіш Петролеум К».

Таким чином, питання про територіальну приналежність Мосула на Лозаннській конференції не було вирішено. В статті третій Лозаннського мирного договору говорилось, що «кордон між Туреччиною та Іраком буде визначений між Туреччиною та Великою Британією в дев'ятимісячний термін. За відсутності згоди між двома урядами в даний термін, суперечка буде винесена до Ради Ліги Націй»²⁵. Турецький уряд, зацікавлений не менше США, Великої Британії та інших держав у мосульській нафті, вважав за можливе на концесійних умовах підкорити капітал нафтових монополій Англії, США та інших членів «Теркіш Петролеум Компані» турецьким законам і таким чином домогтися рівної долі участі в розробці і видобудку нафти Мосульського вілайету²⁶. Туреччина, в силу своєї економічної залежності від іноземного капіталу, в основному англійського, не пішла на Лозаннській конференції на загострення відносин щодо «мосульського питання».

Рада Ліги Націй на своєму засіданні 16 грудня 1925 року винесла рішення, за яким встановлювався остаточний кордон між Туреччиною та Іраком в основному по «брюссельській лінії». Англії був наданий шестимісячний термін для заяви про свою згоду продовжити мандат на Ірак на 25 років. Одночасно їй пропонувалось укласти з Туреччиною домовленість про економічні відносини і статус Мосула.

Таким чином, аналіз міжнародного становища, яке склалося в період загострення англо-турецького конфлікту із-за Мосула, дозволяє прийти до наступного висновку. «Мосульська криза» була однією із перших серйозних міжнародних криз, які виникли на Близькому Сході після закінчення Першої світової війни. В цю кризу були втягнуті народи окупованого Англією Іраку — араби, курди та ассірійці. Питання про майбутню долю багатой Мосульської області сильно турбувало уряди США, Франції, Німеччини, Італії та особливо Великої Британії. За своїм географічним положенням Мосул торкався також інтересів безпеки СРСР та Іраку.

Отже, головну роль у виникненні мосульської кризи грала нафта, на яку був багатий Мосульський вілайет. Якщо брати до уваги, що цьому конфлікту було приділено значну увагу на Лозаннській конференції, що «мосульське питання» протягом ряду років розглядалося на сесіях Ліги Націй, а також було причиною декількох засідань Гаагського Міжнародного суду, стає зрозумілим, яке суттєве місце воно займало в англо-американських відносинах, і яку роль воно відіграло в історії Близького Сходу загалом.

- ¹ *Toynbee A.* Turkey. — London, 1926. — P. 280.
- ² *Toynbee A.* The Conduct of British Empire: Foreign Relations Since the Peace Settlement. — London, 1928; *Monro E.* Britain's Moment in the Middle East (1914–1956). — Baltimore, 1963; *Anderson M.* The Eastern Question 1774–1923. — London, 1926.
- ³ *Toynbee A.* Turkey. — London, 1926. — P. 280.
- ⁴ *Anderson M.* The Eastern Question 1774–1923. — London, 1926. — P. 315.
- ⁵ *Monro E.* Britain's Moment in the Middle East. — Op. cit.; *Edmonds E.* Kurds, Turks and Arabs. — London, 1957.
- ⁶ *Monro E.* Op. cit. — P. 78.
- ⁷ *Monro E.* Op. cit. — P. 78.
- ⁸ *Kenneth, William.* The Significance of Mosul // The 19-th Century and After. — 1929. — March; *Edmonds E.G.* Kurds, Turks and Arabs. Op. cit.
- ⁹ *Howard H.* The Partition of Turkey. A Diplomatic History 1913–1923. — New-York, 1966. — P. 297.
- ¹⁰ *Gordon J.* American Relations with Turkey (1830–1930). An Economic Interpretation. — Philadelphia, 1932; *Nicolson N.* Curson: The Last Phase. A Study of Post-War Diplomacy. — London, 1937; *Delaisi F.* Oil: Its Influence on Politics. London, 1922; *Lewis I.* Turkey. — London, 1965; *Armstrong H.* Grey Wolf. Mustafa Kemal. — New-York, 1961.
- ¹¹ *Nicolson N.* Curson: The Last Phase. A Study of Post-War Diplomacy. — London, 1937. — P. 332.
- ¹² *Lewis I.* Turkey. — P. 114–115.
- ¹³ *Antonius G.* The Arab Awakening (The Story of Arab National Movement). — London, 1928. — P. 365.
- ¹⁴ *Lewis I.* Turkey. — P. 115.
- ¹⁵ Вассан Гирей Джамбагула. Мосульская нефть // Торговый бюллетень Торгпредства СССР в Турции. — 1925. — № 1. — С. 66.
- ¹⁶ *Шпилькова В.И.* «Турецкий вопрос» на Парижской мирной конференции 1919 г. // Учёные записки МГПИ. — Т. 109. — Вып. 6. — М., 1957. — С. 222; *Helmrech P.C.* From Paris to Servres. — Chicago, 1974. — P. 291–301; 304–306.
- ¹⁷ *Foster H.A.* The Making of the Modern Iraq. — Norman, 1935. — P. 133.
- ¹⁸ *Foster H.A.* Op. cit. — P. 134.
- ¹⁹ Международное обозрение // Международная жизнь. — 1923. — № 1. — С. 99.
- ²⁰ United States. Department of States. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. — Washington, 1923. — Vol. II. — Washington, 1938. — P. 89.
- ²¹ Papers Relating..., 1923. — Vol. II. — P. 889–890.
- ²² *Mohr Anton.* The Oil War. — London, 1926. — P. 163.
- ²³ Международная летопись. — 1924. — № 1. — С. 118.
- ²⁴ Papers Relating... Op. cit., 1923. — Vol. II. — P. 241–242.
- ²⁵ La Question de Mossoul. Correspondence entre Ismet Pasha et Lord Curson / Document Diplomatiques. Conference de Lausanne. — Vol. I. — Paris, 1923. — P. 279–288; Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне. — М.: Литиздат НКВД, 1927. — С. 145.
- ²⁶ Мосульская нефть // Торговый бюллетень Торгпредства СССР в Турцию. — 1926. — № 3. — С. 23.

Статья посвящена комплексному исследованию влияния нефтяного фактора на внешнюю политику Великобритании и США на Ближнем Востоке в 1920-е гг. Предметом изучения являются политические разногласия относительно ближневосточной политики правящих кругов США и Великобритании. Документально подтверждено, что между США и Великобританией шла жёсткая борьба за Месопотамский нефтяной рынок, но между политиками США и Великобритании не было существенной разницы в выработке внешнеполитического курса на Ближнем Востоке с целью защиты интересов отечественных нефтепромышленников в Ираке и Турции.

Ключевые слова: «мосульский вопрос», концессия Честера, Лозаннская конференция, принцип «открытых дверей и равных возможностей».

The article is devoted to the complex research of influence of the oil factor on the foreign policy of Great Britain and the U.S.A. in the Middle East in 1920-s. Political contradictions in the Middle East policy are examined. The special attention is paid to the process of forming new content struggle for oil market in Iraq and Turkey between the U.S.A. and Great Britain. It is proved that there wasn't difference between conceptions of American government and British politics. They formed foreign policy course in order to preserve interests of native oil industry business and to supply imperial interests.

Key words: «Mosul question», Chester's concession, Conference of Lausanne, principle of «opened doors and equal possibilities».

Любов Павлишин

ДОСВІД ІНТЕГРАЦІЇ ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ (1993–2004 рр.)

Дана стаття висвітлює особливості приєднання Чеської Республіки до Європейського Союзу. Проведено аналіз внутрішньополітичних процесів у країні, що мали безпосередній вплив на євроінтеграційний курс Чеської Республіки. Детально опрацьовано документи та діяльність інститутів ЄС в напрямку східного розширення співтовариства.

Ключові слова: Чеська Республіка, зовнішня політика, Європейський Союз, інтеграція.

Сучасна міжнародна політика відбувається шляхом взаємодії ряду чинників — суверенних держав, об'єднань держав з різним ступенем інтеграції в міжнародних організаціях та інституціях. Міжнародні відносини перебувають у постійному розвитку, де поряд одне з одним існують елементи порядку та інтеграції з елементами хаосу та фрагментації. Ролі, позиції та вплив окремих чинників зовнішньої політики постійно змінюються і перебувають в дуже коротких часових рамках. Досліджуючи закордонну політику Чеської Республіки можна зазначити, що вона орієнтується та ті чинники та сили, які підтримують мир, стабільність, порядок, передбачуваність, далекоглядність та постійність. Після закінчення холодної війни значно зросла роль міжнародних організацій. Це є наслідком інтенсифікації глобалізаційних процесів, лібералізації світової економіки, зростання взаємозалежності держав та швидкого розвитку науки і техніки. Для Чеської Республіки багатостороння співпраця та членство в міжнародних організаціях та співтовариствах, зокрема в Європейському Союзі, являється інструментом для вирівнювання відносної силової та економічної асиметрії у відносинах з великими державами.

Дослідження міжнародних відносин та інтеграційних процесів в Європі, зокрема в Центральноевропейському регіоні, привертає до себе увагу багатьох дослідників. Серед українських науковців проблематику трансформаційних процесів у посткомуністичних країнах Європи вивчають Віднянський С.В., Мартинов А.Ю., Кіш Є.Б., Приходько В.О. та інші. Проте автор статті ставить перед собою завдання не повертатись до загального аналізу трансформаційних процесів в Центральній Європі, а детально вивчити зовнішньополітичний курс Чеської Республіки на інтеграцію до Європейського Союзу. Дана постановка завдання

вимагає опрацювання в основному першоджерел, до яких належать документи чеської влади та офіційні документи ЄС. Автором опрацьовано також низку видань дослідницьких інститутів, праць чеських та німецьких науковців.

Питаннями зовнішньої політики Чеської Республіки та особливо її євроінтеграційним напрямом займаються такі провідні чеські науковці як Отто Пік, Владімір Гандл, Гінек Файмон, Александр Орт та Зденек Весели. В їх працях показано довготривалий процес залучення Чеської Республіки до демократичних західних інститутів, підготовку країни та виконання нею умов для набуття повноправного членства в ЄС.

Вивчення робіт українських та зарубіжних науковців продемонструвало недостатність розробки цієї теми вітчизняною історіографією і підтвердило важливість проведення об'єктивного, наукового осмислення причин євроінтеграційного напрямку в зовнішньополітичній стратегії Чеської Республіки.

Зміни, які відбувалися в Чехословаччині після подій в листопаді 1989 року, принесли з собою, крім змін політичних та суспільних, необхідність створити цілком нову концепцію закордонної політики та зовнішньополітичну орієнтацію. Закордонну політику Чехословаччини протягом трьох років її федерального існування формували та реалізували передусім міністр закордонних справ Їржі Дінстбір та президент Вацлав Гавел з допомогою свого радника Олександра Вондри. На переломі 1989 та 1990 років загально визнаним у чеському суспільстві стало гасло «Назад до Європи», яке яскраво визначало цілі майбутнього чехословацького зовнішньополітичного напрямку. Вже в 1989 р. голова уряду ЧССР М. Чалфа надіслав голові Комісії ЄС Ж. Делору ноту, в якій виразив інтерес ЧССР до членства в ЄС.

Інструментом, який мав забезпечити здійснення інтеграції країн колишнього східного блоку до Європейських Співтовариств стала так звана Європейська угода або Угода про асоціацію. Чехословаччина розпочала переговори з ЄС щодо укладення такої угоди ще 20 грудня 1990 р. Наприкінці наступного року була підписана Європейська угода про асоціацію ЧСФР, Угорщини та Польщі до Європейських Співтовариств.

У період трансформації Чехословаччині необхідно було будувати відносини з ЄС вже на цілком нових засадах. Так новою основою відносин між ЄС та Чехословаччиною стала Угода між Чеською та Словацькою Федеративною Республікою, Європейським економічним співтовариством та Європейським товариством з атомної енергії, часто означувана як кооперативна угода, яка була підписана 7 травня 1990 року в Брюсселі. 1 січня 1991 року ЄС зробив на прохання ЧСФР односторонній крок, який виходив за рамки угоди та вносив певною мірою

асиметрію на користь ЧСФР тим, що ЧСФР отримала вигоди, які впливали з її Загальної системи митних преференцій. Таким чином чехословацькій дипломатії вдалося хоча б частково полегшити шлях чехословацького експорту, який потерпав від значних економічних проблем пов'язаних з розпадом РЕВ, яка скінчила свою діяльність у вересні 1991 року та впливаючим з цього занепадом великих східно-європейських ринків збуту.

Переговори між ЧСФР та ЄС в другій половині 1992 р. були зосереджені передусім на наслідках розпаду ЧСФР та на утворенні Чеської Республіки і Словацької Республіки. Протягом періоду розпаду Федерації ЄС призупинила ратифікаційний процес Європейської угоди. Проте все ж представникам влади вдалося в жовтні 1992 р. домовитися про продовження чинності Тимчасової угоди, яка мала закінчуватися вже 31 грудня 1992. Однак стало зрозуміло, що ЄС не збирається визнати автоматичний перехід Угоди про асоціацію з ЧСФР на угоду з ЧР та СР¹.

На більшості переговорів з представниками ЄС Чеську Республіку презентували прем'єр-міністр Вацлав Клаус або міністр закордонних справ Й. Зеленець. Вони намагалися вивести в світ Чеську Республіку та її дипломатію перед розпадом ЧСФР та підготувати тим самим поле для закордонної політики вже суверенної ЧР. Дипломатична діяльність попередньої федеральної влади була протягом короткого існування ЧСФР дійсно особливою та створила хороші передумови для розвитку відносин з головними європейськими та євроатлантичними інститутами². Це стало фактично основним фактором, який уможливив чеському уряду прем'єра Вацлава Клауса та чеській дипломатії, веденій Йозефом Зеленьцом, успішно продовжувати формування відносин з Європейськими спільнотами, НАТО та США.

Наприкінці 1992 р. все ж стало очевидним, що вступ до ЄС не буде таким швидким та простим, як на це розраховували країни ЦСЄ. З однієї сторони представники ЄС оцінювали та підтримували країни ЦСЄ у їх намаганні приєднатися до інтеграційного процесу, який супроводжувався реалізацією обтяжливих та складних реформ. Та, з іншого боку, країни ЦСЄ так і не домоглися отримання чіткої офіційної підтримки для повноправного приєднання та конкретного терміну щодо початку цього процесу. Через те, власне, уряди цих країн зосередилися на лібералізації ринку та розвитку економічних відносин між країнами-членами Вишеградського об'єднання, результатом чого і було підписання Угоди про зону вільної торгівлі країн Центральної Європи 22 грудня 1992 р. Центральноевропейська співпраця не мала в жодному випадку замінити інтеграцію до західноєвропейських економічних структур, а мала навпаки полегшити цей процес та переконати країни Західної Європи про готовність Центральної Європи до інтеграції³.

Закордонна політика в 1993 році опинилася перед цілим рядом нелегких завдань, які були основою для подальшого розвитку суверенної Чеської Республіки в рамках Європи. З питанням виникнення самостійної держави також логічно виникла потреба визначення своєї позиції на міжнародній арені та необхідність декларувати свої стратегічні державні пріоритети і напрями розвитку. З цього приводу уряд ЧР розробив та представив стратегічний документ, який визначав та формулював подальший напрямок розвитку держави та цілі її закордонної політики — Концепцію закордонних справ Чеської Республіки⁴. 21 квітня 1993 р. міністр закордонних справ представив перед Парламентом ЧР пропозицію цієї концепції, яка чітко визначала стратегічні завдання держави на майбутні роки. Міністр у своєму виступі наголосив, що принципові розбіжності між партіями в поглядах на закордонну політику чи бурхливі дискусії послаблюють позицію країни у світі, тому метою уряду є формування чеської закордонно-політичної доктрини на основі консенсусу. Особлива увага в Концепції приділялась процесу поступового приєднання та майбутньому членству Чеської Республіки в головних світових економічних, політичних та оборонних об'єднаннях, зокрема в НАТО та ЄС. В документі зазначалось: «довготривалою метою і важливим пріоритетом є членство Чеської Республіки в Європейському співтоваристві. Головним завданням Чеської Республіки є всесторонньо підготувати передумови для того, щоб вона могла легко і швидко стати повноправним членом ЄС. Першочерговими завданнями для країни будуть: гармонізація законодавства із законами і нормами ЄС; поступове створення зони вільної торгівлі; правильний політичний діалог і співпраця в області закордонної та оборонної політики й у вирішенні конкретних проблем європейської компетенції»⁵. Також міністр запевнив, що економічні проблеми, які супроводжують процес інтеграції, є лише його епізодами і що зусилля щодо пристосувань економіки мусять бути покладені по обидві сторони колишньої залізної завіси.

1993 рік в чеській закордонній політиці був наповнений, передусім, активними діями спрямованими на приєднання Чеської Республіки до угод та міжнародно-правових актів зниклої ЧСФР. У відношенні до ЄС йшлося передусім про запевнення, що ЧР і надалі залишає своєю стратегічною метою прагнення до повного членства в організації. Наступним важливим завданням Чеської Республіки було відновити переговорний процес щодо укладення Європейської угоди про асоціацію.

Для реалізації поставлених цілей зовнішньополітичної концепції чеські політики ще на початку 1993 р. відкрито задекларували основи самостійної чеської закордонної політики. 18 січня 1993 р. прем'єр В. Клаус надіслав голові Комісії Ж. Делору листа, в якому визначив інтеграцію

Чеської Республіки до ЄС як один з основних пріоритетів чеської закордонної політики⁶. Його позицію пізніше підтвердив Президент ЧР В. Гавел, який у своїй промові в Парламенті ЧР 23 лютого проголосив, що країна однозначно прагне до вступу в НАТО та ЄС. Він також наголосив: «важливою на сьогодні є співпраця Центральної та Східної Європи, яка не означає віддалення від Заходу, а навпаки наближення до нього»⁷. Вже з самого початку формування пріоритетів та завдань зовнішньої політики ЧР між Президентом та урядом, зокрема з прем'єром Вацлавом Клаусом, вимальовувалась роздільність поглядів, що звичайно не сприяло доброму іміджеві закордонної політики в очах закордонних партнерів.

Важливим викликом для Чеської Республіки була фундаментальна зміна відношення ЄС до можливості розширення за рахунок країн ЦСЄ, яка була представлена на саміті в Копенгагені в червні 1993 р. Важливим буде підкреслити, що 1993 рік був важливим рубежем не тільки для чеської сторони, але й для розвитку Європейських Співтовариств, які трансформувалися в Європейський Союз.

В квітні 1993 року проходила інтенсивна підготовка до саміту в Копенгагені. Європейська Комісія була переконана, що необхідно виробити чітку стратегію для країн ЦСЄ і з огляду на це розробила документ під назвою «У напрямі до ближчої співпраці з країнами ЦСЄ». Він складався з чотирьох частин: 1. У напрямі до європейського політичного простору, 2. Полегшення вступу у єдиний ринок, 3. Надання більш ефективної допомоги, 4. Підтримка економічної інтеграції⁸.

За декілька днів до саміту Вацлав Клаус презентував свою позицію та очікування від його результатів. На його думку, саміт мав стати: «сигналом надзвичайно важливим і для нас дуже потрібним, який означатиме завершення періоду півстолітнього європейського роз'єднання, продовження якого не може бути в інтересах жодного з нас. Особливо це не може бути в інтересі країни, яка історично знаходиться рівно посередині дороги між Маастрихтом та Сараєвом, і яка хоче бути активним учасником європейського простору, так як вона має що йому сказати»⁹.

Саміт проходив 21-22 липня в Копенгагені і став історичним проривом у процесі східного розширення, так як на ньому було прийнято пропозиції Європейської Комісії щодо критеріїв інтеграції. Цим рішенням Європейський Союз *de facto* вперше підтвердив реальну можливість для країн ЦСЄ досягнути повноправного членства за умови виконання визначених умов, які ввійшли в історію під назвою Копенгагенські критерії. Від 1 листопада 1993 року вступила в дію Угода про ЄС, і замість назви Європейські Співтовариства почала вживатися назва Європейський Союз. У зв'язку з цим змінився, відповідно, і характер можливого майбутнього членства і умови, які мусила виконати чеська сторона. Приєднання країни

до організації мало відбуватися настільки швидко, наскільки країни будуть здатні прийняти обов'язки членства виконанням необхідних економічних та політичних умов¹⁰. Так звані Копенгагенські критерії поділяються на політичні, до яких належать стабільність та функціональність інститутів, які забезпечують демократію, дотримання прав людини та громадянина, повагу та захист національних меншин, та економічні, до яких відносяться забезпечення функціонування ринкового господарства, конкурентоспроможність та здатність прийняти обов'язки, які випливають з членства, включаючи цілі економічного та валютного союзу та підтримки політичних цілей ЄС. Крім цього в результаті Копенгагенського саміту ЄС зобов'язався пришвидшити лібералізацію ринку з Чеською Республікою на 2 роки¹¹.

Протягом 1993 року чеська дипломатія домоглася остаточної домовленості з ЄС щодо нової Угоди про асоціацію. 23 червня угода була парафрована і 4 жовтня в Люксембурзі була урочисто підписана як Європейська угода про асоціацію між Чеською Республікою, з одного боку, ЄС та її членами, з другого боку¹². З чеської сторони угоду підписав міністр закордонних справ Й. Зеленець. 27 жовтня Угода про асоціацію була ратифікована Європарламентом, а 8 листопада Парламентом Чеської Республіки. Вступила в дію вона з 1 січня 1995 року.

Європейська угода або Угода про асоціацію визначала, що кінцевою ціллю ЧР є прийняття її до ЄС і що співдружність мала б допомагати ЧР досягненню цієї цілі шляхом поступового політичного та економічного зближення. Для ефективного наповнення угоди було організовано декілька спільних органів. Угода про асоціацію заклала інституціональні рамки на двох рівнях: міністерському та парламентському. На рівні Міністерства закордонних справ ЧР цим органом стала Рада асоціації, яка засідала один раз на рік. Діяльності Ради допомагав Комітет асоціації, який складався з високопосадовців і займався переважно технічними питаннями. На парламентському рівні був створений Парламентський комітет, який служив платформою для дискусій між членами Європейського Парламенту та Парламенту ЧР¹³.

Важливим моментом також є те, що тип асоційованої угоди, укладеної з країнами ЦСЄ, був угодою про співдружність з перспективою майбутнього повноправного членства. ЄС укладала асоційовані угоди і іншого характеру, які не були гарантією майбутнього членства¹⁴. Одним з основних принципів, на яких будувалася Європейська угода, був принцип асиметрії. Це означало, що ЄС відкривала свої ринки для товарів з ЧР швидше, ніж це робила ЧР для товарів з ЄС. Асиметрія в укладеній угоді була поставлена вигідною для Чеської Республіки так, щоб ЧР мала більше часу на підготовку своїх виробників до конкурентних потоків

товарів з ЄС і водночас, щоб чеські експортери не були обмежені у вступі на європейський ринок. Угода також зобов'язувала Чеську Республіку до поступової гармонізації національного законодавства з *Acquis communautaire*¹⁵.

Чеська закордонна політика в напрямі європейської інтеграції у 1994 році реалізовувалась у ході європейських самітів. З точки зору взаємних відносин важливим кроком стало створення нового інституційного забезпечення чеської інтеграційної політики. 9 листопада 1994 р. уряд ЧР прийняв рішення щодо створення Комітету уряду ЧР з європейської інтеграції, який очолював голова уряду. Головним завданням Комітету було керувати та наглядати за втіленням Європейської угоди, підготувати інструкції для делегацій у Раді співдружності та гармонізувати діяльність окремих відділів у напрямку до ЄС. Також у листопаді 1994 р. Уряд уклав та опублікував графік інституційного забезпечення інтеграції ЧР до ЄС, який передбачав подання заявки про вступ на 1996 рік¹⁶.

Найвизначнішою подією другої половини 1994 року був грудневий саміт Європейської Ради в Гессені, на якому була представлена стратегія розширення ЄС на країни ЦСЄ¹⁷. Як найпроблемніше завдання на саміті розглядалась адаптація законодавства країн ЦСЄ до *Acquis communautaire*. З огляду на це, було вирішено розробити документ, який би служив країнам-кандидатам як інструкція. Основним результатом саміту в Гессені стало прийняття рішення, що для реалізації стратегії розширення будуть використані чотири основні інструменти: 1. Європейська угода, 2. Структурований діалог, 3. Програма PHARE, 4. Біла книга правил приєднання до внутрішнього ринку¹⁸. Чеську Республіку на саміті репрезентували Й. Зеленець та В. Клаус.

Розвиток протягом 1994 року в напрямку євроінтеграції був оцінений міністром Й. Зеленьцом та опублікований у статті під назвою «Чеська Республіка на шляху до європейської інтеграції» у журналі «Міжнародна політика»¹⁹. Міністр зосередився на початку статті на періоді, коли було нарешті пройдено процес декларування окремих цілей і дійшло до діалогу на конкретному просторі, про що свідчив, зокрема грудневий саміт у Гессені, на який були вперше запрошені і представники асоційованих країн. Також Й. Зеленець акцентував увагу на необхідності виконання так званих домашніх завдань, завдяки яким країна підготується до вступу. Автор статті вважає необхідним підкреслити реалістичність та неупередженість виступу міністра, в якому він не обмежувався тільки виділенням успіхів, але й проаналізував та показав складність цілого процесу, який ніс з собою ряд обтяжливих завдань, обмежень, диктату та проблем, з якими Чеська Республіка мала впоратись.

Наступною важливою подією на шляху ЧР до ЄС була зустріч Ради з асоціації в Люксембурзі 10 квітня 1995 р. Чеську Республіку на пере-

говорах, де говорилося, передусім, про вироблення Білої книги, представляв Й. Зеленець. Він наголосив, що зміст Білої книги є лише підтвердженням готовності Чеської Республіки до інтеграції до ЄС і що з виконанням умов Чеська Республіка не буде мати жодних ґрунтовних проблем²⁰. Відношення ЄС до переговорів з ЧР підтвердило, що в політичному форматі він буде продовжувати розвивати структурний діалог. Загалом ЄС позитивно оцінював результати досягнуті Чехією у галузі економічних та політичних реформ.

3 травня 1995 р. Європейська Комісія схвалила Білу книгу, яка визначала необхідні кроки для поступової інтеграції країн ЦСЄ до ЄС, яка пізніше була прийнята на саміті ЄС в Каннах 26–27 червня під назвою «Підготовка асоційованих країн ЦСЄ до інтеграції у внутрішній ринок Європейського Союзу»²¹. Окрім презентації *acquis* внутрішнього ринку, у книзі була запропонована логічна послідовність відповідних заходів. Був розроблений наголос на вимоги належної імплементації та моніторингу національного законодавства, яке мало відповідати законодавству ЄС, а також виділені ключові законодавчі, регуляторні та інституційні положення, що забезпечували функціонування єдиного внутрішнього ринку без кордонів та управління ним. Біла книга слугувала додатковим текстом до європейських угод, особливо у сферах економічного співробітництва та наближення законодавства. Вона навіть дещо виходила за межі цих угод, оскільки визначала пріоритети у встановленні послідовності адаптації національного законодавства в рамках 23 відібраних секторів та рекомендувала урядам країн-кандидатів ЦСЄ створити відповідні інститути. Однак визначення пріоритетів та узгодження заходів у часі було повністю залишено в компетенції країн-кандидатів. Даний підхід був змінений лише із початком партнерства заради вступу, в межах якого були запроваджені детальні плани наближення, відомі як Національна програма адаптації до *acquis*.

Після саміту в Каннах В. Клаус підтвердив, що Чеська Республіка, готуючись до вступу в ЄС, у відповідь на прийняття Білої книги підготувала та видала документ під назвою «Пріоритети виконання основ Білої книги в Чеській Республіці»²².

26 травня 1995 року в Празі відбулося засідання «круглого столу» на тему «Сучасний стан перетворень у країнах ЦСЄ на перехідному етапі до ринкової економіки». Засідання відбулося за участі прем'єр-міністра ЧР В. Клауса, міністра промисловості і торгівлі Чехії В. Длоугого, міністра економіки ЧР К. Диби, керівника чеського Національного Банку Й. Тошовського, віце-президента Всесвітнього банку М. Бруно, головного економіста Європейського Банку Реконструкції та Розвитку (ЄБРР) Н. Стерна та директора Гарвардського інституту економіки Д. Сакса.

В ході дискусії В. Клаус зазначив: «що неможливо водночас створити нову економічну модель в суспільстві, а необхідно поступово здійснювати ряд зважених кроків на шляху трансформації економіки в країнах ЦСЄ»²³. Прем'єр заперечив «спонтанну еволюцію» в економіці та зупинився на науково обґрунтованому підході, який враховував би всі фактори і обставини, які можуть впливати на економічну трансформацію. Зокрема зупинився на трьох питаннях, які, на його думку, необхідно було ґрунтовно проробити під час здійснення економічних реформ — макроекономічних, мікроекономічних та додаткових. При формуванні макроекономічної політики, на думку В. Клауса, необхідно враховувати історичні традиції кожної країни, політичний фактор, стан економіки та доцільність реалізації багатоступеневої системи здійснення реформ. На мікроекономічному рівні, продовжував чеський прем'єр, багато залежить від швидкості рішень, які приймаються урядом країни, зокрема запровадження справедливої конкуренції. Серед додаткових факторів В. Клаус назвав, зокрема, готовність різних верств суспільства сприяти реформам, політичну розстановку сил, тощо. В. Клаус назвав процес входження в європейські економічні структури поступовим та зазначив, що для Чеської Республіки стратегічною метою є вступ до Європейського Союзу.

Цікавим для уваги є також виступ міністра промисловості та торгівлі ЧР В. Длоугого, який зазначив: «що важливим фактором здійснення економічних реформ в Чехії були сприятливі стартові умови. Оскільки не було розірвано економічні зв'язки з сусідніми державами, як це відбулося між республіками колишнього Радянського Союзу, Чехія не має свого «Чорнобиля», у неї був у цілому збалансований бюджет і практично не було безробіття. Нам вдалося уникнути «шокової терапії», у короткі строки провести приватизацію, домогтися безперебійного постачання енергоресурсів»²⁴.

Важливо відмітити також позицію закордонних представників щодо стану перетворень у країнах ЦСЄ на перехідному етапі до ринкової економіки. Зокрема головний економіст ЄБРР Н. Стерн зазначив: «що три країни ЦСЄ (Чехія, Угорщина та Польща) успішно вирішують проблеми свого економічного розвитку, що дає їм право сподіватись на вступ до ЄС вже найближчим часом»²⁵. Віце-президент Всесвітнього Банку М. Бруно виділив Чеську Республіку як безумовного лідера серед країн ЦСЄ. Він зазначив: «у Чехії вдалось провести трансформацію економіки на різних рівнях швидко і продумано за підтримки світового співтовариства як у політичному, так і фінансовому аспектах»²⁶.

Перша половина 1996 року була переломним моментом на шляху Чеської Республіки до Європейського Союзу, коли після майже шести років складних, довготривалих переговорів в період невизначеності

дійшло до офіційної подачі заявки на вступ до ЄС. Ця подія фактично стала кульмінацією чеських прагнень про так зване «повернення до Європи», так як ЄС протягом всього цього періоду розглядалась як гарант стабільності, безпеки, процвітання і як певний ідеал зрілої демократії, до якої Чехія з самого початку хотіла належати.

Після засідання урядового Комітету з європейської інтеграції 22 вересня 1995 р. прем'єр В. Клаус заявив, що Чеська Республіка передасть заявку на вступ у ЄС у лютому наступного року. Його слова втілились у реальність і 17 лютого 1996 р. В. Клаус передав італійському прем'єрові Л. Діні офіційну заяву на вступ до ЄС спільно з супровідним меморандумом, який роз'яснював чеські причини для подання заявки. У меморандумі уряд ЧР констатував: «Уряд Чеської Республіки розуміє переваги та незворотність процесу економічної інтеграції та її унікальне вираження в нинішньому проекті європейських інститутів. Уряд усвідомлює перспективи та майбутній потенціал членства. Чеський народ недавно знову здобув повний державний суверенітет. Однак уряд Чеської Республіки дійшов до таких самих висновків, до яких дійшли в минулому уряди сьогоденішніх країн-членів: що в сучасному європейському розвитку заміна частини власного державного суверенітету на суверенітет наддержавний і спільну відповідальність є необхідною як для блага своєї країни, так і для всієї Європи»²⁷. Заявка була прийнята Радою ЄС 29 січня і, відповідно, Рада дала запит Європейській Комісії щодо підготовки нею висновків про готовність країни до вступу в ЄС. 26 квітня 1996 р. керівник делегації Комісії у ЧР Й. Гаар передав міністру закордонних справ ЧР Й. Зеленьцю опитувальник ЄК з підзаголовком «Необхідна інформація для підготовки висновків на заявку про членство в ЄС».

Визначним фактором для консенсусного сприйняття чеської інтеграції до ЄС була однозначно й позиція громадськості. Соціологічні дослідження громадської думки, проведені одразу після подання офіційної заявки країни на вступ до ЄС, показали значну перевагу прихильників інтеграції. Питання в соціологічному дослідженні було поставлене таким чином: «Чи має ЧР прагнути до вступу в ЄС?». 52% опитуваних дали позитивну відповідь, 21% опитуваних відповіли «ні», а 28% не визначилися з відповіддю²⁸.

У червні 1996 року в Чеській Республіці проходили парламентські вибори, результати яких дали початок другому коаліційному уряду В. Клауса. На виборах перемогла найсильніша партія урядової коаліції, ГДП, яка в своїй виборчій програмі виділяла повне членство в ЄС як свою головну зовнішньополітичну ціль. При цьому ГДП робила ставку передусім на вигоду інтеграції економічної, і аж ніяк не на поглиблення політичної інтеграції, яка, на їх думку, могла призвести до обмежень

національних інтересів ЧР²⁹. Проте вже в своїй програмній заяві уряд означив членство в ЄС як логічне завершення прагнень Чеської Республіки до повної інтеграції з європейськими демократичними країнами.

Свою офіційну відповідь на опитувальник Європейського Союзу схвалив урядовий Комітет з європейської інтеграції 19 липня 1996 р. Вже 26 липня її схвалив і уряд ЧР, а Посол ЧР при ЄС Й.Кройтер передав заповнений опитувальник назад представникам Комісії. Ці відповіді стали основою для висновків Комісії щодо стану підготовки ЧР, які були згодом опубліковані як складова документу Agenda 2000³⁰.

Протягом перших місяців 1997 року вирішилося питання приблизної дати вступу ЧР до ЄС. Європейська комісія 22 січня в своєму основному матеріалі про розширення повідомила, що жодна зі східноєвропейських країн не зможе стати членом ЄС до 2002 року. В квітні під час візиту в Брюссель прем'єр-міністр ЧР В. Клаус мав зустріч з головою ЄК Ж. Сантером. Прем'єр інформував співрозмовника про прийняті урядом ЧР заходи щодо вирішення економічних проблем. Сантер відзначив їх досить відважними і зазначив, що такий спосіб їх вирішення свідчить про готовність Чехії до вступу в ЄС. Голова ЄК також зазначив, що переговорний процес щодо вступу ЧР мав би початися на початку 1998 року³¹.

На засіданні Європейської ради в Амстердамі 16–18 червня дійшло до підтвердження плану Амстердамської угоди, що стало хорошою передумовою для початку процесу розширення. Після конференції представники країн-членів ЄС зійшлися на зустрічі з прем'єрами та міністрами закордонних справ 12 країн-кандидатів для того, щоб офіційно інформувати останніх про висновки міжурядової конференції та запевнити, що розширення залишається й надалі одним з головних цілей ЄС³².

11 липня ЄК оприлюднила першу пропозицію щодо початку переговорного процесу про вступ країн-кандидатів у першій хвилі з Польщею, Угорщиною, Чеською Республікою, Естонією, Словенією та Кіпром. 16 липня голова Комісії Ж.Сантер представив Раді ЄС та Європейському Парламенту документ Agenda 2000, який вирішував два головні завдання — фінансове забезпечення (бюджет на 2000–2006 роки) та проблему розширення (висновки щодо оцінки окремих країн-кандидатів). Висновки містились у третій частині документу під назвою «Висновки Комісії щодо заявки про вступ до ЄС». Висновок Комісія виробила на основі інформації з опитувальника, який заповнювався урядом країни-кандидата, далі зі звітів представництва Комісії у Празі та на основі наданої інформації від різних міжнародних організацій (МВФ, СБ, ОЕСД)³³.

Перша частина висновку була присвячена виконанню політичних критеріїв, які були найважливішою передумовою для подальшої інтеграції. Згідно висновку чеські політичні інститути функціонували добре та

перебували в стабільних умовах, які забезпечували функціонування правової держави та дотримання прав людини і захисту нацменшин. Значні недоліки знайшла Комісія в ситуації з ромською меншиною, у роботі судів та в законодавстві щодо захисту свободи друку. В області економічних критеріїв у висновку зазначалося, що в Чеській Республіці, в принципі, існують рамки для дієвої ринкової економіки і що, як доказ цьому, є те, що ЧР стала першою серед країн ЦСЄ членом OECD. Однак, висновок зазначав і недоліки в цій сфері: недостатня приватизація банків, непевна позиція деяких економічних інститутів на фінансовому ринку та ринку капіталів. При оцінці процесу імплементації законодавства внутрішнього ринку ЄС висновки щодо ЧР в окремих областях були дуже різними. В основному позитивну оцінку отримала область вільного руху товарів, капіталу та людей. Комісія критикувала регіональну політику, відтак її фактичну відсутність у Чеській Республіці. Найбільші застереження у висновку стосувалися адміністративної та судової системи ЧР, де Комісія вимагала проведення загальної реформи, яка б покращила ефективність цілої системи. У завершенні висновку Комісії зазначалося: «Чеська Республіка має ознаки демократичної держави зі стабільними інститутами, які забезпечують дотримання закону, прав людини та захист нацменшин. Її можна вважати країною з функціонуючою ринковою економікою, яка б мала бути здатною через невеликий проміжок часу впоратися з конкурентними натисками та діяльністю ринкових сил у рамках Союзу. Якщо країна буде продовжувати в такому ж напрямі імплементацію *acquis*, то через деякий час вона зможе втілити *acquis* у повній мірі»³⁴. На основі висновку Комісії щодо прийняття заявки на вступ до ЄС, країнам-кандидатам першої хвилі розширення було доручено розпочати переговорний процес. Чеський уряд був задоволений тим, що їм вдалося потрапити до групи країн першої хвилі розширення ЄС (так званий варіант 5+1).

13–14 грудня 1997 р. в Люксембурзі відбувався саміт Європейської Ради, на якому було прийнято рішення про початок переговорного процесу з шістьма країнами, які були запропоновані Комісією у документі *Agenda 2000*, з так званою першою хвилею розширення. Європейська Рада доручила Європейській Комісії розроблення регулярних звітів про прогрес, досягнений у підготовці країн-кандидатів до вступу³⁵. Чеську Республіку на саміті представляли Президент В. Гавел та вже новий міністр закордонних справ ЧР Я. Шедіви. На саміті було запропоновано розпочати переговори з цими країнами вже весною 1998 р. у вигляді двосторонніх міжурядових конференцій. У Люксембурзі також було схвалено посилену вступну стратегію, яка складалася з «Партнерства заради вступу» та вищої фінансової допомоги країнам-

кандидатам. Фактично Люксембурзьким самітом та запрошенням до переговорів щодо вступу був успішно закінчений один етап на шляху інтеграції ЧР до європейських структур.

У 1998 році відбуваються внутрішньополітичні зміни в Чеській Республіці. 2 січня був сформований новий уряд ЧР, який очолив Й. Тошовський. 21 січня була прийнята нова урядова програма, в якій говорилося про намір продовжувати інтеграцію ЧР до ЄС. Діяльність нового уряду в області європейської інтеграції надалі проводив міністр закордонних справ та заступник прем'єр-міністра Я. Шедіви, який головними цілями міністерства визначив стабілізацію переговорної команди, визначення графіку підготовки до вступу, забезпечення успішного функціонування Постійної місії ЧР при ЄС в Брюсселі, а також підготовку Національної програми приєднання ЧР до ЄС³⁶.

12 березня 1998 р. в Лондоні відбулася перша зустріч Європейської конференції, де Чеську Республіку представляли прем'єр Й. Тошовський та міністр закордонних справ Я. Шедіви. Європейська конференція представляла собою платформу для дискусій найвищих представників країн-членів ЄС та країн-кандидатів.

Правові засади вступних партнерств з країнами-кандидатами Європейський Парламент схвалив 11 березня 1998 р. в документі під назвою «Партнерство заради вступу». У даному документі були сформульовані короткострокові та довгострокові цілі — пріоритетами були економічні реформи, зміцнення інституційного та адміністративного потенціалу, вдосконалення законодавства в області внутрішнього ринку, спільна оцінка пріоритетів економічної політики та інше. В другій частині були детально розписані головні фінансові та технічні засоби, якими ЄС допомагав країнам-кандидатам у процесі підготовки до членства в ЄС³⁷.

Процес підготовки вступу до Європейського Союзу був урочисто розпочатий 30 березня в Брюсселі за участі міністрів закордонних справ країн-членів ЄС та країн-кандидатів. Наступного дня відразу розпочалися міжурядові двосторонні переговори з окремими країнами-кандидатами. Того ж дня 31 березня 1998 року Чеська Республіка представила в Брюсселі остаточну версію Національної програми підготовки Чеської Республіки до членства в Європейському Союзі³⁸. При підготовці Національної програми Чеська Республіка не обмежилася тільки виробленням графіку прийняття *acquis*, але й намагалася визначити всі інші кроки в процесі гармонізації чеського законодавства із законодавством співтовариства, тобто не тільки подальшу імплементацію узгодженого законодавства, але, й у разі необхідності, його застосування. Національна програма являла собою гнучкий документ, який постійно оновлювався та доповнювався згідно з процесом підготовки ЧР до членства в ЄС і

відповідно до рішень уряду, які стосувалися конкретних питань інтеграції. Так згодом були розроблені та прийняті Національні програми ЧР в 1999, 2000 та 2001 роках.

28 квітня в Брюсселі розпочався перший етап переговорів про вступ ЧР до ЄС — так званий «скринінг» (відбір, просіювання), тобто аналітичне порівняння законодавства країн-кандидатів з європейським законодавством. Для проведення «скринінгу» *Acquis communautaire* було розподілено на 31 розділ. Першою аналізувалася тема науки, досліджень, телекомунікаційного та інформаційного суспільства. Головою чеської переговорної команди був призначений 14 січня 1998 року заступник міністра закордонних справ ЧР Павел Телічка. Він неодноразово коментував цей складний переговорний процес: «Це були переговори безпрецедентні, з точки зору складності у матеріальному і технічному плані та з точки зору політичного значення, що важко зрівняти з будь-чим у нашій минулій історії. Нічого не змінює навіть факт, що в деяких питаннях ЄС нам значно звузив переговорний простір та значною мірою не визначив умови»³⁹.

Одночасно з початком переговорів уряд Тошовського посередництвом урядового Комітету з європейської інтеграції почав готувати практично в усіх відділах підготовку так званих позиційних документів, тобто фундамент для ділових переговорів з відповідними органами ЄС⁴⁰. Позиційні документи були необхідною умовою для початку реальних переговорів, які почалися фактично тільки у вересні 1998 року. В листопаді почалися переговори на рівні міністерств.

У липні 1998 року в Чеській Республіці формується новий уряд, який очолив М. Земан. Міністром закордонних справ був назначений Ян Каван. Уряд ЧСДП тримався стратегічної лінії зовнішньої політики держави. В новій програмі уряду робився наголос на необхідності розроблення стратегії вступу до ЄС, посилаючись на минулу Національну програму підготовки ЧР до членства в ЄС. Прем'єр-міністр М. Земан спільно з міністром закордонних справ ЧР Я. Каваном 29 вересня мали зустріч у Брюсселі з головою Комісії Ж. Сантером, де останній наголосив на необхідності пришвидшити процес розширення.

Процес підготовки країни до членства в ЄС ретельно контролювався Європейською Комісією, яка щороку видавала Регулярні звіти про прогрес країн-кандидатів у підготовці до членства в ЄС. Перший звіт Комісії, який оцінював досягнення та перспективи країн-кандидатів на шляху їх інтеграції, був виданий 4 листопада 1998 року. У даному звіті Чеська Республіка оцінювалася дуже критично, передусім, у сферах державної служби та судочинства. Загалом при оцінюванні політичних критеріїв Комісія констатувала: «дві зміни влади з часу видання Висновку

не привели до зміни політики ЧР відносно ЄС. Країна виконує політичні критерії, навіть якщо мусить постійно присвячувати увагу реформі судочинства, ефективніше боротися з корупцією та працювати над покращенням ситуації з ромським населенням»⁴¹. У підсумку звіту вказувалося, що Чеська Республіка зможе взяти на себе зобов'язання пов'язані з членством, якщо їй вдасться пришвидшити процес імплементації *acquis* та зміцнити відповідні адміністративні структури. Уряд відреагував на даний звіт і почав пришвидшувати процес імплементації законодавства ЄС. Однак зрозуміло, що в зв'язку зі змінами урядів ЧР та не цілком стабільною політичною атмосферою в країні, процес прийняття та імплементації європейського законодавства ускладнювався та затримувався аж до виборів 1998 року. На основі звіту ЄК Міністерство закордонних справ ЧР підготувало документ під назвою «Заходи щодо Регулярного звіту ЄК», який містив графік виконання окремими міністерствами завдань, що були необхідними для ліквідації відставань, про які йшла мова у звіті.

14 січня 1999 р. був створений новий комітет Сенату ЧР з європейської інтеграції, який очолила сенаторка ГДП Я. Філіпова. В лютому в Сенаті ЧР виступив головний посередник переговорного процесу з ЄС П. Телічка, який наголосив, що Чеській Республіці загрожує можливе просування до другої хвилі прийняття країн-кандидатів, якщо країна не пришвидшить процес прийняття європейського законодавства та реформу державного управління. Подібні побоювання незабаром висловив і міністр закордонних справ Я. Каван, який наголошував на необхідності докласти всіх зусиль, щоб наприкінці року отримати від Європейської Комісії кращу оцінку в її регулярному звіті⁴².

З огляду на проблеми із запізненням прийняття європейського законодавства, 17 травня відбулося спеціальне засідання уряду ЧР, на якому було схвалено нову актуалізовану версію Національної програми підготовки до вступу в ЄС. Програма була сформована фактично з середньо-термінової економічної стратегії інтеграції враховуючи попередні результати «скринінгу» законодавства і вийшла під назвою «Економічна стратегія вступу до Європейського Союзу»⁴³. Другий звіт Комісії 1999 року позитивно оцінив прийняття даного урядового документу. Однак висновок щодо виконання Чеською Республікою «Партнерства заради вступу» ЄК означила як незадовільний. Головні зусилля згідно звіту ЄК Чеська Республіка мала докласти до реформування судочинства, пришвидшення процесу реструктуризації і приватизації економіки та процесу прийняття європейського законодавства⁴⁴. Причинами такого розвитку в ЧР Комісія вважала меншість в уряді та повільні парламентські процедури при прийнятті законодавства. Комісія доводила, що

опозиційна угода між ГДП та ЧСДП паралізує прийняття політичних рішень, і, передусім, на рівні Парламенту ЧР. Цим самим Європейська Комісія дала зрозуміти, що опозиційна угода сповільнює підготовчий процес і що кращим би був уряд, сформований за підтримки парламентської більшості⁴⁵. Загалом звіт Комісії за 1999 рік не був набагато кращий, ніж минулорічний. Уряд і опозиція відзначили цей документ цілком об'єктивним, однак все ж відмічали, що Комісія під час оцінювання вдалася до неточностей і не розглянула всю інформацію, надану Урядом до кінця 1999 року.

З огляду на необхідність ширшої підтримки в Парламенті ЧР для пришвидшення процесу прийняття європейського законодавства, дві найсильніші партії, провладна ЧСДП та опозиційна ГДП, підписали 26 січня 2000 Угоду про підготовку Чеської Республіки на вступ до ЄС, так звану «Угоду опозиції». ЧСДП та ГДП домовилися на необхідності пришвидшити гармонізацію чеського правового поля та на потребі здобуття позитивної оцінки Європейської Комісії. Тому дві сторони домовилися, що будуть проводити двічі на рік зустрічі для консультацій щодо урядового списку законодавчих завдань, брати до уваги при прийнятті відповідних законів дійсний зміст відповідних правових норм ЄС та не будуть застосовувати правові норми ЄС для прощтовхування власних програмних засад, які не пов'язані з європейською політикою⁴⁶. Цей зустрічний крок привітали як Європейська Комісія, так і Європейський Парламент. Угода також ввійшла в історію євроінтеграції Чехії як «патент толерантності». Німецькі джерела називають її угодою цільової законодавчої співпраці між депутатами в цілях підготовки до вступу в ЄС. Також зазначають, що в період уряду соціал-демократів (з угодою опозиції чи без неї) були реалізовані певні заходи, які Комісія визначала як передумови для вступу в ЄС. До їх числа відносяться давно запланована адміністративна реформа, поправки до конституції ЧР в рамках прийняття європейського законодавства та приватизація банків і великих державних підприємств⁴⁷.

31 травня 2000 р. уряд ЧР ухвалив розширену та актуалізовану версію Національної програми підготовки ЧР до членства в ЄС 2000. Програма зосереджувалася на проблемах, які були визначені Європейською Комісією як пріоритетні — це пришвидшення прийняття законодавства ЄС та покращення можливостей його застосування, підготовка реформи судочинства та пришвидшення трансформації банківського сектору.

Загалом, протягом 2000 року головну роль у відносинах ЧР з ЄС відіграло, передусім, питання щодо АЕС Темелін та вирішення спору щодо її функціонування. Питання вирішувалось на засіданні Ради асоціації ЄС-ЧР 20 вересня⁴⁸. Рада вказала на необхідність дотримання

високих стандартів у галузі ядерної безпеки та зобов'язала Чеську Республіку надавати регулярну інформацію про АЕС Темелін.

8 листопада 2000 р. ЄК опублікувала новий звіт про прогрес країн-кандидатів у підготовці до членства в ЄС. В області політичних критеріїв було оцінено, передусім, ефективну співпрацю між урядом та Парламентом ЧР. Критику отримала недостатня реформа судочинства та становище ромської меншини. Чеська Республіка не погоджувалася, передусім, у даному звіті з оцінкою економічної області, в якій Комісія розробила рейтинг готовності країн. У першій групі готовності були Кіпр та Мальта як «функціонуючі ринкові економіки», в другій — Угорщина, Польща та Естонія як «ринкові економіки» і в третій групі опинилися ЧР та Словенія як «країни, які можна вважати країнами з функціонуючою ринковою економікою»⁴⁹.

З 7 по 11 грудня 2000 року в Ніцці відбувався саміт ЄС, на якому вирішувалось питання реформи інститутів ЄС, необхідної для підготовки та завершення процесу розширення східним напрямом. За підсумками саміту ЧР мала отримати, після вступу до ЄС, 11 голосів у Раді ЄС та 20 місць у Європейському Парламенті. Результати саміту означали збереження ролі малих країн в ЄС і не призвели до зміцнення наднаціонального виміру великих країн-членів⁵⁰.

18 січня 2001 року уряд ЧР ухвалив новий план дій щодо вступу ЧР до ЄС, який виходив з оцінки звіту Комісії попереднього року. План складався, передусім, із завдань для всіх міністерств, які мали наблизити країну до ЄС. В лютому уряд звернувся про скасування вимоги відстрочки лібералізації ринку електроенергії до 2005 року, тимчасового застосування більш низької ставки податку на додану вартість та інших невеликих вимог для полегшення. Мотивацією таких дій було намагання зайняти найвигіднішу позицію у порівнянні з іншими країнами в період, коли буде вирішуватись питання про термін вступу окремих країн.

9 травня уряд ЧР знову прийняв актуалізовану Національну програму підготовки Чеської Республіки до членства в Європейському Союзі на 2001 рік, в якій в першу чергу йшлося про пришвидшення прийняття європейського законодавства, політику регіонального розвитку, про реформу та покращення державного управління та судочинства⁵¹.

На саміті в Гьотеборзі 15–16 червня 2001 року Європейська Рада підтвердила, що процес розширення є безповоротний і в її інтересах є завершити його в такий термін, щоб нові країни змогли взяти участь вже у виборах до Європейського Парламенту в 2004 році⁵².

Свій четвертий регулярний звіт про готовність країн-кандидатів до вступу Комісія опублікувала 13 листопада 2001 р. Оцінка Чеської Республіки, в порівнянні з минулими звітами, значно покращилася, перед-

усім, у економічній сфері, де Чеська Республіка визначалась вже як «функціонуюча ринкова економіка». Комісія також зафіксувала відновлення економічного зростання, яке однак було пов'язане зі зростанням інфляції. Виконання політичних критеріїв Комісія теж оцінила позитивно, однак проблемним залишалось питання ромської нацменшини⁵³. Влада та опозиція дійшли згоди в тому, що звіт 2001 року був реальнішим та правдивішим відносно Чеської Республіки ніж попередні.

14–15 грудня відбувався саміт ЄС в Лаекені, на якому Європейська Рада вирішила, що при дотриманні такого рівня розвитку підготовки, країнами готовими до завершення переговорного процесу можна вважати Польщу, Угорщину, Словенію, Чеську Республіку, Словаччину, Естонію, Литву, Латвію, Мальту та Кіпр. Таким чином, було вперше названо всі десять країн, з якими завершувався переговорний процес у 2002 році.

Протягом 2002 року між ЧР та ЄС відбувалося вирішення спірного питання щодо декретів Бенеша. 1 березня в Брюсселі відбулася зустріч міністра закордонних справ ЧР Я. Кавана з комісаром ЄС Гюнтером Ферхойгеном. Обидва погодилися, що декрети не були й не будуть предметом переговорів про передумови вступу ЧР до ЄС. Спірне питання було вирішене фактично 17 жовтня, коли Європейська Комісія оприлюднила доповідь, що декрети Бенеша з позиції *acquis* не являються перешкодою для вступу Чеської Республіки до ЄС⁵⁴. Це, на кінець, підтвердив і Європейський Парламент на своєму засіданні 20 листопада 2002 року⁵⁵.

15–16 березня 2002 року в Барселоні проходив саміт ЄС, на якому вперше прийняли участь представники всіх країн-кандидатів⁵⁶.

У червні 2002 року в Чеській Республіці сформувався новий коаліційний уряд на чолі з Владіміром Шпідлюю, який представляв ЧСДП. Міністром закордонних справ було призначено Ц. Свободу. Пріоритетним завданням уряд ставив перед собою вступ до Європейського Союзу. Прийнята нова Урядова програма виходила з урядової комунікаційної стратегії, яка ставила собі за ціль інформувати громадян про ЄС, викликати в них зацікавленість висловити свою думку на референдумі про вступ ЧР до ЄС та переконати їх, що вступ до ЄС принесе для Чехії національну вигоду і є у найвищих інтересах країни⁵⁷.

Останній звіт Європейська Комісія оприлюднила 9 жовтня 2002 року. На прохання Ради ЄС Комісія підготувала в своєму регулярному звіті пропозиції, за якими країни-кандидати можуть завершувати переговорний процес у кінці 2002 року. Найкраще серед кандидатів були оцінені Кіпр та Словенія, потім йшли Мальта, Угорщина та Чеська Республіка. У висновку щодо Чеської Республіки зазначалось, що Комісія «вважає Чеську Республіку здатною взяти на себе зобов'язання членства від-

повідно до передбачених термінів. У період перед вступом для Чеської Республіки є необхідним продовжувати підготовку відповідно зобов'язань, прийнятих під час переговорів про вступ»⁵⁸.

На засіданні Ради ЄС 18 листопада, де Чеську Республіку представляли прем'єр-міністр В.Шпідла та міністр закордонних справ Ц.Свобода, було прийнято рішення, що прийняття нових країн до ЄС відбудеться 1 травня 2004 року⁵⁹. Саміт у Копенгагені, де були завершені переговори щодо умов приєднання Чеської Республіки до ЄС, відбувся 12–13 грудня 2002 р. На саміті також йшлося про розподіл фінансових засобів для нових країн-членів. Також було схвалено дату та місце підписання Угоди про вступ — 16 квітня 2003 року в Афінах.

Зміст договору про приєднання країн-кандидатів до ЄС ухвалив Комітет постійних представників (COREPER) 5 лютого 2003 року. 9 квітня вступ десяти нових членів схвалив також і Європейський Парламент. За вступ ЧР голосувало 489 з 565 депутатів, тобто найменше з усіх країн-кандидатів⁶⁰. Такі результати були наслідком позиції євродепутатів щодо чеського питання відносно АЕС Темелін та декретів Бенеша. 16 квітня 2003 року в Афінах все ж відбулося урочисте підписання угоди представниками 15 країн-членів та 10 країн-кандидатів. Зі сторони Чеської Республіки Договір про вступ ЧР до ЄС підписали Президент Вацлав Клаус, прем'єр Владімір Шпідла, міністр закордонних справ Цирил Свобода та головний посередник переговорного процесу Павел Телічка. Перша частина Договору про вступ до ЄС являється фактично вступом, де забезпечується дійсність договору для всіх сторін. Друга частина під назвою «Акт про вступ» відрізняється для кожної країни, де розписані конкретні умови членства в ЄС. Договір містить також безліч винятків, перехідні періоди і тимчасові обмеження, які були прийняті на саміті в Копенгагені⁶¹.

25 квітня 2003 р. Президент Вацлав Клаус призначив проведення референдуму щодо вступу ЧР до ЄС на 13–14 червня 2003 р. Референдум пройшов успішно — виборці підтвердили бажання вступу країни до ЄС, хоча явка громадян лише трохи перевищила половину населення — 55,2%. З них 77,3% проголосували за вступ і 22,3% проголосували проти⁶². На основі схвальних результатів референдуму та ратифікації Договору про вступ Президентом ЧР, 30 вересня 2003 р. Чеська Республіка передала Італії, країні головної на той час у ЄС, ратифікаційні папери до Договору.

Європейська Комісія опублікувала 5 листопада звіт моніторингу по десяти країнах-кандидатах. У звіті йшлося, передусім, про прогрес, досягнений країнами до кінця вересня 2003 року в імплементації потрібних реформ та виконання обов'язків. Головними проблемними

областями, над якими потрібно було ще працювати, Комісія назвала неприйнятний закон про взаємне визнання професійної кваліфікації, транспортні шляхи та законодавство в області виконання стандартів ЄС на підприємствах обробки продуктів харчування⁶³.

Першим важливим рішенням уряду ЧР на початку 2004 року було призначення на пост Комісара ЄС колишнього посередника між ЧР і ЄС П. Телічку. В квітні чеський Комісар узяв участь у представленні нової тимчасової Комісії в Європейському Парламенті і 1 травня 2004 року заступив на свій пост.

Урочиста церемонія вступу Чеської Республіки до Європейського Союзу відбулася 1 травня 2004 року разом з десятьма країнами так званої п'ятої хвилі розширення. Розширення Європейського Союзу в 2004 році стало найбільшим розширенням Європейського Союзу, з точки зору території, числа країн і населення. Вацлав Клаус у переддень до офіційного приєднання Чеської Республіки до Європейської спільноти виступив перед чеськими громадянами з промовою: «Це не є для нас чимось несподіваним. Вступ до ЄС готувався протягом тривалого часу і мав багато етапів, що склалися з постійних та регулярних реформ. Уже в листопаді 1989 року, сотні тисяч з нас — майже підсвідомо і, отже, абсолютно спонтанно — висловили гасло «Назад до Європи», яке стало одним з найважливіших символів нашого майбутнього розвитку. Як буває у житті людини, так і в усьому людському суспільстві, сьогодні в день ми отримуємо щось, але в той же час ми щось і втрачаємо. Сьогодні, ми не вступаємо до Європи, тому що ми давно вже в ній є і були завжди, навіть за часів нашого найбільшого рабства. Сьогодні ми входимо до Європейського Союзу і наше завдання тому ще більш прозаїчніше: вміти орієнтуватися і пересуватися в структурах Брюсселя та в утвореній ними складній багатонаціональній спільноті, що не має нічого спільного з поезією. Ми не повинні загубитися там. Ми повинні забезпечити, щоб не дійшло до розмиття нашої ідентичності і втрати фундаментальних атрибутів держави, яких всі — я твердо вірю — цінують і поважають»⁶⁴.

Вступ Чеської Республіки до Європейського Союзу був результатом успішного завершення переговорного процесу, в ході яких були обумовлені умови і подальші перспективи членства. Це стало історичною подією повернення Чехії *de jure* до європейського простору. З дати офіційного приєднання ЧР до Європейського Союзу почався новий етап у розвитку країни, який, з одного боку, відкривав безмежні можливості, а з іншого, виставляв певні рамки для їх досягнення.

Уже після вступу в ЄС, 18 червня 2004 р. прем'єр-міністр ЧР В. Шпідла та міністр закордонних справ ЧР Ц. Свобода взяли участь у переговорах Європейського Союзу в Брюсселі, на яких було прийнято Проект

Європейської Конституції. Обидва представники ЧР назвали прийняття Проекту величезним успіхом для ЄС та Чеської Республіки також. Проте з натхненним поглядом влади не погоджувалася опозиція. ГДП не погоджувалася з тим, що питання про справи такого фундаментального значення, коаліційний уряд не узгоджував з іншими партіями і що прийняття Конституції має вирішуватись на референдумі⁶⁵.

11–12 липня 2004 року в Чеській Республіці проходили вибори до Європейського Парламенту. На виборах перемогу отримала ГДП, яка отримала 30% голосів. Однозначна перемога ГДП і, відповідно, яскрава поразка провладних партій призвела до послаблення уряду В. Шпідли. Після втрати підтримки всередині ЧСДП і в коаліції прем'єр подав у відставку 30 червня 2004 р. Однак, внутрішньополітичні зміни не завадили зовнішньополітичному курсові держави і всі наступні уряди діяли в рамках Концепції закордонної політики Чеської Республіки на 2003–2007 роки.

Таким чином, у середині 2004 року успішно завершився багаторічний процес інтеграції Чеської Республіки до Європейського Союзу. В даному дослідженні документально показано, що в різні періоди цей процес відзначався різним ступенем інтенсивності та різною характеристикою. Однак, можна з впевненістю зазначити, що вступ країни до ЄС однозначно не був заслугою якоїсь однієї політичної сили ЧР.

Приєднання Чеської Республіки до ЄС означало реалізацію європейської зовнішньополітичної стратегії та завершення процесу входження країни в демократичну європейську спільноту. Проте, із завершенням даного етапу входження, який тривав близько десяти років, відразу розпочинається новий, і не менш складний, етап виконання взятих на себе зобов'язань членства в європейському співтоваристві.

¹ *Fajmon H.* Cesta Ceske Republiky do Evropske Unie // Centrum pro sudium demokracie a kultury. — Brno, 2004. — 170 s. — С. 21.

² *Pavlík P.* Začleňování České republiky do evropských a světových hospodářských struktur. // Mezinárodní vztahy 2/1993. — С. 21.

³ *Kotyk V.* Střední Evropa a evropský integrační proces // Česká republika v měnící se Evropě. — Praha: VŠE, 1993. — С. 49.

⁴ ГДА МЗС. Концепція закордонної політики ЧР, викладена Міністром закордонних справ ЧР Й. Зеленьцом на засіданні Парламенту ЧР (14.10.93) // Огляд преси та інші інформаційні матеріали, отримані від закордонних дипломатичних представництв. Справа № 6983.

⁵ Там само.

⁶ *Fajmon H.* Cesta Česke Republiky do Evropske Unie // Centrum pro sudium demokracie a kultury. — Brno, 2004. — 170 s. — С. 22.

⁷ *Havel V.* Projev prezidenta republiky Václava Havla v Poslanecké sněmovně Parlamentu České republiky. — Praha, 12. října 1993 // www.vaclavhavel.cz.

⁸ Commission of the European Communities: Towards a closer association with the countries of Central and Eastern Europe. — Brusel, 18. květen 1993 // www.cvce.eu.

⁹ *Klaus V.* Evropa pohledem politika, pohledem ekonomů. — Praha: CEP. — 2001. — С. 31.

¹⁰ *Fiala P., Pitrová M.* Evropská unie. — Brno: CDK, 2003. — С. 154.

¹¹ *Nezval P.* Vztahy České republiky k Evropské unii. Slezská univerzita v Opavě: Karviná. — 2003. — С. 44.

¹² Evropská (asociační) dohoda mezi ČR a EU z 4.10.1993 // www.evropska-unie.cz.

¹³ *Fajmon H.* Cesta Česke Republiky do Evropske Unie // Centrum pro sudium demokracie a kultury. — Brno, 2004. — 170 s. — С. 26.

¹⁴ *Šlosarčík I.* Východní rozšíření Evropské unie // Mezinárodní politologický ústav MU. — Brno, 2001. — С. 175.

¹⁵ Asociační dohoda. // Euroskop: ČR a EU // www.euroskop.cz.

¹⁶ Česká zahraniční politika: aktéři, struktura, process. Masarykova Univerzita // Mezinárodní politologický ústav. — Brno, 2007. — С. 47.

¹⁷ Presidency Conclusions: European Council. Meeting on 9 and 10 December 1994 in Essen // www.consilium.europa.eu.

¹⁸ *Fiala P., Pitrová M.* Evropská unie. — Brno: CDK, 2003. — С. 127.

¹⁹ *Zielenec J.* Česká republika na cestě k evropské integraci // Mezinárodní politika, roč. XIX., č. 1, — 1995. — С. 4.

²⁰ *Fajmon H.* Cesta Česke Republiky do Evropske Unie // Centrum pro sudium demokracie a kultury. — Brno, 2004. — 170 s. — С. 28.

²¹ Preparation of the associated countries of Central and Eastern Europe for integration into the internal market of the Union: A White Paper. — Brussels, 1995 // www.cvce.eu.

²² Priority plnění zásad Bílé knihy v České republice. Usnesení vlády ČR // <http://isap.vlada.cz>.

²³ ГДА МЗС. Інформація про «круглий стіл» на тему «сучасний стан перетворень у країнах Центральної та Східної Європи на перехідному етапі до ринкової економіки». Управління Європи та Америки (01.06.1995). Справа 7811.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Memorandum CR k zadosti o prijeti do Evropske unie, 23.01.1996 // www.mzv.cz.

²⁸ Centrum pro výzkum veřejného mínění, Sociologický ústav AV ČR: Integrace ČR do EU — aktuální postoje a názory. // <http://www.cvvm.cas.cz>.

²⁹ Programove prohlášení vlády Česke republiky 1996 // www.vlada.cz.

³⁰ Agenda 2000 (1999): Praha: MZV ČR.

³¹ Politika v ČR 1997–2001, Brno: Mezinárodní politologický ústav MU. — С. 41.

³² *Fajmon H.* Cesta Česke Republiky do Evropske Unie // Centrum pro sudium demokracie a kultury. — Brno, 2004. — 170 s. — С. 30.

- ³³ Agenda 2000 (1999): Praha: MZV ČR.
- ³⁴ Posudek Komise k žádosti ČR o přijetí do EU // <http://www.euroskop.cz>.
- ³⁵ Historie vstupu České republiky do EU. MZV CZ // <http://www.mzv.cz>.
- ³⁶ Šedivý J. Stav české zahraniční politiky a její výhledy pro rok 1998. // Mezinárodní politika 1/1998. — C. 5.
- ³⁷ Přístupové partnerství 1998 // http://www.evropska-unie.cz/download/cz/oficialni_dokumenty.
- ³⁸ Národní program přípravy České republiky na členství v Evropské unii 1998 // <http://www.euroskop.cz>.
- ³⁹ Historie vstupu České republiky do EU. MZV CZ // <http://www.mzv.cz>.
- ⁴⁰ Kotyk V. Stručná bilance vývoje české zahraniční politiky // Mezinárodní vztahy 1/2000. — C. 56.
- ⁴¹ Pravidelná zpráva o ČR 1998 // <http://www.euroskop.cz>.
- ⁴² Fajmon H. Cesta Česke Republiky do Evropske Unie // Centrum pro sudium demokracie a kultury. — Brno, 2004. — 170 s. — C. 38.
- ⁴³ Hospodářská strategie vstupu do Evropské unie: konkurenceschopnost — růst — zaměstnanost — solidarita // <http://www.euroskop.cz>.
- ⁴⁴ Pravidelná zpráva Evropské komise o pokroku ČR v procesu přistoupení 1999, 2000, 2001, 2002 // <http://www.euroskop.cz>.
- ⁴⁵ Greger P. Zaslal Brusel České republice druhé varování? // Mezinárodní politika 11/1999. — C. 9.
- ⁴⁶ Vesely Z. Dejiny ceske politiky v dokumentech: Dohoda o přípravě České republiky na vstup do EU. Politika v České republice 1/2000. — Praha, 2005 — 768 s.
- ⁴⁷ Blockierte Demokratie — die Tschechische Republik 20 Jahre nach der Samtenen Revolution. Jennifer Schevarado // DGPA Deutsche Gesellschaft für Auswärtige Politik / 9, September № 8. — C. 24.
- ⁴⁸ Historie vstupu České republiky do EU. MZV CZ. // <http://www.mzv.cz>.
- ⁴⁹ Pravidelná zpráva Evropské komise o pokroku ČR v procesu přistoupení 1999, 2000, 2001, 2002. // <http://www.euroskop.cz>.
- ⁵⁰ Fajmon H. Cesta Česke Republiky do Evropske Unie // Centrum pro sudium demokracie a kultury. — Brno, 2004. — 170 s. — C. 43.
- ⁵¹ Národní program přípravy České republiky na členství v Evropské unii 2001 // <http://www.euroskop.cz>.
- ⁵² Historie vstupu České republiky do EU. MZV CZ // <http://www.mzv.cz>.
- ⁵³ Pravidelná zpráva Evropské komise o pokroku ČR v procesu přistoupení 1999, 2000, 2001, 2002 // <http://www.euroskop.cz>.
- ⁵⁴ Pick O., Handl V. Zahrancni politika ceske republiky 1993–2004: Uspechy, problemy a perspektivy. — Praha, 2004 — S. 268. — C. 26.
- ⁵⁵ Historie vstupu České republiky do EU. MZV CZ // <http://www.mzv.cz>.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ Vládní program 2002 // http://wtd.vlada.cz/vlada/vlada_historie.htm.
- ⁵⁸ Pravidelná zpráva Evropské komise o pokroku ČR v procesu přistoupení 1999, 2000, 2001, 2002 // <http://www.euroskop.cz>.

⁵⁹ Historie vstupu České republiky do EU. MZV CZ // <http://www.mzv.cz>.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Smlouva o přistoupení k EU // <http://www.euroskop.cz>.

⁶² Centrum pro výzkum veřejného mínění, Sociologický ústav AV ČR: Integrace ČR do EU — aktuální postoje a názory // <http://www.cvvm.cas.cz>.

⁶³ Zpráva o zahraniční politice České Republiky 2003 // <http://www.mzv.cz>.

⁶⁴ Klaus V. Projev v předvečer vstupu České republiky do Evropské unie. PROJEVY A VYSTOUPENÍ. 30.4.2004 // www.klaus.cz.

⁶⁵ Fajmon H. Cesta České Republiky do Evropské Unie // Centrum pro studium demokracie a kultury. — Brno, 2004. — 170 s. — С. 49.

Данная статья освещает особенности присоединения Чешской Республики к Европейскому Союзу. Проведен анализ внутривнутриполитических процессов в стране, которые имели непосредственное влияние на евроинтеграционный курс Чешской Республики. Подробно проработаны документы и деятельность институтов ЕС в направлении восточного расширения сообщества.

Ключевые слова: Чехия, внешняя политика, Европейский Союз, интеграция.

This article highlights the accession of the Czech Republic to the European Union. The analysis of internal political processes in the country, which had a direct impact on the course of European integration of the Czech Republic. Elaborated documents and activities of EU institutions in the direction of the eastern extension of the community.

Key words: Czech Republic, foreign policy, European Union, integration.

Віталій Андрейко

ПРОБЛЕМИ КООРДИНАЦІЇ ЧЕСЬКО-СЛОВАЦЬКИХ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН У КОНТЕКСТІ ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

У статті автор розглядає основні проблеми координації дій Чеської і Словацької республік на міжнародній арені після проголошення незалежності, аналізує етапи створення договірної бази та інституалізації міждержавних і міжурядових структур, основні кроки у зовнішньополітичній сфері ЧР та СР, простежує шлях Чехії і Словаччини до трансатлантичних та європейських організацій.

Ключові слова: *Чеська Республіка, Словаччина, європейська та трансатлантична інтеграція, ЄС і НАТО, міждержавне співробітництво, внутрішня та зовнішня політика.*

Чеська Республіка і Словацька Республіка де-юре лише з початку 1993 року розгорнули розбудову цілісної системи добросусідських міждержавних стосунків як нові незалежні і суверенні європейські держави. Проте, попередньо проведена Чехією і Словаччиною погоджена робота, особливо впродовж другої половини 1992 року зі створення договірного підґрунтя і механізму чесько-словацьких міждержавних взаємин та інституціоналізації змішаних двосторонніх структур дозволила з перших днів незалежності без значних проблем і труднощів розвивати співробітництво в політичній, економічній, соціальній, культурній, гуманітарній та інших областях.

Значну роль у безперервності еволюції чесько-словацьких відносин зіграли незаформалізовані недержавні елементи і структури двох країн — громадські рухи, організації і об'єднання, чеська національна меншина в СР і словацька — в ЧР, їх культурно-національні товариства, родинні контакти тощо. Розвитку рівноправних і добросусідських відносин сприяли історична, етнічна, культурно-духовна та й безпосередня територіальна близькість чеського і словацького народів. Все це підтверджує закономірність зростання значимості не тільки держав, але й широких кіл громадськості в сучасних міжнародних відносинах, що є чітким свідченням їх демократизації.

Утім, не применшуючи вагоме значення суспільно-політичних структур недержавного характеру в розвитку новітніх відносин між ЧР і СР, головним з науково-теоретичного і прагматично-прикладного погляду предметом вивчення в цьому дослідженні є взаємодія державних структур

та інституцій. Центральним елементом або ядром такої новітньої системи чесько-словацької міждержавної взаємодії впродовж 1990-початку 2000-х років стало тісне співробітництво двох країн у зовнішньополітичній сфері. Воно включало постійний політичний діалог на вищому державному рівні, послідовну координацію зовнішньополітичних кроків на міжнародній арені, особливо на головному напрямі — інтеграції ЧР і СР до загальноєвропейських і трансатлантичних структур.

Зовнішньополітичне співробітництво незалежних Чехії і Словаччини, як слід об'єктивно визнати, впродовж досліджуваного періоду розвивалося не завжди лише по висхідній лінії. Для нього, особливо в 1990-ті роки, були характерні не тільки періоди піднесення, але й спаду активності двосторонніх відносини.

Попри безконфліктний, мирний і погоджений характер припинення чесько-словацького федеративного союзу і самоліквідації єдиної чехословацької держави, а також ретельної попередньої підготовки основи взаємин між незалежними Чехією та Словаччиною, відносини між цими двома новими незалежними європейськими державами з 1993 року розвивалися досить непросто. Як засвідчила реальна практика розбудови двосторонніх міждержавних стосунків, неминучим після усамостійнення виявився певний період дистанціювання однієї країни від іншої і своєрідна пауза в створенні цілісної системи взаємних відносин. Це частково пояснюється і тим, що ЧР та СР у перший період незалежного існування — 1993–1994 роки — більше були заклопотані уже внутрішніми проблемами, зокрема державного будівництва, а також утвердженням новітньої чеської і словацької державності на міжнародній арені, ніж двосторонніми стосунками.

З перших днів незалежності суттєвий імпульс отримала участь ЧР і СР в процесах міжнародної регіональної інтеграції на принципах центральноєвропейської ідентичності. 15 лютого 1991 року в угорському місті Вишеград чехословацьким президентом Вацлавом Гавелом, польським президентом Лехом Валенсою та угорським прем'єр-міністром Йозефом Анталом була підписана «Декларація про співробітництво Чеської і Словацької Федеративної Республіки, Республіки Польща і Угорської Республіки на шляху європейської інтеграції». В документі були зафіксовані наступні спільні завдання, які передбачали:

- повне відновлення державного суверенітету, демократії і свободи;
- ліквідацію всіх суспільних, економічних і культурно-духовних залишків тоталітарної системи;
- розбудову парламентської демократії, сучасної правової держави, дотримання прав людини і основних свобод;
- створення розвиненої ринкової економіки;

- інтеграцію до європейської політичної, економічної, безпекової і правової системи¹.

У Вишеградській декларації також було відзначено, що держави вважають передумовою розбудови демократії і громадянського суспільства центральноєвропейську ідентичність і поглиблення співробітництва між країнами-учасницями з метою їх загальноєвропейської інтеграції.

ЧСФР, РП і УР визначили низку конкретних завдань, які необхідно було здійснити, щоб досягти євроінтеграційної мети:

- 1) встановлення гармонійного співробітництва та тісних зв'язків з європейськими інституціями, проведення консультацій з питань безпеки;
- 2) створення безконфліктних зв'язків між державами, установами, конфесіями та громадськими об'єднаннями;
- 3) сприяння розвитку економічного співробітництва та взаємовигідної торгівлі;
- 4) розвиток інфраструктури, комунікацій та активізація екологічного співробітництва;
- 5) розвиток співпраці територіальних спільнот тощо².

Чеська дослідниця новітньої історії Вишеграду Даніела Зруцька вважає, що для заснування Вишеградської групи на початку 1990-х років існували, принаймні, три групи аргументів:

Перша — об'єднана територія і загальна чисельність населення країн-учасниць Вишеграду мають більшу вагу в міжнародних відносинах і на переговорах із європейськими й трансатлантичними структурами, ніж «голос» кожної окремо взятої країни.

Друга — спільний центральноєвропейський географічний простір спонукає країни-учасниці об'єднання політично і економічно співпрацювати насамперед із сусідами.

Третій — близька культурна ідентичність та успішність взаємозбагачення культур³.

Проте, заснування Вишеграду не було якоюсь разовою акцією. Ідея доцільності і необхідності регіональної інтеграції центральноєвропейських постсоціалістичних держав зародилася ще в ході антитоталітарних революцій межі 1980–1990-х років. Уперше її офіційно всебічно розглянули на саміті президентів, прем'єрів, міністрів закордонних справ і парламентарів ЧСФР, УР і РП, який відбувся у Братиславі в квітні 1990 року. І хоча деякі сучасні зарубіжні дослідники, наприклад, словацький політолог П. Лукач, вважають цю багатосторонню зустріч невдалою, якщо і не провальною, братиславський саміт, безперечно, був першим вагомим кроком до створення Вишеграду⁴. Після зустрічей прем'єр-міністрів Угорщини, Польщі і Чехословаччини в листопаді 1990 року в Парижі під час форуму НБСЄ було запропоновано і розроблено план

об'єднання політичних і економічних зусиль трьох держав для включення в загальноєвропейський інтеграційний процес. Зустріч державного керівництва у Вишеграді 15 лютого 1991 року, на якій і було засновано Вишеградську групу, таким чином була уже другим після братиславського (квітень 1990 року) самітом керівництва цих держав. Третій саміт Вишеграду відбувся в жовтні 1991 року в польському місті Краків, а четвертий — в травні 1992 року в Празі⁵. Після розпаду ЧСФР повноправними членами Вишеградської групи з 1 січня 1993 року стали нові незалежні держави — Чеська Республіка і Словацька Республіка, а «вишеградська трійка» трансформувалася у «вишеградську четвірку».

Вишеградською декларацією 1991 року не передбачалося створення якихось спеціальних бюрократично-організаційних структур для керівництва діяльністю цього міжнародного регіонального об'єднання. Вишеград по суті являв собою добровільну політичну асоціацію центральноєвропейських постсоціалістичних держав і виступав тільки як координаційний орган, що сприятиме входженню країн-членів об'єднання в європейське співтовариство, в його політичні та економічні інституції. Втім уже в першій половині 1990-х років у його рамках склалася багаторівнева система співробітництва і постійних взаємозв'язків — від президентських до урядових і міністерських структур. Механізми вишеградської співпраці дозволяли з самого початку досить ефективно координувати кроки країн-учасниць Вишеградської групи на шляху до ЄС і НАТО.

У той же час, участь ЧР і СР в багатосторонньому центральноєвропейському співробітництві в рамках Вишеградської групи протягом першої половини 1990-х років не набрала достатнього розмаху. Швидше навпаки, Чехія і Словаччина з різних причин на середину 1990-х років перетворилися в гальмуючий чинник розвитку взаємодії «вишеградської четвірки».

По-перше, чеське державне керівництво із зовнішніх причин, а словацьке — із внутрішньополітичних притримувалися дещо упереджених поглядів щодо основних завдань і напрямів співпраці країн-членів Вишеграду. Прем'єр-міністр ЧР Вацлав Клаус уже з 1992 року вважав дорядною політичну інтеграцію центральноєвропейських постсоціалістичних країн у рамках Вишеградської групи. Він вбачав першочерговою необхідність економічної інтеграції держав регіону. Словацький прем'єр Владімір Мечіар та очолюваний ним Рух за демократичну Словаччину з кінця 1994 року взагалі почали сповідувати ідею специфічного, т. зв. «третього шляху» розвитку СР, зокрема і на міжнародній арені. Проголошувалися гасла щодо виключного геополітичного розташування Словаччини як «мосту» між Сходом і Заходом, утверджувалася ідея «нейт-

ралітету» СР. Тому увага ЧР і СР до розвитку вишеградської співпраці на середину 1990-х років суттєво знизилася.

По-друге, сама двостороння чесько-словацька міждержавна взаємодія в першій половині 1990-х років не змогла стати своєрідним «двигуном» Вишеграду та центральноєвропейської інтеграції. Мусимо навіть констатувати, що після «оксамитового розлучення» та проголошення незалежності ЧР і СР зовнішньополітичні взаємини між двома новими європейськими демократіями на декілька років потрапили в смугу стагнації.

Як засвідчує аналіз, основною причиною гальмування поступального розвитку двосторонніх відносин були системні відмінності внутрішньополітичного розвитку Чехії і Словаччини. В період 1993–1998 років при владі в кожній із цих країн знаходилися ідейно відмінні чи й протилежні за характером політичні сили.

На парламентських виборах у Словаччині 1992 і 1994 років впевнено перемогла партія В. Мечіара — Рух за демократичну Словаччину (РЗДС), яка й формувала правлячу коаліцію, коаліційний уряд та в реальності і визначала зовнішню політику країни. В період 1992–1994 років РЗДС правила разом із СНП, а в 1994–1998 роках до цього правлячого блоку ввійшло і популістське Об'єднання робітників Словаччини. Лише з весни по осінь 1994 року в країні після урядової кризи правив блок демократичних сил та тимчасовий уряд Й. Моравчика. Втім основна зовнішньополітична лінія СР в 1993–1998 роках мала конфронтаційний характер і здійснювалася переважно на засадах націоналізоляціонізму. В стосунках з Чехією словацькі націонал-популістські сили постійно апелювали до «історичних кривд», нібито завданих «чехословакістами» і чеською стороною словацькому народу впродовж багатовікової історії співжиття двох народів і особливо в ХХ столітті. Уряди, очолювані В. Мечіаром, інколи вдавалися і до відвертих античеських заходів або й провокацій. Це все робилося з метою більшого дистанціювання СР від ЧР. Влада намагалася переконати словацький народ у неприйнятності для СР чеського варіанту розбудови громадянського суспільства, парламентської демократії, ринкової економіки та прозахідної зовнішньої політики. Режим В. Мечіара поступово сповзав до авторитаризму і опинився в міжнародній ізоляції.

У Чехії, навпаки, впродовж цього періоду при владі знаходилися прореформні і проєвропейські політичні сили, очолювані правоцентристською громадянською демократичною партією (ГДП). Лідер громадянських демократів — Вацлав Клаус — був незмінним прем'єр-міністром ЧР. Країна впевнено взяла курс на євроатлантичну інтеграцію та завершення радикальних політичних і економічних реформ.

За результатами виборів 1998 р. ні одна з чеських політичних партій не могла створити уряд парламентської більшості. А діяльність коаліційних кабінетів міністрів попереднього періоду засвідчила їх нестійкість через схильність менших політичних суб'єктів до шантажу провідних правлячих партій. Внаслідок змови дрібних коаліційних партнерів із опозицією в листопаді 1997 р. в ЧР було усунуто від влади ГДП і повалено кабінет В. Клауса. Більш ніж півроку державою керував «уряд чиновників» — тимчасовий Кабінет міністрів Й. Тошовського. Тому найбільш успішні на парламентських виборах 1998 р. ЧСДП, яка отримала 32% голосів виборців, та ГДП — із 28% (інші парламентські партії: Комуністична партія Чехії і Моравії — 11%, Християнсько-демократичний союз-Чехословацька народна партія — 9% та Унія свободи — 8,6%), домовилися про співпрацю в управлінні державою.

9 липня 1998 р. ЧСДП і ГДП підписали т. зв. «опозиційну угоду», згідно з якою соціал-демократи створювали однопартійний Кабінет міністрів, а ГДП зобов'язувалася не ініціювати впродовж виборчого періоду питання про його відставку і голосувати в парламенті з найбільш важливих питань за попередньою згодою сторін на підтримку уряду ЧСДП. Лідер ГДП В. Клаус за підтримки фракції ЧСДП був обраний головою Палати депутатів. Дві партії домовилися про розподіл постів голів основних парламентських комітетів. Фракції ЧСДП і ГДП склали майже 2/3 депутатів, що забезпечувало впродовж 1998–2002 рр. за їх погодженого голосування безпроблемне проходження в парламенті всіх урядових законопроектів.

Стабільність «опозиційної угоди» забезпечувалася також реалізацією меркантильних інтересів представників обох партій, особливо в процесі завершення «великої приватизації». Правляча ЧСДП погодилася консультувати із ГДП персональні зміни в керівних органах стратегічних державних підприємств, приватизаційний вступ іноземних інвесторів до держсектору та щорічне формування держбюджету. У січні 2000 р. керівники ЧСДП і ГДП підписали т. зв. «толерантний патент» — 5 додатків до «опозиційної угоди».

Загалом, «опозиційна угода» стабілізувала внутрішньополітичне становище в ЧР, забезпечила ефективну роботу чеського парламенту шляхом нестандартного створення парламентської більшості. Вона не була розвалена впродовж виборчого періоду, незважаючи на критику опозиції, що ЧСДП і ГДП внаслідок політичної змови узурпували чи «вкрали» владу в країні, та й спроби правоцентристів, за підтримки Граду (президента В. Гавела), сформувати альтернативну «третю» політичну силу.

Внутрішньополітична стабільність у державі та ідейна визначеність правлячих чеських сил, незмінний прозахідний курс на міжнародній арені

забезпечували в 1990-ті роки послідовність зовнішньополітичної лінії ЧР щодо СР. Втім, у стосунках із Словаччиною, на наш погляд, чеські правлячі кола свідомо чи несвідомо в 1993–1998 роках все ж припустилися низки помилок. По-перше, за інерцією продовжувалася неправильна лінія чеських правоцентристських політичних сил останнього етапу існування федерації, яку умовно можна назвати «позбутися тягаря Словаччини». Так само, як упродовж 1990–1992 років, деякі політичні лідери чеських партій, особливо В. Клаус, готові були пожертвувати єдиною державою із словаками для того, щоб соціально-економічна відсталість Словаччини не гальмувала здійснення ринкових реформ у Чехії і, не останнім чином, довести на чеському експерименті чистоту і «єдину» правильність «клаусотерапії», з 1993 року чеська влада, і не безпідставно, вважала, що без співробітництва з СР вона набагато швидше забезпечить самостійну інтеграцію країни до ЄС і НАТО. По-друге, на дистанціювання Словаччини від ЧР чеська сторона дещо спрощено відповіла демонстративним ігноруванням недемократичного мечіарівського режиму. Прага в 1990-ті роки нерідко надавала притулок своєрідним новим словацьким «дисидентам» — особам, яких з політичних мотивів переслідували у Словаччині. Це викликало відверте роздратування в Братиславі і різноманітні спроби дискредитувати ЧР на міжнародній арені. По-третє, через одіозність В. Мечіара майже припинилися чесько-словацькі контакти на вищому державному рівні. Відповідно, почали пробуксовувати й інші елементи системи і механізму чесько-словацького міждержавного співробітництва.

Багаторічний посол ЧР в Словаччині Рудольф Сланскі наступним чином характеризував тогочасні проблеми двосторонніх відносин у політичній сфері: різнопланові об'єктивні і суб'єктивні чинники суттєво ускладнювали чесько-словацьку співпрацю в 1990-ті роки. Обидві нові незалежні країни повинні були спочатку по-новому визначити сфери взаємного інтересу. Інколи політики з кон'юнктурною метою розігрували чеську або словацьку «карту», щоб відвернути увагу громадян від внутрішніх проблем. Свою роль відігравав і антагонізм між деякими чеськими і словацькими державно-політичними діячами та й протиріччя між політиками в кожній із країн. Проте, хоча і більшість чеської громадськості негативно ставилася до недемократичних тенденцій у мечіарівській Словаччині, офіційні органи ЧР не могли публічно критикувати авторитарний режим у СР, так як Братислава відразу ж звинувачувала Прагу у втручанні у внутрішні справи Словаччини, словацьке керівництво стверджувало, що Чехія продовжує хворіти комплексом «старшого брата» і не здатна прийняти незалежність СР. Тому, як наголошує Р. Сланскі, сигналом, який свідчив про занепокоєння чеської сторони внутрішньо-

політичним розвитком у Словаччині, було свідоме обмеження Прагою чесько-словацьких контактів на найвищому державному рівні⁶.

А словацькі аналітики-міжнародники Р. Хмель, І. Самсон та А. Дулеба взагалі констатують, що після розпаду спільної федеральної держави чесько-словацькі відносини лише погіршувалися. Це, на їх думку, підтверджує навіть той факт, що в 1993–1997 роках — за п'ять років існування незалежних ЧР і СР — прем'єр-міністри двох держав В. Клаус і В. Мечіар ні разу офіційно не зустрілися на двосторонньому рівні і не провели офіційних переговорів. І лише в жовтні 1997 року В. Клаус і В. Мечіар в словацькому місті Пештяни вперше провели малопродуктивну неформальну зустріч⁷.

Разом з тим, як цілком справедливо вказують чеські, словацькі та інші вчені, міждержавне співробітництво ЧР і СР в 1993–1998 роках все ж успішно функціонувало у сферах, не обтяжених політико-ідейними проблемами, насамперед в економіці. Тут певний час ефективно працювали механізми валютно-грошового союзу та поступового переходу двох незалежних держав до національної грошової одиниці. Успішно діяв чесько-словацький митний союз, який не дозволив згорнути торговельні, виробничо-коопераційні та інші зв'язки після розпаду федерації, що могло б привести до колапсу національних економік, передусім словацької. Двосторонні валютний і митний союзи мали організаційно інституційовані керівні структури на чолі зі змішаними радами. Інтенсивно створювалися змішані міжурядові та міжвідомчі (міжміністерські) комісії за основними напрямками співробітництва, в т. ч. в економічній, гуманітарній та культурній сферах. Чеська сторона постійно пропонувала посилення координації кроків двох держав на міжнародній арені, особливо — поглиблення взаємодії міністерств закордонних справ ЧР і СР в справі євроатлантичної інтеграції. Це, правда, не завжди знаходило позитивний відгук у словацької сторони — в силу специфіки зовнішньої політики режиму В. Мечіара. Однак, слід визнати, що періодичні консультації із зовнішньополітичних питань між ЧР і СР в 1993–1998 роках все ж здійснювалися. При цьому показово, наприклад, що чесько-словацька взаємодія в сфері оборони і безпеки у той час знаходилася на високому рівні. Особливо тісними були контакти міністерств оборони та збройних сил двох країн в процесі адаптації національних армій до стандартів НАТО та здійсненні військової реформи.

Проте, мусимо об'єктивно констатувати, що справжньої і ефективної системи координації зовнішньої політики між ЧР і СР протягом 1990-х років не склалося. Проблеми розвитку двосторонніх міждержавних відносин неминуче негативно відбивалися і на продуктивності чесько-словацької взаємодії в рамках багатосторонніх стосунків, зокрема регіо-

нальних інтеграційних утворень — Вишеградської групи, Центральноєвропейської угоди вільної торгівлі, і на загальному процесі євроатлантичної інтеграції.

Після проголошення незалежності Чехія і Словаччина фактично мали рівні стартові позиції на шляху інтеграції до НАТО і Європейського Союзу. З 1993 року ЧР і СР передусім одночасно розпочали рух до вступу в Північноатлантичний альянс. Це відбувалося в загальному руслі інтеграції центральноєвропейських постсоціалістичних держав до євроатлантичних структур. Якщо в 1989–1992 роках більшість центральноєвропейських країн проявляли обережність в оцінці можливих варіантів формування нової системи європейської безпеки, то з 1993–1994 років під дією ряду об'єктивних процесів набір варіантів почав звужуватись, і до 1997 року етап дискусій закінчився. Стало зрозумілим, що відбулася зміна поглядів — єдина Європа формується не на основі зближення Сходу і Заходу, а в результаті поступового розширення західних організацій. Це відобразилося в нових доктринах та документах Європейського Союзу і НАТО.

Інтеграція країн, які раніше входили до Варшавського Договору, в структуру НАТО відбувалось спочатку через Раду Північноатлантичної Співпраці, створену в грудні 1991 року, як складову нової Стратегічної концепції (яка згодом стала Радою Євроатлантичного партнерства), а потім через ініціативу військового співробітництва та підготовки під егідою «Партнерства заради миру» (ПЗМ), започаткованого у 1994 році.

Роль НАТО на межі ХХ–ХХІ століть кардинально змінилася. Альянс починав своє існування в 1949 році як об'єднання держав, що зобов'язалися захищати одна одну від нападу. У той же час він набув і ширшого політичного значення як організація, що свідчила про рішучий намір країн-членів захищати принципи свободи, демократії та миру. У стратегічній концепції 1991 року особливо важлива роль відводиться східному виміру політики НАТО. Держави-члени НАТО у своїх стратегічних планах намітили масштабне розширення організації на Схід, проти чого різко виступала Росія, незважаючи на активні спроби Заходу вказати на відсутність антиросійських намірів у концепції розширення⁸. У квітні 1999 року на саміті НАТО у Вашингтоні, присвяченому 50-річчю створення Організації Північноатлантичного договору, була прийнята нова стратегічна концепція, яка відповідає сучасним потребам євроатлантичної безпеки. У документі було підтверджено зобов'язання країн-членів НАТО щодо виконання ключової функції Альянсу по забезпеченню колективної оборони та підкреслено, що Альянс уособлює трансатлантичний зв'язок, який міцно поєднує безпеку Північної Америки з безпекою Європи.

У Стратегічній концепції висвітлюється можливість поглиблення взаємин між членами НАТО та країнами-партнерами у рамках Ради Євроатлантичного Партнерства та робиться наголос на вигідних сторонах програм практичного військового співробітництва, запропонованих у рамках «Партнерства заради миру».

Крім Стратегічної концепції на саміті у Вашингтоні були ухвалені й інші важливі документи. Серед них — План дій з розширення членства НАТО від 24 квітня 1999 року, в якому було вкотре підтверджено, що «двері до членства НАТО відповідно до статті 10 Договору про створення Північноатлантичного Альянсу залишаються відкритими»⁹ й викладено основні вимоги, які повинні бути виконані країнами-претендентами, та перераховані правові документи, до яких нові члени по завершенні відповідних процедур повинні приєднатись. Загалом головною є відповідність держав-претендентів на вступ до НАТО таким трьом базовим показникам, як:

1. Характер потенційного впливу на загальноєвропейську і трансатлантичну стабільність;
2. Демократичність держави і домінуючих у ній суспільних відносин;
3. Відкрита ринкова економіка.

Остаточне рішення щодо розширення НАТО приймається виключно її членами на день прийняття нових країн.

Епохальною подією став саміт у Мадриді, що відбувся у липні 1997 року¹⁰. Він підвів ризик під головними ініціативами, які втілювалися Альянсом у життя протягом попередніх п'яти — шести років. Водночас він ознаменував перехід до нового складного етапу розвитку НАТО, протягом якого нові структури і рішення, впроваджені у результаті певних змін, будуть випробовуватись на практиці.

На Мадридському саміті для трьох найперспективніших країн ЦСЄ — Угорщини, Польщі та Чеської Республіки загорілося «зелене світло» щодо вступу до НАТО, і повною мірою була продемонстрована серйозність, з якою Альянс ставиться до своєї внутрішньої і зовнішньої трансформації. На це вказали далекосяжні кроки в усіх ключових галузях: початок переговорів про вступ та підтвердження політики «відкритих дверей» щодо вступу нових членів у майбутньому; вдосконалення ПЗМ та створення Ради Євроатлантичного Партнерства (РСАП), яка стала новим засобом подальшого розвитку співробітництва; відкриття цілком нового етапу у стосунках між НАТО і Росією; офіційне закріплення партнерства з Україною, яке швидко розвивається; інтенсифікація діалогу з середземноморськими країнами через створення групи Середземноморської співпраці, просування вперед шляхом формування власне європейської системи безпеки і оборони у межах НАТО; визначення радикально реформованої військової командної структури Альянсу.

На саміті у Мадриді представники держав-членів НАТО відзначили, що їхньою «метою є підписання Протоколу про вступ під час зустрічі на вищому рівні у грудні 1997 року і завершити процес ратифікації до 50-річчя Вашингтонського договору у квітні 1999 року...»¹¹. Восени 1997 року відбулися переговори з кожною запрошеною країною окремо¹², а у грудні 1997 року були підписані Протоколи про вступ, пізніше ратифіковані усіма 16 членами Альянсу згідно з їх власними національними процедурами.

1 січня 1998 року Угорщина, Польща і Чехія отримали особливий статус в НАТО, а це означало можливість брати участь з правом консультативного голосу у різних зустрічах Альянсу.

Після тривалого підготовчого процесу настала довгоочікувана подія. Урочиста церемонія прийняття Угорщини, Чеської Республіки та Польщі у НАТО відбулась 12 березня 1999 року у місті Індепенденс, штат Міссурі (США). 16 березня національні прапори трьох нових членів були підняті перед штаб-квартирою НАТО у Брюсселі у присутності прем'єр-міністрів Чеської Республіки, Угорщини та Польщі. Починаючи з 12 березня 1999 року ці три центральноевропейські країни стали повноправними членами Альянсу, вони беруть активну участь у самітах та інших заходах НАТО.

За прикладом центральноевропейських держав аналогічний рух до НАТО і ЄС з 2005 року розпочала Україна, яка розраховувала і на підтримку західних постсоціалістичних сусідів у справі євроатлантичного інтегрування. У цьому контексті особливий інтерес для реалізації сучасної прискореної стратегії інтеграції України становить досвід постсоціалістичних центральноевропейських держав — нових членів ЄС і НАТО — із солідарної підтримки Словаччини на шляху євроатлантичної інтеграції. Саме завдяки взаємній підтримці і ефективним механізмам співпраці провідні з них — Польща, Словаччина, Угорщина і Чехія змогли досягти значних успіхів у справі європейської інтеграції та одночасно — 1 травня 2004 року — вступити до ЄС.

У внутрішньополітичному житті СР у 1994–1998 роках утверджувалися елементи авторитарного режиму. Демократія у мечіарівському варіанті була швидше псевдодемократією. Чільні депутати від опозиції в Національній Раді СР були втиснуті в малозначимий парламентський комітет з питань екології. Провладна більшість у парламенті повністю подавила опозицію. Прем'єр В. Мечіар відверто ігнорував президента СР М. Ковача. Після завершення каденції М. Ковача В. Мечіар та його оточення в 1998 році взагалі не допустили обрання парламентом нового президента і фактично майже на півроку він взяв у свої руки президентські повноваження. Уряд СР, незважаючи на укладений ним під

тиском Заходу в 1995 році в Парижі генеральний словацько-угорський договір про добросусідство і співробітництво, посилював націоналістський тиск на 600-тисячну угорську меншину в країні і провокував напругу в стосунках з Угорщиною. З питань стану демократії і становища національних меншин у Словаччині ЄС в другій половині 1990-х років неодноразово робив офіційні демарші і заяви, на що мечіарівський режим традиційно реагував роздратовано, звинувачуючи загальноєвропейські органи у втручанні у внутрішні справи Словаччини.

У політиці на міжнародній арені режим В. Мечіара балансував між Сходом і Заходом та спекулював на протиріччях між ними. Словаччина демонстративно розширювала зв'язки з Росією і вважалася Заходом «російським анклавом» в Центральній Європі. Висувалася ідея «нейтралітету» СР і мечіарівський режим вимагав від США та інших великих держав надати міжнародні гарантії такому статусу країни. Внаслідок таких кроків СР фактично опинилася у зовнішньополітичній ізоляції з боку Заходу¹³.

Був ще й ряд інших негативів, які засвідчували, що Словаччина в період правління В. Мечіара 1994–1998 років далеко не виконувала принципи та вимоги загальноєвропейських інституцій з підготовки до вступу в НАТО і ЄС. Це однак не завадило В. Мечіару демонстративно подати 27 червня 1995 року на саміті ЄС в Каннах від імені Словаччини, однієї з перших з-поміж постсоціалістичних країн, офіційну заявку на вступ до ЄС. Європейська Рада на засіданні в Люксембурзі в грудні 1997 року, однак, не рекомендувала розпочинати переговори про вступ до ЄС з СР через невиконання нею політичних критеріїв вступу¹⁴. З погляду євроатлантичної інтеграції для СР період 1994–1998 років взагалі був майже повністю змарнованим часом. При цьому, мечіарівський режим постійно твердив про прагнення СР стати членом ЄС і НАТО, а насправді робив протилежне.

Усунути В. Мечіара та націоналпопулістські сили від влади словацька демократична опозиція зуміла лише об'єднавшись перед черговими парламентськими виборами 1998 року. Був створений єдиний антимечіарівський передвиборчий блок у складі правих, лівих і центристських партій. Правда, на вибори осені 1998 року вони йшли в основному за окремими партійними списками, крім правоцентристської Словацької демократичної коаліції (СДК). Серйозну допомогу в передвиборчій кампанії словацькій опозиції надав Захід. Була заснована мережа опозиційних неурядових організацій, в т.ч. молодіжних, діяльність яких інколи фінансувалася із-за кордону. Не маючи широкого доступу до електронних і друкованих ЗМІ, опозиція перенесла центр передвиборчої пропаганди на місця — відомим був велосипедний тур М. Дзурінди з командою по всіх регіонах Словаччини.

Центральним передвиборчим гаслом опозиції стало твердження, що на виборах вирішується доля демократії в Словаччині. Під таким гаслом опозиція впевнено виграла парламентські вибори 25–26 вересня 1998 року. Демократичний антимечіарівський блок отримав загалом 93 депутатські місця у новообраному складі парламенту, тобто переконливу абсолютну більшість. А нова парламентська опозиція мала лише 57 депутатів: РЗДС — 43, СНП — 14. Перехід влади в СР після виборів у руки демократів-переможців відбувся плинним, легітимним шляхом. У новообраному парламенті за опозицією були закріплені конкретні комітети, насамперед такі, які дозволяли контролювати діяльність уряду та інших державних структур.

Склад першого коаліційного уряду М. Дзурінди був широкоспектровим — від правих консерваторів до посткомуністів. Це, з одного боку, дозволяло здійснювати праволіберальні економічні реформи із збереженням широких соціальних програм, але з іншого, викликало постійні тертя і конфлікти в коаліції на ідейній основі. Поступово розпалася основна права політична правляча сила — СДК, дезінтегрувавшись на заснований М. Дзуріндою Словацький християнський демократичний союз (СХДС), «старий» Християнсько-демократичний рух (ХДР) та інші суб'єкти. Розвалилася і основна лівоцентристська сила — Партія демократичної лівиці (ПДЛ), яка нині взагалі зникла зі словацької політичної сцени. Лівоорієнтований електорат поклав на неї відповідальність за деякі негативні соціальні наслідки правої економічної політики коаліційної влади.

Однак, у зовнішньополітичній сфері всі різноідейні учасники коаліції, правлячої в СР в 1998–2002 роках, спільним пріоритетом оголосили прискорений вступ країни до ЄС і НАТО. Підтримку цього курсу вимушена була декларувати і мечіарівська опозиція.

На початку 1999 року Міністерство закордонних справ і Міністерство оборони СР розробили міжвідомчу Програму забезпечення підготовки СР до членства в НАТО. На основі цього документу було розроблено Національну програму підготовки СР до членства в НАТО, для реалізації якої урядом затверджувалися спеціальні щорічні програми¹⁵.

Дієву допомогу СР в підготовці до вступу в НАТО надавала ЧР в рамках співробітництва як на двосторонньому, так і на багатосторонньому рівні. Були зроблені перші кроки до формування спільних військових підрозділів для участі в миротворчих операціях. Так, в серпні 2001 року на зустрічі міністрів оборони Словаччини, Чехії і Польщі було прийнято рішення про створення змішаної словацько-чесько-польської бригади. У жовтні 2001 року була підписана угода між міністерствами оборони ЧР і СР про створення і діяльність спільного чесько-словацького

підрозділу для участі в місії KFOR на Балканах під командуванням НАТО¹⁶.

Визначальними на шляху інтеграції СР до НАТО стали чергові словацькі парламентські вибори у вересні 2002 року. Президент США Дж. Буш під час переговорів із президентом СР Р. Шустером у Вашингтоні 7 червня 2002 р. жорстко сформулював вимоги Заходу до Словаччини — питання вступу СР до НАТО розглядатиметься на листопадовому 2002 року саміті альянсу в Празі лише у тому випадку, якщо впродовж одного місяця після парламентських виборів у СР буде сформовано нову демократичну владу. Тобто, США і Захід в цілому дали СР строк до кінця жовтня 2002 року на формування нової правлячої коаліції і коаліційного Кабінету міністрів після виборів до парламенту 20–21 вересня 2002 р.¹⁷.

Масована внутрішня і зовнішня кампанія у кінцевому результаті сприяли перемозі правих партій на виборах до НР СР. Склад новообраної НР СР із загальною кількістю 150 депутатів за партійними клубами (фракціями) був наступним: СХДС — 28, ПУК — 20, ХДР — 15, АНО — 15 (правляча коаліція загалом — 78); РЗДС — 36, «Смер» — 25, КПС — 11 депутатів (опозиція загалом — 72).

Таким чином, чотири правоцентристські партії мали у новообраному словацькому парламенті разом 78 депутатів, які склали парламентську більшість. Ідейна близькість СХДС, ПУК, ХДР і «АНО» дозволила лідерам партій швидко — уже 22 вересня 2002 року — домовитися про створення правлячої коаліції. 15 жовтня 2002 року відбулося перше засідання новообраної НР СР. Її головою обрано лідера ХДР П. Грушовського. Цього ж дня президент СР Р. Шустер офіційно йменував новим прем'єр-міністром СР лідера СХДС М. Дзурінду. 16 жовтня 2002 року прем'єр представив президенту СР на затвердження персональний склад Кабінету Міністрів СР, погоджений партіями-партнерами ще раніше на засіданнях коаліційної ради. 5 листопада 2002 року парламент затвердив програмну заяву коаліційного уряду М. Дзурінди.

Отже, формування нової правлячої коаліції та коаліційного Кабінету Міністрів СР відбулося швидше, ніж за визначений чинним законодавством СР строк в 30 днів. Фактично, впродовж 22 вересня — 16 жовтня 2002 року. Цим було виконано і настійливу рекомендацію Заходу щодо створення дієздатного уряду СР протягом місяця після парламентських виборів. Як вважає словацький спеціаліст з міжнародних відносин І. Самсон, цим самим формальні перешкоди для вступу СР до НАТО і ЄС перестали існувати¹⁸.

Якщо вибори 2002 року у Словаччині мали тісно переплетені зовнішньо- і внутрішньополітичний аспекти, з домінантою міжнародних

чинників, то чергові парламентські вибори в Чехії були набагато більш внутрішньою проблемою цієї країни. Ще 14–15 червня 2002 року в Чеській Республіці відбулися вибори до нижньої і основної палати парламенту ЧР — Палати депутатів, де перемогу одержала правляча і в минулому виборчому періоді (1998–2002 рр.) Чеська соціал-демократична партія (ЧСДП). Вона не мала абсолютної більшості в парламенті, але отримала найбільше голосів виборців — 30,2%, і її представники посіли 70 із 200 депутатських місць у складі новообраної Палати депутатів. ЧСДП очолила процес створення нової коаліційної влади. Президент ЧР В. Гавел 17 червня 2002 року доручив її лідеру В. Шпідлі формування нового уряду. 18 червня розпочалися переговори ЧСДП із потенційними партнерами — т. зв. Коаліцією. Це був блок партій: Християнсько-демократичний союз — Чехословацька народна партія, Унія свободи, Демократична унія. Вони загалом мали 31 місце у складі новообраної Палати депутатів парламенту ЧР. Отже, нова правляча ліволіберальна коаліція в Чехії спиралася на парламентську більшість — 101 із 200 депутатів нижньої палати парламенту. Впродовж одного місяця, але не без проблем, було визначено персональний склад Кабінету Міністрів ЧР.

У цілому, соціал-демократи зміцнили свої позиції на чеській політичній сцені і продовжили політику попереднього уряду на міжнародній арені, зокрема активізували зусилля з подальшого розвитку чесько-словацьких добросусідських, союзницьких стосунків та конкретної підтримки планів Словаччини щодо інтеграції до євроатлантичних структур. Чеська сторона в 2002–2004 роках офіційно вважала завдання одночасного вступу ЧР і СР до Євросоюзу та прискореного набуття Словаччиною членства в НАТО одними із найважливіших напрямів своєї взаємодії з СР. Завдяки підтримці Чехії та інших центральноевропейських держав і внаслідок ретельного виконання Словаччиною вимог керівних структур альянсу до країн-претендентів на вступ до НАТО на листопадовому саміті 2002 року Організації Північноатлантичного договору в м. Прага СР поряд з іншими країнами отримала запрошення на вступ до НАТО. Повноправним членом НАТО Словаччина стала в квітні 2004 року.

¹ Deklarace o spolupraci Ceske a Slovenske federativni republiky, Polske republiky a Madarske republiky na ceste evropske integrace / [Електронний ресурс]. — Режим доступу до статті: www.visegradgroup.org.

² Deklarace o spolupraci Ceske a Slovenske federativni republiky, Polske republiky a Madarske republiky na ceste evropske integrace / [Електронний ресурс]. — Режим доступу до статті: www.visegradgroup.org.

³ Zrúcka D. Vznik a vývoj Visegrádské skupiny / [Електронний ресурс]. — Режим доступу до статті: www.visegrad.info/index.php?ID=clanek&IDc=105.

⁴ Lukač P. Regionálna spolupráca v strednej Európe na začiatku 21. storočia — nové podoby a nové výzvy // Ročenka zahraničnej politiky Slovenskej republiky 2001. — Bratislava: SIMŠ, 2002. — S. 57–58.

⁵ Deklarace o spolupraci Ceske a Slovenske federativni republiky, Polske republiky a Madarske republiky na ceste evropske integrace / [Електронний ресурс]. — Режим доступу до статті: www.visegradgroup.org.

⁶ Slánský R. Několik poznámek k vývoji a stavu česko-slovenských vztahů // Mezinárodní politika. — 1999. — № 12. — S. 4.

⁷ Chmel R., Samson I., Duleba A. Vztahy Slovenska so susedmi a z Nemeckom // Slovensko 1997. — № 7. — S. 26.

⁸ Каплан С.Л. Історія Північноатлантичного Альянсу // НАТО ревію. Пам'ятне видання до 50-ї річниці НАТО (1949–1999). — 1999. — С. 45.

⁹ План дій з розширення членства НАТО від 24 квітня 1999. Пункт 1 // НАТО-ревію — Документація. — Літо-1999. — С. 5.

¹⁰ Madridský summit NATO. Sbornik dokumentů. — Praha: Česká atlantická komise, 1997. — 94 s.

¹¹ Hungary & NATO — a new ally emerging. — Budapest. — 1998. — p. 3.

¹² Політика відкритих дверей Альянсу // НАТО довідник. — К.: Молодь. — 1999. — С. 89.

¹³ Duleba A. Slepý pragmatizmus slovenskej východnej politiky: Aktuálna agenda slovensko-ruských bilaterálnych vzťahov. — Br.: VC SSZP, 1996. — 59 s.

¹⁴ Figel J., Adamiš M. Slovensko na ceste do Európskej únie. Kapitoly a súvislosti. — Bratislava: UV SR, 2003. — S. 10.

¹⁵ Čurda J., Zatlakaj P. Cesta Slovenska do NATO: niektoré aspekty integračného úsilia Slovenska v rokoch 1993–2002. — Br.: Veda, 2003. — S. 77–81.

¹⁶ Spoločná jednotka v silách KFOR // Praca. — 2001. — 20. októbra. — S. 1.

¹⁷ Palata L. USA: Čekáme dôveryhodnou slovenskou vládou // Hospodářské noviny. — 2002. — 10. červná. — S. 10.

¹⁸ Samson I. Na Západ prefikanost'ou // Domino forum. — 2002. — № 40. — S. 7.

В статтє автор рассматривает основные проблемы координации политики Чешской и Словацкой республик на международной арене после провозглашения независимости, анализирует этапы создания договорной базы и институализации межгосударственных и межведомственных структур, основные шаги во внешнеполитической сфере ЧР и СР, прослеживает путь Чехии и Словакии к трансатлантическим и европейским организациям.

Ключевые слова: Чешская Республика, Словакия, европейская и трансатлантическая интеграция, ЕС и НАТО, межгосударственное сотрудничество, внутренняя и внешняя политика.

In this article the author examines the main problems of coordination between the Czech and Slovak Republics in the international arena after independence, examines the stages of the contractual framework and institutionalization of interstate and intergovernmental structures, the basic steps in foreign policy of the Czech Republic and Slovakia, traces the path of the Czech Republic and Slovakia to the transatlantic and European institutions.

Key words: Czech Republic, Slovakia, European and transatlantic integration, the EU and NATO, interstate cooperation, domestic and foreign policy.

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Дмитро Миколенко

ДО ПИТАННЯ ПРО СОЦІАЛЬНУ ПІДТРИМКУ РЕЖИМУ С. СТАМБОЛОВА В БОЛГАРІЇ (1887–1894 рр.)

У статті розкривається взаємозв'язок соціальних і політичних процесів у Болгарії періоду правління С. Стамболова, а також визначаються верстви населення, які забезпечували політичну підтримку режиму. Автор приходить до висновку, що низка заходів авторитарної влади «стамболовістів» у довготривалій перспективі зумовили розвиток демократії в країні.

Ключові слова: *Народно-ліберальна партія, «стамболовісти», політичний режим, соціальна підтримка, авторитаризм, опозиція.*

Вивчаючи політичні трансформації, які відбувалися протягом останньої третини ХІХ ст. у Болгарії, необхідно враховувати соціальні фактори виникнення та еволюції системи державної влади в цій країні, що дасть змогу більш глибоко зрозуміти й ширше інтерпретувати особливості функціонування того чи іншого режиму*, існуючого у зазначений період.

Умови політичного розвитку Болгарії останньої третини ХІХ ст. зближують її з іншими країнами Балканського півострова. Вони визначалися тривалим перебуванням у складі Османської імперії, а також майже одночасним з Грецією, Сербією і Румунією початком розбудови власної державності. Низка елементів політичної системи після визволення від турецького панування у 1878 р. була запроваджена під впливом загальноєвропейських процесів. Серед них — демократична конституція та парламентаризм. Однак при цьому Болгарія пройшла особливий шлях політичного розвитку, котрий вирізняв її з поміж інших і був визначений саме специфічною соціальною конфігурацією¹.

Період становлення болгарської державності тісно пов'язаний з ім'ям Стефана Ніколова Стамболова (1854–1895 рр.). Напередодні Визволення 1878 р. цей політик представляв радикальне (революційне) крило національного руху. Його діяльність була пов'язана з втіленням у життя

* Мається на увазі сукупність методів, прийомів і форм здійснення політичних відносин у суспільстві.

прагнень переважної більшості болгарського народу до свободи. У перші роки незалежності він став членом Ліберальної партії, яка спиралася на громадян із середнім рівнем статків та незаможні прошарки, тобто — найчисельнішу групу населення країни. Після розколу політичної сили у 1883 р. С. Стамболов приєднався до угруповання П. Каравелова — «непримиримих» лібералів, котрі продовжували відстоювати первинні принципи партії й апелювали до тих самих соціальних верств. Головуючи у Регентській раді (1886–1887 рр.) і кабінеті міністрів (1887–1894 рр.), політик, на думку більшості дослідників — прибічників класового підходу до вивчення історії², перетворився на виразника інтересів зростаючої торговельно-промислової буржуазії. Та чи можна вважати цей нечисленний прошарок суспільства соціальною базою «стамболовістського» режиму? Поставлене питання у сучасній історіографії залишається відкритим.

С. Стамболов очолив уряд у складний для Болгарії час. Країна переживала глибоку кризу, спричинену як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Отримавши владу, прем'єру довелося розв'язувати вкрай важливі завдання по забезпеченню політичної стабільності й подальшої розбудови системи державного управління, проведенню заходів, пов'язаних з модернізацією економіки, розвитком інфраструктури, а також досягненням міжнародного визнання Князівства і його правлячої династії.

Вирішуючи вказані проблеми, С. Стамболов застосовував авторитарні методи. Саме цей факт визначив неоднозначність оцінок, які отримало його правління від сучасників та вчених-істориків. Одні³ вважали прем'єра тираном, підкреслюючи при цьому негативні наслідки його правління, інші⁴ — героєм і видатним державним діячем, наголошуючи на його численних заслугах перед батьківщиною.

Тему впливу соціальної конфігурації населення на політичні трансформації у Болгарії часів прем'єрства С. Стамболова дослідники спеціально не вивчали. Історіографія кінця XIX — початку XX ст. представлена роботами⁵, в яких політичні процеси у цій балканській країні розглядаються окремо від соціальних. Після Жовтня 1917 р. у Росії історики-марксистів⁶ почали застосовувати формаційний підхід при аналізі режимів на Балканах. Аналогічну методологію використовували і вчені⁷ Народної Республіки Болгарії. У їхніх роботах діяльність лідера НЛП аналізувалася крізь призму класової боротьби у Болгарії. Політик характеризувався як виразник інтересів торговельно-промислової буржуазії. Ідеологічна зашореність тогочасної науки не завжди дозволяла комплексно й об'єктивно аналізувати всі аспекти теми, що нас цікавить. Серед праць, в яких частково розкривається взаємозв'язок соціальних і

політичних явищ, характерних для Князівства останньої третини XIX ст., можна назвати статтю С. Мадієвського⁸.

Окремі питання, пов'язані з соціальною зумовленістю політичних процесів у Болгарії періоду правління уряду С. Стамболова, досліджувалися багатьма болгарськими, а також сучасними російськими, українськими і західними авторами. Прибічники теорії модернізації, американські вчені Д. Перрі і Г. Стоук, а також російська дослідниця Р. Грішина у своїх роботах підкреслили значний внесок С. Стамболова у процес перетворення Болгарії на світську державу європейського зразка. Український історик В. Чорній показав залежність підтримки кабінету НЛП у суспільстві від його зовнішньої орієнтації, підкресливши, що більшість селян, нижчих і середніх верств міського населення, чимало інтелігенції та частина верхівки не поділяли антиросійської політики уряду¹⁰. Болгарський автор Д. Саздов опублікував монографію¹¹, в якій розкрив соціальні ініціативи урядів країни у період з 1880 по 1912 р. Він звернув увагу на розширення електоральної бази «стамболовістів» під час прем'єрства С. Стамболова за рахунок чиновників, службовців і нижчого духовенства. Ці прошарки населення отримали від влади матеріальну підтримку і були задоволені її політикою.

Метою статті є детальний аналіз соціальних витоків політичного режиму С. Стамболова, а також розгорнута характеристика його політичної опори у суспільстві.

Середина 1880-х років у Болгарії пройшла під знаком політичної нестабільності. Серпневий переворот 1886 р., здійснений невеликою групою офіцерів (представників столичного гарнізону і Струмського піхотного полку) за сприяння російських агентів і лояльно налаштованих до Санкт-Петербурга політиків, призвів до відсторонення від влади неугодного царю Александру III князя А. Батенберга. Однак уже за декілька днів у країні відбувся контрпереворот, одним із організаторів якого виступив С. Стамболов — на той час голова Звичайних Народних Зборів (ЗНЗ). Об'єднавши навколо себе невдоволених втручанням Санкт-Петербурга у внутрішні справи Князівства, спираючись на підтримку воєнних гарнізонів Софії, Пловдива, Велико Тирново і Старої Загори, він нейтралізував організаторів перевороту* та спробував повернути на престол А. Батенберга. Але під тиском Росії колишній монарх відмовився від пропозиції голови парламенту, призначивши замість себе Регентську раду, до складу якої увійшли С. Стамболов, учасник контрперевороту підполковник С. Муткуров і колишній прем'єр-міністр П. Каравелов**.

* Декого із них було заарештовано, інші емігрували з країни.

** 1 листопада 1886 р. внаслідок протиріч зі С. Стамболовим П. Каравелов залишив склад Регентської ради, перейшовши в опозицію, після чого його місце зайняв Г. Живков.

Названі вище події не були пов'язані з масовим народним рухом. Боротьба за владу в цей період стала справою політичних еліт і армії. При цьому юридично основи державного устрою Болгарії залишалися незмінними: Тирновська конституція, котра вважається однією з найдемократичніших основних законів свого часу, продовжувала діяти; відповідні політичні інституції функціонували. Однак, поряд із цим у країні почав формуватися новий режим зі специфічним авторитарним стилем реалізації влади.

С. Стамболов, який формально був лише одним із трьох членів Регентської ради, мав у ній значний авторитет. Саме йому належало вирішальне слово у призначенні уряду, під його контролем знаходилися армія і поліція. Застосовуючи свій вплив, С. Стамболову вдалося об'єднати навколо себе багатьох членів Ліберальної партії, лідером якої залишався П. Каравелов. У 1886 р. розпочалося формування нової політичної сили — Народно-ліберальної партії (НЛП), котра стала провладною та забезпечувала підтримку режиму в парламенті й суспільстві. Невдовзі утворилося її центральне бюро, зародилися перші місцеві осередки.

Згідно з диференціацією політичних сил, запропонованою французьким вченим-соціологом М. Дюверже, НЛП являла собою типову кадрову партію¹². Її було організовано за ініціативи влади; вона не спиралася на широкі прошарки суспільства та не мала свого стабільного електорату, але це не завадило їй дуже швидко, за сприяння уряду, перетворитися на провідну політичну силу.

Концентрація влади в руках С. Стамболова, а також подальше ускладнення відносин Болгарії з Росією, яка намагалася вплинути на ситуацію навколо обрання нового болгарського князя, спричинили незадоволення частини істеблішменту країни, включаючи представників інтелігенції, командного складу армії і православного духовенства. Крім того, після розриву дипломатичних відносин між Софією і Санкт-Петербургом у листопаді 1886 р. значно прискорився процес формування опозиції.

Впродовж 1886 року Народно-ліберальній партії протистояли три політичні сили — «помірковані» ліберали* на чолі з Д. Цанковим, прибічники П. Каравелова (після виходу їхнього лідера зі складу Регентської ради) та південноболгарські «з'єдності»**. Всі вони вимагали відновлення

* Дехто із відомих «цанковістів» після контрперевороту 1886 р. та зміщення їхнього лідера з посади прем'єра змушені були покинути країну. Сам Д. Цанков перебрався до Санкт-Петербурга, А. Людсканов — до Стамбула; М. Балабанов, Д. Моллов і М. Сарафов залишились у Болгарії, проте утримувалися від активної політичної діяльності.

** Східнорумелійські консерватори — представники створеної 1881 р. Народної партії Південної Болгарії, яка не мала власних установчих документів. Наприкінці 1882 — на початку 1883 р. за сприяння А. Батенберга вони зблизилися з консерваторами Кня-

дипломатичних відносин з Росією. При цьому «цанковісти» вважали, що Болгарія у всіх питаннях внутрішнього розвитку та зовнішньої політики має дотримуватись рекомендацій Санкт-Петербурга. «Каравелісти» і «з'єдністи» виступали за самостійний курс своєї країни, однак при цьому підкреслювали необхідність тісної співпраці з Росією, котра, на думку їх лідерів, була єдиною із великих держав, інтереси якої співпадали з прагненнями Софії. Жодна вказана політична сила не мала міцної підтримки з боку населення. Як і НЛП, вони являли собою незначні за кількістю членів організації, провідну роль в яких відігравали чиновники різних рівнів та інтелігенція. Таким чином, опозиційний рух у період регентського правління не набув масового характеру.

Наприкінці 1886 р. у Болгарії виникло перше серйозне протистояння між світською владою і вищим духовенством Екзархату. Тоді у Софії зібрався Священний Синод. Питання, що обговорювалися митрополитами у робочому порядку, стосувалися не тільки діяльності церкви, а й неприйнятної, на їх думку, антиросійської політики влади. Дізнавшись про це, С. Стамболов, якого завчасно не було поінформовано про мету засідання, розцінив такий крок з боку вищих ієрархів як намагання «дискредитувати уряд та залишити приємні враження москочцям». Він не сумнівався, що священики ігнорують Регентську раду, «бо так само чинить російський цар», та вбачав у цьому загрозу організованого протесту, яким міг скористатися Санкт-Петербург. До того ж регентам стало відомо про зв'язки церковних ієрархів з «цанковістами», котрі начебто провокували митрополитів припинити богослужіння у храмах під час свят на знак протесту проти розриву дипломатичних відносин з Росією.

Синод продовжував засідати до лютого 1887 р. С. Стамболов, занепокоєний таким розвитком подій, змушений був звернутися через дипломатичного представника Болгарії у Стамбулі Г. Вилковича до екзарха Йосифа з вимогою вплинути на митрополитів та переконати їх відмовитися від «політичної боротьби». Тільки після такого кроку голови Регентської ради роботу Священного Синоду було припинено¹³.

Наприкінці зими 1887 р. проросійськи налаштовані офіцери здійснили чергову спробу державного перевороту. Сподіваючись на підтримку широких верств населення, вони організували повстання сілістренського і русенського гарнізонів. Однак інші військові частини не стали на бік заколотників, а більшість пересічних громадян країни взагалі залишилися байдужими до цих подій. У результаті бунт було швидко приборкано. П'ятнадцятьом його учасникам воєнно-польові суди винесли смертні вироки.

зівства та разом налагодили видавництво газети «Съединение». Саме відтоді широкого вжитку набула їх інша назва — «з'єдністи».

Прихильне ставлення значної частини болгарських церковних ієрархів та армійських офіцерів до Росії визначалося тим, що у більшості своїй вони отримали освіту в навчальних закладах цієї країни¹⁴. У поєднанні з традиційною симпатією до православної держави та вдячністю їй за визволення від турецького панування вказаний факт вплинув на негативне сприйняття представниками цих прошарків населення Регентської ради, яка продовжувала йти курсом, спрямованим на запобігання втручанням Санкт-Петербурга у внутрішні справи Князівства.

Радикальні кроки опозиції давали владі підстави продовжувати розбудову авторитарного режиму. Виправдовуючи свої дії загрозою нових збройних виступів, С. Стамболов намагався позбавити своїх опонентів можливості брати участь у політичних процесах. У країні розпочався наступ на демократичні права і свободи, гарантовані Тирновською конституцією. Регент і його прибічники прагнули, щоб у III Великі Народні Збори* (ВНЗ), які мали обрати нового князя, не пройшли кандидати від опозиції — прихильники Д. Цанкова і П. Каравелова. Застосовуючи тиск на опонентів та вдаючись до фальсифікацій, вони досягли своєї мети — більшість III ВНЗ склали депутати, лояльні до влади.

25 червня 1887 р. парламентарі оголосили ім'я нового болгарського князя. Ним став Фердинанд Саксен-Кобург-Готський. С. Стамболова, який підтримував його кандидатуру та зберіг авторитет і не втратив свого впливу навіть після розпуску Регентської ради, 20 серпня було призначено на посаду прем'єр-міністра Болгарії. Новообраний двадцятишестилітній монарх, хоча й мав широкі повноваження згідно з Тирновською конституцією, практично не брав участі в управлінні державою. Залишаючись невизнаним великими державами як болгарський князь, він не міг представляти країну на міжнародній арені. До того ж Фердинанд не був знайомий з політичними реаліями Болгарії, а також не мав практичних навичок і досвіду для ефективного вирішення внутрішньополітичних завдань.

Ситуація, в якій знаходився князь, ускладнювалася для нього ще й специфікою соціальної конфігурації населення Болгарії. Аристократії, котра допомагала управляти європейським монархам, у Князівстві не існувало, а політичний істеблішмент країни являв собою розрізнені угруповання інтелігенції, жодне з яких не могло самотужки забезпечити підтримку Фердинанду. «Каравелісти» і «цанковісти» не визнавали князя легітимним правителем та вимагали скликання нових ВНЗ для обрання

* Представницький орган державної влади Болгарії, який скликався для вирішення особливо важливих державних та громадських питань, наприклад: обговорення та затвердження нової конституції, зміни в території країни, зміни державного устрою тощо.

іншого правителя, який би задовольняв Санкт-Петербург. Крім того, монарх не мав авторитету серед офіцерського складу болгарської армії, саме тому він ризикував повторити долю А. Батенберга, відстороненого від влади проросійськи налаштованими військовослужбовцями.

Незважаючи на «демократичний» спосіб обрання князя, Фердинанда аж ніяк не можна назвати «народним улюбленцем». Його популярність серед широких верств населення була незначною. Для простого люду він залишався чужинцем, котрий належав до католицької конфесії та не володів болгарською мовою.

Всі вищевказані обставини визначили залежність Фердинанда від С. Стамболова, який, на відміну від князя, чудово орієнтувався в реаліях болгарського політичного життя, мав підтримку й авторитет серед частини офіцерства, впливових політиків і чиновників. Голові держави не тільки була не вигідною відставка уряду «стамболовістів», де-факто він не міг звільнити С. Стамболова з його посади. За такої ситуації склалися сприятливі умови для подальшої розбудови прем'єром особистого авторитарного режиму.

Очолюючи уряд, С. Стамболов поєднав свої функції з виконанням обов'язків міністра внутрішніх справ, що дало йому змогу встановити повний контроль над поліцейським апаратом. До того ж, полковник С. Муткуров — один із організаторів контрперевороту 1886 р., колишній член Регентської ради та близький соратник прем'єра, зайняв посаду воєнного міністра. Таким чином армія — один із основних інструментів забезпечення життєздатності режиму, стала також підпорядкованою «стамболовістам».

Мав прем'єр-міністр і можливість проводити агітаційно-пропагандистську роботу серед широких верст населення, підтримуючи тим самим популярність та позитивний імідж влади. Заснована 1886 р. проурядова газета «Свобода» (фінансувалася із державного бюджету; виходила кожного дня) виконувала функцію творця настроїв і поглядів громадськості з тих чи інших питань¹⁵.

Для забезпечення консолідації суспільства уряд С. Стамболова застосовував ідеологію націоналізму, практичне втілення якої полягало у спробах реалізувати великодержавну концепцію «Сан-Стефанської Болгарії»*, котра передбачала приєднання до Князівства Македонії та значної частини Фракії**, а також у намаганнях зміцнити суверенітет країни¹⁶.

* Проект, в основу якого ліг попередній мирний договір 1878 р. між Росією і Османською імперією. Він мав на меті створення Болгарської держави у кордонах трьох історичних областей — Мезії, Македонії і значної частини Фракії.

** Згідно з рішенням Берлінського конгресу 1878 р. ці території залишилися у складі Османської імперії.

У пропаганді «стамболовістів» слов'янське православне населення європейських вілаєтів Туреччини розглядалося як частина болгарської нації, яка продовжувала знаходитися під османським гнітом. Уряд намагався згуртувати громадян Князівства, прищеплюючи їм співчуття до одноплемінників, а також формуючи в їхній свідомості образ ворогів, котрі заважали втіленню у життя Сан-Стефанського проекту. Сербія і Греція на шпальтах провладної «Свободи» характеризувались як основні конкуренти у боротьбі за Македонію; Туреччина, у залежності від обставин, поставала в образі партнера Болгарії, або її ворога. Зокрема, під час конфронтації Софії і Стамбула газета часто апелювала до західноєвропейських країн-підписантів Берлінського трактату, сподіваючись на їхнє втручання і конфлікт. А у випадках, коли Порта йшла на компроміс, лояльні до влади журналісти з вдячністю згадували ці факти, популяризуючи їх серед населення¹⁷.

Важливе місце у своїх агітаційно-пропагандистських заходах «стамболовісти» відводили Російській імперії. Враховуючи симпатії значної частини населення до держави, котра відіграла ключову роль у визволенні Болгарії від османського панування, влада підкреслювала свою повагу до Росії як країни, але разом з тим висловлювала негативне ставлення до її політики на Балканах та засуджувала втручання у внутрішні справи Князівства. Газета «Свобода» не розголошувала сподівання на допомогу Санкт-Петербурга у реалізації болгарської національної програми. Навпаки, з її шпальт часто лунали застереження, що на ці надії не варто покладатися. «Стамболовісти» вбачали у Російській імперії загрозу незалежності Болгарії, загарбника, який прагне лише одного — перетворити Князівство на свою заморську губернію¹⁸.

Розрив дипломатичних відносин із Санкт-Петербургом, а також постійні критичні закиди болгарської влади на адресу Росії стали основним фактором розколу суспільства на прибічників і противників С. Стамболова. Громадяни, які не підтримували зовнішньополітичний курс прем'єра, ставали на бік опозиції — «каравелістів», «цанковістів» і «з'єдністів».

Намагаючись посилити свій вплив, уряд призначав на ключові посади центральної і місцевої адміністрації лояльних до себе чиновників. Службовці, запідозрені у симпатіях до проросійських політичних сил, звільнялися з роботи та замінювалися новими. Аналогічна доля чекала і на посадових осіб — прихильників та членів Ліберальної «радославовістської» партії*, котра після створення нового кабінету міністрів

* Політична сила прибічників В. Радославова — прем'єр-міністра країни у період існування Регентської ради (1886–1887 рр.). «Радославовісти», на відміну від «кара-

перейшла в опозицію¹⁹. Однак більшість функціонерів-конформістів, які працювали до приходу «стамболовістів», легко змінюючи партійну належність і демонструючи свою лояльність кабінету міністрів, залишалися на посадах. З подібною переорієнтацією С. Стамболов змушений був миритися, адже в країні відчувався дефіцит освічених чиновницьких кадрів, що унеможливлювало повну заміну держапарату. Та все ж часткові заміни проводилися. Звільнені з роботи, як правило, приєднувалися до опозиційних політичних сил, сподіваючись повернутися на свої посади після утворення нового уряду.

Напередодні парламентських виборів, що мали відбутися у вересні 1887 р., влада спробувала розширити свою соціальну підтримку для незаможних прошарків населення шляхом перегляду державної фінансової політики. Уряд оголосив про скасування боргів громадян, неспроможних вносити до бюджету призначені їм суми. Одночасно «стамболовісти» посилили боротьбу проти ухилення від сплати податків заможними підданими та зловживань службовим становищем кметами, їхніми помічниками й общинними писарями. Відповідальність за реалізацію вказаних заходів було покладено на окружних управителів²⁰.

Політика уряду, спрямована на розширення своєї соціальної бази, втілювалася у життя паралельно з посиленням авторитарних проявів влади. Вибори до V ЗНЗ пройшли в атмосфері жорсткого контролю над опозицією, яка не могла за таких умов на рівних конкурувати з провладними кандидатами. У результаті представники НЛП отримали більше місць у парламенті, аніж всі інші разом взяті партії країни. Серед 290 обраних депутатів (дані з урахуванням додаткових виборів 1888 і 1889 років) 176 були членами НЛП «стамболовістів» — 60,69 %*.

Склад проурядової фракції у V ЗНЗ дозволяє визначити верстви населення, котрі забезпечували опору режиму в суспільстві. Із 176 членів фракції НЛП 123 були жителями міст, а 53 — сільських населених пунктів. При цьому 81 особа — це представники невеликих містечок, таких як Сілістра, Добрич, Преслав, Кюстенділ, Казанлик та інші, а 42 — промислових і торговельних центрів країни (10 мешканців В. Тирново, по 9 — Софії і Русе, 4 — Пазарджика, по 3 — Пловдива і Варни, по 2 — Бургаса і Сливена). За професійною ознакою 53 були чиновниками і службовцями різних рівнів влади (міністри, кмети, шкільні інспектори, околіїні начальники тощо), 47 — торговцями, 38 — землеробами, 21 —

велістів» і «цанковістів», виступали проти втручання Росії у внутрішні справи Болгарії та визнавали Фердинанда законним князем.

* Особи, які змінювали свою партійну належність у період функціонування V ЗНЗ (1887–1889 рр.), не беруться до уваги.

адвокатами, 5 — вчителями, 3 — священниками, 3 — ремісниками, 2 — журналістами, 2 — лікарями і 2 — аптекарями.

Рід занять та професія у даному випадку не дозволяють робити однозначні висновки щодо майнового стану того чи іншого депутата і відносити його до заможних, середніх або бідних прошарків населення. Проте очевидно є перевага серед членів фракції НЛП чиновників і службовців, які поєднували свої службові обов'язки з виконанням депутатських функцій. Отже, бюрократія забезпечувала не лише державне управління, а й прийняття ініційованих урядом законів. Працівники державного апарату перетворилися на основну соціальну групу, що забезпечувала підтримку режиму.

Сформувавши парламентську більшість, «стамболовісти» зосередили у своїх руках не лише виконавчу, а й законодавчу владу. Вони ініціювали прийняття нормативних актів^{*}, які суперечили Тирновській конституції та дозволяли контролювати опозицію, обмеживши її можливості для участі у політичних процесах²¹. Необхідність таких кроків влада обґрунтовувала важливістю забезпечення в країні стабільності. Громадськість неоднозначно оцінила ці заходи. Опозиція розгорнула агітацію проти посилення авторитаризму.

Розуміючи свою вразливість для критики, уряд «стамболовістів» та депутатська фракція НЛП у V ЗНЗ започаткували низку соціальних ініціатив, які сприяли зростанню популярності влади серед молоді, інтелігенції і службовців. Кабінет міністрів запровадив пенсійне забезпечення для вчителів шкіл і гімназій, а також працівників правоохоронних органів, чиновників, військовослужбовців; майже у 2,5 рази збільшив бюджет Міністерства освіти^{**}, що дало змогу розширити мережу навчальних закладів та підвищити рівень грамотності серед населення; ініціював 1888 р. створення у Софії Вищого училища, яке згодом набуло статусу університету; покращив функціонування системи медичних установ. Законом про стипендії і тимчасову матеріальну допомогу малозабезпеченим студентам від 27 листопада 1887 р. уряд гарантував підтримку молоді, що навчалася^{***22}.

^{*} Закони про викоренення розбійництва, про пресу та про поліцію обмежували конституційні права і свободи громадян Болгарії, ставили судову гілку влади у залежність від уряду, розширювали повноваження правоохоронних органів.

^{**} У 1885 р. його бюджет складав 2 млн 508 тис. 701 лев, а у 1891 р. — 6 млн 756 тис. 401 лев.

^{***} Протягом 1879–1887 рр. вказані грошові забезпечення встановлювалися кабінетами міністрів Болгарії спеціальними рішеннями у кожному окремому випадку.

Протекціоністський закон^{*}, прийнятий парламентом 1887 р., був вигідний нечисленним підприємцям, а також купцям, які займалися перепродажем товарів на внутрішньому ринку або експортом продукції болгарського виробництва за кордон. Імпортери ж виявилися у програтій ситуації — їхній бізнес постраждав унаслідок підвищення митних зборів на значну групу товарів.

Наприкінці 1889 р. знову загострилися відносини між урядом і болгарським духовенством. Вищі ієрархи, у черговий раз прибувши до Софії для участі у Священному Синоді, відмовилися відвідати князя Фердинанда, який, на їхню думку, «порушував канони церкви та перешкодив православію». На засіданнях митрополити обговорювали передусім не нагальні питання діяльності Екзархату, а політичні проблеми, пов'язані з легітимністю князя, згадуванням його імені у літургіях і, навіть, проголошенням акту анафеми²³.

Прем'єр-міністр розцінив дії церковних ієрархів як навмисне намагання принизити монарха. Прагнучи припинити роботу Синоду, нормалізувати ситуацію і не допустити втручання ієрархів у політику, С. Стамболов спробував залучити на свою сторону рядових церковнослужителів. 16 грудня Народні збори прийняли Закон про пенсії і тимчасову матеріальну допомогу священикам. У такий спосіб світська влада забезпечувала собі популярність серед переважної більшості духовенства²⁴.

Однак Синод продовжував засідати. У відповідь 30 грудня 1889 р. прем'єр-міністр розпорядився відправити митрополитів під конвоєм у їхні єпархії, чим викликав хвилю незадоволення серед православного духовенства і пересічних громадян. Перший біограф С. Стамболова — англійський журналіст А. Біман — писав, що навіть друзі голови уряду засудили такий вчинок прем'єра²⁵.

Розглядаючи кількісні показники представництва правлячої партії у звичайних народних зборах за часів режиму С. Стамболова, слід зазначити, що у парламенті шостого скликання (1890–1892 рр.) члени НЛП отримали 237 місць із 304 (дані з урахуванням додаткових виборів 1891 і 1892 років), тобто 77,96%. Це на 17,27% більше, ніж у V ЗНЗ. Лише 52 депутати-«стамболовісти» були селянами (21,94% від загальної чисельності фракції). У порівнянні з V ЗНЗ, їхня кількість зменшилася на 8,17%. Крім того, із 185 жителів міст 77 мешкало у промислових і торговельних центрах країни (що більше на 8,63%), інші — у невеликих містечках (менше на 0,45%).

^{*} Збільшував розмір митних платежів на імпорт предметів розкоші, тютюнових виробів та деяких інших товарів.

Професійний склад фракції «стамболовістів» також зазнав змін у порівнянні з 1887–1889 рр. Кількість чиновників і службовців збільшилася на 7,86%, торговців — на 2,41%, журналістів — на 0,55%, лікарів — на 0,13%. А от представництво селян, адвокатів, учителів, ремісників, священників і аптекарів зменшилося відповідно на 9,35%, 4,33%, 0,27%, 1,28%, 1,7% і 0,72%. Крім того, депутатами від НЛП стали 3 промисловці, 2 підприємці, банкір і фотограф²⁶.

Одну із чергових соціальних ініціатив уряду і парламенту було спрямовано на уповільнення процесу розорення незаможних сільських господарств. Щоб запобігти поширенню бідності серед населення, влада створювала умови для зміцнення дрібних і середніх власників. На законодавчому рівні було продовжено термін викупу земель селянами на п'ять років. У разі невиконання користувачем свого боргу, конфіскації підлягав не увесь наділ, а тільки його невикуплена частка²⁷. Хоча ця поміркована реформа і відповідала інтересам більшості громадян, однак становище селян суттєво не покращила. Надалі свої позиції «стамболовісти» зміцнювали шляхом поєднання ініціатив по розширенню соціальної бази з посиленням диктаторських методів управління.

Причиною для нових політичних репресій і переслідувань стали дії опозиції. 21 січня 1890 р. поліцією було розкрито чергову змову офіцерів столичного гарнізону, незадоволених поміркованою політикою «стамболовістів» щодо вирішення македонського питання. Противники влади, яких організував колишній соратник С. Стамболова майор К. Паніца, готували замах на князя Фердинанда і прем'єр-міністра. Покарання було жорстоким — після арешту та вироку воєнного суду К. Паніцу розстріляли.

1891 року авторитарні прояви режиму досягли свого апогею, результатом чого стало усунення опозиції від політичних процесів. 15 березня македонськими емігрантами було організовано черговий замах на життя С. Стамболова. За іронією долі прем'єр не постраждав, а от міністр фінансів Х. Белчев, який знаходився поряд із головою уряду, під час стрілянини загинув. Поліції так і не вдалося знайти безпосередніх виконавців злочину. Це стало зручною нагодою розпочати нову хвилю репресій проти опонентів. До кола підозрюваних потрапив П. Каравелов, його прибічники К. Арсенієв, Т. Кітанчев, Т. Георгієв, Г. Бенковські, І. Гергієв, а також представники інших опозиційних угруповань. Влітку 1892 р. розпочався судовий процес у справі про «змову з метою скоєння вбивства Його Царської Величності Князя і прем'єр-міністра Стамболова та вбивство міністра Белчева». Всього на лаві підсудних опинилося вісімнадцять осіб²⁸.

Всупереч відсутності обґрунтованих доказів, спеціально призначений воєнно-польовий суд виніс смертні вироки «русофілам» С. Міларову, К. Попову, Т. Георгієву, А. Карагюлеву. П. Каравелова було засуджено до п'яти років позбавлення волі, Т. Кітанчева та І. Гергієва — до трьох. Всіх їх звинуватили як учасників спроби змінити існуючий державний устрій. Інших відомих «каравелістів» — К. Арсенієва, С. Арсенієва, М. Обретенова було відправлено у заслання до міста Лом під жорсткий поліцейський нагляд. Внаслідок репресій та переслідувань «каравелісти» і південноболгарські «з'єднати» призупинили свою діяльність. Втративши можливість друкувати газету «Народні права», «радославовісти» також виявилися на узбіччі політичних процесів²⁹.

Створена 2 серпня 1891 р. Болгарська соціал-демократична партія (БСДП) також не могла нарівні протистояти «стамболовістам». Серед її членів переважали представники радикально налаштованої інтелігенції — прибічники марксистської ідеології, котрі розглядали революцію як спосіб вирішення соціальних протиріч. Під час прем'єрства С. Стамболова БСДП була маргінальною політичною силою, що діяла нелегально та не користувалася широкою підтримкою населення, адже пролетаріат, який ідеологами політичної сили вважався основною соціальною базою партії, лише розпочав формуватися і не міг стати для соціалістів надійною опорою у суспільстві. До того ж в умовах постійної загрози політичних репресій члени БСДП не мали можливості регулярно проводити агітацію і пропаганду. 1893 року було заарештовано, а згодом відправлено у заслання до міста Бяла Слатіна лідера партії Д. Благоєва. Залишившись без свого ідейного натхненника, соціал-демократи практично припинили діяльність.

В опозиції до уряду С. Стамболова перебувала і значна частина македонських емігрантів*, незадоволених зовнішньополітичним курсом уряду, спрямованим на підтримку добросусідських відносин з Портою. Наприкінці 1880 — на початку 1890-х років у Софії діяли нелегальні спілки, створені вихідцями із Македонії — Студентське товариство «Дружба» (1890–1891 рр.) та Молодіжна книжкова співдружність (1891–1892 рр.), члени якої у 1892 р. видавали газету «Лоза». На її шпальтах вони порушували питання про македонську літературну мову і правопис, критикували навчальний процес у школах Екзархату, котрий, на їхню думку, не враховував особливостей діалектів слов'янського населення європейських вілаєтів Османської імперії³⁰.

В умовах постійних переслідувань з боку влади названі вище спілки змушені були зовсім припинити свою діяльність. Остаточо розчару-

* У період з 1887 по 1894 р. їх чисельність складала приблизно 35–40 тис. осіб.

вавшись у політиці уряду «стамболовістів», частина македонських емігрантів зайняла радикальні позиції. Зокрема, у 1892 р. відомий революціонер Н. Тюфекчієв взяв безпосередню участь в організації терористичного акту, внаслідок якого загинув дипломатичний представник Болгарії у Стамбулі Г. Вилкович — один із основних провідників політики кабінету С. Стамболова у Македонії. 1893 р. Д. Груєв, І. Хаджиніколов і П. Поп Арсов ініціювали створення у Салоніках Внутрішньої македонської революційної організації (ВМРО)*.

Процес приборкання опозиції та остаточного встановлення авторитарного режиму супроводжувався впровадженням заходів, які сприяли подальшій модернізації країни. Однією з таких ініціатив стало прийняття 10 грудня 1891 р. Закону про обов'язкову початкову освіту для дітей від шести до дванадцяти років. У такий спосіб влада створювала умови для подолання безграмотності в країні, розвитку видавничої і наукової діяльності та зростання культурного рівня громадян³¹.

Чимало уваги уряд С. Стамболова приділяв поетапному розвитку армії. 1891 року відбулась її чергова реорганізація, у результаті якої чисельність збройних сил збільшилася до 310 тис. осіб**. Крім того, спеціальним законом, прийнятим у грудні того ж року, врегульовувалися поставки зброї, харчів, провіанту і обмундирування у військові підрозділи³². Такі заходи були цілком зрозумілими, адже армія відігравала важливу роль у зовнішній безпеці держави та підтримувала стабільність режиму. Саме тому «стамболовісти» витрачали багато зусиль, спрямованих на підвищення її боєздатності, а також намагалися зберегти контроль над особовим складом.

1893 року в Болгарії відбулися вибори до VII ЗНЗ (1893–1894 рр.). В умовах відсутності конкуренції з боку опозиції Народно-ліберальна партія за їх результатами здобула абсолютну більшість депутатських мандатів. Із 149 місць її члени отримали 114. Додаткові вибори, що проходили у 1894 р., закріпили перевагу НЛП. Її представництво розширилося до 129 осіб (депутатський корпус VII ЗНЗ станом на 1894 р. складав 167 осіб), що становить 77,25% від загального числа народних обранців (на 0,71% менше, ніж у VI ЗНЗ).

Чисельність селян серед членів фракції НЛП знизилася до 17 осіб (13,18% від усіх представників партії — це на 8,76% менше, ніж у парламенті шостого скликання). Інші 112 депутатів були вихідцями з міст, при цьому 49 — із торговельних і промислових центрів країни

* Вона пропагувала революційний шлях вирішення македонської проблеми, який виключав участь Софії у цьому процесі.

** У 1885–1891 рр. болгарська армія нараховувала близько 100 тис. осіб.

(більше на 5,49% у порівнянні з аналогічними показниками VI ЗНЗ), а 63 — з невеликих містечок (більше на 3,27%).

Як і у попередніх двох Звичайних Народних зборах серед депутатів-членів НЛП найбільше було чиновників і службовців — 66 осіб (51,16%). Друге місце за чисельністю посідали торговці — 28 (21,7%); наступне адвокати — 20 (15,5%); землероби — 8 (6,2%); лікарі — 2 (1,55%); банкіри, вчителі, аптекарі, журналісти і фотографи — по 1 (0,78%)³³.

Проте тотальне домінування «стамболовістів» у парламенті не забезпечило стабільності режиму. Внутрішньополітичний баланс порушили суперечності між прем'єром і князем. Лідер НЛП на той час уже не задовольняв монарха як голова уряду. Прагнучи реальної влади та міжнародного визнання свого права на болгарський престол, Фердинанд чудово розумів, що Росія не погодиться піти на компроміс з Князівством допоки уряд у Софії очолюватиме С. Стамболов. Намагаючись знайти собі опору серед впливових політиків, монарх зважився на зближення з опозицією, яка, відчувши підтримку, почала відновлювати свою діяльність.

1893 року ліберали-«радославовісти» разом із колишніми консерваторами Г. Начовичем (дипломат, міністр фінансів уряду С. Стамболова, з 1892 р. в опозиції) і К. Стоїловим (попередній прем'єр, адвокат, з 1888 р. в опозиції), а також «з'єдністами» І. Гешовим і В. Велчевим створили коаліцію та започаткували видавництво газет «Свободно слово» у Софії і «Прогрес» у Пловдиві. Представники об'єднання розраховували на те, що голова держави своїм указом звільнить С. Стамболова з посади прем'єра: «Князь не може бути байдужим до протистояння між урядом і опозицією. Він власною рукою має покласти край внутрішній тиранії. Нагородою йому за це стане народна любов»³⁴. Об'єднана опозиція звинувачувала прем'єра у порушенні конституції: «У державі відсутня свобода слова, а Стамболов стверджує про свою вірність букві основного закону. У нас існує стаття 79, проте уряд проводить обшук приміщення Ліберального клубу»³⁵. «Сьогодні нами продовжують керувати “по-султанськи”»³⁶, — зазначали журналісти «Свободно слово».

Протягом 1893–1894 рр. опозиційний рух у Болгарії не мав масового характеру. Його представляли політики, незадоволені діяльністю уряду С. Стамболова — професійні чиновники й інтелігенція, які розраховували отримати місця у державному апараті після зміни діючої влади, а також прихильники соціалізму — ідеології, котра на той час ще не отримала широкого розповсюдження в країні³⁷.

Поступово політична кон'юнктура складалася на користь Фердинанда і опозиції. Незважаючи на відсутність підтримки з боку широких верств населення, князь, який тривалий час залишався формальною фігурою у

державі, отримав слушну нагоду для виходу на авансцену політичного життя Болгарії. В особах опозиціонерів він мав альтернативу уряду С. Стамболова. В. Радославов, Г. Начович і К. Стоїлов були досвідченими політиками, спроможними забезпечити повноцінне функціонування державного апарату. До того ж на його боці виявився вищий командний склад армії. 27 квітня 1894 р. на посаду военного міністра Болгарії замість полковника М. Савова, який мав особистий конфлікт з прем'єром, було призначено полковника Р. Петрова — одного із найближчих сподвижників Фердинанда, авторитетного в армійських колах офіцера. Таким чином, у випадку відкритого протистояння монарха з головою уряду, останній не міг розраховувати на підтримку військових.

20 травня 1894 р., скориставшись кадровою помилкою прем'єра, князь наважився відправити його у відставку. На знак протесту «стамболовісти» організували мітинги, проте масової підтримки з боку широких верств населення вони не отримали. 31 травня монарх призначив нового голову Ради міністрів. Ним став один із лідерів об'єднаної опозиції К. Стоїлов. С. Стамболов і його прибічники перейшли в опозицію.

Політичний режим, який існував у Болгарії протягом 1887–1894 рр., був авторитарним за своїм характером, про що свідчать його основні ознаки — зосередження влади в руках прем'єр-міністра, обмеження ролі Звичайних народних зборів і органів місцевого самоврядування, підпорядкування урядові судової системи, а також застосування переслідувань і репресій проти опозиції. При цьому видимість демократії у державі все ж зберігалася: діяла Тирновська конституція, що гарантувала права і свободи громадян; регулярно проводилися парламентські вибори.

Серед соціальних передумов встановлення «стамболовістського» режиму можна відзначити відсутність демократичних традицій у болгар, котрі протягом кількох століть перебували в умовах османської тиранії. Нетривалий досвід функціонування представницьких органів влади протягом перших років існування Князівства так і не призвів до активного залучення у політичні процеси громадян країни, більша частина яких лише формально брала участь у виборах. Політика залишалася справою небагатьох — нечисленних представників інтелектуальної сфери, чиновників і службовців, котрі використовували пасивність, необізнаність і неосвіченість населення* у своїх цілях.

Динаміка представництва НЛП у парламенті свідчить про зростання серед депутатів від правлячої партії кількості чиновників (на 21,05%) і адвокатів (на 3,57%). Натомість селян, торговців та вчителів стало менше,

* Перед приходом до влади уряду С. Стамболова лише 10% громадян країни було грамотним.

відповідно на 15,39%, 5% і 2,06%. Аналогічна тенденція простежується і щодо чисельності журналістів, аптекарів, священиків, ремісників³⁸. Виконавча влада заради контролю над парламентом піклувалася про те, щоб Звичайні Народні збори, які обиралися за мажоритарним принципом, були представлені лояльними до режиму особами. Залежні від центральних органів управління чиновники й службовці якнайкраще підходили на роль проурядових депутатів. Їх перемога на виборах забезпечувалася за допомогою поліції і фальсифікацій.

У період правління С. Стамболова дистанція між владою, представленою професійними політиками, чиновниками і службовцями, та широкими прошарками населення, які не могли делегувати до парламенту своїх обранців, постійно збільшувалася³⁹. Своєю політикою уряд С. Стамболова порушив традиційний уклад життя консервативно налаштованого селянства і православного духовенства. За шість з половиною років свого перебування при владі він так і не зміг задовольнити потреб громадян. Поступовий розвиток ринкових відносин призвів до розорення дрібних сільськогосподарських виробників, торговців і ремісників, а розширення бюрократичного апарату зумовило збільшення податкового навантаження, яке, у першу чергу, відчули на собі селяни. Вказані фактори у комплексі не сприяли зростанню популярності уряду серед народу. Всі спроби «загравання» влади з різними соціальними прошарками населення не мали значного ефекту та суттєво не покращили матеріального становища громадян. Натомість чиновники, професійні військові й працівники правоохоронних органів розглядалися владою як гарант свого стабільного положення. Ось чому уряд реалізовував більшість ініціатив в інтересах саме цих соціальних груп.

Низка заходів авторитарної влади С. Стамболова у довготривалій перспективі зумовлювала розвиток демократії у Болгарії. Серед них — прийняття Закону про обов'язкову початкову освіту та відкриття у столиці першого Вищого училища, а також ініціативи, спрямовані на розвиток промисловості, які прискорили процес урбанізації в країні*. Адже зростання рівня грамотності громадян сприяло якісним змінам політичної культури болгар, а соціально активне міське населення більш свідомо брало участь у виборчих процесах, що відбувалися у державі.

* Лише за період з 1887 по 1892 р. рівень урбанізації у Болгарії збільшився на 0,9%.

¹ *Stokes G. The Social Origins of East European Politics // The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century.* — Berkeley, 1989. — P. 210.

² *Грънчаров С. Политическите сили и монархическият институт в България: 1886–1894.* — София, 1984.

³ *Маджаров М. От самовластие към свобода и законност.* — София, 1936. — С. 443–446.

⁴ *Генадиев Н. Мемоари / Ред. С. Грънчаров.* — София, 1985. — Т. 1; *Пантев А. България и днес не е готова за един Стамболов [Интервю] // Отечествен вестник.* — 1992. — № 13990. — С. 1.

⁵ *Маринов Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история (Летописни спомени и очерци).* — София, 1992. — Ч. 2; *Ястребовъ Н., Лавров П. История болгарского народа.* — Петроградъ, 1916.

⁶ *Гримм Э. К истории русско-болгарских отношений // Новый восток.* — 1924. — Кн. 5. — С. 68–85.

⁷ *Грънчаров С. Политическите сили и монархическият институт в България: 1886–1894.* — София, 1984.

⁸ *Мадиевский С. А. Различия социальных структур формирующихся буржуазных наций и некоторые отражения их в политических институтах и духовной культуре (на примере Болгарии и Румынии) // Балканские страны в новое и новейшее время. Сборник статей.* — Кишинев, 1977. — С. 55–66.

⁹ *Perry D. Stefan Stambolov and the Emergence of Modern Bulgaria, 1870–1895.* Durham. 1993; *Stokes G. The Social Origins of East European Politics // The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century.* — Berkeley, 1989; *Stokes G. The Social Origins of East European Politics // The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century.* — Berkeley, 1989; *Гришина Р. Лики модернизации в Болгарии в конце XIX — начале XX веков (бег трусой по пересеченной местности).* — М., 2008.

¹⁰ *Чорній В.П. Історія Болгарії.* — Львів, 2007. — С. 209.

¹¹ *Саздов Д. Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.).* — София, 2008.

¹² *Дюверже М. Политические партии.* — М., 2000. — С. 62.

¹³ *Дубовик О. Стефан Стамболов и болгарская церковь // Историки-слависты МГУ.* — Кн. 8. Славянский мир: в поисках идентичности. — М., 2011. — С. 315.

¹⁴ *Гришина Р. Лики модернизации в Болгарии в конце XIX — начале XX веков (бег трусой по пересеченной местности).* — М., 2008. — С. 229.

¹⁵ *Миколенко Д.В. Македонське питання на шпальтах болгарської проурядової газети «Свобода» (1887–1894 рр.) // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди.* — 2012. — Вип. 44. — С. 88.

¹⁶ *Миколенко Д. Попытки реализации идеи «Великой Болгарии» правительством С. Стамболова: реалистичный подход к решению национального вопроса или бесперспективная стратегия? // Историки-слависты МГУ.* — Кн. 8. Славянский мир: в поисках идентичности. — М., 2011. — С. 334.

¹⁷ *Миколенко Д.В. Македонське питання на шпальтах болгарської проурядової газети «Свобода» (1887–1894 рр.) // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди.* — 2012. — Вип. 44. — С. 88.

¹⁸ Там само. — С. 89.

¹⁹ *Миколенко Д.В.* Політична опозиція в Болгарії за часів прем'єрства Стефана Стамболова (1887–1894 рр.) // *Дриновський збірник: Дриновски сборник.* — Харків–Софія, 2011. — Т. 4. — С. 194.

²⁰ *Саздов Д.* Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.). — София, 2008. — С. 144.

²¹ Пак там. — С. 178.

²² Пак там. — С. 180.

²³ *Дубовик О.* Стефан Стамболов и болгарская церковь // *Историки-слависты МГУ.* — Кн. 8. Славянский мир: в поисках идентичности. — М., 2011. — С. 319.

²⁴ *Саздов Д.* Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.). — София, 2008. — С. 180.

²⁵ *Дубовик О.* Стефан Стамболов и болгарская церковь // *Историки-слависты МГУ.* — Кн. 8. Славянский мир: в поисках идентичности. — М., 2011. — С. 319.

²⁶ *Палангурски М.* Избори по стамболовистки (1887–1894 г.). — Велико Търново, 2008. — С. 146–149.

²⁷ *Саздов Д.* Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.). — София, 2008. — С. 199.

²⁸ *Палангурски М.* Избори по стамболовистки (1887–1894 г.). — Велико Търново, 2008. — С. 146–151.

²⁹ *Миколенко Д.В.* Політична опозиція в Болгарії за часів прем'єрства Стефана Стамболова (1887–1894 рр.) // *Дриновський збірник: Дриновски сборник.* — Харків–Софія, 2011. — Т. 4. — С. 194.

³⁰ Там само. — С. 191.

³¹ *Саздов Д.* Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.). — София, 2008. — С. 216.

³² Пак там. — С. 184.

³³ *Палангурски М.* Избори по стамболовистки (1887–1894 г.). — Велико Търново, 2008. — С. 169–173.

³⁴ Свободно слово. — 1894. — 11 януари.

³⁵ Свободно слово. — 1893. — 6 февруари.

³⁶ Свободно слово. — 1894. — 26 февруари.

³⁷ *Миколенко Д.В.* Політична опозиція в Болгарії за часів прем'єрства Стефана Стамболова (1887–1894 рр.) // *Дриновський збірник: Дриновски сборник.* — Харків–Софія, 2011. — Т. 4. — С. 192.

³⁸ *Палангурски М.* Избори по стамболовистки (1887–1894 г.). — Велико Търново, 2008. — С. 191–194.

³⁹ *Stokes G.* The Social Origins of East European Politics // *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century.* — Berkeley, 1989. — P. 231.

В статье раскрывается взаимосвязь социальных и политических процессов в Болгарии периода правления С. Стамболова, а также определяются слои населения, которые обеспечивали политическую опору режиму. Автор приходит к выводу, что ряд мероприятий авторитарной власти «стамболовистов» в долгосрочной перспективе обусловили развитие демократии в стране.

Ключевые слова: *Народно-либеральная партия, «стамболовисты», политический режим, социальная опора, авторитаризм, оппозиция.*

The article deals with the interdependence of social and political processes in Bulgaria during the period of S Stambolov governing; and the population, that provided the support of political regime, were defined. The author concludes that a number of authoritarian measures of «stambolovisty» facilitated the development of democracy in the country in the long run.

Key words: *People's Liberal Party, «stambolovisty» political regime, social support, authoritarianism, opposition.*

Олександр Кравчук

**ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ Т.Г. МАСАРИКА
В АВСТРО-УГОРЩИНІ
(1882–1914 рр.)**

У статті розкрито становлення Т.Г. Масарика як чеського політичного діяча в період занепаду Австро-Угорщини. Показано політичні погляди Масарика, головні напрями його політичної діяльності в 1882–1914 рр., спрямовані на розв'язання чеського питання шляхом демократизації та федералізації Дунайської монархії.

Ключові слова: Т.Г. Масарик, демократія, Чехія, Австро-Угорщина, автономія.

Політична історія значною мірою визначається діяльністю історичних лідерів різних країн. Актуальність вивчення біографій представників державної еліти обумовлена значенням їх ідейного спадку в рефлексії сьогодення, адже, великі історичні постаті, політики і вчені, залишаються сучасниками також наступних поколінь. Зазначене стосується і Томаша Гарріга Масарика — одного з провідних чеських політиків кінця ХІХ — 30-х рр. ХХ ст. Ключову роль Масарика в політичному і духовному розвитку чеської нації, зокрема, під час його діяльності в Австро-Угорській монархії, усвідомлювали вже його сучасники. Так, Е. Бенеш слушно зауважив, що Масарик «довів до кінця справу інтелектуального, духовного і культурного відродження нашого народу», «був нашим останнім діячем національного, духовного і морального відродження»¹. Дійсно, його життя — це історія Чехії і Чехословаччини, починаючи з політизації національної ідеї, через створення партій та участь у керівництві національним рухом, і зрештою до здобуття незалежності у 1918 р., яку Масарик очолив як перший президент ЧСР. Різні аспекти його довголітньої, більш ніж півстолітньої (1882–1937 рр.), політичної діяльності висвітлили С. Віднянський, Я. Гербен, В. Доубек, Е. Задорожнюк, Ф.Г. Кемпбелл, І. Ковтун, Е. Кохак, Ю. Кржіжек, М. Кучера, О. Малінова, М. Маховец, М. Мурадова, Ї. Мусіл, М. Нагорняк, М. Нарбут, М. Неудорфлова, Я. Опат, Ї. Пернес, І. Поп, Р. Постоловський, О. Серапіонова, А. Субігу, О. Чіняєва, Р. Шпорлюк² та багато інших дослідників. Але оцінки Масарика під час найдовшого відрізка його політичної активності — австро-угорського періоду (1882–1914 рр.), коли відбулося його становлення як політичної особистості³, залишаються неоднозначними. Він показаний і як гуманіст-демократ, прихильник

демократичного реформування Габсбурзької монархії, і як її руйнівник або чеський націоналіст, прихильник ліберального або наукового націоналізму, як людина, що боролася проти національних пересудів і фанатизму. З огляду на все вищезазначене, мета статті — висвітлити головні напрями політичної діяльності Т.Г. Масарика в Австро-Угорщині в 1882–1914 рр.

Політика увійшла в життя Масарика з юнацького віку. Інтерес до неї викликали розповіді його батька про «весну народів», національні суперечки між учнями чехами і німцями в гімназії м. Брно, де вчився Томаш, спілкування з ксьондзом М. Прохазкою, який познайомив 15-ти річного гімназиста з ідеями християнського соціалізму, зовнішньополітичні події (польське повстання 1863–1864 рр., датсько-пруська війна 1864 р., австрійсько-пруська війна 1866 р.). Масарик мріяв стати дипломатом, вступити до Орієнтальної академії у Відні. Але, оскільки правила прийому до неї вимагали від абітурієнта дворянського статусу, він обрав вивчення філософії у Віденському університеті (1872–1876 рр.). Під час студій Масарик віддав перевагу філософському напрямку ідеалізму і течії позитивізму. Свої погляди називав «конкретизмом» — мисленням, що відкидає неемпіричне і надемпіричне знання, але визнає не тільки розум, але й почуття і волю, «приймає людину в її цілісності»⁴. Вивчаючи філософію, Масарик зацікавився теоретичною політикою⁵. Зрештою, найцікавіший для Масарика філософ Платон, про якого молодий учений 10 березня 1876 р. захистив докторську дисертацію («Сутність душі за Платоном: Критичне вивчення з емпіричних позицій»), був автором учення про ідеальну державу.

У дусі тодішньої наукової класифікації Масарик розглядав політику як практичне відгалуження науки про організацію і розвиток суспільства (соціології)⁶. У роки перебування у Віденському університеті, спочатку студентом, а згодом доцентом (1879–1882 рр.), Масарик уважно вивчав чеську політику. Одним з перших результатів його спостережень стала праця «Теорія і практика», опублікована в газеті «Моравська орлице» в квітні–травні 1876 р. У ній молодий вчений мав на меті не тільки ознайомити широку громадськість з новими досягненнями суспільних наук, а й доводив необхідність теоретичного обґрунтування практичної політики. Фактично Масарик розвинув ідею О. Конта про те, що політика може і повинна бути науковою і моральною. «Право і справедливість стоять над владою», — зазначив Масарик⁷. Він вважав, що провідний напрям розвитку всіх народів — космополітизм, а далі наголошував, «що загальний федералізм — якщо когось не влаштовує термін космополітизм — є єдиною розумною метою людства»⁸. На думку історика Ф.Г. Кемпбелла (США), зазначена тема з'являється вже в докторській дисертації Маса-

рика, «яка була осмислена як атака на обмежений етнічний націоналізм і закликала до космополітичних поглядів»⁹.

У праці «Теорія і практика» Масарик підкреслив необхідність активності самої людини: «майбутнє індивідуума і людства в його руках і не потрібно віддаватись сліпій вірі в долю»¹⁰. Отже, на відміну від декадентського споглядання «світу, що котиться у прірву», Масарик обрав позицію соціального реформатора, відкидав містицизм і пасивність ХІХ ст.¹¹ Як філософ-позитивіст Масарик аналізував кризу сучасної йому західної цивілізації (за термінологією вченого — «перехідний стан суспільства»). Наявність кризи він констатував вже в своїй праці «Самогубство як масове явище сучасної цивілізації» (1881 р.). До речі, зазначений аналіз засвідчив, що Масарик перший з чеських вчених, після Я.А. Коменського, зайнявся дослідженнями проблематики світового значення¹². Як соціолог теорію модернізації суспільства Масарик поширював і на політичну сферу. «Перехідний стан суспільства» в ній учений вбачав у переході від теократії станового типу до демократії¹³. Звідси виходив філософський корінь — основа мислення і політичної діяльності Масарика. Це був ідеал співжиття в свободі, справедливості, у взаємній повазі і добрій волі. Ідеал зрілого людства в соціально відповідальному суспільстві¹⁴. Політичні погляди Масарика мали релігійно-моральну основу. Він був переконаний, що політика повинна бути проявом «християнської любові до ближнього», здійснюватися «з точки зору вічності»¹⁵, «сприяти побудові *Civitatis Dei*» («Царства Божого» — *О.К.*) шляхом усебічної гармонізації суспільного життя¹⁶. Вчений писав про «піднесення на ту ступінь, де метою є життя і тільки життя, де завдання полягає ... у тому, щоб зберегти життя і працювати для життя»¹⁷.

Суспільно-політична діяльність Масарика в Чехії розпочалася після прийняття ним у 1882 р. пропозиції викладати у Празькому університеті. Відкриття чеського університету було заслугою тих чеських депутатів, котрі відкинули політику відмови в роботі віденського парламенту¹⁸. Таку тактику «старочехів» на чолі з Ф.Л. Рігером Масарик критикував ще у праці «Теорія і практика», вважаючи, що політика має бути активною. Т.Г. Масарик як реаліст не сприймав провінційний ізоляціонізм «старочехів», вважав необхідним крок за кроком, щоденними «дрібними справами» покращувати становище нації. Як професор Масарик докладав чимало зусиль до виховання молоді. Важливою якістю спеціаліста він уважав рівноваженість професійних знань і доброї волі, опору на самодіяльність думки; підтримку інновацій; рецепцію творчих ідей¹⁹. У викладацькій роботі Т.Г. Масарика також важливим було його прагнення ознайомити студентів зі здобутками англійських і французьких філо-

софів, що створювало певну противагу впливу німецької філософії, розширювало світогляд університетської молоді.

Окрім підготовки лекцій, Масарик виступав у пресі як чеський патріот і одночасно як лояльний громадянин Австро-Угорщини²⁰. Першою з його багатьох важливих ініціатив, що вплинули на чеське суспільство, було заснування 1883 р. наукового часопису «Атенеум» (1883–1893 рр.). Згодом він висловився за створення національної академії наук, за переклад важливих творів чеською мовою; видання енциклопедичного словника, науково-популярних і фахових часописів, останніх також іноземними мовами; підвищення рівня дискусії не тільки в науці, але й у політиці; запровадження публічних лекцій фахівців для громадськості; вивчення світових мов; відкриття нових чеських університетів. Чимало із згаданих ініціатив було поступово реалізовано, що піднесло рівень розвитку чеського національно-культурного життя. Фактично, це були культурні кампанії з політичним підтекстом²¹. Зазначені ініціативи Масарика засвідчують, що він цікавився всіма аспектами чеського питання, передумовою розв'язання котрого вважав строгий науковий підхід²².

У політичне життя Т.Г. Масарик увійшов критикою чеського націоналізму, боротьбою з національною міфотворчістю. Проблематика Краледровського і Зеленогорського рукописів, «віднайдених» і опублікованих 1819–1820 рр. В. Ганкою, зацікавила Масарика ще під час його навчання у Відні. Рукописи були літературними підробками, які «доводили» давність чеської культури і відіграли певну роль у пробудженні чеської національної самосвідомості. Ставлення до них наукової громадськості було неоднозначним. Ще Й. Добровський сумнівався у вірогідності Зеленогорського рукопису. А викладач Т.Г. Масарика, професор Віденського університету А.В. Шембера (автор історії чеської літератури і терміну «чехословацька» мова) заперечував справжність рукописів²³. Проблемою було те, що рукописи склали частину чеської історичної міфології, і ніхто не наважувався публічно піддати сумніву їх автентичність. Як людина лицарського духу, фанатик «інтелектуальної чесності, в той час, коли інші були фанатиками націоналізму»²⁴, Масарик відіграв мобілізуючу роль, об'єднавши тих науковців і журналістів, які не побоялись повстати проти консерватизму вченого світу і громадської думки. У часописі «Атенеум» Т.Г. Масарик надав їм можливість аргументовано висловитися щодо неавтентичності Краледровського і Зеленогорського рукописів. Це викликало у 1886–1887 рр. широку суспільну полеміку, яка отримала назву «рукописні бої»²⁵. Рішучою боротьбою з міфотворчістю Масарик продемонстрував готовність ризикувати популярністю у досягненні моральної правоти, на практиці підтвердив основну теоретичну тезу своєї національної програми — майбутнє народу

не може ґрунтуватися на неправді. Недаремно його життєвим кредо стали слова Я. Гуса «Правда переможе»²⁶.

Слов'янські інтереси Т.Г. Масарика охоплювали і російське питання. Одним з методів політики у пізнанні Росії була її художня література, зокрема, творчість Ф. Достоєвського і Л. Толстого. Із Толстим Масарик тричі зустрічався в Росії (1887, 1888 і 1910 рр.). Учений поважав релігійний гуманізм письменника, але вважав його епічно-пісенним мислителем, який мало опікується гармонізацією свого життя і ідей. Найбільше не погоджувався Масарик з Толстим у питанні непротивлення злу²⁷. Відсіч агресії Масарик уважав справедливою і потрібною. Водночас, подорож до Росії сформувала в Масарика неприйняття ідей офіційного російського політичного панславізму, що відобразилося в серії статей «Західнослов'янське питання» (1888 р.)²⁸.

Під час «рукописних боїв» навколо Т.Г. Масарика сформувалася ліберально-інтелектуальна група «реалістів», яку не задовольняв провінціалізм і відсталість чеського національного і суспільно-політичного життя. У січні 1889 р. їх трибуною став тижневик «Час». «Реалісти» проголошували завданнями чеської політики «моральне, інтелектуальне і матеріальне піднесення нації, її внутрішнє посилення». Програма «реалістів» передбачала поступову демократизацію політичного життя, розширення виборчого права, антиклерикалізм, усунення з суспільства одіозних залишків минулого (насамперед елементів станової нерівноправності селянства), соціальну модернізацію села, робітниче законодавство, співробітництво з соціал-демократією²⁹. Особисто Масарик надавав великого значення моральному відродженню, вважав його основою відновлення громадянських прав і національної ідеї³⁰. Одним з прикладів реалізації цієї програми була участь Т.Г. Масарика 1889 р. у встановленні пам'ятника Я. Гусу в Празі. Вчений підготував відповідне прохання до міської влади.

Спочатку «реалісти» були близькими до Чеської національної партії («старочехи»). Проте провал чесько-німецьких переговорів про національне примирення («Пунктуації» у січні 1890 р.) призвів до падіння впливу «старочехів». У листопаді 1890 р. «реалісти» приєдналися до Чеської національної партії свободи думки («молодочехи») на чолі з Ю. Грегром. Масарик сподівався на її перетворення на центристську партію, позбавлену національного радикалізму, що сприяло б збільшенню впливу чеської політики у Відні, його поступкам чеському рухові³¹.

Частиною демократичної програми Т.Г. Масарика була його конструктивна позиція у чесько-німецьких відносинах. Так, у передвиборчій кампанії у південній Чехії (1891 р.) Масарик закликав до чесько-німецького примирення в землях «Корони Св. Вацлава»³². Підтримуючи істо-

ричне право, Т.Г. Масарик виступав за поділ чеських земель на краї за етнічним принципом з подальшою автономізацією³³. Надалі, вважав політик, чехи і німці мали спільно виборювати автономію Чехії у межах Ціслейтанії.

Після перемоги на парламентських виборах у березні 1891 р., коли «молодочехи» стали провідною чеською партією, Т. Г. Масарик разом з Й. Кайзлом і К. Крамаржом представляли групу «реалістів» у складі зазначеної партії у парламенті Ціслейтанії. Масарик став членом виконавчого і виборчого комітету младочеської партії, у грудні 1891 р. був обраний депутатом Чеського сейму. У представницьких органах Чехії та Ціслейтанії Т.Г. Масарик здобув важливий досвід політичної діяльності. Політична програма Масарика формувалася під впливом праць Ф. Палацького, зокрема, його «Ідеї австрійської держави». У дусі австрославізму Масарик негативно оцінював політичну реформу монархії 1867 р. і боровся за демократизацію та соціальну трансформацію Австро-Угорщини. Йшлося про створення сучасної, процвітаючої гуманної демократії всередині держави, відкритої зовнішньому світу, в межах якої «кожна мала нація могла б повністю розвинути свою культурну самобутність»³⁴. Питання державної незалежності Чехії Масарик у той час не ставив. В уявленнях політичних мислителів ХІХ ст. у чисельно малої нації зі складним географічним розташуванням і різним етнічним складом населення не було шансів створити сильну життєздатну державу³⁵.

Т.Г. Масарик серйозно ставився до роботи у парламенті. Він був переконаний, що докладний і об'єктивний аналіз існуючих проблем у промовах в представницьких органах переконає панівних австро-німецьких політиків у необхідності підтримати демократичні реформи. Свої виступи в раді та на делегаціях (представників ціслейтанського і транслейтанського парламентів) Масарик присвятив найважливішим суспільно-політичним проблемам і зовнішній політиці³⁶. В одній зі своїх перших парламентських промов (червень 1891 р.) він критикував робітничу політику Ціслейтанії, пропонував запровадити обов'язкове соціальне забезпечення літніх людей і інвалідів³⁷. У листопаді 1892 р. під час обговорення бюджету Масарик вимагав рівноправного ставлення до чеських земель, що викликало бурхливі протести деяких австрійських депутатів³⁸. У березні 1892 р. вчений висловив пропозицію покращення водних і залізничних комунікацій у Чехії. У декількох парламентських промовах він наголошував на необхідності запровадження освіти для дівчат³⁹, створення чеського університету в Брно. Прикметно, що в розумінні Т.Г. Масарика загальна освіта означала інтелектуальну демократію і духовну рівність⁴⁰. У виступі під час обговорення проекту бюджету на 1893 р. він розмірковував над ідеєю австрійської держави і

сформулював думку про певну напругу між центром і периферією (між централізмом і автономізмом), уважав, що Відню необхідно встановити рівновагу між ними⁴¹. Активність Т.Г. Масарика не залишилась непоміченою вищим керівництвом Австро-Угорщини. 27 травня 1893 р. імператор Франц-Йосиф I під час прийому делегацій дав зрозуміти, що не схвалює його діяльність, як і інших молодочеських депутатів⁴². Проте, це не змінило парламентську активність Т.Г. Масарика. Прагнучи підняти чеську політику з провінційного до загальнодержавного рівня, він одним із перших чеських політиків почав піднімати питання зовнішньої політики монархії. У промові на засіданні делегацій у Відні 13 червня 1893 р. Масарик критикував політику Троїстого союзу і у зв'язку з цим пронімецьку зовнішню політику Австро-Угорської монархії, застерігав від мілітаризму. Політик рекомендував, щоб монархія приділяла більшу увагу мирному розвитку економіки і культури всіх своїх націй. Як лояльний підданий промову він завершив наступними словами: «Бачимо, що Австрія є великою державою і бажаємо, щоб нею залишилася»⁴³.

Практика політичної діяльності депутатів-молодочехів (політиканство, крикливий патріотизм, акцентована лояльність до корони) швидко розчарувала Т.Г. Масарика. У вересні 1893 р. він відмовився від депутатського мандату.

Т.Г. Масарик повернувся до громадської діяльності в непростих умовах. З метою зупинити інтенсивну чеську політичну активність, уряд у 1893–1895 рр. запровадив у Празі надзвичайний стан, розпочав судовий процес над молодими чеськими радикалами — так званий процес Омладіни. Втім, Масарик не збирався відмовлятися від політики. Повернувшись у сферу «неполітичної політики» (термін Масарика, під яким він мав на увазі «політичне виховання виборців і підготовку майбутнього»⁴⁴ шляхом тактики «дрібних справ»), вчений 20 жовтня 1893 р. заснував новий суспільно-політичний часопис «Наша доба».

Т.Г. Масарика не задовольняли ні «старочехи», ні «младочехи». Він шукав джерела політичного натхнення в ідеях Гуса і «чеських братів», у їх установці на вільне самоврядування суспільства, намагався поєднати ці національні цінності з концепцією сучасної демократії⁴⁵. Зазначена програма вимагала реформування чеської політики, чіткого окреслення національних прагнень. Щоб створити для цього філософську (теоретичну) основу, Масарик у своїх дослідженнях перейшов від універсальних проблем до осмислення спадку чеських національних будителів⁴⁶. Свою філософію чеської історії він розробив у 1895–1900 рр. у працях «Чеське питання. Зусилля і сподівання національного відродження», «Наша нинішня криза. Падіння старочеської партії та початки нових напрямків», «Ян Гус. Наше відродження і наша демократія»,

«Карел Гавлічек. Зусилля і сподівання політичного пробудження», «Ідея чеської нації Палацького», «Ідеали гуманізму» тощо. У працях висловлювалося переконання, що історія нації не є випадковістю, а проявом «світового плану», який необхідно пізнавати і згідно з ним діяти. Змістом чеської історії Т.Г. Масарик уважав боротьбу за ідею гуманізму. Заперечуючи будь-який радикалізм, у тому числі і національний, він залишався на позиції австрославізму. Чеське питання мало бути розв'язане в контексті проблеми малих націй. Як і інші бездержавні нації монархії Габсбургів, чехи мали отримати автономію. Розв'язання національного питання означало для Масарика реалізацію гуманістичного ідеалу з його складовими частинами: національною свободою, національною рівноправністю, освітою, далекоглядністю та об'єктивністю щодо інших народів як передумови розвитку націй у складі Австрійської держави⁴⁷. Трансформація габсбургської монархії мала здійснюватися мирними методами. Масарик уважав оптимальним засобом залагодження суспільних конфліктів реформи і демократизацію політичних відносин. Революцію він відкидав у всіх її проявах, трактував її як анархічне явище⁴⁸. Варто відзначити, що зазначеними працями Т.Г. Масарик проявив себе як перший чеський політолог. Такий термін тоді ще не існував. Проте з сучасних позицій його теоретичний спадок носить політологічний зміст.

У цей час проявився ще один напрям політичних зацікавлень Т.Г. Масарика — словацьке питання. Він принципово поєднував лояльне зусилля до чесько-німецького примирення в межах Австро-Угорщини з чесько-словацькою культурною взаємністю⁴⁹. Про необхідність активізації чесько-словацьких взаємин Т.Г. Масарик дискутував ще зі своїми університетськими колегами у 1880-х рр. Також він підтримував словацьких студентів, які навчалися у Празі. Частина з них у серпні 1897 р. відвідала Масарика в Бистричці (Словаччина). Вони прагнули обговорити з ученим словацьку політичну програму. Т.Г. Масарик, зокрема, радив звернути якнайбільшу увагу на погляди Я. Коллара, торкався також чесько-словацьких відносин, необхідності знайомитись з духовним життям слов'янських народів. Після цього в Словаччині виник рух молоді, так званих «гласистів» (від назви часопису — «Глас» (1898–1904 рр.)), які виступали за поглиблення чесько-словацької співпраці⁵⁰.

Неприйняття революційних методів проявилось також у ставленні Масарика до соціалізму і марксизму. Увага до них була свідченням розуміння вченим нових тенденцій суспільного розвитку, усвідомленням єдності національного і соціально-економічного питання, що Масарик як вчений відзначив одним з перших у Європі. Звідси почалася його увага до робітничого руху і соціал-демократичної партії. Він почав читати лекції

для робітників, критикував догматизм, сектантство деяких лідерів соціал-демократів. Після обрання в 1897 р. до парламенту Ціслейтанії декількох чеських соціал-демократів Масарик допоміг їм скласти декларацію про наміри. Політик підтримав соціал-демократів матеріально, зібрав значну суму грошей на випуск їх газети «Право народу», всіляко підтримував страйковий рух. У цьому проявився його політичний реалізм щодо ідеї соціалізму, зміцнений новітніми зразками сучасного соціального знання⁵¹. Т.Г. Масарик, який добре усвідомлював кризу модерності, вбачав у соціалізмі один з можливих виходів із неї⁵².

Свідченням повернення Масарика до вивчення загальних проблем сучасної йому західної цивілізації, які вважав важливими і для Чехії, став вихід його праці «Філософські і соціологічні основи марксизму» (1898–1899 рр.). У ній вперше системно і детально було проаналізовано праці Маркса й фактично започатковано таку галузь знань, як марксологія⁵³. У праці Т.Г. Масарик ставив перед собою «завдання зрозуміти значення марксизму як філософської і соціологічної системи». Для того часу це було завдання нетривіальне, оскільки тоді частіше мовилося про економічне значення вчення Маркса, в якому вбачали філософа-гегельянця⁵⁴. У дослідженні Масарик також мав на меті викласти основні принципи соціальної реформи. Здобутком праці Маркса і Енгельса він уважав пізнання і розуміння історичного значення соціалізму, формулювання ключових питань соціалізму і стимулювання до його теоретичного і практичного розв'язання. Вчений зафіксував суттєве зрушення в соціальної філософії марксизму: від «революційності» молодих Маркса і Енгельса до «реформізму» їх у зрілому віці. Обговорення цієї теми стало в подальшому наскрізним у західній марксології⁵⁵. Т.Г. Масарик дійшов висновку, що «Капітал» — це суміш економіки, економічної історії і філософії історії. Марксизм, як економічну теорію, він уважав справою наукового дослідження, ревізії та поліпшення, але марксистську філософію відкидав через її матеріалістичний догматизм, «примітивний матеріалізм», «фаталізм», методологічну односторонність, відсутність чіткої систематизації поняття соціальних наук, надання переваги колективній свідомості над індивідуальною, «політичний примітивізм», «надзвичайний приклад аналогій», зневагу до релігії, ігнорування національного питання⁵⁶ тощо. Масарик заперечував вчення про класи і класову боротьбу як головний рушій історичного прогресу, відкидав одержавлення або націоналізацію засобів виробництва і категорично не підтримував пряме державне керівництво економікою. Він усвідомлював, що соціалізм у розумінні керованої державою економіки приховує у собі велику небезпеку деспотичної, бюрократичної, авторитарної та недемократичної системи⁵⁷.

Загалом, Т.Г. Масарик констатував кризу в марксизмі. Для її подолання вважав за необхідне відмовитися «від матеріалізму економічного, аморалізму і працювати з моральним відчуттям співвідповідальності і солідарності для сьогоднішніх і майбутніх поколінь». Замість диктатури пролетаріату наголошував на необхідності реалізації програми гуманної демократії, яка розв'яже соціальне питання. Масарик наголошував, що він не визнає абсолютної рівності, адже «люди не рівні ні за силами, ні за здібностями», «середовище нав'язує їм чимало відмінностей». Змістом соціальної реформи може бути прагнення «добитися по можливості більш терпимої нерівності», оскільки закон «може встановити тільки рівноправність, але не рівноцінність». Масарик не визнавав і вимоги економічної рівності, а натомість підтримував соціальну солідарність, уважав доцільною соціальну роботу в «різних неполітичних асоціаціях і в економічних підприємствах», профспілках тощо⁵⁸. Разом з тим, учений вважав, що поряд з глибокими економічними реформами «повинна відбутися реформа звичаїв і поглядів...». Підкресливши свою прихильність у політиці та економіці до засад самоорганізації, він відзначив наступне: «Державний соціалізм я не вважаю бажаним; необхідно організувати самостійне економічне управління, незалежне від держави. Я визнаю і корисність конкуренції. Але я вважаю необхідними широкі соціальні реформи». Серед них він називав запровадження прогресивного податку і «визнання легального мінімуму існування». Далі вчений наголошував, що «необхідно ліквідувати лихварство і всякий паразитизм, і настав час обмежити право спадкування», «потрібно доповнити і вдосконалити страхування робітників», підкреслив, що «головне і навіть пріоритетне завдання соціального законодавства повинно полягати у знищенні безробіття». «Зрештою я, — декларував політик, — ніскільки не боюсь поставити вимогу державного і економічного нагляду, заснованого на якнайдосконалішій статистиці...»⁵⁹.

Одним з проявів демократичних поглядів Т.Г. Масарика, неприйняття ним шовінізму, стала його діяльність з викорінення антисемітських народних забобонів у Чехії, що нерідко підтримувались урядовими колами і деякими політиками. Кампанію на захист єврея Л. Гільснера, звинуваченого в ритуальному вбивстві в 1899 р., Масарик очолив знову заради тріумфу істини і звільнення власної нації від брехні і самообману⁶⁰. За свої дії учений був підданий справжнім нападкам, але принципами не поступився. З огляду на критичні виступи Масарика, імператор Франц-Йосиф I змушений був відмінити смертний вирок Гільснеру, який замінив пожиттєвим ув'язненням.

Поступово Т.Г. Масарик став одним з лідерів чеської ліберальної інтелігенції, а 31 березня — 1 квітня 1900 р. разом зі своїми прибічниками

заснував Чеську народну партію. Ідеали гуманності проектувалось досягти шляхом демократизації та федералізації Ціслейтанії, запровадження загального виборчого права і законодавчої охорони меншин, захисту економічних інтересів чеських земель, здійснення судової і освітньої реформ, відокремлення церкви від держави тощо. Декларувалася увага до словацького питання⁶¹. Особливістю програми реалістів було прагнення чеську автономію обґрунтувати не лише концепцією чеського державно-історичного права, а поєднати його з природним правом. Вимоги чеської нації (як і інших бездержавних спільнот монархії Габсбургів) Масарик уважав вираженням концепції природного права. Під ним він розумів «політичні і соціальні ідеали», позитивно-правові норми, що ґрунтуються на моралі і справедливості⁶². «Демократизм національного принципу вимагає національної рівноправності», — стверджував Масарик. Панування однієї нації над іншою оголошувалося неприпустимим, і ставилася вимога вільного розвитку національностей. Окремі нації з їх культурою і інститутами не протиставлялись людству загалом. Нації Масарик швидше розглядав як особливий регіональний варіант розвитку людства⁶³. Значну увагу він приділяв чесько-німецькому примиренню як основі розв'язання національних проблем монархії Габсбургів. У вересні 1900 р. у віденському часописі «Die Zeit» Масарик писав про принципові підходи своєї партії до австрійської проблеми наступним чином: «Хочемо, в інтересах нашої нації, зі старої і старіючої Австрії зробити Австрію омолоджену, прогресивну, бачимо і не соромимося це висловити публічно: ця політична справа може бути реалізована тільки чехами та німцями...»⁶⁴. Народна партія претендувала бути загальнонаціональною, але вплив мала лише серед чеських інтелектуалів. Варто відзначити, що саме тоді в чеському суспільстві відбувався перехід до партій масового типу і виникнення народної партії було однією з завершальних складових цього процесу.

Першою спробою представити своє розуміння чеського питання міжнародній громадськості став виступ Т.Г. Масарика з циклом лекцій «Філософія історії малої нації» у Чикаго (США) в 1902 р. Сприйняття у західному світі чеського питання була забезпечена тим, що Масарик пропонував демократичні основи відновлення державності слов'янських народів⁶⁵. Продовженням розвитку цієї тематики була праця «Проблема малої нації» (1905 р.), в якій наголошувалося на необхідності політичного вирішення проблеми центральноевропейських націй.

У січні 1906 р. народна партія Масарика об'єдналася з частиною так званих «прогресивістів». Виникла Чеська прогресивна партія. Її програма була аналогічна народній партії. Особливий акцент робився на щоденній політичній і просвітницькій діяльності. Особисто Масарик також під-

тримував боротьбу за загальне виборче право. Зокрема, він виступав з відповідними вимогами разом з чеськими соціал-демократами на 50 тис. демонстрації у Празі 24 вересня 1905 р. Виборча реформа була запроваджена у Ціслейтанії у січні 1907 р. За підтримки чеських соціал-демократів на виборах до Рейхсрату у травні 1907 р. Т.Г. Масарик разом з Ф. Дртіною здобув депутатський мандат.

Масарик розпочав активну парламентську діяльність, спрямовану на критику і подолання проблем монархії. У промові в липні 1907 р. він піддав критиці методи державного управління в Ціслейтанії, які провадилися в ігноруванні імператором і виконавчою владою парламенту.

Важливою частиною політичної активності Т.Г. Масарика як депутата був захист інтересів слов'янських народів Австро-Угорщини. Так, у грудні 1907 р. він засудив «нелюдське поводження з словаками з боку мадярів», що призвело до трагедії у Чернові (27 жовтня 1907 р.), коли внаслідок репресій угорської влади загинуло 158 словаків і 70 було поранено⁶⁶. Відсутність можливостей розв'язання словацького питання, здобуття політичного рівноправ'я чеською нацією спонукало Т.Г. Масарика до міркувань над можливістю створення самостійної чесько-словацької держави. 25 квітня 1908 р. він захищав західноукраїнських депутатів від звинувачень у терористичній активності і водночас рішуче засудив вбивство намісника Галичини українським студентом. Політик зауважив, що перший слов'янофіл Й. Гердер був українофілом, підтримував вимоги національного самовизначення українців, яких закликав до «політики дрібної праці», розвитку освіти тощо⁶⁷. Разом з українським депутатом від Галичини К. Трільовським Масарик скликав у Празі в червні 1908 р. велике протестаційне віче проти переслідування «Січей» у Галичині і там виголосив палку промову⁶⁸. У жовтні 1908 р. він виступив з критикою методів анексії Австро-Угорщиною Боснії та Герцеговини. Втім, слов'янські політики в парламенті Ціслейтанії діяли не узгоджено. З утворенням на початку 1909 р. Слов'янським клубом Масарик пов'язував висування своєї кандидатури на посаду голови парламенту Ціслейтанії, однак у березні 1909 р. не отримав підтримки навіть з боку чеських політиків («младочехи»). Спроба сформувати політичну єдність слов'ян у Ціслейтанії виявилась невдалою⁶⁹.

Розчарування в австро-угорській державності посилювалося в Т.Г. Масарика після судових процесів, спрямованих проти слов'янських політиків. На Загребському процесі (жовтень 1908 р. — березень 1909 р.) 53 сербів з Хорватії звинуватили в «державній зраді». Зібравши матеріали щодо звинувачень, Масарик виступив проти них, указавши на їх фальсифікацію⁷⁰. 14 і 15 травня 1909 р. в Імперській раді він указав на хиткість наведених доказів, засудив політичний і протислов'янський характер

процесу і вимагав його припинити, наголосивши, що міністерство закордонних справ під керівництвом А. фон Еренталя не тільки знало про підробку доказів, але й ініціювало їх. Політик вимагав утворення парламентської комісії з повторного розслідування обставин приєднання Боснії та Герцоговини до Австро-Угорщини. За його проект проголосували 167 депутатів (проти 132), але прийнятий він не був, оскільки для схвалення потрібна була підтримка 2/3 парламентарів. Утім, докази Масарика щодо необґрунтованості звинувачень врятували від смерті підсудних. Винесений їм у Загребі вирок апеляційний суд 1 квітня 1910 р. скасував. Процес над пангерманістом Г. Фріедюнга, який публічно наполягав на справедливості «звинувачень» загребського процесу і був розкритикований Масариком і притягнений до судової відповідальності сербськими і хорватськими депутатами Австро-Угорщини, розпочався в грудні 1909 р. у Відні. Він підтвердив сумнівний характер доказів Загребського «суду»⁷¹. З вищезгаданими процесами був пов'язаний суд над белградським журналістом В. Васічем (грудень 1910 р.), на якому було розкрито роль австрійського посла в Белграді графа Форгача у виготовленні підробок, на яких базувався загребський процес. Загалом, зібраний Т.Г. Масариком матеріал дозволив йому в листопаді 1910 — лютому 1911 рр. піддати нищівній критиці в представницьких органах монархії зовнішню політику Еренталя. Зокрема, 8 листопада 1910 р. у своєму виступі в Рейхсраті Масарик наголошував, що «Австро-Угорщина повинна бути природним союзом держав, що до неї входять. Німеччина ж має бути лише її добрим сусідом». Він критикував зовнішню політику Дунайської монархії через її повне підпорядкування Берліну: «Ми бажаємо, звичайно, в своїх інтересах, щоб Австрія проводила самостійну політику щодо Німеччини, а також щоб вона була вільна від німецьких впливів у своїй внутрішній та зовнішній політиці»⁷². На засіданні делегацій Рейхсрату 24 лютого 1911 р. Т.Г. Масарик поставив питання про відставку Еренталя, яка незабаром відбулася. Критика Масарика мала відголос в усій Європі, оскільки австрійський уряд «був викритий перед усім світом як співучасник в організації фальсифікацій і провокацій»⁷³.

У контексті своєї слов'янської політики Масарик був готовий взяти участь у ще одному процесі — Мараморошсько-Сігетському (грудень 1913 — березень 1914 р.), ініційованого угорською владою проти 94 русинських селян із Закарпаття, перехід яких у православ'я кваліфікувався як «державна зрада». Будапешт не допустив Масарика до участі у процесі в якості захисника⁷⁴.

У червні 1911 р. Т.Г. Масарик знову був обраний депутатом Імперської ради. Поступово зростав його особистий авторитет. Дослідження громадської думки серед читачів «Народної газети» в 1912 р. показало, що в

гіпотетичному випадку проголошення в Чехії республіки більшість опитаних її президентом обрала б Масарика⁷⁵.

Напередодні Першої світової війни Т.Г. Масарик як депутат Імперської ради продовжував наполягати на необхідності реформування монархії. Під час двох балканських воєн у жовтні 1912 — травні 1913 і червні—липні 1913 рр. у промовах у Імперській раді він закликав до стриманості, не підтримав голосування за військові статті бюджету⁷⁶. У парламентській промові в травні 1913 р. у зовнішній політиці Масарик закликав до миру і полемізував з твердженням про назрівання світового конфлікту між німецькими і слов'янськими народами. Він підкреслив зростання значення транснаціональних економічних відносин. Зв'язок заводів Круппа і концерну «Шкода» з воєнною промисловістю країн Антанти слугував йому достатнім аргументом проти «воєнного патріотизму» і «войовничого натхнення»⁷⁷.

Масарик як фахівець з балканських проблем прагнув зменшити напругу, яка згодом призвела до спалаху світової війни. У жовтні—листопаді 1913 р. він здійснив спробу посередництва між прем'єром і міністром закордонних справ Сербії М. Пашичем і Л. Берхтольдом, австрійським міністром закордонних справ у 1912–1915 рр.⁷⁸ Т.Г. Масарик приїхав у Сербію, де зустрівся з Пашичем, перед цим — з сербським послом у Відні Й. Йовановичем. З ним та іншими сербськими діячами, в контексті своєї «неполітичної політики», Масарик розмірковував про взаємний обмін різними фахівцями, зокрема, лікарями, інженерами, будівельниками мостів і залізниць. Йшлося не тільки про чехів, але й словаків, переслідуваних угорською владою. Масарик брав до уваги багато листів, які йому як депутату від Валахії (область у Чехії) надсилали випускники різних вищих шкіл, які хотіли емігрувати, оскільки в Австрії не знайшли праці за фахом. Відповідний обмін частково сприяв би подоланню відсталості Сербії у цих галузях. Проте, місія Масарика не мала успіху через відмову Берхтольда від посередництва⁷⁹.

Розмірковуючи над майбутнім слов'янських держав, Т.Г. Масарик усвідомлював їх залежність від політичної підтримки Росії. Це обумовило поглиблене вивчення російської проблематики. У 1910 р. він знову приїхав у Росію, де востаннє зустрівся з Л. Толстим, завершив збір матеріалів для своєї фундаментальної праці «Росія і Європа». У ній Масарик одним із перших європейських учених з незрівнянною ерудицією системно познайомив Європу з російською духовною культурою, наукою, відмітив її досягнення, дав цілісний виклад розвитку російської суспільної думки. Водночас Масарик не підтримував панславізм, уважав, що він «означає протиставлення західній цивілізації». Спробою розвінчати міф про обраність Росії серед слов'янських народів та її рятівну

місію була праця «Росія і Європа. Ессе про духовні течії у Росії» (1913 р.)⁸⁰. Ключовий висновок книги полягав у тому, що абсолютистська Росія не може забезпечити справжньої незалежності слов'янських держав, оскільки її головний інтерес — збереження самодержавства, а революційна Росія буде просякнута духом нігілізму, тому варто шукати нові орієнтири⁸¹.

У праці Т.Г. Масарик також висловив своє розуміння демократичних основ суспільного життя. Людина німецької освіченості з глибоким знанням слов'янських культур, Масарик у політиці був прихильником англосаксонського лібералізму, заснованого на основі етики європейського протестантизму, що засвідчили його найважливіші тези, представлені у праці «Росія і Європа»⁸². Масарик вважав демократизм політичною передумовою прогресу і постійного оновлення, оскільки він «покладається на досвід історичного розвитку, а не на одкровення...». Варто погодитися з оцінкою сучасного чеського історика М. Кучери масарикового розуміння демократії напередодні світової війни: «Демократія в розумінні Масарика чинила опір шовіністам і екстремістам будь-якого роду, зберігала недовіру до пангерманістського націоналізму і до односторонньої реалізації державних інтересів силовими засобами, недовіряла озброєним пактам і тільки проголошеним гаслам. Ставила на толерантність і соціальну солідарність, боролася за забезпечення соціального розвитку в демократичному напрямку...»⁸³. Також Масарик розумів необхідність інтеграції Європи. У праці «Росія і Європа» він згадав ідею В. Соловйова про створення демократичних Сполучених Штатів Європи⁸⁴. Розмірковування Масарика над європейською інтеграцією засвідчує його подальший відхід від австрійської ідеї.

Політичне життя Ціслеїтанії підтверджувало його сумніви в майбутньому цього державного утворення. Незважаючи на численні спроби, чесько-німецьке порозуміння в конституційній системі Ціслеїтанії не відбулося. Свідченням цього був розпуск імператором Францом-Йосифом І у липні 1913 р. сейму Богемії, а 16 березня 1914 р. — Імперської ради. Створений улітку 1913 р. для протидії зазначеній політиці блок чеський партій (реалісти, національні соціалісти, державно-правові прогресисти і аграрії), що представляли чеське суспільство в парламенті Ціслеїтанії, не змогли їй завадити⁸⁵.

Отже, в Австро-Угорщині Т.Г. Масарик сформувався як політичний діяч, який на основі англосаксонського лібералізму і демократії, які вважав найпрогресивнішою стратегією організації суспільства, прагнув демократизувати державу Габсбургів і розв'язати її національні питання. Однак, напередодні світової війни стало очевидним, що політична філософія Масарика з її планами демократизації і федералізації монархії

суперечить австрійській доктрині династичного централізму⁸⁶. Розпочався відхід політика від австрійської державної ідеї.

¹ Бенеш Э. Жизненный путь и заветы Масарика / Э. Бенеш // Т.Г. Масарик: философия — социология — политика: Избр. тексты / пер. с чешск. Отв. ред. Н.П. Нарбут, Е.Ф. Фирсов. — М.: Изд-во РУДН, 2003. — 663 с. — С. 632–646. — С. 633.

² Захисник малих народів у новій Європі. Томаш Гарріг Масарик // Віднянський С.В., Мартинов А. Ю. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу / НАН України. Інститут історії України. — К.: Інститут історії України, 2009. — 376 с. — С. 41–70; *Herben J.* T.G. Masaryk. Život a dílo presidenta osvoboditele / J. Herben // Режим доступу: <http://www.infofila.cz/TGM/tgms1.htm>; *Doubek V.* T.G. Masaryk a česká slovanská politika 1882–1910 / V. Doubek — Praha, 1999. — 200 s.; *Задорожнюк Э. Г.* Масарик и Россия: этапы восприятия и специфика оценок / Э.Г. Задорожнюк // Россия в глазах славянского мира. Отв. ред. д. ф. н. А.В. Липатов. — М.: Институт славяноведения РАН, 2007. — 356 с. — С. 188–208; *Campbell F.G.* Empty Pedestals? / F.G. Campbell // *Slavic Review. American quarterly of soviet and east European studies.* V. 44. Number 1. Spring 1985. — S. 1–15; *Kovtun I.* Masarykův triumf. Příběh konce velké války / I. Kovtun — Praha, Odeon, 1991. — 542 s.; *Kohák E.* Člověk Masaryk: Od myšlenky k činu. Jihlavská přednáška pro Masarykovu demokratickou akademii / E. Kohák // *Listy. Ročník XL, č. 5.* 2010. — S. 10–16; *Křížek J.* T.G. Masaryk a česká politika. Politické vystoupení českých «realistů» v letech 1887–1893 / J. Křížek — Praha: Statni Nakl. polit. lit., 1959. — 326 s.; *Kučera M.* Předpoklady krystalizace Masarykova pojetí národnostní a státopravní otázky / M. Kučera // *Češi a Němci v pojetí a politice T.G. Masaryka. Sborník z mezinárodní konference pořádané Masarykovým ústavem AV ČR dne 6. prosince 2002 v Praze.* — Praha: Masarykův ústav AV ČR, 2004. — S. 11–29; *Малинова О.Ю.* Либеральный национализм (середина XIX — начало XX века) / О.Ю. Малинова. — М.: РИК Русанова, 2000. — 254 с.; *Machovec M.* Tomáš Garrigue Masaryk / M. Machovec — Praha: Melantrich, 1968. — 261 s.; *Мурадова Т.И.* Социокультурные аспекты идеологии чешского реализма на рубеже XIX–XX веков: Автореферат дис. ... к. и. н. / Т.И. Мурадова — М., 2008. — 34 с.; *Musil J.* Masarykova otázka sociální, socialismus a soudobý komunitarianismus / J. Musil // *Sociologický časopis, XXXIV, (4/1998)* S. 391–402; *Нагорняк М.М.* Національно-державницька концепція Томаша Масарика: Монографія / М.М. Нагорняк — К.: Логос, 2009. — 368 с.; *Нарбут Н.П.* Социология «Малого народа» Т.Г. Масарика / Н.П. Нарбут // *Социс.* — 1998. — № 4. — С. 121–124; *Neudorflová M.L.* Přelom v Masarykově pohledu na postoje rakouských Němců k existenci Rakouska-Uherska začátkem 90. let 19. století / M.L. Neudorflová // *Češi a Němci v pojetí a politice T.G. Masaryka. Sborník z mezinárodní konference pořádané Masarykovým ústavem AV ČR dne 6. prosince 2002 v Praze.* — Praha: Masarykův ústav AV ČR, 2004. — S. 30–44; *Opat J.* Průvodce životem a dílem T.G. Masaryka. Česká otázka včera a dnes / J. Opat. — Praha, Ústav T.G. Masaryka, 2003. — 536 s.; *Pernes J.* Pod Habsburským orlem. České země a Rakousko-Uhersko na přelomu 19. a 20. století / J. Pernes — Praha: BRÁNA, 2001. — 208 s.; *Масарик Т.Г.* // Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси / И. Поп — Ужгород: Издательство В. Падяка, 2001. — 431 с. — С. 247–248; *Постоловський Р.* Генеза й еволюція чеських національно-демократичних ідей: історичний дискурс / Р. Постоловський // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 36. наук.

праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 16. Рівне, 2009. — С. 114–118; *Постоловський Р.М.* Інтерпретація «чеського питання» Т.Г. Масариком як концепція політичної програми демократії / Р. Постоловський // Слов'янський вісник. 2009. — № 8. Збірник наук. пр. Серія «Історичні та політичні науки». Рівненський державний університет та Рівненський інститут слов'янознавства Київського славістичного університету. Вип. 8. — Рівне: РІС КСУ, 2009. — 224 с. — С. 83–87; *Серапионова Е.П.* Первый президент Чехословакии Томаш Гарриг Масарик / Е.П. Серапионова // До и после Версаля. Политические лидеры и идея национального государства в Центральной и Юго-Восточной Европе. — М.: «Индрик», 2009. — С. 322–339; *Soubigou A.* Tomáš Garrigue Masaryk / A. Soubigou — Praha: Paseka, 2004. — 456 s.; *Чиняева Е.В.* Программа и общественно-политическая деятельность Т.Г. Масарика и Чешской народной партии (реалистов). 1900–1914 гг.: Автореферат дис. ... к. и. н. / Е.В. Чиняева — М., 1990. — 18 с.; *Szporluk R.* The political thought of Thomas G. Masaryk / R. Szporluk. — Boulder, CO: East European Monographs, 1981. — 248 s.

³ *Doubek V.* T.G. Masaryk a česká politická scéna v době Rakousko-Uherska / V. Doubek // Tomáš Garrigue Masaryk: dílo a odkaz pro naši dobu. — České Budějovice: Vysoká škola evropských a regionálních studií, 2006. — S. 51–61. — S. 51.

⁴ *Kovtun I.* Masarykův triumf... — S. 30–31.

⁵ *Чапек К.* Бесіди з Томашем Масариком / Карел Чапек; пер. з чеськ. Л. Кіцила; післясл. М. Нагорняка. — Л.: Астролябія, 2010. — 464 с. — С. 96.

⁶ *Малевич О.М.* Томаш Гарриг Масарик / О.М. Малевич // Вопросы истории. — 2004. — № 11. — С. 58–80. — С. 59; *Лаврик Э.Г.* Социологическая теория и политическая практика Т.Г. Масарика / Э.Г. Лаврик // Социс. — 1998. — № 4. — С. 112–120. — С. 114.

⁷ Т.Г. Масарик: философия — социология — политика: Избр. тексты / пер. с чешск. Отв. ред. Н.П. Нарбут, Е.Ф. Фирсов / Т.Г. Масарик — М.: Изд-во РУДН, 2003. 663 с. — С. 41.

⁸ Т.Г. Масарик: философия — социология — политика... — С. 40, 42.

⁹ *Campbell F.G.* Empty Pedestals?... — S. 6.

¹⁰ Т.Г. Масарик: философия — социология — политика... — С. 78.

¹¹ *Мурадова Т.И.* Социокультурные аспекты идеологии чешского реализма на рубеже XIX–XX веков... — С. 33.

¹² *Machovec M.* Tomáš Garrigue Masaryk... — S. 169.

¹³ *Šrubař I.* Max Weber a Tomáš Garrigue Masaryk. Dvě diagnózy evropských společností na počátku 20. století / I. Šrubař // Sociologický časopis, XXXIV, (4/1998). — S. 417–426. — S. 417, 420.

¹⁴ *Kohák E.* Člověk Masaryk... — S. 12.

¹⁵ *Малевич О.М.* Томаш Гарриг Масарик ... — С. 59.

¹⁶ *Чапек К.* Бесіди з Томашем Масариком... — С. 427.

¹⁷ Т.Г. Масарик: философия — социология — политика... — С. 327.

¹⁸ *Трильовський К.* Др Тома Г. Масарик президент-«визвольник» Чехословаччини(1) / К. Трильовський // Свобода. Український щоденник. — 1936. — № 30. — 6 лютого. — С. 2.

¹⁹ *Задорожнюк Э.Г.* Масарик и Россия: этапы восприятия и специфика оценок ... — С. 200.

²⁰ *Kohák E.* Člověk Masaryk... — S. 10.

- ²¹ *Doubek V.* T.G. Masaryk a česká politická scéna v době Rakousko-Uherska... — S. 53.
- ²² *Лаврик Э.* «Один против всех...» / Э. Лаврик // Высшее образование в России. — 1997. — № 2. — С. 137–145. — С. 139.
- ²³ *Чапек К.* Бесіди з Томашем Масариком... — С. 65.
- ²⁴ *Тейлор А. Дж. П.* Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія Астрійської імперії та Австро-Угорщини / А. Дж. Тейлор — Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. — 268 с. — С. 187, 216.
- ²⁵ *Нагорняк М.М.* Національно-державницька концепція Томаша Масарика... — С. 9.
- ²⁶ *Серанионова Е.П.* Первый президент Чехословакии Томаш Гарриг Масарик ... — С. 325.
- ²⁷ *Kovtun I.* Masarykův triumf... — S. 29.
- ²⁸ *Opat J.* Průvodce životem a dílem T.G. Masaryka... — S. 87.
- ²⁹ *Фрейдзон В.И.* Нация до национального государства. Историко-социологический очерк Центральной Европы XVIII в. — начала XX в. / В.И. Фрейдзон — Дубна: «Феникс», 1999. — 100 с. — С. 54.
- ³⁰ *Toth D.* Masaryk o Evropě a idea demokracie / D. Toth // Naše a evropská společnost. Sborník projevů pronesených na slavnostním setkání u příležitosti 156. výročí narození Tomáše Garrigue Masaryka v budově Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky. — Praha, 2006. — S. 13–39. — S. 17.
- ³¹ *Kučera M.* Předpoklady krystalizace Masarykova pojetí národnostní a státoprávní otázky ... — S. 15.
- ³² *Kovtun I.* Masarykův triumf... — S. 37–38.
- ³³ *Hajn R.* Masaryk a státoprávní aspekty česko-nemeckých vztahů (národ, stát, federalismus, sebeurčení) / R. Hajn // Češi a Němci v pojetí a politice T.G. Masaryka. Sborník z mezinárodní konference pořádané Masarykovým ústavem AV ČR dne 6. prosince 2002 v Praze. — Praha. Masarykův ústav AV ČR Ústav T.G. Masaryka, 2004. — S. 115–135.
- ³⁴ *Kohák E.* Člověk Masaryk... — S. 14.
- ³⁵ *Малинова О.Ю.* Либеральный национализм (середина XIX — начало XX века)... — С. 137.
- ³⁶ *Neudorflová M.L.* Přelom v Masarykově pohledu na postoje rakouských Němců k existenci Rakouska-Uherska začátkem 90. let 19. století ... — S. 30–44.
- ³⁷ *Musil J.* Masarykova Otázka sociální, socialismus a soudobý komunitarianismus ... — S. 394.
- ³⁸ *Kovtun I.* Masarykův triumf... — S. 38.
- ³⁹ *Soubigou A.* Tomáš Garrigue Masaryk... — S. 133.
- ⁴⁰ Т.Г. Масарик: філософія — соціологія — політика... — С. 342.
- ⁴¹ *Kučera M.* Předpoklady krystalizace Masarykova pojetí národnostní a státoprávní otázky ... — S. 23.
- ⁴² *Фирсов Е.Ф.* Т.Г. Масарик в России и борьба за независимость чехов и словаков / Е.Ф. Фирсов — М.: «Индрик», 2012. — 336 с. — С. 28.
- ⁴³ *Opat J.* Masarykiana a jiné studie. 1980–1994 / J. Opat. — Praha: Ústav T.G. Masaryka, 1994. — 172 s. — S. 99.
- ⁴⁴ *Масарик Т.* Філософські і соціологічні основи марксизма. Етюди по соціальному вопросу. Перевод с немецкого П. Николаева / Т. Масарик. — М.: Типо-лит. В. Рихтер, 1900. — 535 с. — С. 526.

⁴⁵ *Задорожнюк Э.Г.* Штрихи к портрету Томаша Гаррига Масарика / Э.Г. Задорожнюк // Новая и новейшая история. — 2012. — № 5. — С. 151–163. — С. 152.

⁴⁶ *Szporluk R.* Masaryk in Search of Authority / R. Szporluk// Canadian Slavonic Papers. VII. — Toronto: Canadian association of slavists by university of Toronto Press, 1965. — S. 235–252. — S. 236.

⁴⁷ *Нагорняк М.М.* Національна ідея і гуманістичний ідеал (за Т.Г. Масариком) / М.М. Нагорняк // Держава і право. Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. — К., 2008. — Вип. 39. — С. 652–655.

⁴⁸ *Постоловський Р.* Генеза й еволюція чеських національно-демократичних ідей... — С. 114–118.

⁴⁹ *Opat J.* Průvodce životem a dílem T.G. Masaryka... — S. 117.

⁵⁰ *Бочковський О.І.* Т.Г. Масарик: Національна проблема та українське питання (Спроба характеристики та інтерпретація) / О.І. Бочковський. — Подєбради, 1930. — 244 с. — С. 201.

⁵¹ *Абрамов М.А., Лаврик Э.Г., Малевич О.М.* Томаш Гарриг Масарик: жизнь, дело, учение / М.А. Абрамов, Э.Г. Лаврик, О.М. Малевич // Масарик Т.Г. Россия и Европа: Эссе о духовных течениях в России. Т. II, кн. II, части 2–5; кн. III, часть 1. — Спб.: РХГИ, 2004. — 720 с. — С. 588–655. — С. 595, 597.

⁵² *Musil J.* Masarykova Otázka sociální, socialismus a soudobý komunitarianismus ... — S. 392.

⁵³ *Лаврик Э.Г.* Социологическая теория и политическая практика Т.Г. Масарика... — С. 115.

⁵⁴ *Задорожнюк Э.Г.* Масарик и Россия: этапы восприятия и специфика оценок ... — С. 193.

⁵⁵ *Лаврик Э.Г.* Социологическая теория и политическая практика Т.Г. Масарика ... — С. 116.

⁵⁶ *Масарик Т.* Філософські і соціологічні основи марксизма... — С. 523–525.; Т.Г. Масарик: філософія — соціологія — політика... — С. 260, 261; *Kovtun I.* Masarykův triumf... — S. 30–31.

⁵⁷ *Musil J.* Masarykova Otázka sociální, socialismus a soudobý komunitarianismus ... — S. 395–396.

⁵⁸ *Масарик Т.* Філософські і соціологічні основи марксизма... — С. 527–529.

⁵⁹ *Масарик Т.* Філософські і соціологічні основи марксизма... — С. 297–298.

⁶⁰ *Малевич О.М.* Т.Г. Масарик и современный мир / О. М. Малевич // Режим доступа: http://www.carek.narod.ru/T.G.Masarik_i_s.m.doc; *Трильовський К.* Д-р Тома Г. Масарик президент — «визвольник» — Чехословаччини (2) // Свобода. Український щоденник. — 1936. — № 31. — 7 лютого. — С. 2.

⁶¹ *Opat J.* Průvodce životem a dílem T.G. Masaryka... — S. 160; *Šolle Z.* Století české politiky. Počátky moderní české politiky od Palackého a Havlíčka až po realisty Kaizla, Kramáře a Masaryka / Z. Šolle — Praha: Mladá fronta, 1998. — 304 s. — S. 206, 207.

⁶² *Нагорняк М.М.* Т.Г. Масарик про право як соціальний вектор взаємовідносин суспільства і держави / М.М. Нагорняк // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Правова політика Української держави: Т. 1. — Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника, 2020. — С. 434–48. — С. 45.

⁶³ *Малинова О.Ю.* Либеральный национализм (середина XIX — начало XX века)... — С. 136.

⁶⁴ *Šolle Z.* Masaryk, Rakouskooprávněmnacionalismu / Z. Šolle // T.G. Masaryk a situace v Čechách a na Moravě od konce XIX. století do německé okupace Československa. Sborník příspěvků z mezinárodního vědeckého kolokvia pořádaného ve dnech 31. května — 2. června 1996 v Praze ve vile Lanna. — Praha: Ústav T.G. Masaryka, 1998. — S. 52–61. — S. 54.

⁶⁵ *Малинова О.Ю.* Либеральный национализм (середина XIX — начало XX века)... — С. 129.; *Задорожнюк Э.Г.* Штрихи к портрету Томаша Гаррига Масарика... — С. 152.

⁶⁶ *Soubigou A.* Tomáš Garrigue Masaryk... — S. 146.

⁶⁷ *Віднянський С.В.* Т. Масарик про Україну та українців / С.В. Віднянський // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 4. — К., 1993. — С. 132–147. — С. 138.

⁶⁸ *Трильовський К.* Тома Масарик / К. Трильовський // Свобода. Український щоденник. — 1937. — № 224. — 27 вересня. — С. 2.

⁶⁹ *Доубек В.* Славянский клуб и неославизм Т.Г. Масарика / В. Доубек // Т.Г. Масарик и Россия. Развернутые тезисы докладов международной научной конференции. Санкт-Петербург 12–13 ноября 1997. — СПб, 1997. — С. 44–50. — С. 47.

⁷⁰ *Пристер Е.* Краткая история Австрии. Сокр. Перевод с немецкого Н.М. Соболевой, М.П. Соколова и Л.П. Хвостовой. Редакция и предисловие М.А. Полтавского / Е. Пристер. — М.: Издательство иностранной литературы, 1952. — 512 с. — С. 483.

⁷¹ *Soubigou A.* Tomáš Garrigue Masaryk... — S. 119–120.

⁷² *Котенко А.Л.* Ідея Центральної Європи Томаша Масарика / А. Котенко // Магістеріум. Вип. 28. Історичні студії. — К., 2007. — С. 43–48. — С. 45.

⁷³ *Пристер Е.* Краткая история Австрии... — С. 483.

⁷⁴ *Поп И.* Энциклопедия Подкарпатской Руси / И. Поп — Ужгород: Из-о В. Падяка, 2001. — 431 с. — С. 243–244.

⁷⁵ *Soubigou A.* Tomáš Garrigue Masaryk... — S. 154.

⁷⁶ *Soubigou A.* Tomáš Garrigue Masaryk... — S. 122.

⁷⁷ *Малевич О.М.* Томаш Гарриг Масарик... — С. 62.

⁷⁸ *Soubigou A.* Tomáš Garrigue Masaryk... — S. 122.

⁷⁹ *Soubigou A.* Tomáš Garrigue Masaryk... — S. 122.

⁸⁰ *Егорова К.Б.* Т.Г. Масарик: от «русского вопроса» к «русской акции» / К.Б. Егорова // К истории идей на Западе: «Русская идея» / Под ред. В.Е. Багно и М.Э. Маликовой. — Спб.: «Перпополис», 2010. — 648 с. — С. 339–357. — С. 351.

⁸¹ *Абрамов М.А., Лаврик Э.Г., Малевич О.М.* Томаш Гарриг Масарик: жизнь, дело, учение ... — С. 600–601.

⁸² *Масарик Т.Г.* Россия и Европа: Эссе о духовных течениях в России. Т. II, кн. II, части 2–5; кн. III, часть I / Т.Г. Масарик — СПб: РХГИ, 2004. — 720 с. — С. 529–540.

⁸³ *Kučera M.* Předpoklady krystalizace Masarykova pojetí národnostní a státoprávní otázky ... — S. 28.

⁸⁴ *Масарик Т.Г.* Россия и Европа... — С. 315.

⁸⁵ *Чиняева Е.В.* Программа и общественно-политическая деятельность Т.Г. Масарика и Чешской народной партии (реалистов)... — С. 15.

⁸⁶ *Kovtun I.* Masarykův triumf... — S. 34.

В статье раскрыто становление Т.Г. Масарика как чешского политического деятеля периода заката Австро-Венгрии. Показаны политические взгляды Масарика, главные направления его политической деятельности в 1882–1914 гг., направленной на разрешение чешского вопроса путем демократизации и федерализации Дунайской монархии.

Ключевые слова: *Т.Г. Масарик, демократия, Чехия, Австро-Венгрия, автономия.*

The article deals with the formation of T.G. Masaryk as Czech political figure during the fall of Austro-Hungary. Displaying political views of T. Masaryk, the main lines of his political activities in the 1882–1914, aimed at resolving the issue by the Czech democratization and federalization of the Danube monarchy.

Key words: *T.G. Masaryk, democracy, Bohemia, Austro-Hungary, autonomy.*

Валентина Годлевська

ВИБОРИ ДО ГЕНЕРАЛЬНИХ КОРТЕСІВ 1982 РОКУ І НОВИЙ ІМПУЛЬС КОНСОЛІДАЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ

У статті досліджується процес підготовки та проведення парламентських виборів в Іспанії в жовтні 1982 р. Ці вибори стали визначальними для подальшого політичного розвитку країни. Вони переформатували політичний простір, сприяли утвердженню легітимності демократичного режиму. Автор аналізує основні причини перемоги партії лівого спрямування, а також фактори, які спричинили поразку правлячої центристської партії.

Ключові слова: демократія, демократизація, перехідний період, консолідація, політичний режим, вибори, партійна система.

У останній чверті ХХ століття Іспанія здійснила успішний перехід до демократичного суспільства. Диктатура, встановлена в 1939 р. генералом Ф. Франко в результаті громадянської війни, була ліквідована мирним шляхом.

Аналізуючи закономірності перехідних процесів, більшість науковців наголошують на послідовності і спадковості процесів лібералізації авторитарного режиму, встановлення демократії та її консолідації. На нашу думку, підготовчий етап в Іспанії тривав з 60-х років ХХ ст., з початком лібералізації режиму. Етап встановлення демократії розпочався в 1975 р. після смерті Ф. Франко, а фаза консолідації в основному припала на період правління Іспанської соціалістичної партії, яка перебувала при владі майже 14 років: з 1982 р. до 1996 р.

Для довготривалої і перспективної стабільності і легітимності демократичного режиму в Іспанії непересічне значення мала не тільки форма новостворених інституцій і організацій, але й ефективність утвердження чи, за висловом багатьох дослідників, консолідації демократії. Як слушно стверджують Х. Лінц і А. Степан, консолідація демократії відбувається у трьох суспільних вимірах: в управлінні, у ставленні до демократії і у законодавстві. У сфері управління режим вважається консолідованим, коли жодна політична, суспільна, економічна чи інституційна сила національного рівня не використовує вагомні ресурси з метою створення недемократичного ладу. У царині ставлення до демократії можливо стверджувати про існування згуртованої демократії за умов, коли більшість громадян усвідомлюють, що демократичні процеси та інституції передбачають кращу форму правління суспільством. З точки зору конс-

титуційної перспективи демократичний лад є консолідованим тоді, коли правлячі і неправлячі сили вирішують конфлікти в межах законів нового демократичного суспільства¹.

Отже, важливо розрізнити наступне: якщо в процесі встановлення демократії за допомогою заміни соціально-політичних структур демонтувався попередній франкістський режим і встановлювався новий, то в процесі консолідації новий режим все більше починав відрізнятися від свого попередника та кристалізуватися в іншу інституційну структуру.

Проблеми консолідації демократичного режиму в Іспанії досліджували іспанські науковці Ч. Пауель, Х. Мараваль, В. Прего, Р. Дорадо, І. Варела та ін. Більшість з них переконані в тому, що етап консолідації демократії розпочався саме з перемогою в 1982 р. соціалістичної партії. Проте стверджувати, що до цього моменту не було зроблено жодних кроків щодо утвердження демократичного режиму не варто².

Оскільки парламентські вибори 1982 р. спричинили новий імпульс консолідації демократії і привели до влади соціалістичний уряд (вперше за 40 років), в науковій літературі цим виборам присвячено достатньо уваги. Грунтовні наукові статті Х. Туссея, М. Касіаглі, Р. Лопес Пінтора, М. Хустела, Х. Сантамарія Оссоріо, Х. Ігнасіо Верта, М. Раміреса, Л. Лопес Н'ето містять важливу інформацію про формування партійних коаліцій, особливості перебігу передвиборчої кампанії, переформатування іспанського електорату. Також зазначені автори аналізують причини успіху Іспанської соціалістичної робітничої партії (ІСРП) і основні прорахунки правлячої партії. Більшість науковців вважають ефективною передвиборчу кампанію ІСРП, а її тріумф — логічним результатом внутрішньополітичної ситуації в країні³.

Перемозі соціалістів на парламентських виборах передував складний період, характерний справжнім демократичним партійним суперництвом у лавах урядової партії Союзу демократичного центру (СДЦ), яка прийшла до влади після перемоги на перших парламентських виборах у 1977 р. За часи її перебування при владі було ухвалено два визначних документи, що сприяли легітимізації демократичного режиму та вирішенню нагальних проблем: «пакт Монклоа» в жовтні 1977 р. (угода між провідними політичними силами щодо політичних та соціально-економічних питань перехідного періоду) та демократична конституція в грудні 1978 р. Проте Союз демократичного центру не мав цілеспрямованої ідеології, чіткого плану дій, що і призвело в решті-решт до його занепаду.

Розпад СДЦ, що наближався, був неминучим. Багато дослідників розглядають труднощі правлячої партії у період 1979–1982 років як хроніку «тривалого вмирання». СДЦ був заздалегідь приречений на зникнення, тому що був штучною партією, створеною з метою управління

процесом демократизації на її початковому етапі. Більше того, СДЦ виявився не життєздатним через неможливість консолідації ідеологічно неоднорідної соціальної бази. Партії, які склали основу Союзу, були, за європейською класифікацією, від ультралівих до правих. Зрозуміло, що через таку гетерогенність СДЦ досягти внутрішнього консенсусу щодо подальшої програми дій було неможливо. Публіцист В. Ламздорф підкреслював, що СДЦ являв собою конгломерат наспіх набраних людей, з великими претензіями на владу, боротьбою між собою, підсиджуванням⁴.

Таким чином, нездатність уряду упоратися з вищепойменованими труднощами викликала постійну критику з боку лівих та регіональних партій.

Загострення розбіжностей в середині урядової партії, її розкол, нестійкість партійної системи, суперечки щодо вступу в НАТО, нездатність уряду реалізувати власний політичний курс, зatoryжна економічна криза, неспокій у Збройних силах обумовили розпуск кортесів. 27 серпня 1982 р. прем'єр-міністр оголосив про позачергові парламентські вибори, призначені на 28 жовтня цього ж року. Таким чином, політичні сили повинні були в термін до 14 вересня остаточно сформувати політичні партії, блоки та коаліції.

Провідними силами на політичній арені були Іспанська соціалістична партія (Ф. Гонсалес), правоконсервативна партія Народний альянс (М. Фрага), Союз демократичного центру (Л. Лавілья), Демократичний та соціальний центр (А. Суарес) і Комуністична партія Іспанії (С. Каріьйо).

Передвиборча кампанія 1982 р. суттєво різнилася від аналогічного процесу в 1979 р. Діяльність кандидатів та їх партій відбувалася в атмосфері ентузіазму, компромісів і навіть неспокою, викликаного розкриттям нової військової змови. 2 жовтня 1982 р. органи державної безпеки заарештували групу військових і цивільних діячів ультраправого спрямування, які готували на 27 жовтня новий державний переворот. Вилучені 500 фотокопій і 4 оригінальних документи проливали світло на операцію, яка мала кодову назву «Сервантес». План полягав у проведенні ряду акцій проти прогресивних осіб, прибічників автономії і лівих сил. Кульмінацією мав стати потужний вибух у районі військових помешкань Мадрида. В усьому цьому була б звинувачена ЕТА, і як результат, уряд був би звинувачений у неефективності боротьби проти тероризму, що і виправдало б військове втручання. 80 бойових груп повинні були розташуватись у трьох місцях, які оточили б столицю, контролюючи усі резиденції влади: палац Сарсуела (місце проживання короля), Монклоа (будинок уряду), міністерства, канал TVE, радіостанції тощо.

Ці події певною мірою сприяли участі у голосуванні тих громадян, яким був притаманний абсентеїзм. Тогочасні опитування громадської

думки засвідчили розчарування діяльністю центристів і зростання симпатій до соціалістів⁵.

За результатами попередніх опитувань Центром досліджень і технічних розробок (СІТЕР) 80% іспанців, які проголосували за урядову партію в 1979 р. не мали наміру повторно віддати за неї голоси. У середині серпня 5,6% мали намір голосувати за Союз демократичного центру, за Іспанську соціалістичну робітничу партію — 33,5%, за Народний альянс (НА) — 7,8%, за Комуністичну партію Іспанії (КПІ) — 3,7% і за Демократичний та соціальний центр (ДСЦ) — 1,7%⁶.

ІСРП ґрунтовно підготувалася до виборів. На 29 з'їзді в жовтні 1981 р. соціалісти прийняли програму реформи, яка не передбачала у майбутньому переходу до соціалізму. З'їзд продемонстрував поміркований характер програми партії, відсутність внутрішніх чвар, майже 100 тис. членство і наявність сильного лідера в особі Ф. Гонсалеса.

Іспанська соціалістична робітнича партія мала політично виважену програму, яка була заснована на прогресивній ідеології та поміркованості виборців, які не підтримали б СДЦ на цих виборах. ІСРП повинна була завоювати електорат центру, тому соціалісти намагалися добитися такого образу партії, який би не нагадував про минулі конфронтації правих і лівих сил.

Соціалістична пропаганда (виборча програма, гасла, заяви лідерів і кандидатів) була спрямована на отримання підтримки як специфічних соціальних спільнот (жінки, молодь, пенсіонери тощо), так і конкретних соціальних груп (ремісників, сільських і професійних робітників, офісних службовців і інших секторів «нового середнього класу»).

ІСРП розробила свою виборчу програму, яка передбачала наближення до «громадянського договору щодо модернізації». Виборчі обіцянки, які соціалістична партія Іспанії запропонувала електорату, були наступні:

1. Створення 800.000 робочих місць за чотири роки. Це була одна з найбільш важливих виборчих обіцянок у політичній програмі соціалістичної партії Іспанії в умовах економічної кризи.

2. Введення дострокового виходу на пенсію у 59 років з річним скороченням до шести місяців. Цей захід був позитивним як для людей передпенсійного віку, так і для молодих, оскільки збільшилася б кількість робочих місць завдяки достроковій пенсії.

3. Встановлення максимальної тривалості робочого тижня до сорока годин, а також можливість збільшення відпустки до п'яти тижнів на умовах колективної угоди.

4. Обов'язкове шкільне навчання до шістнадцяти років.

5. Захист державної системи охорони здоров'я.

6. Легалізація терапевтичного абортів. (Цей пункт програми зіткнеться з політичними консервативними силами і викличе велику полеміку, як в політичних секторах, так і серед народу).

7. Розподіл суспільно-державних витрат і розмежування бюджету податкових витрат.

8. Збільшення сільськогосподарських рент, заохочення скотарства тощо⁷.

У внутрішній політиці соціалісти виступили також за розвиток автономій, боротьбу проти тероризму. Окремо було зроблено наголос на необхідності проведення реформи військової юстиції, пенітенціарних установ, привести у відповідність сучасним реаліям кримінальний кодекс, підготувати закон про судову владу, прискорити судові процедури, забезпечити справедливість правосуддя на безкоштовній основі⁸.

У зовнішній політиці був обраний «пріоритет» інтеграції Іспанії в Європейську Економічну Спільноту з метою прогресу країни. Також передбачалася консультація за допомогою референдуму або програмного пояснення виборчого процесу відносно НАТО; перегляд військових угод із США, припинення переговорів щодо вступу Іспанії у військову структуру НАТО; заборона дислокації ядерної зброї на території Іспанії; ратифікація Іспанією Договору про нерозповсюдження ядерної зброї.

Відповідно до соціологічних опитувань, проведених у 1981 р., 75% іспанських респондентів уважали, що трансформація суспільства повинна відбуватися шляхом реформ. Інші дослідження підтверджували, що понад двох третин іспанців покладали відповідальність за добробут усіх і кожного громадянина окремо на державу. Як зазначав Ф. Гонсалес, недостатньо побудувати реформістську державу, необхідно, щоб ті, хто несуть відповідальність за управління країною, мали довіру і моральний авторитет.

Єдиною дієвою альтернативою ІСРП на національному рівні був правий Народний альянс. В Іспанії, яка щойно звільнилася від франкістської диктатури, така партія не користувалася підтримкою широких верств населення, які сприймали її як праву, архаїчну організацію ретроградів, час яких минув. Тому, щоб забезпечити успіх на майбутніх виборах Народний альянс намагався укласти виборчу коаліцію з низкою політичних сил. З цією метою на початку вересня 1982 р. виконавчий комітет партії провів переговори з представниками урядової партії (які категорично відмовились від союзу), з Народною демократичною партією та іншими політичними силами⁹.

У вересні 1982 р. НА уклав виборчу угоду з Народною демократичною партією (лідер О. Альсага) та Ліберальною єдністю (лідер П. Шварц), а також з чотирма регіональними партіями. «28 жовтня ввечері не буде

достатньо шампанського, щоб відсвяткувати перемогу Народного альянсу», — висловився Мануель Фрага після підписання угоди¹⁰.

Ця коаліція, на думку Р. Гюнтера, виникла з метою більшого представництва правих консервативних сил у парламенті та залучення комбінованого електорату. У її програмі містились положення щодо формування сильної державної влади, здатної вести боротьбу з тероризмом, забезпечення єдності нації, збереження національних традицій та цінностей. У соціально-економічній сфері НА виступав за економічне налагоджування шляхом зменшення дефіциту бюджету, контроль над інфляцією та ліквідацію «гіпертрофії держави», а також на захист приватного підприємництва. Програма, яку представляв М. Фрага, була консервативною. Це обмежувало привабливість коаліції в очах багатьох її потенційних виборців — центристів¹¹.

Дезінтеграція правлячої партії СДЦ і присутність її колишніх керівників у чотирьох різних виборчих угрупованнях (в ІСРП, Народному альянсі, СДЦ та в Демократичному та соціальному центрі) вводив в оману центристський електорат. СДЦ апелював під час виборчої кампанії до особистості свого лідера (Л. Лавілья) і до переваг свого ідеального становища, тобто центрizmu між «жорсткими правими» і «недозрілими лівими».

Голова СДЦ Л. Лавілья протистояв сильному тиску як в середині партії, так і ззовні щодо оформлення виборчого союзу з Народним альянсом. За матеріалами газети «Ель Паїс» голова партії мав особисту розмову з прем'єр-міністром Л. Кальво Сотело, який висловив стурбованість щодо рішення урядової партії йти на вибори самостійно, передбачаючи в такому випадку поразку¹².

Незважаючи на це, на початку вересня лідери СДЦ оголосили, що не будуть укладати жодної виборчої угоди¹³. Відмова партії від союзу з Народним альянсом можна пояснити наступним: 1) переконаність лідерів СДЦ в необхідності існування сильної та незалежної центристської партії для уникнення біполярної партійної системи та дестабілізації політичної ситуації; 2) ворожість та недовіра до лідера НА М. Фраги; 3) нездатність консервативних політиків НА сприйняти різність поглядів багатьох членів СДЦ та їх прогресивність; 4) опитування громадської думки продемонстрували другорядність СДЦ в коаліції з НА, а це було неприпустимо з точки зору лідерів правлячої партії¹⁴.

У програмі СДЦ містилися наступні пункти: підтримка приватної ініціативи для створення стабільної зайнятості; скорочення дефіциту бюджету та підтримка зростання ВВП протягом чотирьох років з річними показниками між 3–4%; продовження промислової реконверсії; створення податкових стимулів для створення зайнятості; пом'якшення структурної жорсткості ринку праці.

Зі свого боку, Демократичний та соціальний центр сподівався на авторитет А. Суареса (колишнього прем'єра та лідера СДЦ), який певною мірою зберігав свою харизму і нарешті зміг запропонувати виборцям лівоцентристську програму, в якій містились наступні положення: перетворення виробничої структури шляхом нової індустріалізації, яка б сприяла темпам економічного зростання до 4% річних; створення нових робочих місць; розвиток стратегічних секторів нової індустріалізації — інформатики, електроніки, окремих галузей хімії, агроіндустрії, біології; реформа фінансової системи; стримування інфляції; збільшення капіталовкладень.

Необхідно наголосити на тому, що достроковий розпуск кортесів і наближення виборів не сприяли комуністам на чолі з С. Карільйо, які переживали одну з найважчих внутрішніх криз за всю історію партії. На 1982 р. КПІ втратила більшу частину свого авторитету, здобутого в період боротьби з франкізмом.

У своїй передвиборчій програмі комуністи обіцяли: створення мільйона робочих місць; демократизацію економіки; фіскальну реформу з більшою прогресивністю в прямих податках; аграрну реформу; прийняття генерального плану реіндустріалізації, з виконанням головної ролі державного сектора; демократичне планування¹⁵.

Підсумовуючи огляд політичних програм, варто відзначити невизначеність їх економічних планів, які виступали фокусом критики з боку засобів масової інформації. Також необхідно виокремити програми конституційного розвитку стосовно основних прав та свобод громадян, представлених ІСРП і КПІ, і міцність атлантичних позицій (повна інтеграція в оборонну систему Заходу) Народного альянсу та СДЦ. Пріоритетним питанням програми кожної політичної сили була проблема зайнятості.

Таблиця 1.

**Наповненість передвиборчих програм
стосовно економічних питань та зайнятості**

№	Партія	Відсотки
1.	Іспанська соціалістична робітничка партія	35
2.	Народний альянс	31
3.	Союз демократичного центру	32
4.	Демократичний і соціальний центр	25
5.	Комуністична партія Іспанії	21

Джерело: *Wert J.I. La campaña electoral de Octubre de 1982: el camino del cambio/José Ignacio Wert//Revista española de investigaciones sociológicas. — 1984. — № 28. — P. 70. Режим доступу 10.10.2012: http://www.reis.cis.es/REIS/PDF/REIS_028_05.pdf*

Передвиборча кампанія тривала 21 день.

Соціалістична партія провела типову кампанію переможця. Соціалісти напередодні виборів виступили з гаслами «За зміни!», «Щоб Іспанія діяла!» та «За справедливе і рівноправне суспільство!». Потужною була і політична реклама, як у засобах масової інформації, так і на вулицях міст. Вищезгадані гасла були дещо відмінні від гасел 1977 р. («Свобода знаходиться в твоїй руці» і «Соціалізм — це свобода») та 1979 р. («Міцний уряд для безпечної країни»). Соціалістична партія Іспанії прагнула успішно себе презентувати в цій кампанії як єдина «ефективна альтернатива керівникам СДЦ».

Публічна оцінка кампанії соціалістичної партії Іспанії була найвищою, про що можна зробити висновок на основі інформації, отриманої з післявиборчого опитування Центром соціологічних досліджень:

Таблиця 2.

Причини перемоги Іспанської соціалістичної робітничої партії

№	Причини перемоги ІСРП	Відсотки
1.	Поганий уряд СДЦ	31
2.	Кампанія і програма ІСРП	24
3.	ІСРП — найкраща партія	14
4.	Лідерство ІСРП (Ф. Гонсалес)	10
5.	Не відповіли	21

Джерело: *Iniciando el análisis de las elecciones generales de octubre de 1982: (informe de un sondeo postelectoral)/Manuel Justel, Rafael López Pintor//Revista española de investigaciones sociológicas, ISSN 0210-5233, № 20, 1982. — P. 162. Режим доступу 15.12.2012: http://www.reis.cis.es/REIS/PDF/REIS_020_08.pdf*

Щодо стратегії Народного альянсу, то ця політична сила зробила два акценти: 1) лідерство М. Фраги та 2) коаліція — єдина альтернатива соціалізму. Послідовно використаними гаслами були: 1. Час рішень. 2. Досягнемо успіху з Фрагою. 3. Час Фраги.

Технічний рівень кампанії перевищив попередні, хоча був далеким від досконалості. Багато приділили уваги якості реклами. Натомість, про-

грами телебачення виявилися наповненими елементарними поняттями із заплутаним змістом. Кампанія лідера Мануеля Фраги була такою ж інтенсивною, як і кампанія Феліпе Гонсалеса.

КПІ доклала максимум зусиль, щоб запобігти своїй повній поразці. Гасло комуністів звучало переконливо: «Для того, щоб ніщо не зупинилося». Уява і хороше технічне забезпечення програм на телебаченні не змогли приховати глибоку кризу лідерства і ті цілі, які переслідували комуністи.

Оцінити кампанію СДЦ важко за звичайними параметрами. Ступінь існуючої дезорганізації привела до великої плутанини повідомлень і економічного марнотратства, зважаючи на виборчі перспективи. У передвиборної кампанії не було керівника. З іншого боку, особисті характеристики лідера і його публічні виступи — м'які жести на трибуні Конгресу, приголомшливі крики на мітингах — ускладнювали ситуацію. Гасла, що з'являлись послідовно, були такі: 1. Ланделіно Лавілья відповідає (малося на увазі, що відповідає усім: і домогосподарці, і пенсіонерів, і студентів тощо). 2. Він відповідає. Він голосує за СДЦ. За центр.

ДСЦ реалізував дуже скромну кампанію як в засобах, так і в запропонованих ідеях. Основне гасло було «винахідливим» акровіршем з ініціалами: «Як повинно бути» («Como Debe Ser» складаються в CDS). У останні дні кампанії було висунуто ще одне: «Гарантувати прогрес» (щоб відмічати «прогресивний» характер партії і відрізнити її від правлячого СДЦ)¹⁶.

Участь громадян у позачергових парламентських виборах, які відбулись 28 жовтня 1982 р., досягла 79,8%, тоді як у 1979 році — лише 68,1. Однією з суттєвих причин, з яких громадяни не проголосували, їх була відсутність у списках виборців. Проте показовим є той факт, що жоден з респондентів не зазначив, що не знав про вибори.

Таблиця 3.

Причини, з яких громадяни не взяли участь у голосуванні на парламентських виборах 1982 р.

№	Причина	Відсотки
1	2	3
1.	Перебував за містом	13
2.	Хворів або мав сімейні проблеми	19
3.	Ніколи не цікавила політика	15
4.	Не знав про вибори	0

Закінчення таблиці 3

1	2	3
5.	Не міг залишити роботу, не було часу	9
6.	Стомився від виборів	4
7.	Політики не в змозі вирішити проблеми країни	11
8.	Був відсутній у списку виборців	25
9.	Не відповіли	4

Джерело: *Manuel Justel, Rafael López Pintor*. Вказана праця. — Р. 163.

Вибори зафіксували абсолютно нову розстановку політичних сил у країні. Як і прогнозувалося, перемога дісталася соціалістам. ІСРП отримала 48,4% голосів (або 9,8 млн. з 20 млн. іспанців, що взяли участь у виборах), відповідно 202 місця у конгресі депутатів і 134 — у сенаті. Перемога партії, заснованої Пабло Іглесіасом у 1879 р., стала винятковою подією. ІСРП практично подвоїла своє представництво у парламенті. Вона здобула більшість у 44 з 52 виборчих округів і перемогла у всіх автономних утвореннях, крім Галісії і Країни Басків. Було підраховано, що ІСРП підтримали мільйони нових виборців: близько 1 млн. колишнього електорату КПП, 1,2 млн. колишніх виборців СДЦ, а також 0,5 млн. виборців менш впливових партій¹⁷.

Тріумф ІСРП частково відбувся за рахунок електорату КПП, яка втратила майже половину голосів, отриманих у 1979 р., і здобула лише 4% і 4 місця у конгресі депутатів і жодного у сенаті. Це виявилось недостатнім для створення власної парламентської фракції. Якщо на виборах 1979 р. співвідношення сил між КПП та ІСРП було 1 до 3, то на виборах 1982 р. вже 1 до 12. Цей результат поклав край сподіванням С. Карільйо, який мав намір створити в Іспанії політичну систему, в якій домінувала би двопартійна модель: правоцентристська партія та КПП.

Друге місце за кількістю голосів отримав Народний альянс М. Фраги, здобувши підтримку 26,6% громадян (107 місця у конгресі депутатів і 54 — у сенаті). Це був теж значний успіх, оскільки, отримавши 8,4% у 1977 р., НА погіршив свої результати до 5,6% у 1979 р. Таким чином, партія М. Фраги перетворилась у головну опозиційну партію. Своїм успіхом Народний альянс завдячував певною мірою тим, що зміг повернути на свій бік майже 3 млн. осіб — електорату СДЦ.

Не дивно, що тріумф ІСРП та Народного альянсу відсунув СДЦ на узбіччя політичного життя. Він втратив 4,7 млн. голосів і 156 депутатських місць, отриманих у 1979 р. СДЦ здобув усього 6,5% голосів (12 місць у конгресі депутатів і 4 у сенаті). Аналітики вважають, що у

історії парламентських виборів Європи ще ніколи не було зафіксовано подібного факту, коли партія втратила не тільки владу, а й сама невдовзі розпалася. Варто зауважити, що такі фактори, як економічна криза і безробіття, відіграли відносно другорядну роль у зменшенні електоральної підтримки СДЦ. Найдошкульнішим ударом для партії став вихід з неї А. Суареса. Воднораз поразка на виборах центристських партій не була абсолютною: 1,4 млн. виборців все ж проголосували за СДЦ, інші 600 тис. обрали Демократичний і соціальний центр А. Суареса. ДСЦ здобув 2,9% голосів (2 місця у конгресі і жодного в сенаті).

М. Хустель та Р. Лопес Пінтор у своєму дослідженні вмістили результати опитування, що дозволяє охарактеризувати масову втечу голосів від СДЦ в сторону ІСРП та НА. Основними аргументами того, що виборці проголосували за ІСРП, а не за СДЦ, були наступні: економічний спад — 25%, уряд без реальної влади — 18%, внутрішні чвари в СДЦ — 13%, відсутність захисту інтересів народу — 12%, погіршення зайнятості — 10%, відсутність надійних лідерів — 4%. Ті, хто підтримали урядову партію в 1979 р., проголосували в 1982 р. за Народний альянс з наступних причин: уряд без реальної влади — 17%, економічний спад — 14%, внутрішні чвари в СДЦ — 14%, невиконання програми — 7%, зростання тероризму та нестабільності в суспільстві — 7%, погіршення зайнятості — 6%, відсутність надійних лідерів — 6%, ухвалення закону про розлучення — 6%. Як видно, основні причини відмови голосувати за правлячу партію є подібними стосовно тих виборців, які в результаті проголосували за лівих (ІСРП) і за правих (НА)¹⁸.

У парламенті були представлені і національні партії країни: Конвергенція і Союз Каталонії, що отримала 3,7% голосів (12 місць у конгресі і 7 — у сенаті); Баскська націоналістична партія — 1,9% голосів (8 місць у конгресі і 7 — у сенаті). Решта партій вибороли загалом 6% голосів¹⁹.

Перемогу ІСРП необхідно розглядати не лише як результат ідеологічних уподобань іспанського суспільства. Хоча, насправді ж, найхарактернішою рисою іспанців протягом останньої чверті минулого століття є сталість їхніх ідеологічних симпатій. Деякі науковці вважають, що політична система, яка виникла в Іспанії наприкінці 1970-х років, насамперед характеризується співіснуванням непостійних партій і постійних виборців, а перемога ІСРП — це не перемога ідеології, а втрата СДЦ і КПП свого колишнього електорату, який підтримав на цей раз соціалістів²⁰.

Аналізуючи стратегію ІСРП 1981–1982 років, можна резюмувати причини її успіху: а) послідовне відстоювання демократичних принципів; б) сприяння стабільності (практично в останні місяці повноважень парламенту ІСРП перетворилася під час «втечі» та міграції центристських депутатів на поручителя урядової стабільності); в) перманентне вису-

нення політичних ініціатив; г) підтримка з метою попередження економічної кризи політики домовленостей та угод (угоди Всезагального союзу трудящих, Робітничих комісій та Іспанської конференції підприємницьких організацій); д) перетворення ІСРП на полюс тяжіння для центристських і лівих партій; е) ріст авторитету і впливу Ф. Гонсалеса. У будь-якому випадку ІСРП завдячує своїй перемозі насамперед тим, що вона виявилася єдиною партією, здатною запропонувати одночасно справжні зміни і мінімальні гарантії стабільності²¹.

Для багатьох іспанців перемога Іспанської соціалістичної робочої партії в жовтні 1982 р. означала ліквідацію режиму Ф. Франко і справжній кінець демократичного переходу. 30 листопада 1982 р. Ф. Гонсалес вперше виступив у Конгресі депутатів в якості кандидата на посаду главу уряду. Він окреслив основні пріоритети своєї політики:

- Громадянський мир.
- Національна єдність.
- Прогрес.

2 грудня 1982 р. кандидатуру Ф. Гонсалеса підтримали в Конгресі (207 депутатів — «за», 116 — «проти», 22 утрималися).

Концентрація парламентських мандатів у руках ІСРП та Народного альянсу трактувалась науковцями по-різному. Одні вбачали в цьому чіткі ознаки майбутньої двопартійності, інші вказували на появу системи домінуючої партії. Декан права університету Сарагоси М. Рамірес визначав політичну систему в Іспанії після виборів 1982 р. як «систему обмеженої багатопартійності» «з тенденцією до біполярності»²².

Вибори в жовтні 1982 р. переформатували політичний простір:

- завершили розпад Союзу демократичного центру, партії, яка зуміла успішно провести країну до демократії;
- привели до влади соціалістів, вперше за сорок років;
- спричинили кризу в лавах комуністичної партії, основної опозиційної сили франкізму;
- відзначили значний злет консервативного Народного альянсу²³.

Перемога Іспанської соціалістичної робітничої партії дала новий поштовх утвердженню демократичних засад в іспанському суспільстві.

По-перше, активна участь громадян у виборах сприяла зміцненню легітимності нової політичної системи. По-друге, демократична легітимність закріпилась завдяки зміні влади. По-третє, існування уряду більшості при твердій підтримці в парламенті підвищувала ефективність системи, сприяла злагодженому вирішенню нагальних проблем та прийняттю важливих рішень. Це в свою чергу, сприяло економічній модернізації, політичному, соціальному та культурному оновленню іспанського суспільства.

¹ *Linz Juan J., Stepan A.* Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and post-communist Europe / Juan J. Linz, Alfred Stepan. Baltimore. Johns Hopkins University Press, 1996. — P. 5–7.

² *Powell Ch.* Espana en democracia. 1975–2000 / Charles Powell. — Barcelona: Plaza Janez, 2001. — 688 p.

Prego V. Asi se hizo la Transicion/Victoria Prego. — Barcelona: Plaza Janez, 1995. — 690 p.

Dorado R., Varela I. Estrategias políticas durante la Transición // Tezanos J.F., Cotarelo R., Blas A. de. La transicion democratica espanola. — Madrid: Editorial Sistema, 1993. — P. 253–274.

Tusell J. La transicion espanola a la democracia. — Madrid: Historia 16, 1999. — 207 p.

³ *Caciagli M.* España 1982: las elecciones del cambio/Mario Caciagli // Revista española de investigaciones sociológicas. 1984. — № 28. — P. 85–118.

Tusell Gómez J. Las elecciones de 1982 y el sistema de partidos español/Javier Tusell Gómez // Cuenta y razón. — 1983. — № 9. — P. 155–162.

Justel M., López Pintor R. Iniciando el análisis de las elecciones generales de octubre de 1982: (informe de un sondeo postelectoral) / Manuel Justel, Rafael López Pintor // Revista española de investigaciones sociológicas. — 1982. — № 20. — P. 155–170. Режим доступа 15.12.2012: http://www.reis.cis.es/REIS/PDF/REIS_020_08.pdf

López Nieto L. La publicación oficial de los resultados electorales del 28 de octubre de 1982 / Lourdes López Nieto // Revista española de investigaciones sociológicas. — 1984. — № 28. — P. 245–266.

Manuel Ramírez Jiménez. El sistema de partidos en España tras las elecciones de 1982 // Revista de estudios políticos. — 1982. — № 30. — P. 7–20.

Ossorio J. Santamaría. Elecciones generales de 1982 y consolidación de la democracia: a modo de introducción/Julián Santamaría Ossorio // Revista española de investigaciones sociológicas. — 1982. — № 28. — P. 7–18.

⁴ *Ламздорф В.Г.* Как бедному стать богатым: Опыт перестройки в Испании, начатой генералом Франко / В. Ламздорф // Родина. — 1991. — № 8, С. 20.

⁵ *Powell Ch.* Вказана праця. — P. 322–323.

⁶ El 80% del antiguo electorado de UCD no tiene intención de repetir su voto en 1982 // El Pais. — 14 de septiembre de 1982.

⁷ Por el cambio. Programa electoral del PSOE. Madrid, 1982. — 47 p. Режим доступа 18.05.2013: <http://www.psoe.es/source-media/000000550500/000000550978.pdf>

El PSOE promete crear 800,000 empleos en los próximos cuatro años//El Pais. — 17 de septiembre de 1982.

El programa electoral socialista se basará en la lucha contra el paro//El Pais. — 6 de agosto de 1982.

Javier Angul. El PSOE establecerá la jubilacion a los 64 años y las 40 horas semanales / Javier Angulo // El Pais. — 14 de septiembre de 1982.

⁸ Reducción de la jurisdicción militar y nuevo Código Penal, dos objetivos prioritarios // El Pais. — 17 de septiembre de 1982.

⁹ *Joaquina Prades.* Se intensifican las presiones sobre Lavilla para formar la coalición entre UCD y Alianza Popular / Joaquina Prades // El Pais. — 2 de septiembre de 1982.

¹⁰ El líder de AP, exultante tras la firma de la coalición de la derecha // El Pais. — 14 de septiembre de 1982.

¹¹ Современная Испания /Авилова А.В., Акимов В.С., Баранова Т.Н. и др.; Отв. ред. Загладин В.В. — М.: Издательство политической литературы, 1983. —С. 150.

Wert J.I. La campaña electoral de Octubre de 1982: el camino del cambio / José Ignacio Wert // Revista española de investigaciones sociológicas. — 1984. — № 28. — P. 70. Режим доступу 10.10.2012: http://www.reis.cis.es/REIS/PDF/REIS_028_05.pdf

¹² *Joaquina Prades*. Se intensifican las presiones sobre Lavilla para formar la coalición entre UCD y Alianza Popular/Joaquina Prades // El País. — 2 de septiembre de 1982.

¹³ *Victor Gijon*. Landelino Lavilla rechaza la posibilidad de acuerdos pre o poselectorales con otros partidos / Victor Gijon // El País. — 18 de agosto de 1982.

Fernando Jauregui. Firme rechazo de Lavilla a una coalición con Alianza Popular / Fernando Jauregui // El País. — 1 de septiembre de 1982.

¹⁴ *Richard Günther*. Leyes electorales, sistemas de partidos y élites. El caso español / Richard Günther // Revista española de investigaciones sociológicas. — 1989. — № 47. — P. 97. Режим доступу 18.05.2013: <http://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/249320.pdf>

Fernando Jauregui. El tema de las coaliciones preelectorales provoca nuevos enfrentamientos internos en UCD/Fernando Jauregui // El País. — 17 de agosto de 1982.

Wert J.I. Вказана праця. — P. 71.

¹⁵ *Javier Angulo*. El programa del PCE no contempla la nacionalización de la banca privada y sí los sectores básicos de la energía / Javier Angulo // El País. — 17 de septiembre de 1982.

¹⁶ *Wert J.I.* Вказана праця. — P. 78–79.

¹⁷ *Хенкин С.М.* Испания после диктатуры (социально-политические проблемы перехода к демократии) / Сергій Хенкин. — М.: Наука, 1993. — С. 77.

Современная Испания. — С. 39.

Powell Ch. Вказана праця. — P. 325.

¹⁸ *Manuel Justel, Rafael López Pintor*. Iniciando el análisis de las elecciones generales de octubre de 1982: (informe de un sondeo postelectoral) / Manuel Justel, Rafael López Pintor // Revista española de investigaciones sociológicas. — 1982. — № 20. — P. 159. Режим доступу 18.05.2013: http://www.reis.cis.es/REIS/PDF/REIS_020_08.pdf

¹⁹ *Prego V.* Diccionario de la Transición. — Barcelona: Plaza Janez, 1999. — P. 660.

²⁰ *Powell Ch.* Вказана праця. — P. 327.

²¹ *Dorado R., Varela I.* Estrategias políticas durante la Transición // Tezanos J. F., Cotarelo R., Blas A. de. La transición democrática española. — Madrid: Editorial Sistema, 1993. — P. 274.

²² *Powell Ch.* Вказана праця. — P. 328.

Ramirez M. El sistema de partidos en España, 1977–1987 / M. Ramirez // Revista de estudios polit. (Nueva Época). — Madrid. — 1988. — № 59. — P. 22.

²³ *Caciagli M.* Вказана праця. — P. 86.

В статтє досліджується процес підготовки і проведення парламентських виборів в Іспанії в жовтні 1982 г. Ці вибори стали визначальними для подальшого політичного розвитку країни. Вони переформатували політичне простір, сприяли утвердженню легітимності демократичного режиму. Автор аналізує основні причини перемоги партії лівого толку, а також фактори, які привели до поразки правлячої центристської партії.

Ключевые слова: демократия, демократизация, переходный период, консолидация, политический режим, выборы, партийная система.

In the article is investigated the process of preparation and holding of parliamentary elections in Spain in October 1982. These elections have become crucial for the further political development of the country. Elections reformatted the political space, resulted in the approval of the legitimacy of the democratic regime. Also the author analyzes the main reasons for the victory of the left party, as well as the factors that led to the defeat of the ruling, centrist party.

Key words: democracy, democratisation, a transition period, consolidation, a political mode, elections, party system.

Василь Віднянський

ВЗАЄМОДІЯ УЧАСНИКІВ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ ІЗ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИМ СЕРЕДОВИЩЕМ З ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ПИТАНЬ

У статті досліджені особливості формування та функціонування механізмів взаємодії країн Вишеградської групи із зовнішнім середовищем у процесі розв'язання етнополітичних питань. Захист демократичних цінностей і дотримання прав людини стають головними вимогами ефективної взаємодії країн Вишеградської групи із зовнішнім середовищем у етнополітичних питаннях.

Ключові слова: *Вишеградська група, Європейський Союз, етнополітичні проблеми, зовнішньополітичне середовище.*

У сучасному світі наявні складні міжнаціональні проблеми, які по-всякчас провокують громадянські і міждержавні конфлікти, дестабілюючи тим самим як регіональні, так і глобальну систему міжнародної безпеки. Тому висвітлення відносно успішного досвіду етнополітичного менеджменту країн Вишеградського блоку — Польщі, Словаччини, Угорщини і Чехії — становить, на нашу думку, суттєвий науковий і практичний інтерес.

З наукової точки зору доцільно розглянути основні тенденції взаємодії країн Вишеградської групи із сусідніми державами у контексті етнополітики. Зважаючи на визначення курсу України на поглиблення співпраці з Європейським Союзом, зазначена проблематика також доцільна до актуальних проблем вітчизняної етнополітики і дипломатії.

Метою статті є висвітлення особливостей формування та функціонування механізмів взаємодії країн Вишеградської групи із зовнішнім середовищем у процесі розв'язання етнополітичних проблем. Під зовнішньополітичним середовищем ми розуміємо не лише «далеке зарубіжжя» Вишеградської групи, представлене насамперед найближчими східноєвропейськими сусідами — Білорусією, Україною, Росією, а й «близьке зарубіжжя», яким щодо країн Вишеградської групи є Європейський Союз. Водночас маємо на увазі, що Вишеградська група у контексті політики Східного сусідства Європейського Союзу є «авангардом», покликаним проводити цю політику, зокрема, й щодо етнополітичних питань.

У науковій літературі досліджені окремі аспекти зазначеної проблеми. У книзі українського політолога В.М. Бебика розглянуті теоретичні

питання політичного менеджменту¹. Ці проблеми також стали предметом монографії російської дослідниці Г.В. Пушкарьової². Проблеми політичного менеджменту у глобальному контексті розглянуті у монографії І.А. Василенко³. Методологічні і прикладні питання прогнозування політичних тенденцій розвитку, зокрема у етнополітичній сфері, висвітлені у монографії О.С. Панаріна⁴. Сучасні етнополітичні процеси в Україні та Європі проаналізовані у монографії В.Б. Євтуха⁵.

Регіональні особливості етнополітичних процесів в Україні показані у монографії під редакцією М.І. Панчука та Ю.М. Левенця⁶. Вплив європейських інтеграційних процесів та внутрішньополітичного розвитку України на вітчизняну етнополітику проаналізовано О.М. Майбородою⁷.

Отже, у нашій статті спробуємо показати, як європейський інтеграційний процес країн Вишеградської групи сприяв радикальній трансформації усїєї системи державного менеджменту, й зокрема його етнополітичного сегменту.

Радикальні геополітичні зміни 1989–1991 рр. породили, як зазначає Н. Девіс, «три Європи»: Європа 1 — складається із сталих демократій Західної Європи, Європа 2 — із країн Вишеградського блоку, Європа 3 — решта країн колишнього радянського блоку⁸. Відповідно по-різному у зазначених частинах європейського континенту вирішувалися етнополітичні питання. Балкани, як відомо, стали місцем кривавих громадянських війн. Не минули ці процеси й Придністров'я. Натомість курс країн Вишеградської групи на Євросоюз посприяв ствердженню «європейського інтернаціоналізму», який спирається на ідеї дотримання прав і свобод людини, незалежно від її належності до «титульної» нації або певної національної меншини.

Наразі Європейський Союз є цікавим прикладом величезного полігону, на якому взаємодіють різні моделі збереження і підтримання різноманітності колективних ідентичностей. Етнополітика за цих обставин набуває ознак мозаїчності і конвенційності. Тобто заради підтримання стабільного простору міжнаціональної толерантності Євросоюзу доводиться постійно докладати чималих управлінських зусиль. Складні політичні системи потребують перманентного удосконалення механізмів управління соціальними процесами⁹.

Визначальною особливістю залучення країн Центральної Європи до процесу європейської інтеграції стало поступове розмивання етноцентристської політичної культури, атрибутами якої є єдиний національний ринок, єдиний політико-правовий простір, єдина інформаційно-освітня система¹⁰.

Після приєднання країн Вишеградської групи до Європейського Союзу єдиний національний ринок було трансформовано у Спільний європей-

ський ринок. Національний політико-правовий простір став ієрархічно підпорядкованим наднаціональному політико-правовому простору Європейського Союзу. Наразі найбільш суттєві ознаки збереження певного національного контролю залишаються на рівні інформаційно-освітньої системи, але й вони зазнають дедалі потужнішої ерозії під впливом обмеження національного суверенітету. Утім, поки що зазначений процес не можна вважати завершеним, але тенденція його реалізації, зважаючи на норми Лісабонського договору реформ ЄС, є чіткою. Нагадаємо, що визнання обов'язковості юрисдикції Суду Європейського Союзу, є однією із фундаментальних умов членства в Євросоюзі¹¹. Дотримання положень Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини від 4 листопада 1950 р. залишається у сфері компетенції Європейського суду з прав людини. Причому ця компетенція виходить за межі національного суверенітету.

Французький історик П. Розанвалон веде мову про принципову незавершеність демократії як політичної, економічної та соціальної форми організації суспільства. Адже вибори це лише початок та один із важливих елементів сучасної демократії з її багатоманітним потенціалом різних форм прямої демократії як складових демократичної моделі ХХІ століття. Влада вважається повністю демократичною, якщо вона проходить випробування контролем і легітимізацією, які конкурують із мажоритарним волевиявленням і водночас органічно доповнюють його¹².

Підписання Європейських угод з країнами Вишеградської групи відбулося в Брюсселі 16 грудня 1991 р., але їхня остаточна ратифікація з Польщею та Угорщиною відбулася в лютому 1994 року. Після розпаду Чехословаччини (1 січня 1993 р.) нові асоціаційні угоди були підписані у жовтні 1993 р. окремо із Чеською Республікою і Словацькою Республікою¹³. Починаючи від 1998 р., Європейський Союз проводив щорічний моніторинг виконання країнами-претендентами на вступ положень «Копенгагенських критеріїв», серед яких виділяється й демократична толерантність у сфері етнополітики.

Менеджмент у Європейському Союзі проаналізовано у монографії службовця Європейської комісії С. Гоці «Урядування в об'єднаній Європі». Автор показав, як розподілені виконавчі і законодавчі функції у системі Євросоюзу, як взаємодіють між собою європейські інституції. На етапі підготовки країн Вишеградської групи до вступу в ЄС функції координатора етнополітики у цих країнах відіграла Генеральна дирекція Європейської комісії щодо розширення на Схід. Натомість, після набуття країнами Вишеградської групи членства в Євросоюзі, ці функції природно зосередилися у сфері повноважень Генеральної дирекції з правосуддя та внутрішніх справ¹⁴.

Звичайно, зовнішнє середовище є об'єктивним системоутворюючим фактором міжнародних відносин¹⁵. У свою чергу міжнародні відносини «це система реальних зв'язків між державами, що виступають як результат їхніх дій і...як простір, в якому існує світова політика»¹⁶. Науковці Дипломатичної академії України при МЗС України у колективній монографії «Глобалізація і сучасний міжнародний процес» визначають регіональне співробітництво як форму «багатосторонньої співпраці в економічній, політичній, комунікаційній, культурній та інших сферах, яка розвивається на різних рівнях територіальної ієрархії». Розрізняють «між-регіональне, субрегіональне та транскордонне співробітництво»¹⁷.

Вишеградська група відповідає усім критеріям спеціальної регіональної групи держав, об'єднаних спільними інтересами¹⁸. За понад два десятиліття існування Вишеградської групи її країни-учасниці забезпечили утвердження цінностей і принципів правової демократичної держави, ідеологічного і політичного плюралізму, поваги прав національних меншин, політичної свободи опозиції, толерантності. Не в останню чергу ці стратегічні завдання були досягнуті завдяки удосконаленню етнополітичного менеджменту «як складової єдиної системи правового й адміністративного регулювання міжетнічних відносин. У його структурі виокремлюють конкретні рівні впливу на етнополітичну сферу: стратегічний (ухвалення загальнодержавних етнополітичних рішень), тактичний (розроблення конкретних методів, заходів, підходів та засобів реалізації ухвалених рішень), оперативний (реалізація державної етнополітики в регіонах, відстеження результатів виконання прийнятих рішень)»¹⁹.

Перехід до етнополітичного менеджменту конструктивної взаємодії, а не конфронтації, є спільним знаменником для країн Євросоюзу. Одним із елементів такої етнополітики є захист інтересів національних меншин засобами наднаціональних структур влади і гуманітарного міжнародного права²⁰.

Британський суспільствознавець Ентоні Сміт, якого вважають класиком студій з теорії націй і націоналізму, у монографії «Нації і націоналізм у глобальну епоху» дослідив суперечливі проблеми етнонаціонального відродження в умовах певної кризи структур національних держав. «Націоналізм можна вважати, хоч як це не парадоксально, — зазначає Е. Сміт, — однією з головних сил, що стоїть за глобальною взаємозалежністю»²¹. Глобальна інформаційна система заохочує етнічні і мовні меншини більш ефективно підтримувати власні соціально-культурні мережі.

Інтеграційні процеси, вважає Е. Сміт, сприяють тому, що «нація, відповідна якійсь державі чи ні, більше не є ефективним гравцем на міжнародній арені, бо в сучасному світі вона екзистенційно пов'язана з

сусідами чи регіональним військовим блоком і реально не може мати незалежної оборонної чи зовнішньої політики»²². Інтеграція доводить, що «нація може бути «нормалізована», а її націоналізм ритуалізовано ... ікла націоналізму вирвані, а м'яка й здорова національна ідентичність або патріотизм зі стандартною символікою прапорів, гімнів і церемоніальних парадів стає найбільшою крайністю»²³.

Загалом погоджуючись із цими міркуваннями, зазначимо, що у випадку суттєвої соціально-політичної дестабілізації, зокрема під впливом великих кризових економічних процесів 2008–2013 рр., цілком можливим є посилення ультра радикального вектору у національній політиці більшості країн-членів Євросоюзу. Зокрема, це стосується й країн Вишеградської групи, особливо, Угорщини. Однак, названі тенденції можуть нівелюватися механізмами консолідованої демократичної системи, яка «заточена» на витіснення таких політичних сил на маргінес політичних процесів. Консолідованої демократичної зрілості політичні системи країн Вишеградської групи досягли передусім завдяки членству в Європейському Союзі.

Американський політолог Параг Ханна аргументував гіпотезу про формування після завершення «холодної війни» «триполюсної системи». Автор відносить до нового першого світу США, Європейський Союз і Китай. Більшість інших великих і впливових держав, на його думку, належить до «другого світу». «Східна Європа, — пише П. Ханна, — вже не є «зоною розлому» між Німеччиною і Росією, позаяк Європейський Союз однаково підходить до німців і слов'ян, інтегруючи їх в рамках нової Європейської імперії»²⁴. Звичайно, можна й потрібно сперечатися з приводу коректності використання щодо Євросоюзу терміну «імперія», але головне, що ця «імперія» не є «класичною» у сенсі проведення політики «поділяй і володарюй» або силового утримання окремих народів під своїм впливом. «Інтернаціоналізм» Євросоюзу спирається на дію ринкових механізмів Спільного ринку, спільної європейської грошової одиниці та в цілому забезпечує міжетнічний мир і спокій на засадах толерантності і політично коректного ставлення до різноманітних меншин.

Для периферійних щодо центру європейської інтеграції регіонів, яким досі може розглядатися простір країн Вишеградської групи, суттєвим залишається значення національних кордонів, зокрема у контексті перманентного розширення кордонів Євросоюзу на Схід. Адже східні кордони Польщі, Словаччини та Угорщини ще тривалий час залишатимуться передовими межами захисту Шенгенського простору. На рівні колективної свідомості й на рівні правлячих еліт існує розуміння, що Європейський Союз не може розширюватися безмежно. Але проголошення

кінцевих кордонів ЄС, тобто остаточних меж розширення, звело б нанівець усю зовнішньополітичну стратегію Європейського Союзу.

Етнополітичний менеджмент Європейського Союзу після розширення 2004 р. зосереджується на спільній регіональній політиці. Її метою є підтримка розвитку регіонів, де валовий внутрішній продукт на одну особу менший за 75% від середнього показника в ЄС (у таких регіонах проживають 22% населення країн ЄС), допомога регіонам, які мають структурні та інфраструктурні проблеми, розвиток людських ресурсів і боротьба з безробіттям. Маастрихтський договір у статті 151 зафіксував завдання сприяння розквіту культур держав-членів і зазначив, що «поважає їх національне й регіональне різноманіття й водночас підносить спільну культурну спадщину»²⁵. Важливим завданням залишається розвиток «європейського виміру» в освіті, зокрема, шляхом вивчення й поширення мов країн ЄС, заохочення мобільності студентів і викладачів, взаємне визнання дипломів і термінів навчання²⁶.

Попри помітні успіхи європейської етнополітики, скептики вважають, що етнополітика Європейського Союзу та відповідний менеджмент не є ідеальними. Лібералізація міграційної політики додає голосів європейським крайнім правим. Символом національного консенсусу в рамках Євросоюзу є мультилінгвістичний підхід до визнання всіх мов країн-членів як офіційних і робочих у структурах управління Євросоюзу. Але витрати на перекладацьку роботу досить серйозно дратує європейських «бухгалтерів», які підраховують фінансові надходження кризової доби. Однак, досвід ЄСРП, здається, навчив Євросоюз плюралістичній лінгвістичній політиці.

Утім, навіть ця оптимальна етнополітична стратегія Євросоюзу не завжди здатна нівелювати історичні образи та рани, які є атрибутами багатьох двосторонніх відносин між державами Центральної Європи. Німецький філософ Ю. Габермас, зокрема, визнає потребу розглядати проблему німецько-польських відносин, яка стосується депортованих після 1945 р. із західних областей Польщі німців, «уявляючи усю її складність у європейському вимірі»²⁷. Це зробити не дуже просто, адже, як зазначає Е. Сміт, у Польщі «етнічний націоналізм залишається впливовою могутньою силою, а почуття національної спільності глибоко закорінене й дуже поширене серед населення»²⁸.

Крім того, говорячи про проблеми становлення транснаціональної демократії в Європейському Союзі, важко не погодитися з твердженням Ентоні Мак-Грю, який звертає увагу на «нерозв'язаний конфлікт між нормативною відданістю реальній національній демократії і прагненням утвердити демократію без кордонів. Ця дилема постає на тому ґрунті, що демократичні практики й рішення когось одного мають величезну

спроможність долати й заперечувати демократичний потенціал і вимоги когось іншого. У більшості зрілих демократій цю дилему розв'язують завдяки конституційним механізмам, але таких механізмів, вочевидь, бракує на міжнародній арені»²⁹.

Взаємодія країн Вишеградської групи із зовнішньополітичним середовищем з етнополітичних питань спрямована на створення сприятливих умов для підвищення якості життя населення, зміцнення правової держави і демократичних інститутів, реалізацію прав і свобод людини. Суттєве значення має формування відносин добросусідства з сусідніми державами, сприяння превентивному врегулюванню можливих конфліктних ситуацій.

Важливими інструментами впливу Вишеградської групи на етнополітику сусідніх держав є правові, демографічні та інформаційні методи. Помітне «меню» сучасних викликів і ризиків становлять загрози, які мають транскордонну природу, зокрема, це і можлива радикалізація націоналістичних настроїв, етнополітична напруга, яка стимульована нелегальною міграцією, корупцією, загрозами інформаційної і продовольчої безпеки.

Поступово країни Вишеградської групи оволодівають технологіями «м'якої сили», як комплексного інструментарію вирішення зовнішньополітичних задач за допомогою мережі неурядових організацій громадянського суспільства, інформаційно-комунікативних і гуманітарних соціальних технологій. Зокрема, ці зусилля спрямовуються на забезпечення дотримання норм міжнародного права в сфері міжнаціональних відносин. Передусім країни Вишеградської групи спираються на норми Євросоюзу, які гарантують повагу культурних, національних, історичних особливостей європейських держав.

У Словацькій Республіці майже 14,2% населення становлять національні меншини, з яких найбільшою і найорганізованішою є угорська меншина, яка компактно проживає на півдні країни. 9 жовтня 1993 р. представники Угорського християнсько-демократичного руху в парламенті Словаччини поставили питання про створення своєї територіальної автономії. 15 травня 1996 р. набув чинності угорсько-словацький договір про захист прав національних меншин. У 1999 р. угорці Словаччини домоглися реалізації своїх мовних прав. Другими за чисельністю серед національних меншин Словаччини є цигани (роми). Словаччина визнає за представників різних націй русинів (21,2 тис.) і українців (12,3 тис.)³⁰.

У Чеській Республіці найбільшою національною меншиною є словаки, основна кількість яких проживає у Північній Чехії та у Празі. Німці проживають переважно на півночі і заході Чехії. 7 листопада 1992 р. чеські німці утворили Об'єднання німців Чехії, Моравії та Силезії.

Польська меншина проживає у Тешинському районі, де існує початкова і середня освіта польською мовою. За даними 2004 р. найбільшу кількість емігрантів у Чехії склали вихідці з України, Польщі, Словаччини В'єтнаму, Росії³¹. Саме проблема еміграції поступово ускладнює проведення європейської етнополітики країнами Вишеградської групи.

Європейський Союз стикається з проблемами тероризму, епідемій, наркотиків і масової імміграції, що актуалізує виклики ефективній етнополітиці³². Актуальною проблемою є посилення хвиль міграції до країн Вишеградського блоку з-за меж країн Європейського Союзу та країн Східної Європи. Цьому сприяють численні конфлікти у світі, соціально-економічні проблеми, посилені глобальною економічною кризою 2008-2013 років. Трудова міграція дедалі частіше супроводжується кримінальною торгівлею людьми. З'являються в умовах глобалізації й сучасні номади, які здійснюють трансферт соціального капіталу. До речі, у найбільш радикальному варіанті євразійства Росія та ісламський світ розглядаються як «захисники» Європи від євроатлантичної експансії³³. Завершення у 2014 р. місії країн НАТО у Афганістані може стати формою перемоги ідей ісламізму. Країни Вишеградської групи межують із неспокійними Балканами, які також можуть стати розсадниками ісламізму за рахунок поширення радикальних ідей у Боснії і Косово. Не слід нехтувати й поступовою ісламізацією автохтонного населення. За деякими даними, наприклад, у столиці України — Києві нараховується близько 10 тис. мусульман слов'янського походження³⁴.

У контексті Східної політики Європейського Союзу Польща 2003 р. запропонувала формат «В-4+» Україна. Це дало можливість поширити європейські підходи до вирішення етнополітичних проблем на Україну. У липні 2012 р. — червні 2013 р. Польща головувала у «Вишеградській групі». Саме Варшава ініціювала долучення України до створення в 2016 р. Вишеградської бойової групи Євросоюзу. Актуальним питанням залишається й посилення громадянської складової Східного партнерства.

Утім, з огляду на конфліктний соціально-політичний потенціал, найбільш гострими для країн Вишеградської групи у відносинах із рештою країн Євросоюзу є питання аграрної політики. Зокрема, «Братиславська декларація» 2011 р. з нагоди 20-ліття «Вишеградської групи» пропонувала реформувати спільну аграрну політику Європейського Союзу у бюджеті 2014–2020 років³⁵. По мірі виконання бюджету Євросоюзу можуть виникнути й інші складні суперечливі питання.

Попри наполегливі спроби проведення країнами Вишеградської групи консолідованої політики, зокрема й щодо України, непоодинокими є приклади суто національних підходів до формування й реалізації такої політики. Яскравий приклад у цьому сенсі становить Угорщина. Напри-

клад, Будапешт видав угорські національні паспорти 400 тис. особам угорського походження, які мешкають за межами сучасної Угорщини. У відповідь Словаччина поставила законодавчі перешкоди видачі угорських паспортів своїм громадянам. Ситуація змінилася, коли «Угорський союз Словаччини» втратив позиції у правлячій коаліції. Але Словаччина та Румунія «грають» з Угорщиною за єдиними правилами Євросоюзу, які погоджують різні інтереси.

Відповідно до перепису населення 2001 р. в Україні проживали 156,6 тис. угорців. З них угорську мову рідною вважали 95,4%, а українську лише 3,4%. Причому 96,7% українських угорців проживають у Закарпатській області, де становлять 12,1% закарпатського населення. Міклош Ковач, голова «Партії угорців України» (КМКМСЗ) називає «Демократичну партію угорців України» «частиною правлячого істеблїшменту». Він визнає, коли при владі в Будапешті соціалісти, вони підтримують «Демократичну партію угорців України», а коли праві, ті надають фінанси «Партії угорців України». Вони вимагають створення у Закарпатті автономії угорців³⁶. Навесні 2014 р. на В. Орбана чекають парламентські вибори, що спонукає його до пошуку підтримки закордонних угорців.

У епіцентрі етнополітики країн Вишеградської групи щодо України залишається Закарпаття. Наприклад, у квітні 2013 р. послы країн Вишеградської групи у Закарпатті обговорили питання розбудови контрольно-пропускних пунктів на кордоні України з сусідами в межах Закарпатської області³⁷. Не випадково Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин у жовтні того ж року провів у Закарпатті виїзне засідання, на якому в присутності експертів і громадських активістів всебічно було розглянуто питання про стан забезпечення прав національних меншин у Закарпатській області, практичну реалізацію вітчизняного законодавства щодо національних меншин і його відповідність стандартам Європейського Союзу, а також практику застосування законодавства України про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту в західних областях України. Зокрема, наголошувалось на позитивному досвіді Закарпатської області, де активно діє 66 національно-культурних товариств обласного статусу: 13 — угорських, 18 — ромських, 4 — словацькі, 5 — російських, 11 — русинських, 4 — румунські, 3 — єврейські, 2 — німецькі та по одному польської, чеської, вірменської, білоруської, азербайджанської і грецької спільнот. Водночас вказувалось на необхідність розв'язання наявних проблем: вирішити фінансове наповнення ухвалених законодавчих ініціатив, можливість використання угорського досвіду створення дієвих органів місцевого самоврядування у місцях компактного про-

живання національних меншин, вирішення складного русинського питання, практичну реалізацію стратегії захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини, сприяння урядів прикордонних з Україною держав ЄС українській національній меншини та ін.³⁸

Польща в умовах глобальної економічної кризи висловлювала занепокоєння «несправедливими оцінками та чорним піаром, яким ось уже рік поспіль їхні чеські і словацькі сусіди дискредитують продукти харчування з метою усунення їх зі своїх національних продовольчих ринків». Польська сторона вважає, що чеські і словацькі продукти харчування не витримують цінової конкуренції з дешевими продуктами з Польщі.

Під час польсько-словацьких міждержавних консультацій, які відбулися у березні 2013 р., польський прем'єр-міністр Д. Туск назвав «питання репутації польського продовольства єдиною проблемою двосторонніх відносин». Його словацький колега Роберт Фіцо запевняв, що словацький «уряд не зацікавлений у кампанії проти польського продовольства та не братиме участі в жодній кампанії проти будь-якого польського експортера харчування»³⁹. У ці проблеми втрутився Європейський Союз, який закликав країни Вишеградської групи не дискредитувати Спільний ринок додатковими національними обмеженнями на вільне пересування товарів, особливо аграрної групи.

Отже, попри наявність окремих невирішених проблем, відносини країн Вишеградської групи з приводу етнополітики зі своїм «близьким» і «дальнім» зовнішнім середовищем загалом залишаються стабільними та підпорядкованими спільним європейським вимогам захисту демократичних цінностей і дотримання прав людини.

¹ Бебик В.М. Політичний маркетинг і менеджмент. — К., 1996.

² Пушкарева Г.В. Политический менеджмент. — М., 2002.

³ Василенко И.А. Политическая глобалистика. — М., 2000.

⁴ Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование. — М., 2000.

⁵ Євтух В. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції. — К., 2000.

⁶ Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості / Під ред. М. Панчук, Ю. Левенець. — К., 2011.

⁷ Майборода О. Етнополітика України в контексті євроінтеграції // Національне питання в Україні. XX — поч. XXI ст. Історичні нариси. — К., 2012.

⁸ Дэвис Н. История Европы. — М., 2004. — С. 842.

⁹ Lipset S. Consensus and Conflict. — New Brunswick, 1963. — P. 18.

¹⁰ Панарин А.С. Политология. — М., 1999. — С. 350.

¹¹ Международное право. — М., 1995. — С. 293.

- ¹² Розанвалон П. Демократична легітимність. — К., 2009. — С. 270.
- ¹³ Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Європейський Союз: історія і засади функціонування: навч. посіб. — К., 2012. — С. 457.
- ¹⁴ Гоці С. Урядування в об'єднаній Європі. — К., 2003. — С. 202–203.
- ¹⁵ Хонин В. Теория международных отношений. Часть общая. — К., 2005. — С. 103.
- ¹⁶ Мальський М., Мацяк М. Теорія міжнародних відносин. — К., 2003. — С. 32.
- ¹⁷ Глобалізація і сучасний міжнародний процес / Під ред. Б. Гуменюка, С. Шергіна. — К., 2009. — С. 223.
- ¹⁸ Мировая политика и международные отношения. — Петербург, 2007. — С. 177.
- ¹⁹ Прикладна політологія. — К., 2008. — С. 101.
- ²⁰ Moravcsik A. National Interest, State Power and EU Enlargement // East European politics and societies. — 2003. — Vol. 33. — № 17. — P. 42.
- ²¹ Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. — К., 2009. — С. 12.
- ²² Там само. — С. 28.
- ²³ Там само. — С. 29.
- ²⁴ Ханна П. Второй мир. — М., 2010. — С. 29–30.
- ²⁵ Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Європейський Союз: історія і засади функціонування: навч. посіб. — К., 2012. — С. 533.
- ²⁶ Там само. — С. 537.
- ²⁷ Хабермас Ю. Расколотый Запад. — М., 2008. — С. 59.
- ²⁸ Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. — К., 2009. — С. 70.
- ²⁹ Мак-Грю Е. Транснаціональна демократія: теорії і перспективи // Демократія. Антологія. — К., 2005. — С. 1040.
- ³⁰ Криль М.М. Історія країн Центрально-Східної Європи. — К., 2008. — С. 183.
- ³¹ Там само. — С. 242–243.
- ³² Lucassen Leo. Migration History. Old Paradigms and New Perspectives. — New York. — 2005. — P. 5.
- ³³ Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование. — М., 2000. — С. 280.
- ³⁴ Малащенко А. Исламская альтернатива и исламистский проект. — М., 2006. — С. 33.
- ³⁵ The Bratislava Declaration of the Prime Ministers of the Czech Republic, the Republic of Hungary, the Republic of Poland and the Slovak Republic on the occasion of the 20th Anniversary of the Visegrad Group [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.visegradgroup.eu/2011/the-bratislava>
- ³⁶ Ковач Николай: «Роль гида в резервации меня не устраивает» // Еженедельник 2000. — 22.ІІІ.2013. — С. 6.
- ³⁷ Посли країн Вишеградської четвірки залучають Закарпаття до співпраці у форматі «4 плюс 1» // Голос України. — 2013. — 23 квітня. — С. 6.
- ³⁸ Нитка В. І національні меншини мають жити вільно і заможно // Голос України. — 2013. — 5 жовтня. — С. 2.
- ³⁹ Козловський І. Партнери почали конкурувати // Голос України. — 2013. — 2 квітня. — С. 10.

В статье исследованы особенности формирования и функционирования механизмов взаимодействия стран Вышеградской группы с внешней средой в процессе решения этнополитических проблем. Защита демократических ценностей и уважение прав человека стали главными требованиями к эффективности взаимодействия стран Вышеградской группы с внешней средой в этой сфере.

Ключевые слова: *Вышеградская группа, Европейский Союз, этнополитические проблемы, внешнеполитическая среда.*

The article is dedicated to researching the peculiarities of formation and functioning of the Visegrad group states mechanisms of interaction with the foreign environment in the process of resolving ethnopolitical issues. Protection of democratic values and human rights are becoming the main requirements of effective cooperation of the Visegrad states with the foreign environment in ethnopolitical issues.

Key words: *Visegrad group, European Union, ethnopolitical problems, foreign environment.*

Вікторія Вдовиченко

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІТАЛІЙСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ В КОНТЕКСТІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ МААСТРИХТСЬКОГО ДОГОВОРУ

У даній статті висвітлено особливості впливу на італійську державність європейської інтеграції, зокрема Маастрихтського договору. Здійснена спроба визначити політичні, економічні зміни італійської держави та суспільства, спричинених просуванням інтеграційних процесів, з'ясування наслідків таких трансформацій для позиціонування Італії в ЄС.

***Ключові слова:** Італія, ЄС, європейська інтеграція, Маастрихтський договір.*

Створення та розвиток Європейського Союзу — це багатоступеневий процес взаємодії національних урядів демократичних країн Європи та її урядів у пошуку взаємоприйнятних компромісів. Необхідність знаходити та підтримувати консенсус є необхідною складовою кожного з етапів інтеграційного розвитку, оскільки лідери країн ЄС завжди ставили різну мету в процесі інтеграції.

Кінець ХХ — початок ХХІ ст. вносить корективи та зміни в інтеграційні процеси Європейського Союзу, які стали базисом для системи міжнародних відносин у Європі. Із підписанням Маастрихтського договору ЄС став прямо та опосередковано впливати на своїх держав-членів, зокрема через інструмент політичної інтеграції, що безпосередньо впливає на внутрішню та зовнішню політику національних держав.

Актуальність даної теми полягає у спробі оцінки значення та ролі впливу ратифікації Маастрихтського договору на Італійську Республіку протягом 90-х рр. Мета вивчення даного аспекту — намагання проаналізувати механізми взаємодії між європейською інтеграцією та національною політикою в Італійській Республіці; визначення політичних, економічних та соціальних трансформацій італійської держави, спричинених просуванням інтеграційних процесів та Маастрихтським договором зокрема; з'ясування наслідків подібних трансформацій для позиціонування Італії у Європейському Союзі.

Різні аспекти зовнішньої політики Італії та її двостороннього співробітництва з Україною розглянуті у працях українських науковців, а саме О. Кукотенко¹, Р. Калитчак², Є. Перепелиця³.

Російська італіяністика, що займалася вивченням та дослідженням впливу Маастрихтського договору на зовнішню та внутрішню політику Італії, представлена такими науковцями, як О. Барабанов⁴, І. Левін⁵, В. Любін⁶. Питаннями італійської ідентичності займаються О. Богатирьова⁷, Ю. Вялков⁸, Е. Маслова⁹, а систему соціальної відповідальності та соціального захисту розглядає В. Антропов¹⁰.

Тут важливими представляються роботи італійських дослідників Дж. Ваттімо¹¹, Р. Котта і Л. Верікеллі¹², Джанні Бонвінчіні¹³ про процеси європейської інтеграції та включення в європейську сім'ю Італії після Другої світової війни, І. Ді Камерано¹⁴, Л. Калігаріс¹⁵, А. Коломбо і Ф. Занноні¹⁶ про об'єктивні процеси в міжнародних відносинах на рубежі ХХ–ХХІ століть, що зумовили орієнтацію Італії на Європу в цей період, Р. Алібоні та Дж. Бонвінчіні¹⁷ про проблеми в зовнішній політиці Італії на європейському напрямку в ХХІ столітті, Дж. Фара¹⁸ про внутрішні політичні, економічні та соціальні складнощі в країні, які обумовлюють особливості європейського напрямку сучасної зовнішньої політики Італії.

В науковій літературі вплив Європейського Союзу на національних акторів характеризується за допомогою підходу «європеїзації», що характеризує процеси, пов'язані із економічною та політичною динамікою та самих національних акторів¹⁹. Італійські науковці, що досліджували вплив ЄС на політику Італії, одностайно приходять до висновку, що не існує таких інституційних рамок чи політик, які б не підпадали під вплив «офіційного Брюсселю»²⁰. Було досліджено різні напрями політик в ЄС, включаючи ті, що становлять безпосередній інтерес для громадян (зовнішня, економічна та конституційна політика), а також ті, що стосуються структурних та соціальних змін (політика зайнятості).

За основу береться визначення європеїзації — як поступове впровадження європейської політичної та економічної динаміки у національну політику. Італійський учений К. Раделлі, спираючись на концептуальні положення Р. Ладреха, намагається поширити поняття європеїзації на процеси, внаслідок яких політична, соціальна та економічна динаміка ЄС має стати частиною свідомості, висловлювань, ідентичності окремих осіб, а також політичних структур та державної політики. Дослідник відмовляється розглядати європеїзацію як явище виключно конвергентного характеру, навпаки, він зазначає вірогідність зростання конкуренції між окремими суб'єктами²¹.

7 лютого 1992 року Італія та ще 11 держав-членів Європейського Співтовариства підписали Договір про створення Європейського Союзу або Маастрихтський договір. Він передбачав не лише завершення створення спільного внутрішнього ринку, валютно-економічного, митного союзів, але й валютну, політичну інтеграцію та створення військово-політичного союзу.

Маастрихтський договір складався з об'єднаних положень, що представляли саму формацію «Європейський Союз» та цілого комплексу поправок до існуючих договорів (Римського, Вугілля та Сталі, як того вимагав Єдиний Європейський Акт 1986 року), а також 16 нових статей (J-S), 33 декларації та 17 протоколів. Головним же досягненням Маастрихтського договору було об'єднання в єдину інституційну структуру цих трьох складових: Європейських співтовариств (ЄОВС, ЄвроАтом, ЄЕС), спільної зовнішньої та безпекової політики, співробітництва у сфері правосуддя та внутрішніх справ²².

Підписання Договору означало його подальшу ратифікацію усіма парламентами держав-членів ЄС. Процес ратифікації виявився новим викликом для новоствореного Союзу держав, а, іноді, ставив під загрозу взагалі існування ЄС як об'єднання країн Західної Європи, що йшли шляхом економічної та політичної інтеграції. В. Голдстайн це пояснює тим, що уряди країн керувалися своєрідним «євроейфоризмом» у 1991 році, який зник через рік, коли розпочався процес ратифікації Маастрихтського договору державами-членами ЄС²³.

У вересні 1992 року Голова Сенату Італії Дж. Спадоліні висловлював побоювання, що блокування процесу ратифікації Маастрихтської угоди негативно вплине на подальше проведення реформ у країні. Він наголошував на їх вагомості, оскільки країна знаходилася на межі економічного колапсу²⁴. Міністр закордонних справ Італії Дж. Ді Мікеліс в інтерв'ю газеті «Нью-Йорк Таймс» назвав підписання Маастрихтського договору «найкращим та, водночас, найгіршим здобутком»²⁵.

Питання впливу підписання Маастрихтського договору Італією необхідно розглянути в трьох площинах. До першої належить аналіз зовнішньої політики Італії та діяльності уряду на міжнародній арені після підписання Маастрихтського договору. Друга площина — це наслідки впливу Маастрихтського договору та європейської інтеграції на внутрішню політику Італії, економіку країни, діяльність уряду. Останню площину складає відношення італійської нації до процесів європейської інтеграції.

У квітні 1992 року італійський уряд представив Сенату проект закону щодо Маастрихтського договору. 29 жовтня 1992 року 403 голосами з 467-ми Палатою депутатів його було ратифіковано. Проти нього виступили тільки крайні та тоді ще малочисельні фракції парламенту — ліворадикальна «Комуністичне перетворення» ('Rifondazione comunista') та постфашистська «Італійський соціальний рух». Партія «Комуністичне перетворення» навіть пропонувала провести референдум щодо ратифікації договору.

Ратифікація Маастрихтського договору показувала прихильність європеїзму центристами та поміркованими як лівих, так і правих течій та рухів у політиці та культурі. М. Мелькїонні робить висновок, що процес ратифікації Договору про ЄС продемонстрував справжню перемогу «європеїзму дій» над «європеїзмом декларацій»²⁶.

Проте, для відповідності критеріям Маастрихтського договору у сфері економіки та фінансів уряди мали вжити відповідних заходів, серйозність та складність яких спочатку не усвідомлювалася повною мірою. Саме тому, на відміну від інших європейських країн, ратифікація Маастрихтського договору пройшла в італійському парламенті практично без дискусій. Парламент погодився в короткостроковий термін прийняти Закон про ратифікацію Маастрихтського договору, оскільки вважав, що Договір про створення ЄС є надзвичайним здобутком процесу євроінтеграції, який ставився під загрозу результатами референдумів у Данії та Франції.

Закон про ратифікацію Маастрихтського договору, прийнятий Сенатом 3 листопада 1992 року, доповнювався декількома деклараціями для уряду. Для прикладу, на уряд покладалося зобов'язання розробити кроки правильного застосування принципу субсидіарності й усунення «демократичного дефіциту» у процесі прийняття рішень в ЄС. Крім того, на італійський уряд покладалося розробка узгодженої методики моніторингу національних фінансів та своєчасного інформування італійського парламенту про відповідні рішення до їх звітності під час засідань Європейської Ради²⁷.

Вперше термін «демократичний дефіцит» було згадано в «доповіді Веделя», присвяченому розширенню повноважень Європарламенту. Сучасне розуміння терміну «демократичний дефіцит» в рамках Євросоюзу, на думку А. Фоллесдала та С. Хікса, охоплює поняття недостатності повноважень Європарламенту, відсутності дійсно загальноєвропейських виборів та складності механізмів функціонування Євросоюзу з точки зору громадян.

Протягом першого читання Закону про ратифікацію Маастрихтського договору італійські парламентарі підняли питання узгодження статей цього Закону з Конституцією Італії. Зокрема, йшлося про те, якою мірою ст. 11 Конституції Італії легітимізує Договір про створення ЄС та його вплив на італійське законодавство, національний суверенітет та саму державу²⁸. В решті решт, після численних дебатів італійський парламент погодив відповідність цього Закону Конституції Італії за ст. 11. Крім того, була обговорена можливість внесення поправок до Конституції, зміни декількох її статей або/і представлення положень про верховенство комунітарного права над національним. Проте, на такі кардинальні кроки італійці іще не були готовими²⁹.

Після ратифікації Маастрихтського договору, італійський уряд ініціював обговорення поправок до Конституції Італії. З того часу, було двічі здійснено спробу їх реалізації. Так, перша поправка була представлена в 1993 році під час діяльності XI легіслатури (законодавча влада), в якій Комітет комунітарних політик Палати депутатів та Комітет з конституційних справ Сенату передбачали надання повноважень італійському парламенту впливати на дії уряду на стадії підготовки проектів рішень та під час їх представлення в інституціях ЄС. Друга поправка уповноважувала регіони брати участь у розробці європейських регіональних політик. Крім того, парламент запропонував нову статтю до Конституції Італії, яка б безпосередньо дозволяла «конституціоналізувати» договори ЄС. Ця пропозиція не була ухвалена через передчасний розпуск XI легіслатури. Друга пропозиція, висунута Комітетом з конституційних реформ Парламенту Італії (1997 р.), включала 3 статті щодо урегулювання відносин Італії та ЄС. Вони містили деякі інноваційні положення, такі як: процедура ухвали подальшого обмеження суверенітету, визначення ролі двох палат парламенту у комунітарній політиці та роль регіонів у виокремленні та імплементації комунітарного права³⁰.

Наступною важливою зміною Маастрихтського договору було розширення компетенцій європейських спільнот, що посприяло створенню Європейського економічного та валютного союзу. Спрямувавши динаміку Європейського економічного співтовариства в розбудову Європейського економічного та валютного союзу і, відповідно, надавши імпульс процесу запровадження спільної валюти, Маастрихтський договір започаткував важливий етап європейської інтеграції. З його підписанням європейська економічна спільнота набула політичної сутності. А. Вердан вважає, що створення ЄЕВС є також одним із наслідків «демократичного дефіциту»³¹.

Європейські країни свідомо були орієнтовані на поглиблення інтеграції і, таким чином, вивисували інтереси всього Співтовариства над власними національними інтересами. Ставлячи за мету досягнути оптимального економічного розвитку, держави-члени дедалі більше звертали увагу на узгодження дій для реалізації спільних інтересів, зокрема у тих сферах, що раніше перебували виключно у сферах суверенітету національних держав. Таким чином, комунітарне право, право Співтовариств та Союзу, вирізнялось та відокремлювалось від системи міжнародного права. Воно слугувало для упорядкування проведення європейської економічної інтеграції³². Так, побудова єдиного ринку розглядалась урядами держав-членів ЄС як рецепт економічного зростання. Європейська промисловість втрачала ключові позиції на міжнародних ринках і не могла конкурувати з новими країнами Азійсько-Тихоокеанського регіону, які проводили

швидку політику захоплення ринків ЄС. Ця зовнішня економічна загроза допомогла згуртувати європейські країни, а ідея створення єдиного ринку, описана іще в Римському договорі 1957 року, ставала дедалі реальнішою.

Оскільки процедура створення єдиного ринку вимагала гармонізації правил та законів, що стосувалися товарів, торгівлі, переміщення людей, ЄС розпочав свій наднаціональний історичний шлях. І, хоча, Маастрихтський договір не був етапом створення федеральної європейської держави, задля досягнення вищезазначених цілей уряди держав-членів ЄС були змушені визнати необхідність свідомо обмежувати власний суверенітет у пріоритетних галузях, які до 1992 року вважалися привілеєм лише національних держав.

Маастрихтський договір закріпив обов'язки держав-членів ЄС досягти необхідного соціально-економічного розвитку до кінця ХХ століття. ЄЕВС, створений в 90-х рр. ХХ століття, зібрав воедино економіки різного типу. Членство в ЄЕВС автоматично означало відмову від самостійної національної грошової політики і потребувало спільних узгоджень (процес конвергенції) у інших сферах економічної політики. ЄЕВС мав на меті підтримувати в рівновазі фіксовані обмінні курси, що не підлягали коректуванню.

Для визначення достатнього рівня конвергенції у Маастрихтському договорі були зафіксовані наступні критерії:

1) рівень інфляції не повинен був перевищувати середній рівень інфляції трьох держав з найменшим рівнем більш ніж на 1,5%;

2) довгострокові процентні ставки не повинні перевищувати більш ніж на 2% середній показник довгострокових процентних ставок трьох держав з найменшим рівнем інфляції;

3) національна валюта не повинна девальвуватися протягом останніх двох років і повинна залишатися в межах коливань курсів на рівні 2,25%, передбачених Європейською валютною системою;

4) дефіцит державного бюджету не повинен перевищувати 3% від ВВП;

5) державний борг — не вище 60% від ВВП.

Уже в 1990 році спостерігалось повне зняття валютних обмежень в країнах ЄЕС. Одним із кроків держав-членів до створення єдиного ринку було приєднання 8 країн Спільноти до валютного обмінного механізму. Саме Італії було дозволено прийняти так званий «широкий валютний коридор» в 6% замість «вузького» в 2%. Проте, через брак координації у межах європейської фінансової зони, Італія спочатку перейшла на 2%-ий коридор, а потім разом із Великою Британією залишила європейський валютний механізм у вересні 1992 року через розпочату кризи обмінних

курсів. Криза ЄЕВС у 1992–1993 рр. підтвердила, що така економічна інтеграція вимагала від держав-членів сильної політичної волі.

Відкриття єдиного ринку для підприємництва держав-членів ЄС співпало з уповільненням розвитку європейської економіки. Цей процес іще й ускладнювався зростаючим безробіттям та широкомасштабним незадоволенням населення майже в усіх країнах ЄС, починаючи з січня 1993 року. В той час Італія, практично опинившись на межі дефолту, мала девальвувати свою валюту. Країна потребувала ефективної програми зменшення розміру заборгованості та дефіциту, оскільки їй загрожувала небезпека не бути прийнятою до Європейського валютного союзу. Не останню роль у вирішенні цього складного завдання відіграв М. Драгі, директор Казначейства (1991 р.) та в подальшому Голова національного комітету з приватизації (1992–2002 рр.). Він ініціював одну з найбільш масштабних кампаній з приватизації, що коли-небудь проводилися в Європі, а також брав участь у перегляді корпоративного та фінансового законодавства країни у відповідності до вимог Маастрихтського договору. Як результат, Італія успішно доєдналася знову до європейського валютного механізму (листопад 1996 р.) , що було однією зі спроб переходу до єдиної європейської валюти та була зарахована до переліку країн-учасниць єврозони вже в першому раунді³³. У цілому, в період 1992–1994 рр., італійський національний рівень характеризується своєю об'єднаною політикою, у тому числі, й у валютній сфері, яка активно підтримувалася тогочасними урядами Дж. Амато та К.А. Чампі.

Італія, як і переважна більшість європейських країн, залишалася в рамках традиційної соціал-демократичної економічної моделі з високими соціальними витратами, негнучким ринком праці, що сприяло зростанню собівартості робочої сили і знижувало конкурентоспроможність її економіки. Крім того, Італія мала риси південноєвропейської економічної моделі розвитку, якій характерні пізня індустріалізація і переважання «сімейного» типу власності. Відповідно, більша частина капіталу генерувалася в верхній ланці виробничої структури, а держава брала пряму участь у економічній діяльності³⁴.

Це позначилося на тому, які особливості Італія мала при входженні країни до єврозони, особливо у 1992 році, коли паніка охопила європейську валютну систему, пов'язану з обмінними курсами, що призвело до девальвації ліри по відношенню до німецької марки. Відповідно, рівень інфляції збільшився в країні, за що і заплатили італійці пізніше введенням євро.

Відповідно до стандартів ЄЕВС були розроблені законопроекти, що зобов'язували Італійський національний банк виконувати завдання, передбачені Європейською системою центральних банків. Норми, які під-

лягали перегляду, стосувалися компетенцій Голови Банку Італії, ролі держави у випуску банкнот, контролю щорічного бюджету центробанку, встановлення мінімальних процентних ставок від прибутку для створення банківського резерву, надання повноважень Держказначейству інспектувати різноманітні органи Банку Італії³⁵. При цьому, головне завдання таких реформ полягало не в скасуванні норм, що не відповідали комунітарному праву, а в створенні нових, відповідно до Договору про ЄС та Європейської системи центральних банків.

Паралельно проводилася політика зближення країн Європи не тільки у валютній сфері, а й у сфері митних відносин, віз, руху робочої сили всередині Спільноти. Іще одним нововведенням Маастрихтського договору було положення про право громадян ЄС голосувати у своїх державах (ст. 19 Договору про ЄС). Відповідним державним декретом це право було надано і, таким чином, уповноважуючи громадян ЄС, що проживають в Італії реєструвати свій намір проголосувати на виборах до Європарламенту за 80 днів до проведення виборів³⁶.

Маастрихтський договір вплинув не тільки на адаптацію італійської політичної системи до європейської, але й на інші сфери. Так, створення Комітету регіонів сприяло змінам у відносинах між італійськими регіонами та безпосередньо урядом під час підготовки та імплементації комунітарних політик. Український дослідник Р. Калитчак вказує, що цей процес був закономірним, оскільки італійські регіони, наслідуючи приклад інших європейських регіонів, шукали способи інституціоналізувати свою участь у європейських інтеграційних процесах і безпосередньо долучитися до співпраці з європейськими інституціями³⁷. І, хоча, в подальшому Комітету регіонів була залишена роль виключно представницького форуму, — це була одна з перших спроб лобіювати італійські регіональні інтереси на європейському рівні.

Політика зайнятості була також однією зі сфер пріоритетних для держав-членів ЄС відповідно до Маастрихтського договору, оскільки збільшувала зайнятість населення в ЄС за допомогою єдиної Європейської стратегії зайнятості (1997р.) Вона, головним чином, була ініційована країнами, що ввійшли до ЄС під час третьої хвилі його розширення — Швеції, Фінляндії та Данії — з високим показником зайнятості³⁸. Політика зайнятості передбачала 4 положення: досягнення кількісних цілей, а саме повної зайнятості населення, гнучкість та відсутність ієрархії процедур, підпорядкованість Європейському соціальному фонду, як основному фінансовому механізму імплементації. Що ж стосовно Італії, тогочасний уряд Р. Проді, хоча і вважався «проєвропейським», займався питаннями входження Італії до єврозони, в той час як інші соціальні політики залишилися поза його увагою. Крім того,

напередодні Лісабонського саміту з питань зайнятості та адаптації Амстердамського договору, який включав положення зайнятості, не відбувалося внутрішньополітичних дискусій в Італії. Профспілки та бізнес-асоціації, найбільш вагомими тогочасними акторами у процесі прийняття рішень в національній політиці зайнятості, були стурбовані регулятивними реформами у сфері зайнятості (трудові договори, трудове законодавство щодо зайнятості робітника) та безініціативністю уряду. Саме тому, італійські дослідники були схильні називати політику зайнятості «неіснуючою» або «існуючою виключно на папері» та не імplementованою на національному рівні належним чином³⁹. Така слабка позиція пояснюється також і відсутністю експертів з політики зайнятості. В цілому, протягом дискусій щодо Європейської стратегії із зайнятості, Італія виявила свою чергову слабкість у неспроможності бути представленою протягом засідань та на рівні її імплементації в країні⁴⁰.

Аналізуючи відношення італійської нації до процесів європейської інтеграції у пост-Маастрихтський період в Італії, дослідження Євробарометру вказували на найбільшу кількість італійських європейців на Півночі Італії. У цілому, відношення італійського суспільства до ЄС та інтеграційних процесів безпосередньо залежав від рівня його поінформованості рівня життя і культури. Проте, достатньо прибічників нараховували і південні регіони Італії. Саме в Італії, на відміну від інших країн, підтримку отримували далекоглядні плани розширення та поглиблення інтеграції. Крім того, на думку М.Г. Мелькіонні, італійці, менше ніж інші нації побоювались втрати національної та культурної ідентичності. Вони підтримували ідею федералістичної Європи, єдиної європейської валюти⁴¹. Позитивний відгук знаходили ідеї про формування європейського уряду шляхом голосування та обрання урядом курсу зовнішньої та безпекової політики. Італійці висловлювали більшу довіру європейським інституціям аніж власним, італійським. Дослідниці Ф. Галло та Б. Ханні це пояснюють тим, що громадські дебати не стосувалися безпосередньо Договору про ЄС, а інших явищ, таких як економічна криза та зміна політичної системи Італії у зв'язку з розкриттям корупційних справ (процес «Танджентополі» 'Tangentopoli'), перебігом судових розслідувань, боротьбою з організованою злочинністю та початком масових потоків албанських мігрантів⁴².

Водночас, увага італійських ЗМІ була прикута до другого етапу створення економічного та монетарного союзу (1994–1998 рр.) та можливості Італії брати участь у ньому. Для цього ЗМІ критикували італійський уряд за прийняття жорсткої фінансової дисципліни іще з 1992 року задля упорядкування ризикової ситуації з державними фінансами і з метою досягнення відповідного макроекономічного рівня країни вчасно.

Італійський уряд виправдовував таку свою жорстку позицію, що включала непопулярні зменшення державних витрат та, навіть, спеціальний, європодаток, необхідністю «слідувати за Європою»⁴³. Не зважаючи на те, що ці урядові вимоги були підтримані парламентською опозицією та профспілками, вони стали першим кроком на шляху до зростання анти-Маастрихтських настроїв. Вони посиляться в подальшому і під час реалізації третього етапу підготовки до економічного та валютного союзу. Зниження громадської підтримки процесу європейської інтеграції та італійської участі в ній, зокрема, продемонструють дані Євробарометру за 1997 рік. Вперше за майже двадцять років, менше ніж 50% італійців вірили, що Італія мала переваги членства у Європейському Союзі.

З приходом до влади після парламентських виборів 1994 р. правоцентристської коаліції на чолі з С. Берлусконі, панівною ідеологією в офіційній політиці Італії став так званий «євроскептицизм» та більш незалежна від європартнерів зовнішньополітична стратегія. Головним провідником «євроскептицизму» став тодішній міністр закордонних справ країни А. Мартіно. Не відмовляючись від вірності Італії Європейському Союзу, він, тим не менше, виступав проти критеріїв та строків валютного об'єднання, зафіксованих в Маастрихтському договорі, та пов'язаних з цим концепції «дворівневого» розвитку Євросоюзу: «тверде ядро» (перша група країн, що вводять єдину валюту — Німеччина, Франція, країни Бенілюксу) та так звані «інші країни». Італія не потрапляла до переліку країн так званого «твердого ядра».

Отже, з середини 1990-х рр. в Італії почав панувати своєрідний дуалізм — широка підтримка європейських інституцій на італійському офіційному та слабка їх популярність на локальному рівнях. Це пояснюється ще й слабкою міжвідомчою координацією, що притаманна італійським інституціям публічного адміністрування. Д. Хайн вважає, що італійські політики відмовляються вбачати протиріччя європейських інституцій основним інтересам Італійської Республіки. Відповідно, італійському уряду необхідно однаково правильно інтерпретувати рішення «офіційного Брюсселю» на всіх рівнях — національному, регіональному та локальному⁴⁴. Тому, усі держави-члени ЄС мали утворити спеціальні інституції, що допомогли б адаптувати національну політику до європейської. Такий наднаціональний вплив ЄС в Італії отримав назву 'vincolo esterno' («зовнішній чинник»)⁴⁵.

Поступові приклади «правильного розуміння» кроків ЄС зможемо побачити з приходом лівоцентристів до влади. Так, після відставки уряду С. Берлусконі у грудні 1994 року, було сформовано перехідний уряд Л. Діні.

Першим кроком технічного уряду стало «повернення до Європи» та продовження політики «Маастрихтських критеріїв». В подальшому, про-

тягом правління уряду Р. Проді (1996–1998), було взято курс на проведення конкретних економічних реформ, які вимагалися від Італії у зв'язку із входженням у Європейський валютний союз (ЄВС). Проте, необхідно зазначити, що окрім прямого тиску ЄВС держави-члени ЄС відчували також тиск від інших інституцій ЄС. Зокрема, через політику Європейського Центробанку, країни єврозони не могли скористатися політикою обмінних курсів, як інструментом макроекономічного регулювання, і не могли встановлювати рівні валютних обмінних курсів.

Для успішного здійснення своїх проектів лівоцентристський уряд Італії розгорнув діяльність у двох напрямках: зовнішньому та внутрішньому. На зовнішньополітичній арені щодо ЄС італійські урядовці доклали чималі зусилля, щоб підтвердити готовність Італії до ЄВС, зокрема, продемонстрували відповідність критеріям (особливо, фінансовому критерію), а також розвиток внутрішнього макроекономічного регулювання.

На національному рівні більша частина змін стосувалася критеріїв, що сприяли змінам економічної політики, зокрема фінансової та бюджетної, для відповідності Італії вступу до ЄВС. Таким чином, механізм ЄВС сприяв конкурентній боротьбі між національними економіками держав-членів, вимагаючи від них постійних змін та реформ для утримання конкурентної позиції в ЄС. В Італії такий вплив «зверху» призвів до позитивних структурних реформ економіки, зокрема у сфері пенсійного забезпечення⁴⁶.

Проте, наслідки європеїзації не завжди були успішними для Італії через високий рівень критеріїв та вимог Європейського Союзу до країн-членів. Це призвело до того, що процес європеїзації залишився частково здійсненим. Серед країн «великої четвірки» станом на кінець 1998 року, Італія мала найгірші показники економічного зростання і ВВП на душу населення. Країна намагалася подолати ці негативні економічні показники продовженням реформ, розпочатими Р. Проді, зокрема, це стосувалося ринкових та реформ з покращення соціального благополуччя населення. Однак, такі кроки не допомогли покращити економічну ситуацію в країні, яка перебувала практично в рецесії. Цікавим є те, що протягом 1996–2001 рр. Єврокомісія надавала державам-членам ЄС відповідні фонди для подолання кризових явищ та розвитку економіки в цілому. Італія характеризувалася як країна, яка недоцільно використовувала ці кошти або відсоток використаних був надзвичайно низьким. Зокрема, за період 1994–1999 станом на 1996 рік було використано 15% коштів, на 1997 — 38%, а на 1998 — 55%. Єврокомісія навіть робила заяви про доречність переведення цих коштів до фондів таких країн, як Ірландія та Іспанія, які їх потребували та могли правильно застосувати. Такі заяви були викликані занепокоєнням «офіційного Брюсселю» про

зростання випадків шахрайських дій з боку використання бюджетних коштів ЄС Італією⁴⁷.

Таким чином, можна підсумувати, що Італійська Республіка продовжує підтримувати курс на подальшу «європеїзацію». Необхідність посилення наднаціональних інституцій управління визнається Італією та державами-членами ЄС. Процес «європеїзації» сприяв розвитку регіонів в Італії та їх відходу від «центру». Це допомогло регіонам брати активну участь на рівні Європейського Союзу безпосередньо.

Зміни, які співпали із закінченням Першої Республіки в Італії, також пояснюються «європеїзацією» в Італії. Період Першої Республіки (1946–1992 рр.) характеризувався правлінням християнських демократів та позначений на початку 90-х ХХ ст. значними корупційними скандалами та відсутністю належного державного управління в країні. Маастрихтські критерії вимагали значних реформ практично всіх сфер урядування, що призвело до масштабних перетворень в країні.

Найбільш вагомими були економічні перетворення, підготовка та вступ Італії до Європейського валютного союзу. Крім того, були реформовані сфери державного та регіонального правління, фінансова, бюджетна, соціальна та інші сфери. Проте, не в усіх площинах результат був успішним.

Новаторський принцип субсидіарності на практиці був часто не зрозумілим та не виконувався в повній мірі в Італії. Слід зазначити і те, що завдяки не завжди правильному сприйняттю на всіх рівнях змісту рішень європейських інституцій, відбулося формування двоякого ставлення самих італійців до ЄС протягом досліджуваного періоду. Одним із чинників такого трактування Італією ЄС є надмірний тиск його інституцій на внутрішньополітичні рішення країни, зокрема Європейського Центробанку та самого ЄС. З іншого боку, уряд Італії, починаючи з 1990-х, похитнув довіру ЄС через низку справ, пов'язаних із недоцільністю використання коштів Єврокомісії.

Неспроможність адаптуватися до нових умов, диктованих Маастрихтським договором, Італія з країни, що «диктувала європейську політику» стала спочатку «країною приймаючою політику ЄС» (1992–1996, 2010–2012), а потім тією, «що виключно підлаштовується до умов порядку денного ЄС» (1996–2010). Не зважаючи на економічні перетворення в країні, зовнішньополітично Італія залишилася нестабільною, оскільки на це вплинула нескоординованість дій уряду та їх постійна змінність.

Усе це свідчить про те, що саме брак належних трансформацій у політичному дискурсі Італії, а також відсутність політичної єдності, становить головну перешкоду на шляху до адаптації Італії до нових реалій та викликів і на початку ХХІ ст. Італійські дослідники визнають,

що через низку недоопрацювань на національному рівні протягом 90-х рр., Італія особливо відчула на собі кризу 2007–2009 рр., яка продовжилася і протягом 2011–2012 рр.

Таким чином, результат прийняття Маастрихтського договору ще раз продемонстрував, що діяльність ЄС не призводить до одностороннього переходу повноважень від національних держав до інституцій ЄС таких, як Комісія чи Європейський Парламент. У більшій мірі вони вимагають поняття «спільних завдань», «об'єднання», системи перевірок та балансувань.

¹ *Кукотенко О.О.* Еволюція зовнішньої політики Італії в регіоні Близького Сходу й Середземномор'я у постбіполярний період // Наукові записки Вінницького держ. пед. універс-ту ім. М. Коцюбинського. Серія Історія. — 2009. — Вип. 16. — С. 42–46.

² *Калитчак Р.Г.* Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах. — Монографія — К.: Знання, 2007 — 303 с.

³ *Перепелиця Є.А.* Українсько-італійське міждержавне співробітництво в контексті європейської інтеграції (1991–2006 рр.): Автореф. ... канд. іст. наук: 07.00.02; НАН України, Інститут історії України. — К., 2007. — 19 с.

⁴ *Барабанов О.Н.* Италия после холодной войны: от «мира протагонистов» до средней державы. — М.: МГИМО, 2002. — 160 с.

⁵ *Левин И.Б.* Выбор Италии // МЭиМО. 1994, № 7; *Он же.* Размышления об итальянском кризисе // Полис. 1995, № 2. С. 44–57; *Он же.* Италия после Первой республики // Эволюция политических институтов на Западе. М., 1999; *Он же.* Италия после Первой республики // Политические институты на рубеже тысячелетий. Дубна, 2001. С. 330–357.

⁶ *Любин В.П.* Итальянская партийно-политическая система в 90-е годы (Переход от Первой ко Второй республике). М., 1997; *Он же.* Итальянская партийно-политическая система в 90-е гг. // МЭиМО. 1998, № 3. — С. 85–96; *Он же.* Итальянская партийно-политическая система на переходе от Первой ко Второй Республике // Политические партии Европы: стратегия и тактика в период между выборами. М., 1999. С. 96–121.

⁷ *Богатырева О.Н., Первалова А.А.* Итальянская идентичность: опыт анализа на микроуровне // Уральский исторический вестник. — № 4 (33), 2011. С. 118–123.

⁸ *Вялков Ю.А.* Проблема регионального национализма в Италии (последняя четверть XX века) // Новая и новейшая история. 2007. — № 6. — С. 25.

⁹ *Маслова Е.А.* Идеологические основы внешней политики Италии периода второй республики. — Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. к.п.н — 23.00.04. — М.: МГИМО, 2012. — 29 с.

¹⁰ *Антропов В.* Система социальной защиты в Италии // Современная Европа: Журнал общественно-политических исследований. — 2005. — № 3. — С. 88–102.

¹¹ *Vattimo G.* Casa Europa // La Stampa. — 2003. — 31 Maggio.

¹² *Комта М., Верикелли Л.* Основные пути развития и трансформации парламентской элиты в Европе (1848–2000 гг.) // Парламентаризм в России и Германии. История и современность / отв. ред. Я. Пляйс, О. Гаман-Голутвина. — М., 2006. — С. 525–555.

- ¹³ *Bonvincini G.* The Community and Emerging European Democracies //
- ¹⁴ *Di Camerano.* I presupposti di una nuova politica estera italiana // Relazioni internazionali. — 1993. — № 1. — P. 13–19; Di Camerano I. Nuova geografia politica e interessi italiani // Relazioni Internazionali. — 1992. — № 4. — P. 20–27.
- ¹⁵ *Caligaris L., Santoro C.* Obiettivo difesa: strategia, direzione politica, comando operativo. — Bologna. — 1986. — 75 p.
- ¹⁶ *Colombo A., Zannoni F.* L'evoluzione della politica estera italiana // L'Italia e la politica internazionale / Istituto Affari Internazionali, Istituto per gli Studi di Politica Internazionale. — Bologna, 2001. — P. 32–46.
- ¹⁷ *Aliboni R., Bonvincini G.* La politica estera dell'Italia // L'Italia e la politica internazionale. — Bologna, 2005. — P. 103–125.
- ¹⁸ *Фара Дж.* Страна, ищущая свой путь // Современная Европа. — 2004. — № 2. — С. 57–68.
- ¹⁹ *Sbragia A.* Italy Pays for Europe: Political Leadership, Political Choice, and Institutional Adaptation, in Maria Green Cowles, James Caporaso and Thomas Risse (eds), Transforming Europe: Europeanization and Domestic Change. — Cornell University Press, Ithaca, 2001. — P. 79–96.
- ²⁰ *Sergio Fabbrini.* L'europeizzazione dell'Italia: l'impatto dell'Unione Europea sulle istituzioni e le politiche italiane, Laterza, Rome-Bari, 2003.
- ²¹ *Ladrech R.* Europeanization and Political Parties: towards a Framework for Analysis / R. Ladrech // Keele European Parties Research Unit (KEPRU). — Working Paper 7. — 16 p.
- ²² *Gerven van W.* The European Union: a Polity of States and People. — California, 2005. — P. 7.
- ²³ *Goldstein W.* Europe After Maastricht // Foreign Affairs. — Vol. 71, № 5, Winter. — 1992–93. — P. 117–132.
- ²⁴ *Clough P.* No Vote would block Italian reforms. Ел. ресурс: <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/no-vote-would-block-italian-reforms-ratification-of-the-maastricht-treaty-is-vital-for-the-countrys-future-because-without-it-urgent-economic-measures-will-fail-writes-patricia-clough-in-rome-1550216.html> (15.03.2013)
- ²⁵ *Fitchet J.* Italy's Foreign Minister on the Importance of Maastricht // New York Times. — March, 30, 1992. — Ел. ресурс: http://www.nytimes.com/1992/03/30/news/30iht-qand_3.html (15.03.2013)
- ²⁶ *Мелькионни М.* Итальянцы и европейский выбор Ч. 9. в На перекрестке Средиземноморья: «Итальянский сапог перед вызовами XXI века». — М.: «Весь Мир», 2011. — С. 211.
- ²⁷ *Wessels W., Maurer A., Mittag J.* Fifteen into One? The European Union and its Member States. — Manchester: Manchester University Press, 2003. — P. 271–298.
- ²⁸ Costituzione della Repubblica Italiana. — Roma: ANCI, 2012. — P. 150.
- ²⁹ *Luciani M.* La Costituzione italiana e gli ostacoli all'integrazione europea // Politica e diritto. — 1992. — P. 557.
- ³⁰ *Beutler B., Bieber R.* L'Unione Europea, Istituzioni, Ordinamento e Politiche. — Bologna: Il Mulino, 1998. — P. 128–130.
- ³¹ *Verdun A.* The Institutional Design of EMU: A Democratic Deficit? // Journal of Public Policy. — Vol. 18. — № 2, May. — Cambridge: Cambridge University Press, 1998. — P. 107–132.

Paulson A. Cumulative Regional Decline.

³² *Пастушок Г.І.* До визначення поняття «комунітарне право» // Пролемі правознавства та правоохоронної діяльності. — № 4, 2011. — С. 21.

³³ *Rowley E., Wilson H.* Can Super Mario Save the Euro? // *Telegraph*. — June, 24, 2011. — Ел. ресурс: <http://www.telegraph.co.uk/finance/economics/8596953/Can-Super-Mario-Draghi-save-the-euro.html>

³⁴ *De Cecco M.* Italy' Dysfunctional Political Economy // *West European Politics. Special Issue: Italy: A Contested Polity*. — Vol. 3, № 4, 2007. — P. 767.

³⁵ *Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana (GURI)*. — № 295, 19. — December 1997.

³⁶ *Disposizioni urgent in material di elezioni al Parlamento Europeo // Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana*. — № 408. — Giugno 24, 1994.

³⁷ *Калитчак. Р.* Регіоналізм і європейських інтеграційних процесах. — К.: Знання, 2007. — С. 172.

³⁸ *Graziano P.R.* Europeanization and Domestic Employment Policy Change: Conceptual and Methodological Background // *Governance*. — Volume 24, Issue 3. July 2011. — Brussels: Wiley Periodicals. — P. 596.

³⁹ *Sacchi S.* Italy and Social Policy / *Fabbrini S., Piattoni S.* Italy in the European Union. — Lanham, MD: Rowman and Littlefield., 2008. — P. 340–356.

⁴⁰ *Graziano P.R., Jacquot S., Palier B.* The EU and the Domestic Politics of Welfare State Reforms. — Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011. — P. 138.

⁴¹ *Melchionni M.G.* Europa unita. Sogno dei saggi. — Venezia: Marsilio Editori, 2001. — P. 120.

⁴² *Fifteen into One? The European Union and its Member States* (за ред. Wessels W., Maurer A., Mittal J.). — Manchester: Manchester University Press, 2003. — P. 272.

⁴³ *Trautmann, Italiens Finanz- und Wirtschaftspolitik*, 1998, op. cit., pp. 18 f; *Sala, Hollowing out*, 1997, op. cit., pp. 16 and 20; *Istituto Affari Internazionali (ed.), 'Italy', Revision of Maastricht, report I, April 1994 and report II, summer-fall 1994 and report III, winter-spring 1995 and report IV, summer-autumn 1995.*

⁴⁴ *Hine D.* European Policy-Making and the Machinery of Italian Government // *South European Society and Politics*. — № 5, 2000. — P. 26.

⁴⁵ *Giuliani M.* Europeanization and Italy: A Bottom-Up Process // *South European Society and Politics*. — Vol. 5. — № 2, 2000. — P. 47–72.

⁴⁶ *Qualia L., Radaelli C.* Italian Politics and the European Union: A Tale of Two Research Design // *West European Politics*. — Vol. 30. — № 4, P. 924–934.

⁴⁷ *Cananea G.* Italy in 'The National Coordination of EU Policy. — N.Y.: Oxford University Press, 2000. — 268 p.

В данной статье рассматриваются особенности влияния на итальянскую государственность европейской интеграции, а именно Мaaстрихтского договора. Предпринята попытка определить политические и экономические изменения итальянского государства и общества, вызванных продвижением интеграционных процессов, выяснения последствий таких трансформаций для позиционирования Италии в ЕС.

Ключевые слова: Италия, ЕС, европейская интеграция, Маастрихтский договор.

This paper is presenting the view of how European Integration influenced on the Italian State especially after Maastricht Treaty implementation. It was made an attempt to determine political and economic changes of the Italian state and society caused by the European integration enhancement, its consequences for the Italy's position in the EU. The article examines the attitudes of the Italian political leaders and Italian society towards the processes of further European integration. The analysis is contextualized by taking a historical perspective in particular the period of 1990-s which was characterized by a high changing number of governments responsible for reforms implementation.

Key words: Italy, European Union, European integration, Maastricht Treaty.

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Андрій Мартинов

ЄВРОПЕЙСЬКА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ: ЗМІНА СПОСОБІВ ФОРМУВАННЯ ТА УМОВ ІСНУВАННЯ

У статті розглядаються особливості формування загальноєвропейської історичної пам'яті. Феномен європейської колективної пам'яті розглядається як уявний соціальний інститут. Зазначається, що європейський економічний і політичний союз недостатній для досягнення мети європейського космополітизму. Хоча Європа рясно вкрита пам'ятними місцями, немає спільного символічного європейського простору колективної пам'яті.

Ключові слова: *європейська історична пам'ять, Європейський Союз, колективна ідентичність, соціальний інститут.*

Історичний феномен колективної пам'яті часто пов'язують із християнською цивілізаційною традицією. В очікуванні часу Воскресіння християнська свідомість переосмислює минуле з надіями на спасіння в майбутньому. Ця традиція принципово відрізняється від античної класики, яку висловив давньогрецький драматург Есхіл, коли писав, що «нагородою страждань є досвід»¹. Заради функціонування Спільного ринку, який робить можливим певне здешевлення товарів і послуг, необхідна європейська солідарність, за якої національні держави вимушені передавати частину свого суверенітету на наднаціональний рівень влади.

Утім, історія процесу європейської інтеграції переконливо засвідчила, що європейський економічний союз не є достатньою умовою для виникнення союзу різних суспільств, об'єднаних спільною культурою та спільною колективною пам'яттю. Певна європейська ідентичність за цих обставин проявляє себе на рівні європейських еліт, але їм все більше протистоїть ідея націоналізму, що як правило ґрунтується на антиєвропейських та антимусульманських концепціях. Оскільки спільна європейська ідентичність не виникла «автоматично» внаслідок досягнутого економічного і частково політичного об'єднання, її намагаються створити за допомоги цілеспрямованого соціально-інженерного проекту. Його метою визнається формування європейського космополітизму, але створенню відкритого європейського простору все ще перешкоджає відсутність

таких консолідуючих факторів як спільність мови і культури. Тож сучасний європейський інтеграційний проект знаходить на своєму шляху потужну перешкоду у вигляді різних історичних традицій.

Один великий німець Карл Маркс був переконаний, що людство, сміючись розстається зі своїм минулим. Але найчастіше маємо справу з минулим, яке, так би мовити, не хоче минати. Покажемо у цьому сенсі є збірник наукових праць «Європа та її болісні минувшини», який аналізує моделі примирення, які пропонуються на європейському рівні, щоб забезпечити співіснування й ослабити почуття неприязні. Перманентне переживання минулих образ відбирає творчу енергію, необхідну для нормального життя в сьогоденні. Жорж Мінк, аналізуючи використання стратегій історизування в Європі, пише про «повторюваність і різноманітність феноменів пам'яті в Європі»².

Історична колективна пам'ять відмінна від історичної науки, яка більше нагадує офіційну пам'ять. Оптимісти, утім, вважають, що «об'єднання болісної пам'яті Європи виявляється найкоротшим шляхом до спільного майбутнього»³. Але насправді проблема ускладнюється фактором різної пам'яті поколінь, коли бабуся Сталіна пам'ятає, а правнука вже не пам'ятає.

Кожна європейська нація має свої національні свята, святині й цінності, меморіальні церемонії й місця пам'яті. Досі немає такого символічного простору Європи як цілого, хоча Європа рясно вкрита пам'ятними місцями. Зазначена тенденція чітко проявляється в умовах глобальної економічної кризи, яка загострює іманентні протиріччя між «старими» та «новими» державами-членами Євросоюзу, між багатшими та біднішими верствами європейських соціумів, між регіонами Європи, які мають різні ментальності.

Отже, предметом нашого дослідження є феномен європейської історичної пам'яті як своєрідний уявний нормативний соціальний інститут. Ми розглядаємо соціальний інститут як систему стабільних суспільних зв'язків, які постійно відновлюються та як правило є організаційно оформленими. Інститути влади мають власну інституційну пам'ять⁴. Зрештою, існують формальні і неформальні соціальні інститути. До формальних соціальних інститутів належать правові акти⁵. Неформальними соціальними інститутами є ментальні уявлення, ідентичності, системи цінностей, які сформувалися у межах певної цивілізаційної традиції⁶.

З цієї точки зору політична культура є сукупністю таких неформальних соціальних інститутів. Саме неформальні соціальні інститути забезпечують історичну спадковість⁷. Але це не означає, що формальні соціальні інститути виконують менш важливі функції у збереженні та трансляції стереотипів пам'яті. Наприклад, в 1951 р. в Брауншвейгу було створено

Міжнародний інститут шкільних підручників⁸. Саме він давав рекомендації щодо спільного концепту німецько-французького підручника з історії.

Загалом теоретичні та концептуальні підходи до інституційного виміру колективної пам'яті широко представлені у сучасній соціогуманітарній літературі. Насамперед новий інституціоналізм досліджується у традиції політології і соціології⁹. Водночас у контексті нашої теми дослідження вагомий інтерес представляє стаття Отто Кека, який довів епістеміологічну цінність нового інституціоналізму для теорії і практики міжнародних відносин¹⁰. У нашому контексті цей підхід є слушним для аналізу історичної політики Євросоюзу. Вагомість впливу соціальних інститутів на історичну політику переконливо показав у своїй монографії професор Принстонського університету Пол Пірсон¹¹. Евристичний потенціал історичного інституціоналізму у компаративних дослідженнях представлений у статті Кетлін Телен та Свена Стейнмо¹². Зазначені дослідники слушно звертають увагу на соціокультурні зміни умов формування та існування й трансляції у майбутнє різних форм колективної пам'яті.

Наприклад, Перша світова війна по всьому європейському континенту залишила воєнні монументи та меморіали як нові офіційні форми колективної пам'яті. Зокрема, найбільші британські військові меморіали знаходяться у Франції (574 тис. поховань, 218 меморіалів), Бельгії (102 тис. поховань), Німеччині (31 тис. поховань, 25 меморіалів), Греції (18 тис. поховань, 5 тис. меморіалів), Росії (365 поховань, 241 меморіал), на Кіпрі (321 поховання, 58 меморіалів), в Польщі (1 тис. поховань, 44 меморіали)¹³. Натомість меморіали радянських воїнів, які загинули у країнах Східної Європи наприкінці Другої світової, дедалі частіше стають об'єктами атак ультраправих політичних сил, які таким чином намагаються зробити домінантною власну пам'ять про ці події.

Водночас досить складно провести демаркаційну лінію між загальноєвропейськими пам'ятними подіями та національними уявленнями про них. Британський викладач історичної географії Майкл Геффернен слушно звернув увагу на дивний феномен, коли «з одного і того самого середземноморського півострова маємо європейське Відродження, але й італійський фашизм»¹⁴. Причому «національні уряди далі пам'ятають і вшановують європейські війни і тим надають значення національній, а не європейській ідентичності»¹⁵. Схильність до романтичної міфології славетного минулого, уявлення про минулу славу і теперішній занепад й досі властиві не лише фашистській риториці, яка здавалося після 1945 р. пішла в минуле, а й пропаганді нових європейських ультраправих політичних сил.

Під впливом сучасних потреб економічного розвитку дедалі частіше занепадають пам'ятні місця в Європі. Наприклад, 15 листопада 2012 р. було підписано угоду про переселення жителів села Педельвіц, що у федеральній землі Саксонія-Анхальт. Цей населений пункт було приєднано до кар'єру бурого вугілля концерну «Мібраг». Кар'єр впритул підійшов до Реккена, де народився й похований німецький філософ Фрідріх Ніцше. У зв'язку із закриттям атомних станцій у 2020 р. поблизу Реккена має бути побудована потужна теплостанція. «Якщо Реккен з культурно-історичних причин залишиться недоторканим, це буде новиною в історії німецької промисловості»¹⁶.

Українське суспільство також не може дійти консенсусу з багатьох питань своєї соціально-історичної пам'яті. Історична інформація може надходити по черзі, відповідно виникає упередження або на користь першої інформації, або на користь останньої. Аналогічне становище з пам'яттю в сучасному російському суспільстві вбачає професор Санкт-Петербурзького університету Микола Копосов. На його думку, якщо у країнах з розвинутою демократичною традицією домінує культ культурного спадку, то у нових демократіях пріоритетним є відтворення національних міфів. Становлення російської «суверенної демократії», яка дивним чином поєднує ідеї державництва і націоналізму з лібералізмом та модернізацією, але й характеризується антизахідною риторикою та імперськими амбіціями, стало головним чинником зміни ситуації із історичною пам'яттю в країнах Східної Європи¹⁷.

Сучасна європейська цивілізація має достатньо диференційований історичний досвід західного успіху як символу глобалізму, але й «страшних західних історій», пов'язаних із добою гітлерівського «нового порядку» в Європі. Радикальний досвід політики історичної пам'яті після нацистського режиму вважається зразковим для інших європейців¹⁸.

Насправді у постмодерному «суспільстві спектаклю» люди втратили спроможність на самостійне реагування, його їм мають «підказати». Тому сучасне суспільство пам'ятає лише про те, про що йому постійно нагадують. Це прогнозував Дж. Оруел. Після 1945 р. для Німеччини проблемою була заміна нацистської ідентичності на нову демократичну ідентичність. Молоде покоління породжує свої власні «спогади» про те, свідком чого воно екзистенційно не могло бути. Утворюються сімулякри, тобто копії того, чого немає в реальності. Потреба в увазі наразі є важливішою, ніж потреба в інформації. Управління увагою стало головним інструментом управління масовою свідомістю. Негативні повідомлення більш важливі для виживання, ніж позитивні. Править світом не той, хто має інформацію, а той, хто привертає до неї увагу. Школа є сильнішим за цензуру інструментом маніпуляції знаннями. «Під культур-

ною пам'яттю ми розуміємо властивий кожному суспільству і кожній епосі набір текстів, зображень і ритуалів, які постійно використовуються та через «підтримання» яких група стабілізує та передає далі власне бачення себе самої, — пише німецька дослідниця Аляйда Ассман, — це колективне знання переважно (але не винятково) про минуле, на якому група засновує усвідомлення власної єдності та своєрідності»¹⁹. Яскравий приклад цього становить дискусія німецьких істориків з приводу нацистського періоду історії Третього Рейху.

Нагадаємо, що впродовж 1986–1987 рр. свіжими слідами після сорокаріччя закінчення Другої світової війни, у Західній Німеччині відбувалася жвава дискусія істориків з приводу суперечностей антитоталітарної парадигми²⁰. Участь у дискусії взяли Ганс-Ульріх Велер, Ернст Нольте, Міхаель Штюрмер. Обговорювалася проблема історичного місця нацизму як трагічного помилкового феномену унікальних обставин, або як закономірного результату історії Другого Рейху на тлі європейської історії кінця XIX століття — першої половини XX століття²¹. Не випадково, що колишній президент ФРН Ріхард фон Вайцзекер зазначав, що «згадати означає відновити в пам'яті те, що сталося чесно, аби зробити це частиною твого знання. Мова не йде про подолання минулого. Це зробити неможливо. Неможливо заднім числом змінити минуле, неможна його скасувати. Але, хто забуває про минуле, стає сліпим до сучасного»²².

Утім, Європейському Союзу, який швидко розширювався, безпроблемно адаптувати цей досвід не вдалося. Внаслідок цього європейська пам'ять є незавершеним конструктом. Національні ідентичності залишаються потужнішими за європейську²³.

Після розширення Європейського Союзу та включення до об'єднаної Європи країн Центральної та Східної Європи актуалізуються відмінності в сфері недавньої пам'яті народів Сходу і Заходу континенту. Європа має чимало «місць пам'яті», які підтверджують тезу про те, що Європа ніколи не була єдиною. Немає щасливої амнезії, хоча й забуття потрібне, аби ментально різним частинам суспільства продовжувати жити разом. Інакше подорожі у минуле навряд чи допоможуть долати страхи, які готує майбутнє. Не випадково часто закликають не відкривати скриньку Пандори пам'яті. Ключовою проблемою для формування загальноєвропейської історичної пам'яті є тенденції до наднаціонального написання історії. За модерних часів історія найчастіше використовувалася для легітимізації національної або навіть націоналістичної політики. Внаслідок цього європейська історична пам'ять має спільним тільки розбрат і війни.

Східна Європа ототожнює сталінський тоталітаризм з націонал-соціалізмом та дедалі гучніше наполягає на засудженні комуністичних

режимів аналогічно гітлерівському. Натомість Російська Федерація розглядає ці кроки як образу пам'яті мільйонів загиблих і їхніх нащадків. Минулі конфлікти отримують можливість прорватися у майбутнє та вкотре поділити Європу. Матеріальна і символічна компенсація через 65 років після закінчення Другої світової війни виглядає парадоксально. Але на цьому через Європейський суд із прав людини наполягають «Асоціації вигнаних німців» Польщі і Чехії. У підсумку в Польщі історія стає «монополією» правих політичних сил. В грудні 2006 р. об'єднання жителів Пруссії подали позови до Європейського суду з прав людини про повернення землі у Померанії, конфіскованої польською владою 1945 року. Мотиви стосуються перерозподілу впливу у Європі. Німці та французи створили спільний підручник історії. Він визнає суб'єктивність різних історичних оповідей, прояви травматичної пам'яті, навколо яких відбувається політично коректний діалог.

Сучасний світ став інформаційно транспарентним, тобто прозорим й відкритим. Настав час загальної кризи ідеологій. Причина цього у зміні наукової картини світу та загальній кризі індустріальної цивілізації й універсалізму Просвітництва. Можна погодитися з думкою про те, що «вихідні коди європейської моделі сучасності — активна роль людини в універсумі, різні взаємовідносини ціннісної та цільової раціональності, космічного та історичного часу, індивідуального та колективного, розуму та почуттів, віра в прогрес та його взаємозв'язок з історичним процесом — не лише змінилися, а й модифікувалися»²⁴.

У контексті соціальних технологій формування європейської колективної пам'яті найбільш оптимістично налаштований німецький соціолог Ульріх Бек. Зокрема, він вважає, що «критики не помічають реальності Європи. Антиєвропеїзм виходить з помилкового лику Європи, яка потрапила у западню суперечностей фальшивого національного сприйняття»²⁵. На думку У.Бека, основною моделлю формування європейської історичної пам'яті має залишатися лібералізм, а провідними цінностями демократія і свобода. Але «поки що, — зауважує У. Бек, — Європу паралізує те, що її інтелектуальні еліти живуть в національній брехні»²⁶. Але, на нашу думку, вразливість цієї концепції полягає у тому, що абстрактної наднаціональної демократії не існує. Особливо яскраво це проявляється на прикладі епосної традиції. Європейський епос прославляє французького Роланда, іспанського лицаря Сіда — вірних васалів сюзерена. Натомість руський епос прославляє захисника народних інтересів Іллю Муромця. Вірогідно й тому зберігається пам'ять про радянський проект, хоча й посилюються культурні та соціальні відмінності між членами українського суспільства. Оксюмороном є оголошення всієї радянської історії безглуздістю. Ідеалізація радянського проекту посту-

пово стає реакцією на його тотальне заперечення. Радянський проект мобілізував людську енергію за рахунок відкриття великих можливостей вертикальної соціальної мобільності. Але ці канали відкрилися за рахунок знищення старої еліти.

Тому потрібна позитивна інтеграція історичної пам'яті. Сприйняття минулого стає головною метою управління колективною пам'яттю. Передача пам'яті відбувається у вигляді продукування стереотипів. Переказ жорсткої минувшини не може допомогти подолати страх перед майбутнім. Історик прагне пояснити подію, трагедію, а не бути суддею, що виносить вердикт. Історик має залишати відкритими двері для боротьби різних думок, адже робота пам'яті ніколи не завершується. Історик більше не грає роль оборонця національної пам'яті від політичного маніпулювання. Прагнення зберегти і прославити минуле входить у протиріччя із бажанням увійти до Європи²⁷. Але, розуміючи слушність цього прагнення, не потрібно ідеалізувати стан колективної історичної пам'яті у Європі. Наприклад, за результатами соціологічного опитування, проведеного тижневиком «Штерн», кожен п'ятий молодий німець від 21 до 29 років не знає про концентраційний табір Освенцім²⁸. Натомість за даними соціологічного дослідження вчених Вільного університету Берліну учні у східних німецьких землях знають історію краще, ніж у західних федеральних землях²⁹.

Історичний матеріалізм стверджує залежність суспільної свідомості від суспільного буття. Але в дійсності між ними існує принаймні взаємозалежність, причому вона є неієрархічною. Історична свідомість є структурним елементом культури. Суспільна свідомість, змінюючись, здатна радикально трансформувати суспільне буття. Наглядний приклад цього становить доба «перебудови». Маніпулювання суспільною свідомістю в СРСР посприяло радикальній зміні «соціалістичного» суспільного буття. Тому вульгарне розуміння прямої залежності духовного буття від матеріального виявилось помилковим. Але так само не можна абсолютно заперечувати матеріальні впливи.

Минуле є у всіх. Воно пов'язано з сучасним, у якому ми живемо. Без його досвіду не можливий розвиток ні особистості, ні нації, ні держави. Тому кожен незалежно від того історик він, чи ні, періодично намагається зрозуміти минуле. В історії суспільства діють люди, які наділені свідомістю, які «роблять історію» обдумано, або під дією пристрастей, але нічого не робиться без бажаної мети. Потрібен глибокий соціально-історичний аналіз духовності європейських народів, включно з українським.

Історичний факт є задокументованою подією, він відокремлений від інших фактів, незмінний за своїм іманентним змістом. Історик, вста-

новивши автентичність факту, має різні можливості для його тлумачення в залежності від зміни цінностей. Сміслом і значенням історичні факти наділяє історик.

Дві небезпеки чатують на того, хто робить таку спробу. Перша полягає у спробі духовно віддалитися від свого минулого, друга піддатися його владі.

У першому випадку минуле стає архівом фактів, а для історика лише «об'єктом дослідження» як життя тварин або геологічні періоди. У другому випадку минуле витісняє дійсність, полонить людину спогадами, які провокують безсилий жаль або безплідну злобу. Вихід в усвідомленні того факту, що людина і суспільство не віддільні, але й не тотожні пережитому, якому треба казати прощавай.

Національна ментальність та ідентичність у наш час вимушені пристосовуватися до глобальної реальності. Ментальні риси в історичному процесі завжди відносні, адже за одних умов вони працюють на користь «прогресу» та динамічному розвитку, а за інших обставин, навпаки, гальмують поступальну еволюцію. Суспільство не існує без людей. Люди первинні, а суспільство як «уявна спільнота» є результатом їхньої діяльності та комунікативних зв'язків. Однак життя будь-якої людини починається у конкретних умовах суспільного буття, які сформовані до її народження й які одноосібно будь-хто змінити не може. Суспільство як цілісна система відрізняється від своїх складових самодостатністю. Однак власну ментальність мають й різні соціальні групи, тобто спільноти людей, які усвідомлюють свою належність до даної групи та вважаються її членами з точки зору інших. Націю формує спільна історія. Для національної самосвідомості важливо чиїм нащадком вважає себе людина, а не чиїм нащадком вона є біологічно. Тому модерна нація може об'єднувати людей різного етнічного походження, оскільки головні соціокультурні фактори, які забезпечують єдність нації, не зводяться до уявлень про генетичну спорідненість.

Необхідною передумовою існування нації є створення національної культури. Позаяк культурна соціалізація особистості здійснюється через родину, виникає уявлення про нерозривний зв'язок культурної ідентичності людини та її походження. Найважливішою ознакою національної ідентичності стає рідна мова. Спільнота стає нацією лише у тому випадку, якщо усвідомлює свою національну єдність. Без національної самосвідомості не існує нації. Релятивістська теорія націй стверджує, що національна самосвідомість з'являється у співставленні свого народу з іншими. Як правило, для кожної нації є своєрідна референтна група націй, у співставленні з якою формується її образ. Нація формується на основі спільності національної свідомості, території, мови, особливостей матеріальної та духовної культури, традицій, звичаїв.

Духовна ситуація часу, яка визначається як домінування постмодерних парадигм, сприяє розмиванню ідентичностей, адже впроваджує ідею про рівнозначність та однакову прийнятність або неприйнятність будь-яких поглядів та концепцій. Вихідні передумови мислення та поведінки, як правило, не досить чітко усвідомлюються та формулюються. Вони можуть по-різному диференціюватися, адже ієрархію своїх мотивів люди вибудовують неоднаково. Навіть у одній культурі апіорні мотиви мислення та діяльності можуть суттєво відрізнятися у різних людей та суперечити одна одній. Вихідні смисли не можуть бути остаточно поясненими у межах певної культури, адже вони самі є її фундаментом.

Світогляд це знання, які стали переконанням. Фактично світогляд формується під впливом виховання, освіти, життєвого досвіду. На нього впливають умови життя, загальні риси епохи, національні особливості культури. Натомість ідеологія презентує інтереси певної соціальної групи, яка претендує на пріоритетність їхнього захисту в умовах конкуренції з іншими не менш легітимними інтересами. В інформаційному суспільстві ідеологію формують засоби масової інформації. Концептуальна влада змушує жити чужим розумом.

Визначальними для національної ідентичності є низка факторів. Релігія, соціально-психологічні особливості, ставлення до історії, традицій, національних символів, статусу рідної мови. Демократія консолідується, коли громадяни більше не бачать їй ефективної альтернативи та не ведуться на популізм, який вкотре обіцяє щастя для всіх. Українська національна ментальність та ідентичність ґрунтується на «філософії серця», тому ідеї справедливості, добра і свободи є її першоджерелами. Але це веде до суспільної практики, яка спирається на ідеал того, як має бути, а не як може бути.

Історія європейської ментальності засвідчує, що об'єднана Європа не стане реальністю, якщо кожний член великої європейської родини не зможе зробити свій внесок у становлення спільного європейського дому. Європа втрачає вплив, коли весь світ стає «Європою». Європейській ментальності властива багатозначність смислів. Внаслідок цього актуалізується потреба наукового осмислення складних і суперечливих процесів формування новітніх національних, регіональних, трансрегіональних та наднаціональних ідентичностей. На перший погляд ідентичність є засобом визначення: «свій» чи «чужий», тобто тлумачення образу спільноти.

На цій підставі виникає ідея «об'єднаної Європи» як спільного ідентифікаційного знаменника різних народів Старого континенту. Зазначена ідея водночас «молодша» й «старіша» за нації-держави. Внаслідок цього у об'єднаній Європі дедалі частіше виникають дискусії з приводу «нового

націоналізму», який багатьох дивує, адже конструкція Європейського Союзу вибудовувалася на фундаменті єдності різних народів, які мали обмежити конкуренцію між собою та перейти до співпраці заради підняття рівня та якості соціальних стандартів й миру в Європі. Однак наявної потужної економічної опори Європейського Союзу у вигляді спільного ринку та єдиної грошової одиниці виявилось недостатньою для органічного союзу громадян та для формування спільної культури. Тому «нова європейська ідентичність», головним чином, проявляє себе на рівні тонкого прошарку європейської інтелектуальної та бізнесової еліт. Натомість на інших щаблях соціально-політичної ієрархії панують національно-державні ідентичності.

Донедавна популярною тенденцією в західноєвропейських країнах Євросоюзу було сприйняття концепції багатьох культур, або «мультикультурності». Однак, світова економічна криза 2008–2010 років, збільшення кількості нелегальних емігрантів до країн Євросоюзу, посилення ксенофобських настроїв на фоні збільшення чисельності безробітних змусили уряди Великої Британії, Італії, Німеччини та Франції вести мову про провал ідеї «мультикультурності». В країнах Західної Європи основний радикальний націоналістичний дискурс точиться навколо антиісламських та антиінтеграційних мотивів. У нових центральноєвропейських країнах-членах Євросоюзу домінує антициганський та антиінтеграційний націоналізм. Причому заклики «нових націоналістів» відродити міфи про винятковість власної нації безпосередньо підривають підвалини Євросоюзу. Внаслідок чого зменшується популярність Євросоюзу в очах громадськості. Говорячи у термінології О. Шпенглера, «сутінки Європи» це не смерть «білої раси» або культури, а лише закінчення історичної епохи.

Отже, спільна європейська ідентичність не виникла «автоматично». Формуванню ідентичності «європейського космополітизму» перешкоджає відсутність таких ментальних консолідуючих факторів як єдина мова та уніфіковані культурні цінності та стереотипи масової повсякденної поведінки.

Натомість знову пріоритетом державної політики в країнах ЄС стає адаптація емігрантів до провідної культури певної національної держави. Можна сказати, що прогноз Освальда Шпенглера, висловлений у далекому 1918 р., про кризу європейської культури дається взнаки. В умовах глобалізації важко зберегти національну культурну ідентичність, яка часто представляється «минулим, яке не минає». Спільній соціальній ідентичності все важче ментально «скріплювати» таку «уявну спільноту», якою є нація.

Адже позиціонування соціальних суб'єктів щодо будь-якої ідентичності фактично означає відповідь собі та оточуючим на сакраментальні

питання: «хто я?», «хто ми?»). Адекватна відповідь на ці питання дає можливість мати надійний компас у бурхливому морі глобальних зрушень та радикальних трансформацій.

Одним із головних складників будь-якої колективної ідентичності є інтерпретація національної історії. Однак, сучасний світ, в якому домінують різні інформаційні потоки, робить неможливою наявність установленної ідентичності, яка дана «на віки». У диференційованому та порізному стратифікованому та, як правило, багатонаціональному суспільстві об'єктивно наявні різні ідентичності. Внаслідок цього виникає питання: чи є наукові підстави говорити про суспільну ідентифікацію? Що ми можемо розуміти під цим поняттям?

Відповіді на ці пізнавальні виклики допомагає шукати історія. Адже саме минуле дає можливість не лише з'ясувати, ким були наші предки, а й зрозуміти, чим вони жили, як мислили, що їх турбувало. Київська Русь входила до кола великих європейських держав раннього середньовіччя поряд із імперією Карла Великого. Землі України історично та географічно завжди були в Європі. Але з часом не завжди відповідали відповідним формальним критеріям. Чимало істориків скажуть, що у нас не було релігійної Реформи та Контрреформації (хоча у контексті останньої можна розглядати Берестейську унію), своєрідним було Просвітництво, тощо.

Звернення до нашого спільного з поляками та литовцями минулого, передусім дає підстави згадати про нашу спільну державність — Велике князівство Литовське, а потім і про Річ Посполиту. Тривала історія цих державних утворень багата на різні події, які неоднаково тлумачаться науковцями та громадськістю. Серед епохальних подій можна назвати Битву на Синіх водах, яка поклала край експансії монголів у Східну Європу. Натомість Грюнвальдська битва, участь у якій брали лицарі з українських, польських та литовських князівств, покінчила із тодішньою експансією німецьких лицарських орденів, які здійснювали «тиск на Схід». В цей час були всі підстави вести мову про спільну східноєвропейську ідентичність українців, поляків, литовців й до певної міри білорусів.

Рання модерна доба європейської історії досить радикально змінила історичні долі східноєвропейських народів. Західноєвропейські країни стрясалися від кривавих подій Реформації, релігійних війн, Контрреформації. Саме вони стимулювали появу модерної ринкової економіки, яка спирається на принцип індивідуальної свободи та громадянське суспільство. Ці події лише опосередковано торкнулися регіону Східної Європи. Соціокультурні відмінності між двома половинками одного європейського серця ставали дедалі помітнішими. На заході євразійського простору розпочалася запекла боротьба за домінування.

На початку XVII століття загострилася суперечка між Річчю Посполитою та Московським царством. Козаки Сагайдачного ходили разом із польським військом на Москву. Українські козаки стали майже такими ж відомими в Європі найманими ландскнехтами, як й їхні швейцарські колеги-гвардійці. Тридцятирічна війна 1618–1648 рр. спустошила Центральну Європу та започаткувала добу Вестфальської системи міжнародних відносин, яка поступово трансформується лише на наших очах.

Для українців повстання під проводом Богдана Хмельницького стало фундаментом модерної національної ідентичності. Тим часом у Європі поступово формуються національні держави, будівничими яких ставали абсолютні монархи, які поступово почали орієнтуватися на просвітницькі ідеї. Бажання релігійних, соціальних та національних свобод було потужним й в українському суспільстві. Титанічна діяльність Богдана Хмельницького дала можливість створити Українську козацьку державу. Однак така радикальна геополітична трансформація Східної Європи порушила регіональний баланс сил. Могутні сусіди втрутилися в український державотворчий процес. На українських землях запанувала Руїна, говорячи словами Т. Шевченка, ми «самі себе звоювали». В середині XVII ст. Україна була поділена по Дніпру між Річчю Посполитою та Московським царством. Так, одна з найбільших європейських націй — українці були волею історії та низки війн поділені між різними державними організаціями та на тривалий час розділена на сфери впливу. Україна стала заручницею нового балансу сил у Європі.

Європейська доба Просвітництва була однією з найбільш складних для української історії. Різні українські землі опинилися у складі імперій, які конкурували одна з одною за домінування у східноєвропейському регіоні. Козацькі традиції вольностей та індивідуальної свободи, доповненої колективною відповідальністю дали змогу Пилипу Орлику створити Конституцію. Але до конституційного патріотизму українцям було ще далеко. Навпаки XVIII століття стало часом закріплення соціокультурного розколу між українцями різних територіальних утворень. Своєрідним доповненням цього процесу стали три поділи Польщі, внаслідок яких з політичної карти Європи на певний час «фізично» зникла польська державність, але не польська ідентичність. Гегемонами Східної Європи стали Російська імперія, Пруссія та Австрійська імперія. Українці стали пасинками в різних імперських утвореннях.

Певні сподівання на кращі зміни можна було пов'язувати із гаслами Великої французької революції: «свободою», «рівністю», «братерством». Ці ідеї намагалися поширювати Європою солдати Наполеона. Однак його кінцева поразка та рішення Віденського конгресу 1815 року створили «концерт» європейських держав, але без незалежних східноєвропейських

держав. Після Вестфальського миру 1648 р., який покінчив з релігійними війнами в Європі, більше не говорили про християнську Європу, а ввели у обіг термін Європа. Можна сказати, що з цього часу у Західній Європі стверджується думка про поглиблення відмінностей між двома частинами європейського континенту. Східна Європа відставала в процесі модерного державотворення.

«Весна народів» 1848 р. лише посприяла появі людей розумової праці, які закладали фундамент великих будов національних держав. Нові національні державні утворення, які вступили між собою у жорстку конкуренцію за ринки збуту та колоніальні володіння, неухильно вели Європу та світ до глобальної війни. На обрії з'явилося одне з найтрагічніших в історії XX століття, коли Європа на власному важкому досвіді переконалася, що міждержавна єдність є питанням миру і процвітання. Це особливо важливо, коли Європу наскрізь пронизують криваві сліди давніх і нещодавніх міждержавних і міжнаціональних конфліктів. Вже після Першої світової війни роздуми вчених були спрямовані на просування в суспільну свідомість ідеї примирення заради цивілізаційної єдності Європи.

Після падіння комуністичних режимів у Європі дедалі частіше застосовується важливий принцип: «вибачаємо й просимо вибачення». Це дає можливість формувати спільну європейську ідентичність, хоча як і за доби Просвітництва вона все ще більше нагадує ідеальний проект, ніж реальність. Адже кожна країна Євросоюзу плекає насамперед національну ідентичність. Ототожнення себе з певною нацією є передумовою для формування європейської ідентичності.

Водночас пріоритетом зовнішньої політики Євросоюзу стає захист національних меншин заради примирення всередині держав та між ними. Чимало громадян України є двомовними. Чи є це погано для національної ідентичності? Чи цей факт свідчить про невикористаний у повному обсязі потенціал конкурентоспроможності у сучасних умовах глобалізації? Аби знайти Україні місце в Євросоюзі, спочатку треба досягнути стандартів Європи в Україні, зокрема, й у мовному питанні.

Можна припустити, що небажання «старих» країн-членів Євросоюзу надати європейській державі Україні перспективу членства обумовлюється незавершеністю процесу примирення європейської історії з геополітикою, суттю якого є подолання ідентифікаційного розколу між Сходом і Заходом Європи. Новітній балканський досвід довів, що конфлікти ідентичностей стимулюють криваві конфлікти. Однак нова європейська цивілізаційна ідентичність в ідеалі має забезпечити толерантне співіснування й ослабити емоції конфліктності та неприязні. Постійне переживання травматичного досвіду минулого відбирає творчу

енергію, потрібно для реалізації сучасних проєктів найближчого майбутнього.

У цьому контексті важливою залишається робота комісій істориків, які, зокрема, мають готувати наукові коментарі до публікацій архівних документів. В процесі формування минулих ідентичностей історична пам'ять часто є автономною від офіційної історичної науки силою. Будь-якій європейській державі дедалі важче зберегти монополію на написання історії. Треба замислюватися над контекстом і складністю минулого, а не міфологізувати «історика-суддю». Толерантність є важливою європейською цінністю, включно із сприйняттям неминучого конфлікту інтерпретацій складних сторінок історії.

Замість створення спільних шкільних підручників доцільно представляти у наявних національних підручниках різні точки зору. Адже будь-який історичний нарратив не просто передає минуле, а тлумачить його. Причому шкільні підручники залишаються основним зряддям для створення національної міфології на основі історичних оповідей. Відкритим є питання, наскільки послідовно можна вести мову про самобутність нації у європейському контексті. Стереотипне прийняття минулого, його інструментальне використання не можуть нейтралізувати страх перед невизначеним майбутнім.

Європейська ідентичність формується на основі нової ролі історика, який прагне пояснити трагічні події, але не є судією, який презентує суспільству остаточний вирок щодо минулого та пам'яті про нього. Зрештою в процесі формування ідентичності важливо пам'ятати, за кого ви себе вважаєте, тим ви й є, принаймні потенційно. Європейська ідентичність України вибудовується й через інтеграцію її історії до історії Європи. Потрібно укорінити Україну в минулому Європи. Мова може йти й про створення спільних комісій польських, литовських, українських та російських істориків. Але це можливо зробити лише у демократичному середовищі та встановленні правильної «політичної» відстані від минулого. Діяльність міжпарламентської асамблеї України, Литви та Польщі може сприяти активізації та створенню необхідних передумов для якісно нового інтелектуального розуміння нашого спільного минулого, що є запорукою успішності реалізації спільних проєктів у сучасному та майбутньому.

Актуальною є проблема типологізації європейських ментальностей. Міграція починає впливати на соціокультурну структуру Європи. Східно-європейські країни самі переживають депопуляцію. Це стимулює проведення «політики пам'яті» та формує викривлені національні образи минулого.

Незалежна Україна має достатньо територіальної непевності, аби ні з ким не сваритися за території, та ідеологічної невизначеності державного фундаменту. Занепад українського села, яке є джерелом національної ідентичності, неминуче її трансформуватиме. В умовах суспільної кризи когнітивна структура ситуації є невизначеною щодо поточного стану та майбутнього. Єдність у багатоманітності ідентичностей, свобода європейських народів у цивілізаційній інтеграції Європи. Європейський Союз з перемінним успіхом вирішує завдання забезпечення лояльності громадян своїх держав-членів.

Гоголівський герой Тарас Бульба визначав національну ідентичність за релігійною ознакою. Як людина хрестилася та читала «Отче наш», вона визнавалася православною людиною, або католиком. Релігійна ідентифікація була засобом набуття національної самоцінності. Масова культура змінює національний культурний спадок. Опиратися її наступу може тільки глибоко традиційна культура, яка спирається на сільські громади. Однак набута ідентичність одних поколінь «генетично» не передається іншим поколінням.

Домінантною тенденцією процесу глобалізації стає трансформація європейсько-центричної системи координат. Звичайно, Європа залишається модним орієнтиром культурних та матеріальних досягнень, але Європа поступово втрачає лідерство як центр виробництва (не лише матеріального або наукового, а й творення смислів) внаслідок чого цінності різних локальних цивілізацій все більше вступають у протиріччя з традиційними християнськими цінностями. Європа також перебуває у складній ситуації пошуків спільної ідентичності. Посилення кризи та втрата курсової стабільності спільної європейської грошової одиниці євро, яка вважається матеріальним символом нової європейської ідентичності, у 2008–2011 рр. серйозно налякала перспективою руйнації наддержавних інституцій та розпуску Європейського Союзу. Нагадаємо, що великий німецький філософ І. Кант вважав, що побудувати правову державу можна на засадах здорового глузду, треба лише аби одні егоїстичні бажання блокувалися не менш потужними іншими егоїстичними бажаннями. Це ми й побачили наприкінці 2011 р. у долі спільної європейської грошової одиниці євро.

Україна є співдружністю цивілізацій та культур з тисячолітньою історією. Наше ставлення до історичних подій, яке визначається ментальністю, має значення, а отже, апостеріорі надає смисл історії. Смисл історії існує у культурі, продуктом якої він є. За межами певної культури смислу немає. Історія набуває смисл, коли її розглядають не очима сучасного, а з майбутнього. Майбутнє в сучасному, але майбутнє й у минулому. Українська ментальність часто живе минулим за рахунок

категоричного неприйняття сучасного. Якщо воно погане, таким його зробили ми. Конструктивніше думати про майбутнє, а не жити тінями минулого.

Для західних європейців сказати, що справи йдуть погано означає визнати власне безсилля та продемонструвати нездатність виправити становище. Тому й кажуть неправду, що в них все гаразд. Українці, навпаки, дуже люблять перебільшувати свої негаразди, причому у більшості випадків справа доходить до епічних масштабів. Європейці кажуть неправду найчастіше, аби не образити свого співрозмовника. Українці роблять це, аби «порятувати» його від, наприклад, родинних неприємностей. Історія має слугувати добросусідству, інакше перетвориться на гостру зброю.

Люди повернуті у минуле, коли немає переконливого проекту майбутнього. Поет Поль Валері небезпідставно стверджував, що історія може перетворитися на отруту, якою можна отруїти цілі покоління. Ідеалізація минулого є не простою грою у пам'ять, а й відроджує відповідну традицію з усіма її позитивами та негативами. Невирішені проблеми минулого відроджуються у сучасному, адже якщо якась проблема сприймається як реальна, то вона такою стає й за своїми наслідками.

Отже, ідентичність завжди політизована. Тому боротьба за збереження своєї та проти чужої ідентичності робить конфлікти більш гострими та тривалими. Кожна людина водночас має декілька ідентичностей: етнічну, громадянську, класову, релігійну. Ці різні ідентичності можуть не співпадати навіть у межах одного суспільства. Ідентичності не створюються раз і назавжди. Питання ідентичності загострюються в умовах кризових процесів. Еліти, як правило, більше стурбовані питаннями ідентичності, ніж більшість населення, яка пасивно усвідомлює власну ідентичність. Апологетика «чистої» ідентичності неминуче веде до ксенофобії. Доки існує ідентичність, включно з цивілізаційною, «кінця історії» не буде. Принаймні не в есхатологічному, а змістовно повсякденному сенсі. Зрештою, чітка ідентичність дає можливість людині та суспільству відчувати себе не об'єктом, а суб'єктом історії.

У сучасній Європі продовжують існувати фрагментовані різні спільноти колективної пам'яті. Країни Євросоюзу мають обмаль спільних церемоній вшанування пам'яті. Це ж можна сказати про перформанси, тобто тілесні практики. Фламенко або полька залишаються переважно національними танцями. Різною є й соціальна пам'ять. Кожна європейська нація має свій пантеон героїв. Але досі немає загального пантеону героїв або героїнь Європи. Національні прапори країн Євросоюзу залишаються важливими символами ідентичності, навіть попри свідоме домінування над ними прапору Євросоюзу.

¹ Макнамара Р. Вглядываясь в прошлое: Трагедия и уроки Вьетнама / Пер. с англ. — М.: Ладомир, 2004. — С. 37.

² Мінк Жорж. Європа та її «болісні» минувшини: стратегії історизування та їх використання в Європі // Європа та її болісні минувшини. — К., 2009. — С. 14.

³ Розенберг Даніела. Іспанія: досягнути Голокост, досягнути Європу // Європа та її болісні минувшини. — К., 2009. — С. 65.

⁴ Immergut Ellen. The Theoretical Core of the New Institutionalism // Politics&Society. — 1998. — № 26. — Р. 5–34.

⁵ March J.G. The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life // American Political Science Review. — 1984. — № 78. — Р. 734–750.

⁶ Peters Guy. Institutional Theory in Political Science // The New Institutionalism. — London. — 1991. — Р. 128–140.

⁷ Kaiser Andre. Die politische Theorie des Neo-Institutionalismus // Politische Theorien der Gegenwart. — 2001. — № 4. — Р. 253–282.

⁸ Дефранс Корин, Пфайль Ульріх. На службі франко-німецького зближення. Діалог істориків по обидва береги Рейну // Європа та її болісні минувшини. — К., 2009. — С. 95.

⁹ Koelble Thomas. The New Institutionalism in Political Science and Sociology // Comparative Politics. — 1995. — № 27. — Р. 231–243.

¹⁰ Keck Otto. Der neue Institutionalismus in der Theorie der Internationale Politik // Politische Vierteljahresschrift. — 1991. — № 32. — S. 635–653.

¹¹ Pierson Paul. Politics in Time. History, Institutions and Social Analyses. — 2004. — Princeton. — Р. 34–55.

¹² Thelen Kathleen, Steinmo Sven. Historical Institutionalism in Comparative Politics // Steinmo Sven, Thelen Kathleen, Longstreth Frank. Structuring Politics. Historical Institutionalism in Comparative Analysis. — Cambridge. — 1998. — Р. 1–32.

¹³ Стёркин Н. Память и военные памятники за рубежом // Зарубежное военное обозрение. — 2007. — № 6. — С. 25.

¹⁴ Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика. — К., 2011. — С. 12.

¹⁵ Стёркин Н. Память и военные памятники за рубежом // Зарубежное военное обозрение. — 2007. — № 6. — С. 13.

¹⁶ Тимченко В. Екскаватори на могилі Ніцше? // Голос України. — 2012. — 21 листопада. — С. 5.

¹⁷ Копосов Николай. Память строгого режима. История и политика в России. — М., 2011. — С. 34.

¹⁸ Beatty Andrew. Learning from the Germans? History and Memory in German and European Discourses of Integration // Journal of Multidisciplinary International Studies. — 2007. — № 4 <http://www.epress.lib.uts.edu.au/ojs/index.php/portal>

¹⁹ Ассман Аляйда. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. — К., 2012. — С. 12.

²⁰ Hans-Ulrich Wehler. Entsorgung der deutschen Vergangenheit. Ein polemischer Essay zum «Historekerstreit». — München, 1988. — S. 161–171.

²¹ Ulrich Herbert. Der Historekerstreit. Politische, wissenschaftliche, biographische Aspekte // Zeitgeschichte als Streitgeschichte. Große Kontroversen nach 1945. — München, 2003. — S. 105.

²² Broszat Martin. Plädoyer für eine Historisierung des Nationalsozialismus // Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte. — München, 1988. — S. 266–281.

²³ Jon Ross. Was bleibt von uns? Das Ende der westlichen Weltherrschaft. — Berlin. — 2008. — S. 65.

²⁴ Шмуель Эйзенштадт, Вольфганг Шлюхтер. Пути к различным вариантам ранней современности: сравнительный обзор. // А.А. Фисун. Демократия, неопатриомониализм и глобальные трансформации. — Х., 2006. — С. 265.

²⁵ Бек Ульрих. Космополитическая Европа: реальность и утопия // Свободная мысль. — 2007. — № 3. — С. 32.

²⁶ Там само. — С. 42.

²⁷ Rüdiger Overmans, Hilger Andreas, Poljan Pavel (Hrsg). Rotarmisten in der deutschen Hand. Dokumente zu Gefangenschaft, Repatriierung und Rehabilitierung sowjetischen Soldaten des Zweiten Weltkrieges. — Paderborn, 2012. — S. 32.

²⁸ Каждый пятый молодой немец не знает об Освенциме // <http://www.inopressa.ru/article/26Jan2012/diepresse/auschwitz.html>

²⁹ На востоке ФРГ школьники знают историю лучше, чем на западе // <http://www.dw.de/dw/article/0,,16151992,00.html?maca=rus-rss-ru-news-4383-xml-mrss>

В статье рассматриваются особенности формирования общеевропейской исторической памяти. Феномен европейской коллективной памяти рассматривается как виртуальный социальный институт. Отмечается, что европейский экономический и политический союз недостаточны для достижения цели европейского космополитизма. Европа покрыта памятными местами, но нет общего символического европейского пространства коллективной памяти.

Ключевые слова: европейская историческая память, Европейский Союз, коллективная идентичность, социальный институт.

The article discusses the features of formation of a pan-European historical memory. Phenomenon of the European collective memory is seen as a virtual social institution. It is noted the European economic and political union is insufficient to achieve the goal of European cosmopolitanism. Europe is covered memorial places, but there is no common European space of symbolic collective memory.

Key words: European historical memory, the European Union, collective identity, social institution.

Олег Горенко

ЛЮДИНА В ІСТОРИЧНІЙ СИТУАЦІЇ І РАЦІОНАЛЬНІСТЬ ДОСВІДУ: РЕЦЕПЦІЯ Д. Г'ЮМА І М. ВЕБЕРА В КОНТЕКСТІ МЕТОДОЛОГІЧНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ІСТОРИКА

У статті акцентується важливість зміцнення теоретико-філософських засад самостійного історичного аналізу, необхідність більш ретельного врахування реальної діалектики традиції та оновлення. В контексті потреб розвитку теорії та методології історії звертається увага на потенціал синтезу класичних підходів Д. Г'юма і М. Вебера та своєрідність дослідницького світогляду В.Й. Ключевського.

Ключові слова: історичний досвід, інтелектуальна традиція, ідея історії, історичний факт, цінності.

Комплекс питань методологічної адаптації вітчизняного історієписання до новітніх реалій є настільки багатоплановим, що залишає практично кожному дослідникові можливість висловити певні міркування з точки зору свого особистого досвіду. Зрештою, сама наука історія у кожному конкретному випадку є особистим досвідом синтезу та аналізу пам'яті про власне і чуже життя, про спільне буття людей у часі. Усе залежить від самого рівня зацікавленості долучитися до теоретико-методологічної дискусії, яка останнім часом суттєво пожвавилася на сторінках провідних вітчизняних часописів (достатньо згадати низку змістовних розвідок на сторінках «Українського історичного журналу» протягом 2012–2013 рр). Сьогодні йдеться не лише про формування нової парадигми історії України, про пошук нового, більш глибокого розуміння всесвітньо-історичного процесу, про адекватність рецепції нових напрямів сучасного світового історієписання, а й взагалі про нове розуміння соціальних функцій науки історії, про можливість раціональної самоорієнтації особистості у мінливому історичному середовищі, про реалістичність світосприйняття в умовах нової духовної і матеріальної ситуації часу. Попри гостроту методологічних суперечок професійних істориків щодо системи пріоритетів і загальної конфігурації національної історії, у просторі індивідуальної та колективної свідомості стихійний синтез всесвітньо-історичного і національного відбувається щодня й має безліч конфігурацій. Всесвітньо-історичне перетворюється на національне, а національне, у свою чергу, набуває родових ознак всесвітньо-історичного. Ніхто не здатний скасувати інтенцію цілісності, обумовлену самою природою людської свідомості, тим більше за нинішніх умов глобальної

інформаційної свободи і постійної взаємодії найпартикулярніших варіантів людського мислення з глобальним світом ідей та фактів буття людства. Але таку цілісність можна, звісно, успішно руйнувати, зваблюючи зручностями фрагментованого сприйняття історичного часу, зяття акцентуючи одні фрагменти й витискаючи усі інші на периферію психічного та інтелектуального життя особистості. Тобто, за великого бажання, можна досягти певних успіхів у перетворенні історичної пам'яті на відомий психотерапевтам шизофренічний варіант «дня Байбака», коли індивідуальний історичний час зупиняється й людина починає жити у паралельному світі. Але чи виживе людина у «відкритому суспільстві» глобальної доби без постійного оновлення й збагачення свого досвіду за рахунок досвіду інших? Питання риторичне. Відповідно, у цьому сенсі право висловлювати міркування щодо теоретичних засад національної історії не може бути привілеєм виключно фахівців історії України, які написали принаймні один її том. Якісні підручники народжуються на основі зрілих концепцій, а останні формуються в результаті конструктивного синтезу найрізноманітніших наукових підходів і теоретико-методологічного досвіду істориків найрізноманітнішої спеціалізації. Спростовуючи даний класичний постулат історичної епістемології можна легко дійти до відомої сталінської оцінки журнальної полеміки професійних істориків як компендіуму «безвідповідальних журнальних статей, де можна паякати про що завгодно і як завгодно, відволікаючись від почуття відповідальності»¹. Територія історії не має кордонів, як не має просторових кордонів жива людська думка і пам'ять. Справжні «кордони» думки і пам'яті — в обмеженості людських пізнавальних можливостей, над розширенням яких надзвичайно корисно замислюватися не лише філософам або природознавцям, а й історикам. Національна історія живе в кожному з нас, тому що ми живемо у ній, у яких б ми емпіреях ми не мандрували. Так само, як і всесвітня історія живе в нас, тому що ми живемо в ній, у якому б закапелку ми від неї не ховалися. Якщо думати інакше, то можна, зрештою, вдатися й до вельми оригінального припущення, що про українську національну історію має право думати й говорити лише той, хто постійно проживає в Україні. А про історію Англії — лише той, хто є громадянином Великої Британії і посправжньому її любить і так далі. Однак, за умов сучасної прозорості усіх кордонів (і національних, і дисциплінарних), це така ж порожня абстракція, як і надмірно жорсткий поділ на академічну та дидактичну історію. Адже *справжня* академічна історія завжди має такий дидактичний потенціал, який ще потрібно вміти реалізувати у різного роду популярних виданнях та підручниках. Якщо сприймати академічну історію інакше, то виникає питання щодо її реального внеску у

соціалізацію молоді й у розвиток критичного мислення в умовах зростаючої потреби адаптації до складної динаміки історії як реального процесу. У цьому сенсі цілком зрозумілою є тривога професійного історика з приводу перспективи нових проектів «великого українського тексту». Як слушно зауважує О.В. Ясь, достатньо очевидним є внесок постмодернізму у поширення «критичного, ба навіть негативного ставлення до гранд-нарративу як способу організації культури та соціального життя, котрий представляється у вигляді універсальної соціокультурної домінанти, що легітимізує однотипність раціональності та нав'язує домінантність мовних протоколів». Однак, на думку обізнаного історіографа, й досі відчувається «брак соціологічних, культурознавчих, антропологічних прочитань історії України в дусі хвильових, модернізаційних, цивілізаційних та інших візій»². Разом з тим, на нашу думку, одним лише постмодернізмом від постмодернізму навряд чи вилікуєшся. Кількість цих самих «візій» зростає, так швидко, що дослідники не встигають слідкувати за тим, що реально відбувається навколо них самих. В інтересах адекватного відтворення цілісності «життєвого світу» варто, мабуть, копнути не лише русла струмків, а й розчистити саме річище, підібратися якомога ближче до теоретико-філософських та світоглядних підстав варіативності сприйняття часу. Жодна «велика парасолька» сцієнтизму не здатна захистити жодну вишукану дослідницьку стратегію від холоднокровного нехтування вікопомними результатами її реалізації. Широкий загал потенційних читачів-реалістів в умовах стрімкої прагматизації індивідуальних ціннісних орієнтирів зі значно більшою цікавістю спостерігає за історичною поведінкою конкретного успішного сусіда й понад усе прагне скористатися не книжковою мораллю, а більш практичним досвідом реальної історії у власному тлумаченні. Тренований просвітницький Розум вже неодноразово зазнавав фіаско внаслідок ідеалізації або схематизації тлумачень людської природи. Можна скільки завгодно досліджувати великі, малі та мікроскопічні історичні нарративи, однак питання все одно полягатиме не лише у професійному виборі одного з кращих варіантів. Головне питання у тому, як уникнути самоізоляції системного історичного досвіду? Як і у яких прийнятних обсягах та формах потрапляє обраний варіант у людські голови? І яке право вибору зберігається за самими власниками цих нещасних «голів-об'єктів», котрі здатні просто проігнорувати високий месидж чергового історичного мuedзіна й нахабно вибрати своє? Не з історичної праці, а з популярного роману, розкрученого кінофільму або й взагалі з першого ліпшого бульварного листка. Та ще й взагалі в абсолютно іншій мовній парадигмі. У ситуації пошуків виходу економічної, соціальної і моральної кризи історик приречений оновлювати й зміцнювати фундаментальні

підстави свого розуміння дієвості людського чинника історії, базових механізмів людського пізнання і людської природи в цілому. Й у такому теоретико-методологічному «доозброєнні» комунікативні моделі «людина-людина» і «людина-система» виявляються не лише рівноцінними об'єктами наукового інтересу, а й потребують якісно нового, більш гнучкого синтезу. Інтегральна проблема методології історичної науки — це проблема довіри до історії як колективного та індивідуального досвіду. Відповідним чином, йдеться й про питання довіри до наративу як такого. За сучасних умов, коли розгул вербального шахрайства, небезпечна зручність брехливих парадигм міжлюдської комунікації і нахабне нав'язування софістичних тлумачень правди і справедливості вже встигли дуже відчутно підірвати довіру до слова як такого (й що особливо сумно — до українського слова), довіра до будь-яких типів «нاراتиву», у тому числі й історичного, є завданням дуже і дуже не простим. Проблема людської довіри як основи раціонального спілкування справді вільних людей, є, на нашу думку, ключовою проблемою сучасної історичної науки не лише на українських чи пострадянських теренах. Йдеться про потенціал довіри до дійсності, а значить і про раціональність прийняття найважливіших життєвих рішень, про життєву позицію індивідів і спільнот, про реальний зміст людської свободи.

У ситуації активного методологічного пошуку знаходяться не лише пострадянські історики, а й представники зрілої плюралістичної традиції західного історієписання. Можна констатувати, що прагнення до інновативного мислення як такого при одночасному поглибленні розуміння потенціалу традиції, є не лише найбільш характерною рисою наукових пошуків доби глобалізації, а й взагалі багато в чому визначає перспективи цивілізаційної конкуренції. І у нас, і за кордоном провідні теоретики історії розуміли це дуже добре і достатньо давно.

Приміром, свою біографічну розвідку про авторитетного німецького історика Вернера Конце дуже популярний нині в Україні Р. Козеллек так і назвав — «Вернер Конце: Традиція і оновлення» (1987)³. Нам видається, що така постановка питання відбиває суть діалектики методологічного самоусвідомлення історика не лише в епоху глобальних трансформацій. Це є методологічна специфіка продуктивного історичного мислення як такого, в усі часи й за будь-яких соціальних обставин. Це є природна внутрішня діалектика осмислення історичного досвіду як природного процесу. Р. Козеллек цілком слушно одразу наголошує, що багатство пережитого не вкладається у просту антитезу: традиція і оновлення. У цьому сенсі, попри суттєву різницю західного- і східноєвропейського типу мислення, на нашу думку, можна розглядати чимало спільного на рівні структур особистого досвіду. Особливо, коли говорити про старше

покоління дослідників, життя яких було позначено вузловими історичними моментами одного порядку. Приміром, у В. Конце, за визначенням Р. Козеллека, такими життєвими віхами виявилися «світова війна й загибель кайзерівської імперії, Версаль і революція — у дитинстві; Веймарська республіка, світова економічна криза і сходження Гітлера до влади — у шкільні та студентські роки; створення Великої Німеччини, початок нової світової війни, масова загибель і вбивство людей, катастрофа», «часи зубожіння й відновлення». Коли ми звертаємося до життєвого досвіду патріархів української історії, то спостерігаємо не менш масштабну й трагічну драматургію історичного процесу — ті ж самі світові війни, руйнація імперій, розквіт і занепад тоталітаризму, масові знищення людей, катастрофа здавалося б «нерушимої» державності. Щоправда, пострадянським історикам старшого покоління наостанок випала ще й унікальна можливість пережити (або не пережити...) паскудно тривалий і принизливий історичний етап оригінального «зубожіння без відновлення».

Тим не менш, у професійній царині західним і східноєвропейським історикам, попри усі цілком зрозумілі розбіжності, випало практично одночасно шукати й апробувати нові варіанти співвідношення традиції й оновлення. Це виявилось непростим завданням з урахуванням «сліпоти до того, що відбувається», яку Р. Козеллек вважає властивою старшому поколінню. На нашу думку, у контексті такого закиду з боку Р. Козеллека на адресу попередників доцільно було б з'ясувати не менш цікаві і безумовно більш актуальні питання: Чи є достатньо «зрячими» сучасного того, «що відбувається», нові покоління дослідників? Чи не є, часом, сліпота по відношенню до проблем сьогодення з боку копачів минулого взагалі професійним захворюванням? Чи здатний той, хто не бачить і не розуміє (або не хоче розуміти) того «що відбувається», достеменно зрозуміти й пояснити іншим «як воно було насправді» у далекому минулому? І, зрештою, у який саме момент і яким чином раціональний пошук шляхів використання корисного й повчального історичного досвіду попередників перетворюється на масове виробництво і збут «штучного минулого» з метою відвернення уваги від реальних проблем сьогодення, від правди життя?

Вирішити дилему наслідування й спростування традиції справжній історик здатний лише сприйнявши її як суто особистий життєвий виклик, ставши на шлях постійного учнівства. Випадок В. Конце показовий у тому плані, що процес оновлення наукових підходів відбувався на базі попереднього досвіду інновативного мислення. Тобто, й представники старшого покоління можуть виявитися методологічно «зрячими». Приміром, ще до початку Другої світової у своїй дисертації В. Конце висунув і

обґрунтував новаторський і для нинішніх часів принцип використання не лише історико-філологічних прийомів, але й науково-соціальних методів, а також усного опитування (сьогодні це «відкриття» усної історії, на практиці застосованої ще Геродотом). То й же В. Конце також доклав значних зусиль для легітимації інтересу істориків до результатів суміжних наук, розробляв різноманітні методики опитувань, на яких базується «історія повсякденності». Постулати щодо необхідності інтеграції історії та соціальних наук були сформульовані В. Конце ще у період між двома світовими війнами, а сьогодні це — славнозвісний інноваційний поворот до соціальної й структурної історії. Відповідальні дослідники завжди розуміли, що без постійного наукового новаторства історик не здатний реагувати на прискорені зміни новітньої доби. Сам В. Конце пройшов через інтерес до історії мистецтва; самостійно осмислював спадщину Лампрехта і Фрейера; освоював славістику (вивчаючи польську та російську мови); серйозно аналізував історію становлення європейських націй і національностей з урахуванням актуальних проблем Східної Європи й конфліктогенного потенціалу генераційної поведінки народностей, які волею історії мали жити поряд у ареалах по обидві сторони кордону; працював у царині історії понять, намагаючись краще досягнути їх реальний політичний зміст. Тож, нічого дивного, що після 1945 р. для здійснення фахової трансформації попередньої народної історії (принаймні в її соціологічному розумінні) у «структурну» історію» В. Конце вже мав чималий власний теоретико-методологічний досвід. Завдяки цьому він виявився спроможним віднайти цікаве сполучення політичної або духовної історії, що домінувала у попередній період, із новою структурною історією, забезпечити їхню інтегральну взаємодію. Він був твердо переконаний у тому, що досвід індустріально-технічного розвитку й національно-демократичних революцій неможливо адекватно осмислити без співпраці із суміжними науками. Лише у такий спосіб, на його думку, можна впоратися зі зростаючою складністю гетерогенної історії новітньої доби. Суміжні теорії мають сприяти розумінню історичної взаємозалежності усіх сфер суспільного життя. Що, на нашу думку, дуже важливо для нинішнього етапу української історичної думки, так це те, що для дослідника була принциповою (на відміну, від методологічно близької йому французької школи «Анналів»), предметна увага до актуальних політичних тем. Адже, на його переконання, саме до історії сучасності варто застосовувати інструментарій структурної історії. Сам В. Конце ніколи не втрачав інтересу до політичної історії. Разом з тим, суттєвий вплив на формування комплексного теоретико-пізнавального бачення історичних явищ і процесів справляла філософська, точніше історіософська складова дослідницького методу. Й у цьому сенсі, приміром,

інтерес до специфіки історичного світогляду й історичного мислення оригінального філософа був цілком природним. Приміром, у науковій спадщині того ж В. Конце інтелектуальні біографи високо оцінюють його оригінальну працю про Лейбніца як історика.

Взаємодія історії та філософії видається особливо важливою на етапі методологічного оновлення, в ситуації напруженого пошуку власного національного балансу традиції та новаторства у царині теорії та практики історичних перетворень. Звинувачення тієї чи іншої історичної праці в умоглядності з боку переконаних істориків-емпіриків виглядає дещо найвимом, оскільки умоглядність як така є невід'ємною складовою будь-якого аналізу. Можна і потрібно сперечатися лише щодо якісного рівня цієї умоглядності, щодо тлумачення змісту самого цього поняття, синонімами якого є, до речі, не лише «абстрактність», «відстороненість», а й, власне, «теоретичність». Якщо перші два аналоги й можуть викликати обґрунтовану підозру емпірика, то щодо третього — теоретичності — жодний емпірик не повинен мати заперечень, оскільки він означає системне опрацювання напрацьованого емпіричного масиву, тобто той логічний дослідницький крок, без якого сам процес накопичення емпіричних даних втрачає значну частку свого гносеологічного сенсу.

Характерно, що на зламі 90-х це достатньо швидко усвідомили найбільш досвідчені пострадянські теоретики. У якості приклада можна навести цікаву розвідку М.А. Барга «Г'юм як методолог історії» у першому номері авторитетного російського часопису «Новая и новейшая история» за 1993 р., або вміщену у тому самому номері статтю О.І. Патрушева «Ренесанс Макса Вебера: Витоки, дискусії, тенденції». Зрілі історики-професіонали чітко усвідомили, що здійснювати рецепцію новомодних варіантів тлумачення історичних явищ без самостійної проби інтелектуального ґрунту, на якому численні методологічні новації проросли й розквітли в епоху постмодерну, буде звичайнісіньким епігонством. Потрібен був культурно-інтелектуальний прорив, здійснений власними зусиллями, у власних інтересах і з урахуванням реальних небезпек того схематизму тлумачення ідей, що об'єктивно сформувався за попередні десятиліття дисциплінованого теоретико-філософського монізму.

Прецедент Г'юма-історика і міркування М.А. Барга з цього приводу є цікавим прикладом самостійності дослідницького розуму, який зберігає гнучкість за умов будь-якого ідеологічного тиску. Як нам видається, висловлені автором думки та оцінки, можуть слугувати достатньо цікавим інтелектуальним тлом для поглибленої, так би мовити вертикально-смыслові оцінки теоретико-методологічних пошуків сучасних істориків. Як влучно зауважує М.А. Барг, «внесок Г'юма у методологію історичного

дослідження у тій же мірі недооцінювався дослідниками у даній сфері, у якій сучасники недооцінювали внесок Г'юма у філософію». У цьому сенсі, з точки зору сучасної методологічної дискусії українських істориків щодо проблеми «гранд-нарративу» досвід блискучого європейського мислителя, який, залишаючись філософом, спромігся на високому літературному рівні підготувати популярну серед декількох поколінь англійських читачів восьмитомну «Історію Англії» (Лондон, 1754–1778), не може не зацікавити перш за все, як приклад нерозривної єдності філософського та історичного мислення. Як підкреслює М.А. Барг, «ідею історії варто вишукувати перш за все у його філософії, ігнорування якої закриває до неї (цієї «*ідеї історії*» — *О.Г.*) доступ». Авторитетний російський дослідник наголошує на тій специфіці г'юмівського історичного мислення, що й нам видається суттєвою з точки зору нинішніх складних переймів нової теоретико-методологічної моделі українського історієписання: «Так само, як філософія Г'юма про людську природу розглядала людину такою, якою вона є, а не якою вона має бути, історична думка Г'юма не розглядала історіографію лише в якості інструмента, призначеного для викладення читачеві «уроків» з метою кінцевого поліпшення людства. І з цієї точки зору прагматизм ідеї історії, яку розвивав Г'юм, був принципово відмінним від прагматизму «філософської» історії сучасних йому французьких просвітників. Г'юм вірив у те, що історичні знання можуть слугувати основою для науки управління суспільством. На чільне місце Г'юмом висувалася проблема фактичної істинності підстав для індуктивних узагальнень. (...) Г'юм переконався, що історія — це «задача з унікальними умовами», а зовсім не звичайний філологічний додаток до моральної філософії та філософської політики. (...) Подібно до того, як Г'юм у моральній філософії виступив проти абсолютизованих пізнавальних претензій раціоналістичної (спекулятивної) філософії, він і у теорії історії систематично заперечував апіоризм у конструюванні загального її ходу. У подіях минулого він вбачав багатюще досвідне поле, що дозволяє побудувати емпірично фундовану науку політики і суспільства в цілому»⁴. Спроби такого роду побудов здійснювалися і до, і після Г'юма. З точки зору соціальних функцій сучасної української історичної науки таке завдання є вельми складним і відповідальним, якщо, звісно, одразу не відкинути його, керуючись тлумаченням науки історії виключно як мистецтва або засобу самовідтворення наукової ієрархії. Йдеться про надважливе питання щодо ролі і фундаментальних характеристик реального практичного досвіду реалізації адміністративного потенціалу національної державності й життєвого потенціалу тих українських громадян, яких сучасна демократія наполегливо прагне переконати, що саме вони керують країною. У цьому

сенсі г'юмівське тлумачення стійких характеристик «людської природи», сполучене із веберівським досвідом аналізу історичної еволюції інститутів і права, становить безперечний методологічний інтерес для професійного історика. Цілком зрозуміло, що паралельне відживлення дослідницької уваги до історичного світогляду Д. Г'юма і М. Вебера у згаданому нами номері авторитетного часопису російських істориків, є далеко не випадковим збігом редакційних обставин, а далекоглядною підказкою одного з плідних варіантів історико-теоретичного синтезу.

О.І. Патрушев у ході висвітлення наукової дискусії щодо спадщини М. Вебера цілком справедливо акцентує значний внесок останнього у підготовку сучасного соціально-критичного підходу до історії, наукову оригінальність веберівської інтерпретації постійного взаємовпливу внутрішніх і зовнішніх, ідеальних та матеріальних чинників, перспективність використання веберівських ідей в ході аналізу всесвітньо-історичного розвитку⁵. Сучасний український історик має змогу раціонально використати цікаві історіографічні підказки свого російського колеги для організації поглибленого самостійного пошуку. Зокрема, з точки зору інтересів поглибленого розуміння історичного світогляду М. Вебера та його концепції раціоналізації, безперечно цікавими є праці німецьких вчених В. Момзена, Г. Абрамовски та П. Россі⁶. Осмисленню ролі веберівської спадщини у формуванні сучасної моделі історичного мислення сприяють цікаві розвідки Ф. Гауера, В. Кюттлера, Ю. Кокка та Х.-У. Велера⁷. З огляду на особливості вітчизняної рецепції сучасних методологічних новацій у царині історієписання, історіографічна розвідка А.І. Патрушева видається достатньо цінною, оскільки вона стосується фундаментальних сучасних питань перебудови самого історичного мислення. Для вітчизняної рецепції культурно-цивілізаційного підходу в добу глобалізації перспективним видається наведене автором міркування Ф.Х. Тенбрука щодо потреби розуміння зрілого веберівського тлумачення всесвітньо-історичного процесу не лише як прояву західного раціоналізму, а й як раціоналізації в цілому. Так само своєчасною виглядає згадка про акцентуацію Ю. Вінкельманом раціоналістично-плюралістичного характеру теорії М. Вебера. Самостійна розробка зазначених ідей може посприяти корекції базових теоретико-методологічних орієнтирів методологічної перебудови історієписання⁸.

З урахування загальносвітової логіки саморозвитку ідей, суперечливої історичної практики трансформаційного переходу, кардинальної зміни всієї системи світоглядних орієнтирів та гострої теоретико-методологічної конкуренції формаційного й цивілізаційного підходів на пострадянських теренах плідною видається постановка питання про взаємосумісність і взаємовплив теоретичних постулатів М. Вебера і К. Маркса.

У цьому зв'язку достатньо коректно, з точки зору загальної теорії пізнання, висловився Ерік Гобсбаум: «Так само, як Вебер багато чому навчився у Маркса, не припиняючи при цьому бути антимарксистом, немає ніяких причин, щоб марксистам не навчитися багато чому у Вебера, не перетворюючись на веберіанських лібералів»⁹.

На власному історичному досвіді радянські люди переконалися у небезпечності диктатури мети, котра у гегелівській моделі змушує об'єкт виконувати замість себе зовнішню роботу й прирікає його на виснаження, сама уникаючи в такий спосіб механічного насильства. Результатами такого анонімного планування спільного майбутнього вдало користуються найкмітливіші реальні аноніми-історіороби. Тож є сенс значно скоріше вчитися читати й розуміти понятійні схеми й конструкції, на основі яких ті чи інші нові пророки городять новий теоретичний город. Механічне скасування марксистської парадигми не скасовує потребу самостійного доопрацювання діалектичних засад власного світогляду (а тим більше не є підставою для їх політично вмотивованого теоретико-методологічного забуття). Починати формування національної свідомості з методологічного нуля, керуючись замість попереднього класового інстинкту свіжо випестуваним расовим інстинктом, є справою не лише малоперспективною, а й досить небезпечною, оскільки прирікає до тривалого блукання старими манівцями хибного досвіду людської думки. Небезпеку повторення старих помилок в усі часи добре розуміють винахідники нових парадигм. Інтелектуальна традиція живе на рівні підсвідомості навіть у тих випадках, коли якийсь абсолютно самотній автор гамузом заперечує усіх попередників (або просто їх замовчує). Такий висновок видається особливо наочним щодо діалектики. У ситуації стрімкого зростання варіативності шляхів методологічного оновлення історичної науки важливо із самого початку враховувати потребу відживлення повноцінної діалектики історичного мислення.

У вступі до своєї «Науки логіки» Г.В.Ф. Гегель віддав належне Канту, який відвів діалектиці більш високе місце і, так би мовити, «звільнив її від видимості сваволі, котра, згідно звичайним уявленням, притаманна їй, і виклав її як необхідну діяльність (Тип) розуму»¹⁰. Адже поки діалектику вважали лише вмінням демонструвати фокуси і викликати ілюзії, до тих пір, за словами Гегеля, просто передбачалося, що вона веде фальшиву гру і вся її сила полягає у тому, що їй вдається прикрити обман, а висновки, до яких вона приходять, отримуються хитрістю і являють собою суб'єктивну видимість. Разом з тим, Гегелю видається дещо дивним говорити про те, що оскільки нескінченне є розумним, то розум не здатний пізнати розумне. На переконання Гегеля в осягненні протилежностей у їхній єдності (або осягненні позитивного у негативному) й полягає спеку-

лятивність. Філософ вважав цей аспект найважливішим, але, водночас, і найскладнішим для незрілої, незвільненої здатності мислення. Якщо ця здатність мислення не позбавилася чуттєво конкретних уявлень і резонерства, то вона повинна спочатку *вправлятися в абстрактному мисленні*.

Самоорієнтація індивіда у просторі реального інформаційного суспільства передбачає витворення ним свого власного місця у суспільстві знань на основі адекватного тлумачення реальності. Адже життя у нетрях «симулякру», внаслідок властивості усіх симулякрів, достатньо швидко змушує згадати застереження Шатобріана з приводу того, що коли відділяти моральну правду від людських дій, не залишиться мірила для суджень про ці дії. У цьому сенсі ціннісний підхід, що останнім часом став предметом більш жвавих дискусій, має давню традицію. Цілком можна погодитися із висновком, що політична правда, відокремлена від моральної втрачає свій фундамент. Адже у разі такого відокремлення аргументи на користь вибору свободи замість рабства, або на користь порядку замість анархії розчиняються у просторі легітимного релятивізму. Зрозуміло, що у такій ситуації говорити про значно складніше розумове завдання — створення на основі власного вибору такого порядку, який забезпечує свободу — взагалі не припадає. Аморальний порядок не витворює свободи. Одних він навчає пристосовуватися до рабства, а інших — вдало його використовувати для реалізації своїх інстинктів й, зокрема, жаги влади. Тож замало декларувати визнання прогресу як поступу свободи. Давно потрібно уважніше придивлятися до неповторної діалектики рабства. Власне на цьому й акцентують увагу Дж.С. Мілль, І. Берлін, М. Горкгаймер і Т. Адорно та багато інших мислителів. Не менш корисними для сучасного українця, який рубає своє власне вікно у Європу, можуть виявитися, між іншим, і міркування, знайомих з радянської шкільної програми О. Герцена, А.П. Чехова, Л.М. Толстого, Ф.М. Достоевського або М. Гоголя. Коли вже намірився змінювати формаційний підхід на культурно-цивілізаційний, то, мабуть, варто хоч трохи поміркувати й над підставами виокремлення новим-старим класиком О. Шпенглером «російсько-сибірської цивілізації» або, приміром, над мотивацією видатного закордонного українця Д. Чижевського, який не цурався сміливо поєднувати свої дослідження українського характеру й світогляду, проблем історії філософії в Україні не лише із послідовним опрацюванням європейської філософії та інтелектуальної культури, а й, приміром, із глибокими роздумами про специфіку культурно-цивілізаційної взаємодії різних духовних традицій, приміром, про російські рецепції Гегеля, про характер російського просвітництва або про роль Ф.М. Достоевського як психолога. Порівняльна історія

слов'янських літератур у творчому доробку Д. Чижевського цілком органічно сполучається з оригінальним тлумаченням європейської традиції, а українська інтелектуальна історія — із самостійним аналізом філософських пошуків у Радянській Росії. Власне кажучи, якщо претендуєш на якесь самостійне місце у європейському духовному просторі, то мабуть варто спочатку продемонструвати, що ти знаєш і розумієш принаймні себе самого. Причому знаєш і розумієш краще за інших. Інакше як ти зможеш визначитися, що потрібно саме тобі. У першу чергу це є необхідним перш за все для того, щоб не послуговуватися під час вибору власного майбутнього чиймись чужими, далеко не завжди альтруїстичним схемами та уявленнями.

Нормальний історик добре усвідомлює, що людина — неповторне поєднання матеріального й духовного. Навіть тоді, коли мак'явелістський матеріалізм редукує її духовний простір до розмірів телевізійного екрана або комп'ютерного дисплея. Вже одна ця обставина обумовлює неунікність комплексного, універсального погляду на людську історію. Достатньо вдатися до уважного перечитування праць М. Грушевського або В. Ключевського, як стає зрозумілим, що численні постмодерні новації в історієписанні є лише акцентованими фрагментами широкої методологічної мозаїки, уламками повноцінного історичного мислення, якому здавна було притаманний потяг до всебічного, стереоскопічного бачення і комплексного тлумачення людини у часі. Це, звісно, жодною мірою не нівелює цікавих новаторських здобутків, спроб уточнення й поглибленого аналізу відомих маршрутів наукової думки. Йдеться скоріше про тверезу констатацією наявності невикористаного потенціалу існуючої дослідницької традиції.

Тлумачення теорії історії як досвіду визначення істинності й хибності уявлень обумовлює герменевтичну подорож горизонтами досвіду, і свого, і чужого. У такій подорожі для дослідника сучасного методологічного дискурсу історієписання не менш цікавими ніж здобутки «школи Анналів», відкриття Ф. Анкерсмита або Х. Уайта можуть виявляються «Основи ідеалізму» С. Трубецького, «Основні проблеми теорії прогресу» С.М. Булгакова, «Критика громадської думки» Ф. Тьонніса, «Дух утопії» Е. Блоха, «Діалектика просвітництва» М. Горкгаймера і Т. Адорно, «Негативна діалектика» Т. Адорно або навіть глибокодумні «Метафізика» й «Етика» Аристотеля чи неповторні п'єси Аристофана, спрямовані проти софістів і демагогів. Як зауважив один дуже обізнаний герой М. Булгакова, «люди залишилися ті ж самі». Для усвідомлення своєї власної розумової діалектики у підходах до тлумачення проблеми досвіду (котра, на нашу переконання, залишається стрижневою для теорії та методології історієписання) значну користь може становити навіть «Емпіріомонізм»

та «Загальна організаційна наука. Тектологія» О.О. Богданова й славнозвісний «Матеріалізм і емпіріокритицизм» В.І. Леніна. Зрештою, як наполегливо переконує О. Шпеглер, наблизитися до розуміння складної діалектики «гешталту і дійсності» можливо лише через окреслення конструкції «гештальт і закон» із подальшим адекватним тлумаченням ідеї долі та принципу каузальності. Сучасний релятивізм застерігає від абсолютизації наївної віри у силу законів історії, однак чи не є такою ж самою наївністю безальтернативна абсолютизація релятивізму й сліпе поклоніння випадку.

Недооцінка духовного змісту культурних цінностей, недостатня робота щодо формування й розвитку духовних запитів і потреб «широких мас трудящих» виявилися ахіллесовою п'ятою канонізованого формаційного підходу, який наочно продемонстрував суттєву практичну різницю між «поганим» і «гарним» ідеалізмом. Внаслідок недостатньо динамічного ідеалізму у підсумку перемогла суто споживацька психологія, що мала усі ознаки органічно притаманної людській природі «дрібнобуржуазності» й у свою чергу робила перспективу «буржуазного переродження» свідомості класово заздрісного радянського пролетаря лише справою часу. У цьому сенсі на етапі становлення теоретичного світогляду раціональні міркування М. Мандельбаума щодо релевантності й причинності в історії можуть виявитися для дослідника кориснішими за цілий компендіум переповідок популярних праць зарубіжних новаторів історієписання. Як свого часу слушно зауважив автор класичної статті «Функція загальних законів у історії» Карл Гемпель, навіть такі давно звичні поняття як «історичне покликання нації» або «самореалізація абсолютного розуму» в історії, що циркулюють як універсальні гіпотези, у більшості випадків функціонують переважно у вигляді метафор, що не мають пізнавального змісту, а здебільшого застосовуються у площині ригоризму, голого моралізаторства. Тож, на наше глибоке переконання, попри поширеність оцінок історичного часу з позицій знаменитої сентенції Геракліта про те, що «в одну річку не можна увійти двічі», людина тому й людина, що виявилася здатною будувати мости. Мости у своє власне минуле, у минуле свого народу, у минуле людства, у минуле планети і всесвіту.

Не можна не враховувати тієї обставини, що сучасна трансформація теоретико-методологічних засад вітчизняного історієписання відбувається в умовах паралельного оновлення засад вітчизняної філософії історії та історіософії. З'являються нові цікаві узагальнюючі праці й цікаві пропозиції щодо концептуалізації української історіософії як знаряддя історичного пізнання, що у своїй конструкції враховує широкий національний і світовий культурологічний досвід. Сучасні дослідники слушно відзначають брак цілісної концепції вітчизняного історіософ-

ського мислення і недостатню визначеність самої історіософії як предмету. Часом навіть акцентується її «проміжна» епістемологічна природа. Як, зокрема, цілком свідомо констатує К.В. Кислюк, «історіософія, якщо її визначати як *проміжне філософсько-історичне формоутворення між історіографією та філософією історії* [Курсив наш. — О.Г.], може формуватися тільки з опертям на відповідну за рівнем теоретичної довершеності конструкцію»¹¹. У даному сенсі варто, мабуть, зауважити, що вже саме тлумачення історіософії як *проміжного* інтелектуального феномену, як «концепту без концепції» відбиває реальну ситуацію недостатньої відрефлектованості історіософського типу мислення. Як на нашу думку, симптоматична маргіналізація історіософії суттєво звужує горизонти її саморозвитку. Насправді історіософія за своєю гносеологічною природою — це не якась незріла, «недоформульована» філософія історії, а цілком самодостатня сфера самостійного синтезу історичної теорії та емпірики. Це та природно-раціональна й водночас інтуїтивна пуповина, що зв'яже їх у просторі цілісного сприйняття історичного процесу. Це є, до певної міри, вільно-інтуїтивна модель тлумачення логіки історії у поєднанні з логікою, етикою і естетикою світу людини, прикладна модель особистісного методологічного синтезу філософії та історієписання. Історіософія наближає філософію історії й професійне історієписання до людини з урахуванням внутрішньої, суто людської специфіки емоційного й внутрішньо вільного сприйняття і тлумачення історичних явищ. У даному випадку йдеться про цілком зрозумілий пошук прагматичної моделі самоорієнтації особистості у неосяжному історичному просторі за допомогою більш доступних філософських узагальнень. Такий пошук є нагальною потребою виживання індивіда, якого загадковий світовий дух постійно прагне підім'яти під себе й остаточно упокорити. І сьогодні наука про культуру під впливом масового економічного мислення все ще блукає заплутаним лабіринтом легенди про «невидиму руку ринку», вихід з якого пересічний людський розум має знаходити самотужки у кожний неповторний момент збігу особистих історичних обставин. За такої екзистенційно-пізнавальної ситуації будь-яке зачароване очікування на появу якоїсь теоретично доведеної конструкції видається малоперспективним. Адже завжди зберігається небезпека, що під фрагментами найрізноманітніших теоретично досконалих конструкцій буде в черговий раз надійно похована ідея людської свободи, людської совісті й взагалі усе найсуттєвіше з того, що, власне, й становить сенс людської історії. У цьому плані історіософія, на відміну від історієписання або широких концептуальних узагальнень філософії історії, не має жодних шансів зберегти холоднокрівну теоретико-методологічну безсторонність, сувору, категоріально впорядковану

позаоціночність тощо. Історіософія у виконанні найбільш натхненних її творців і поціновувачів — це у першу чергу філософія людської долі, а не якийсь абстрактно-логічний аналіз саморозвитку «ідеї історії».

Можна погоджуватися або не погоджуватися з такими міркуваннями, але тлумачення історіософії як індивідуалізованого знаряддя самопізнання людини у плюралістичному просторі історичного досвіду головним чином і обумовлює її потенційний конструктивний вплив на суспільство. До певної міри, історіософія — це своєрідний людський вступ до історичної епістемології з одного боку, та індивідуалізований канал комунікації самої історичної епістемології з буденною історичною свідомістю живих людей — з другого. Це своєрідна проповідь нагальної потреби продуктивного історичного мислення як такого. У цьому сенсі поняття «хитрість розуму» є тим поняттям і тією історіософською метафорою, яка дозволяє «схопити» одне з найпоширеніших тлумачень механізму історичного процесу та, водночас, відкриває нові горизонти теоретико-пізнавальної самооцінки суверенного історичного суб'єкта.

Пострадянська історична наука переживає оригінальний етап поєднання європоцентристського просвітництва, відцентрованого мислення прогресуючої глобалістики і одночасного культивування романтичного історичного світогляду епохи становлення національної державності. Ці конкуруючі тенденції розвитку історичної думки часом породжують у людських головах дуже химерні конфігурації, які можна розплутати лише завдяки розвитку самостійної думки. Деякі найбільш обдаровані творці реальної історії, вчасно зорієнтувавшись, вже встигли отримати чималий зиск за рахунок культивування романтичного потягу до сивої давнини, захоплення усім індивідуально-неповторним, культу неординарних особистостей на фоні одночасного розгортання яскравих прожектів близького й щасливого європейського майбутнього та нічим необмеженої глобальної свободи¹².

Свого часу видатний український правознавець Богдан Кістяківський зауважував, що історик, котрий вивчає окрему подію у тому безпосередньому вигляді, як вона дається, цікавиться «всією індивідуальною фізіономією події». Ця подія є для історика чимось «цілком особливим, індивідуальним і єдиним у своєму роді». Однак, як зауважив дослідник, «у конкретному світі безпосередньо не зустрічається геть простих і цілком ізольованих явищ»¹³. У продуктивності такого методологічного підходу можна легко переконатися, згадавши самотутні історичні розвідки В.Й. Ключевського, який, характеризуючи принципи дослідження літописів, спеціально наголошував на тому, що «вивченню підлягає не лише сирий історичний матеріал, але й цілісний погляд, навіть з деякими методологічними прийомами»¹⁴. В умовах постмодерну, під час розгляду людської історії як своєрідного гіпертексту, як процесу безупинного

перетворення *ідеї історії* на *факт* (а згодом певних історичних фактів на нові ідеї) важко заперечити пізнавальний раціоналізм такої дружньої поради. Особливо корисною вона видається на історичних перехрестях, у ситуації складного історичного вибору, тим більше коли такою розвинутою є звичка трощити геть усі «чури», усі глечики з прахом пращурів, які на цих перехрестях охороняють межі родового духовного поля. В умовах глобалізації природний висновок про те, що історичний процес втілюється в явищах людського життя, потребує значно глибшого розуміння самого життя.

На думку В.Й. Ключевського, у бурхливому потоці історичного життя історика перш за все цікавить «накопичення досвідів, знань, потреб, звичок, житейських зручностей, що покращують, з одного боку, приватне життя окремої людини, а з другого — встановлюють і вдосконалюють суспільні відносини між людьми, — словом вироблення людини і людського співжиття — таким є один предмет історичного дослідження». Тож, методологія культурно-цивілізаційного аналізу має достатньо глибоке коріння у вітчизняному історичному мисленні. Другим основним предметом історичного спостереження В.Й. Ключевський визначав «природу й дію історичних сил, що вибудовують людське суспільство, властивості тих різноманітних ниток, матеріальних і духовних, за допомогою яких випадкові і різнохарактерні людські одиниці зі скороминущим існуванням складаються у струнку й згуртовані суспільства, що живуть цілі століття. Історичне дослідження устрою суспільства, організації людських союзів, розвитку й функціонування їх окремих органів — словом, дослідження властивостей і дії сил, що створюють і спрямовують людське співжиття, становить завдання особливої галузі історичного знання, науки про суспільство, яку можна виокремити із загального дослідження під назвою *історичної соціології*». Суттєву відмінність її від історії цивілізації вчений вбачав у тому, що «зміст останньої становлять результати історичного процесу, а у першій спостереженню підлягають сили й засоби їх досягнення, так би мовити кінетика»¹⁵.

Говорячи далі про відношення загальної та місцевої історій до цих основних предметів пізнання, В.Й. Ключевський справедливо наголосував, що розрізнення цих предметів не є питанням практичного процесу дослідження, а належить до розряду теоретичних, класифікаційних. Адже як у загальній, так і в місцевій історії «співжиття» і «устрій» взаємодіють найбезпосереднішим чином завдяки «природі» будівничих і «дії» системотворчих сил. Водночас зауважується, що співвідношення згаданих предметів у двох історіях дещо різне. В.Й. Ключевський вважав, зокрема, що досягнення людського співжиття, надбання культури або цивілізації, якими користуються окремі народи, є плід не лише їхньої діяльності.

Це є результат спільних або спадкових зусиль усіх культурних народів, і процес такого культурно-цивілізаційного накопичення, на його думку, не може бути відбитий у тісних рамках місцевої історії. (У своїй другій частині такий висновок, до речі, дещо сумнівний з точки зору сучасної комунікативної теорії та етнології). У той же час, на переконання В.Й. Ключевського, дослідження місцевої історії дає необхідний матеріал для історичної соціології. Тож різниця між двома типами історій у підсумку презентується як різниця у точках зору та їх порівняній зручності. Як наголошує вчений, ці точки зору абсолютно не є взаємовиключними, а навпаки, доповнюють одна одну. Адже у кінцевому підсумку, «слідкуючи за неозорою низкою поколінь, які зникли, ми прагнемо виконати заповіт прадавнього оракула — пізнати самих себе, свої власні властивості й сили, щоб по них влаштувати своє земне життя. Але за умовами свого земного буття людська природа як в окремих особах, так і в цілих народах розкривається не вся раптово, цілком, а частково й уривчасто, підкорюючись обставинам місця й часу. За таких умов окремі народи, які брали найбільш помітну участь в історичному процесі, особливо яскраво виявляли ту чи іншу силу людської природи»¹⁶. Для нас, у даному випадку, суттєво видається сама акцентуація талановитим дослідником «людської природи» як одного з головних предметів історичного дослідження. Разом з тим, говорячи далі про ідеальну мету соціологічного дослідження, В.Й. Ключевський стверджує, що таємниця історичного процесу все ж таки «не у країнах і народах, принаймні не виключно в них самих, у їхніх внутрішніх, постійних, даних раз і назавжди особливостях, а в тих багатоманітних і мінливих щасливих і невдалих сполученнях внутрішніх і зовнішніх умов розвитку, які складаються у певних країнах для того або іншого народу на більш або менш тривалий час. Ці сполучення — основний предмет історичної соціології. Хоча вони відзначені місцевим характером і у іншому місці не підлягають повторенню, це не позбавляє їх наукового інтересу. Вивчаючи місцеву історію, ми пізнаємо склад людського співжиття й природу його елементів». В.Й. Ключевський вважав, що торжеством історичної науки було б вироблення з науки про те, як будувалося людське співжиття, певної загальної соціологічної частини — науки про загальні закони будови людських суспільств, що можуть застосовуватися незалежно від скороминутих місцевих умов. Вчений переконаний у тому, що історія не спостерігає діяльності абстрактного людського духу, оскільки це галузь метафізики. Так само історія не знає й самотньої, відстороненої від суспільства людини. Людина, на думку вченого, сама по собі не є предмет історичного дослідження, таким предметом є спільне життя людей. Історичному дослідженню доступні конкретні види або форми, яких

набуває людський дух у спільному житті людей: це індивідуальна людська *особистість* і людське *суспільство*. Дещо зливаючи поняття спільноти і суспільства, вчений акцентує простий але далекосяжний висновок про те, що люди живуть разом і у цьому спільному житті справляють вплив один на одного. В.Й. Ключевський, зокрема, нагадує про те, яку важливу роль у людських стосунках відіграють, наприклад, уподібнення, заздрість, суперництво. Сукупність такого роду суспільних проявів людської природи в межах певної країни вчений називає «народним темпераментом». А що це як не прототип сучасної «історії ментальностей»? У подібних висновках в нас викликає заперечення лише одне — чи насправді історія не займається й не повинна займатися окремо взятою людиною й особливо проблемою людини як такої. Хіба згадка самого вченого про «людську природу» як один з чинників історичного процесу і об'єкт уваги історика не є стартовою позицією для осмислення «проблеми людини як такої»? Й коли історик займається безпосередньо Наполеоном, хіба він не займається також і «окремо взятою людиною», намагаючись глибоко проникнути в особисті якості, нахили, таланти і вади характеру? І хіба знання самим Наполеоном природи і механізму дії людських емоцій і людської поведінки не є важливою частиною знання і про людську природу, і про самого Наполеона як окремо взяту людину? Нам видається, що будь-яке штучне обмеження у дослідженні людського виміру історії звужує горизонти історичної інтерпретації, а поверхове знання людської природи взагалі обмежує перспективу трансформації історичного знання в особистий досвід, а значить і багато в чому дезактивує соціальні функції історичної науки.

Торкаючись питання щодо схеми історичного процесу, В.Й. Ключевський наголошував, що людське співжиття підтримується двома засобами — *спілкуванням* і *спадковістю*. Тобто фактично вчений задовго утвердження аналітичної філософії історії акцентував увагу на тому, що комунікативна складова органічно пов'язана з проблемою історизму. Можна сказати, що уважне ставлення Ю. Габермаса до проблеми *смислу* в рамках концепту комунікативної дії була давно притаманне видатному російському історичному, який достатньо чітко й зрозуміло сформулював кредо майбутньої комунікативної теорії: «Щоб стало можливим спілкування між людьми, необхідним є щось спільне між ними. Це спільне є можливим за двох умов: щоб люди розуміли один одного і щоб мали потребу один в одному (...) Ці умови створюються двома спільними здібностями: *розумом*, що діє за однаковими законами мислення і в силу спільної потреби пізнання, й *волею*, що викликає дії для задоволення потреб. Так створюється взаємодія людей, можливість сприймати й повідомляти дію. Без спільних понять і цілей, без почуттів, інтересів і

прагнень, які поділяються усіма або більшістю, люди не здатні створити міцне суспільство,; чим більше виникає таких зв'язків і чим більше отримують вони владу над волею людей, які ними поєднуються, тим міцнішим стає суспільство. Кристалізуючись і затвердіваючи з плином часу, ці зв'язки перетворюються на моральні звички та звичаї. В силу тих самих умов спілкування є можливим не лише між окремими особами, а й між цілими поколіннями, які чергуються: це і є *історична спадковість*»¹⁷.

Цікаво, що у другій лекції цього ж «Курсу...» В.Й. Ключевський звертає спеціальну увагу на роль політичних та економічних фактів, їх взаємодію і вплив на розвиток історичного процесу. Й у цьому випадку «людська природа» перетворюється на центральний елемент теоретичної моделі історика. Зокрема наголошується, що політичне та економічне життя не є чимось цільним, однорідним, якоюсь особливою сферою людського духу, де не має місця високим прагненням людського духу, де панують виключно ниці інстинкти нашої природи. На особисте переконання історика, життя політичне і життя економічне — це просто різні сфери життя, мало споріднені між собою за своєю суттю. Адже, як він вважає, ці сфери ґрунтуються на полярно протилежних засадах: політична — на принципі спільного блага, а економічна — на принципі особистого матеріального інтересу. Один принцип вимагає постійних жертв, інший плекає ненаситний егоїзм. І той і інший принцип залучають до процесу своєї реалізації наявні духовні засоби суспільства. Приватний, особистий інтерес за своєю природою протидіє спільному благу. Разом з тим людське співжиття витворюється як результат взаємодії обох антагоністичних засад. Приватний інтерес містить у собі певні стримуючі запобіжники. На відміну від державного порядку на основі влади і підкорення, економічне життя є сферою особистої свободи й особистої ініціативи як виразу вільної волі. А саме ці сили є основою і діяльності духовної. Та й сама енергія матеріального інтересу збуджується, на думку вченого, не самим цим інтересом, а прагненням забезпечити особисту свободу, як зовнішню, так і внутрішню, розумову і моральну, а ця остання на вищому рівні свого розвитку виражається в усвідомленні спільних інтересів та у почутті морального обов'язку діяти на спільну користь. На цій моральній основі й встановлюється узгодженість конкуруючих засад по мірі того, як суспільна свідомість, що розвивається стримує особистий інтерес в ім'я спільної користі та з'ясовує вимоги спільної користі, не обмежуючи законного простору, що є необхідним для особистого інтересу. Взаємовідносинами двох засад, політичної й економічної, торжеством однієї з них над іншою або справедливою рівновагою обох вимірюється рівень співжиття, а те чи інше співвідношення між ними встановлюється ступенем розвитку суспільної свідомості та почуття

морального обов'язку. Відповідно, розумова праця і моральний подвиг завжди, на думку вченого, залишатимуться найкращими будівничими суспільства, найпотужнішими рушіями людського розвитку. Саме вони закладають найнадійніші основи житейського порядку, що відповідає істинним потребам людини і вищому покликанню людства. Але ці сили за умовами історичного життя входять у загальний історичний процес своїм впливом на житейський порядок і по цьому впливу, за результатами такої дії підлягають історичному дослідженню¹⁸.

Підсумовуючи короткий виклад дотичних до нашої теми фрагментів дослідницького концепту В.Й. Ключевського, можна висувати, що як не прагнув учений обійтися у своєму тлумаченні змісту історичного процесу без проблеми людини як такої і без спеціального заглиблення у «людську природу», все ж він був змушений постійно звертатися до цього кола питань як до методологічного осердя людської історії. Хоча він і визначив у підсумку основним предметом дослідження історії «історичну особистість народу». Значення народу як «історичної особистості» він достатньо традиційно оцінював за його «історичним покликанням». Саме це «покликання народу», на думку вченого, знаходить вираз у тому світовому положенні, яке певний народ створює собі своїми зусиллями, й у тій ідеї, яку він прагне здійснити своєю діяльністю у цьому положенні, а свою роль на світовій арені народи виконують тими силами, які встигли розвинути у собі своїм історичним вихованням. Сам ідеал історичного виховання народу полягає, за В.Й. Ключевським, у повному і стрункому розвитку усіх елементів співжиття й у такому їх співвідношенні, за якого «кожний елемент розвивається й діє в міру свого нормального значення в суспільному складі, не принижуючи і не пригноблюючи інші». Тож кожного разу прямим завданням найближчого майбутнього стає, за В.Й. Ключевським, «виправлення балансу історії, відновлення рівноваги народних завдань і засобів». Саме тут, на його думку, історичне дослідження своїми кінцевими висновками впритул підходить до практичних потреб актуальної хвилини, яка вимагає від кожного розуміння накопичених засобів і припущених або вимушених помилок свого історичного виховання. Як наголошує вчений, кожному народові історія задає двосторонню культурну роботу — над природою країни, у якій їй випало жити, й над *своєю власною природою*, над своїми духовними силами і суспільними відносинами. Тож, В.Й. Ключевський, у підсумку, сам спростовує свою декларацію «позалюдського», надіндивідуального характеру історичного процесу, коли говорить про необхідність «енергії дії, ентузіазму переконання», про неунікність «боротьби, жертв», про потребу у «самовідданих характерах» й «кмітливих мізках», про те як легко зіпсувати будь-яку гарну справу й занепастити та захопати високі ідеали

«невмілими або нечистими руками». У часи, багаті на ідеали, що борються один з одним, вкрай важливо, на думку вченого, зважити й оцінити «історичні досвіди і враження», «нрави і звички». Знання свого минулого полегшує вибір потрібних ідеалів і, що надзвичайно важливо, «є не лише потребою мислячого розуму, а й суттєвою умовою свідомої і коректної діяльності». Усе це знання невідворотно опускається до рівня конкретної окремої особистості, оскільки «визначаючи завдання і напрями своєї діяльності, кожний з нас повинен хоч трохи бути істориком, щоб стати свідомо й добросовісно діючим громадянином»¹⁹. Тож, за будь-яких обставин методологічного оновлення, за будь-яких варіантів заміни знелюдненого формаційно-класового підходу на більш привабливий культурно-цивілізаційний, системний чи будь-який інший, важливо не втрачати людський, особистісний вимір історичного мислення. Це видається особливо суттєвим для будь-якого переосмислення старого класового підходу і самостійного осмислення нового цивілізаційного. Тим більше, що цілком очевидно є парадоксальність методологічної ситуації, за якої на попередньому етапі в рамках величезної держави класів уже практично не було (завдяки шаленим успіхам внутрішньої класової боротьби і витворенню майже гомогенних «широких мас трудящих», оригінальної «нової спільноти — радянського народу»), а «класовий підхід» зберігався і набув канонічного статусу, а тепер, саме тоді, коли стрімко сформувалися класи і очевидне класове розшарування на межі небезпечного класового розколу, «класовий підхід» виявився зайвим.

Той, хто у процесі тлумачення «ідеї історії» як повноцінної інтелектуальної «події» цікавиться її «індивідуальною фізіономією», має розуміти, що попри неможливість повної ізоляції будь-якого «історичного явища», його адекватне виокремлення залишається методологічною потребою. Такому виокремленню ще потрібно вчитися, й вчитися наполегливо. Як нам видається, подібну фокалізацію «ідеї історії» й мали на увазі філософи, коли говорили про «духовну ситуацію часу». У процесі подібної фокалізації завжди дається взнаки культурна традиція й різниця типів мислення, що й досі викликає серйозну стурбованість. Дмитро Чижевський наводив міркування видатного російського правознавця й філософа Б.М. Чичеріна з приводу того, що на Заході культура народилася «з боротьби різнорідних стихій», завдяки чому й виникло відчуття межі, «дорогоцінне відчуття місця», тоді як у нас, «подібно до східних народів, усе розпливається в безмежність; «або все, або нічого, середини для нас не існує»²⁰. Цілком зрозуміло, що згадуваний В.І. Вернадським шлях історичної критики, пов'язаний з історією науки є для сучасної української історії достатньо звичним. Та чи не на часі також більш

предметне використання філософської критики, пов'язаної з історією пізнання в цілому? Як наголошував В. Вундт, «найважливіша спонука удосконалення і диференціювання функцій полягає у тренуванні самих функцій і у міцних наслідках цього тренування. А якщо результати тренування передаються від покоління до покоління і зміцнюються, то повинна існувати спадковість набутих якостей». На глибоке переконання філософа, «закони мислення виявляються законами поглядів». Але, разом з тим, вони «суть закони понять, оскільки безпосереднє сприйняття ніколи не здатне виражати їх у повністю адекватних формах»²¹. У цьому сенсі аналіз самого процесу перетворення зовнішнього історичного досвіду на складову внутрішнього досвіду людини заслуговує на суттєво більшу увагу вітчизняних методологів історії. До цього підводить уся еволюція критичного мислення і цього потребує увесь нинішній дефіцит культури такого мислення. Т. Адорно у вступі до своєї знаменитої «Негативної діалектики» (1966) цілком слушно акцентував на тому, що примусове «творення» реальності, яку ідеалізм спрямував у сферу суб'єкта й духу, можна розвернути у протилежний бік. (...) Система не є системою абсолютного духу; система залежить від усіх тих, хто нею розпоряджається, хто ніколи не зможе дізнатися, наскільки ця система є системою них самих». Авторське нагадування про долю просвітницьких спроб розмежування «розуму системи» і «систематичного розуму» видаються сьогодні актуальними як з точки зору розвитку історичної теорії, так і з точки зору перспектив удосконалення історичної практики. При цьому можна цілковито погодитися з думкою про те, що «теорія і духовний досвід мають потребу у взаємодії. Теорія не має відповідей щодо всього, однак вона реагує на геть фальшивий, неістинний світ»²². Принаймні теорія історії повинна на це реагувати, інакше виникають серйозні питання щодо сенсу її існування і взагалі відживлюються старі сумніви у корисності історії для життя. В історії філософії неодноразово повторювався процес перетворення епістемологічних категорій на моральні. Приміром, у часи, коли, як говорить давньогрецьке прислів'я — «гроші роблять людину», історична наука має особливо уважно ставитися до взаємодії категорій у царині власної теорії. У цьому сенсі нинішній «ціннісний поворот» в історієписанні є, на нашу думку, цілком природною захисною реакцією індивідуального історичного розуму. Можна цілковито погодитися з Т. Адорно, який переконаний, що популярне нині питання про людину є ідеологічним й з формальної точки зору може вважатися «самою історичністю». Адже людина не лише «прикута до скель свого минулого», вона є не лише тим, чим вона була, але й тим, чим вона може стати. За умови визнання такого змісту людської реальності відчутно зростає й соціальна відповідальність історика. Глумаченням

минулого історик може й не здатний самотужки витворити майбутню людину, але безперечно впливає на цей процес. І від історичної дидактики залежить те, наскільки самостійно мислячою буде ця людина та на яких ціннісних засадах буде формуватися така самостійність. У цьому сенсі відживлення методологічного інтересу до г'юмівських досліджень людської природи і людського пізнання у поєднанні з рецепцією веберівської культури дослідження спільнот видається принаймні одним із корисних шляхів методологічного самовизначення історика. З точки зору загального розвитку дослідницької культури та розуміння історичності це може виявитися принаймні не менш захоплюючим мисленевим експериментом, ніж інтелектуально спокусливий, але часом відчутно спрощений моніторинг численних новітніх «візій» історієписання. Адже важливо не лише розкидати каміння методологічного фундаменту історичного мислення, але й час від часу його збирати у рамках цілісних проектів.

¹ *Сталин И.В., Жданов А.А., Киров С.М.* Замечания по поводу конспекта учебника по истории СССР / Сочинения Сталина. Том 14. — [Електронний ресурс]: http://www.marxists.org/russkij/stalin/t14/t14_05.htm

² Див.: *Ясь О.В.* Традиції великих історичних наративів у світлі культурних епох кінця XVIII–XX ст. — Український історичний журнал. — 2012. — № 5 — С. 38.

³ Див.: *Козеллек Р.* Вернер Конце: Традиция и обновление / Пер. с нем. В.И. Рубцова. — THESIS, 1993, вып. 1. — С. 214–226; *Werner Conze.* Tradition und Innovation. Von Reinhart Koselleck // *Historische Zeitschrift*, 1987, R. Oldenburg Verlag Munchen — Bd. 245, H.3. — S. 529–543. — [Електронний ресурс]: http://igiti.hse.ru/data/084/314/1234/1_5_3Kosell.pdf

⁴ *Барз М.А.* Юм как методолог истории // Новая и новейшая история. — М., 1993 — № 1. — С. 70–72.

⁵ *Патрушев А.И.* Ренесанс Вебера: витоки, дискусии, тенденции // Новая и новейшая история. — М., 1993. — № 1. — С. 61.

⁶ Див.: *Abramowski G.* Das Geschichtsbild Max Webers. Uniwersalgeschichte als Leitfaden des okzidentalens Rationalisierungsprozesses. — Stuttgart, 1966; *Mommsen W.J.* Max Weber. Gesellschaft, Politik und Geschichte. — Tübingen, 1974; *Rossi P.* Vom Historismus zur historischen Sozialwissenschaft. Heidelberger Max Weber. Vorlesungen 1985. — Frankfurt a. M., 1987.

⁷ Див.: *Hauer F., Küttler W.* Max Weber — Wirkung, Werk, Methode. В *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*. — 1987. — Н. 8; *Kocka J.* Max Webers Bedeutung für die Geschichtswissenschaft / Max Weber, der Historiker. Hrsg. Von J.Kocka. — Göttingen, 1986; *Wehler H.-U.* Max Webers Klassentheorie und die neuere Sozialgeschichte / Max Weber, der Historiker. Hrsg. Von J.Kocka. — Göttingen, 1986.

⁸ *Tenbruck F.H.* Wie gut kennen wir Max Weber? // *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 1975. — Bd. 131. — S. 19 ff.; *Winckelmann J.* Max Webers hinterlassenes

Hauptwerk.: Die Wirtschaft und die gesellschaftlichen Ordnungen und Mächte. — Tübingen, 1986 // Див: *Патрушев А.И.* Ренесанс Вебера: стоки, дискусии, тенденции // Новая и новейшая история. — М., 1993 — № 1. — С. 63.

⁹ *Hobsbaum E.* Weber und Marx. Ein Kommentar / Max Weber; der Historiker. — S. 87 // Цит. за: *Патрушев А.И.* Ренесанс Вебера: стоки, дискусии, тенденции // Новая и новейшая история. — М., 1993 — № 1. — С. 68.

¹⁰ Див.: *Гегель Г.В.Ф.* Наука логики (Введение: Всеобщее понятие логики). — Спб., 1997. — [Электронный ресурс]: <http://www.philosophy.ru/library/hegel/logic.html>

¹¹ *Кислюк К.В.* Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції [Текст]: моногр. / К.В. Кислюк. — Х.: ХДАК, 2008. — С. 77. — [Електронний ресурс]: http://litopys.org.ua/pdf/kysluk_istoriosophia.htm

¹² Див. докладніше: *Горенко О.М.* Про актуальність методологічного партнерства історії, філософії та правознавства // Україна–Європа–Світ. Міжнар. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л.М. Алексієвць. Вип. 11. — Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2013 — С. 180–193.

¹³ *Кистяковский Б.А.* Философия и социология права. — СПб, 1998. — С. 77.

¹⁴ *Ключевский В.О.* Курс русской истории (Лекция 1) — [Электронный ресурс]: http://az.lib.ru/k/kljuchewskij_w_o/text_0020.shtml

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Див.: *Ключевский В.О.* Курс русской истории (Лекция 2) — [Электронный ресурс]: http://az.lib.ru/k/kljuchewskij_w_o/text_0020.shtml

¹⁹ Там само.

²⁰ *Чижевський Д.* Панування просвітництва (В. Борис Ніколайович Чичерін) / Чижевський Д. Філософські твори: у 4-х тт. — Т. 4. — К., 2005. — С. 268.

²¹ *Вундт В.* Психология народов. — М., СПб, 2002. — С. 707–708; 285.

²² *Адорно Т.В.* Негативная диалектика. — М.: Научный мир, 2003. — С. 19–21; 38–39. — [Электронный ресурс]: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000743/st000.shtml>

В статье акцентируется важность укрепления теоретико-философских основ самостоятельного исторического анализа, необходимость более тщательного учета реальной диалектики традиции и обновления. В контексте потребностей развития теории и методологии истории обращается внимание на потенциал синтеза классических подходов Д. Юма и М. Вебера, а также на своеобразие исследовательского мировоззрения В.И. Ключевского.

Ключевые слова: исторический опыт, интеллектуальная традиция, идея истории, исторический факт, ценности.

The article accentuates the importance to strengthen theoretical and philosophical basis of independent historical analysis. The author also underlines the necessity to pay more attention to real dialectics of tradition and modernization. Within the context of requirements of theory and methodology of history the potential of D. Hume's and M. Weber's classical methods as well as specific features of V.I. Kluchevskij's research are emphasized.

Key words: *historical experience, intellectual tradition, the idea of history, historical fact, values.*

Ольга Мітькіна

ОГЛЯД ПІДХОДІВ ДО ВИВЧЕННЯ МІЖКУЛЬТУРНОГО ДІАЛОГУ І ПРОЦЕСІВ ВЗАЄМОДІЇ КУЛЬТУР

Стаття є оглядом теорій, концепцій та підходів у вивченні проблеми міжкультурного діалогу, висвітлює погляди українських та західних науковців, а також дослідників пострадянського простору.

Ключові слова: *міжкультурний діалог, взаємодія, толерантність, теорія.*

Культура є багатогранним феноменом і поєднує у собі сукупність надбань і цінностей духовної та матеріальної сфер людської діяльності. З еволюцією людства культура видозмінюється та трансформується, поповнюється новими цінностями та надбаннями кожного з поколінь. При цьому, діалог культур є невід'ємною складовою еволюції світового суспільства протягом всієї нашої історії.

Сьогодні міжкультурний діалог став одним з найважливіших стратегічних напрямків діяльності міжнародної спільноти в ім'я миру на Планеті, що підтверджено програмами та планами діяльності ООН, ЮНЕСКО та багатьох інших міжнародних організацій. Побудова співробітництва, що базується на довірі один до одного та толерантному сприйнятті один одного, є важливою для подальшого розвитку людства. Саме діалог сприяє зміцненню взаємин між різними культурними групами задля досягнення поставлених цілей та задач, сприяє вихованню толерантності у молодого покоління, а отже знижує рівень конфліктогенності в світі, підкреслюючи рівність всіх культур.

Важливість міжкультурного діалогу дедалі зростає. Відомий американський дослідник С. Хантінгтон надає культурі особливе місце в системі міжнародних відносин прийдешнього століття, стверджуючи, що основним джерелом конфліктів поступово стають саме культурні чинники. Ідеологічні та економічні показники не визначатимуть кордони, що розділяють людство, натомість прийдуть культурні бар'єри. Згідно з прогнозом С. Хантінгтона нації-держави залишаться головними діючими особами в міжнародних відносинах, але найбільш значимі конфлікти глобальної політики будуть розгортатися між націями й групами, що належать до різних культур і цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим фактором світової політики. Лінії кордону між цивілізаціями стануть лініями майбутніх фронтів. На його думку, прийдешні зіткнення будуть відбуватися не між державами, багатими й бідними, капіталізмом і

комунізмом, і не в ім'я економічних інтересів, а між культурами й цивілізаціями. Оскільки культурні особливості є більш стійкими, ніж політичні й економічні, компроміси між сторонами знайти буде набагато складніше. «У наступаючу еру зіткнення цивілізацій, міжнародний порядок, заснований на цивілізаціях, є найнадійнішим захистом проти світової війни»¹.

Дійсно, слід відзначити, що найбільш тривалими є саме конфлікти на етнічній чи релігійній основі, які сьогодні спалахують дедалі частіше. З огляду на важливість та нагайність, проблема міжкультурного діалогу привертає увагу науковців з різних сфер, адже процес міжкультурної взаємодії є багатограним феноменом і потребує вивчення з різних ракурсів. Суттєве теоретичне та практичне значення з даної проблематики мають роботи соціологів, лінгвістів, філософів тощо. Проведено також не одне дослідження політологами та істориками. У даній статті розкриваються підходи та теорії науковців, які займалися даною проблемою, та подає аналіз основних принципів взаємодії культур.

Багатогранність міжкультурного діалогу підкреслюється фактом існування значної кількості визначень цього поняття. Для подальшого розкриття проблеми постає необхідність визначення самого терміну «міжкультурний діалог». Рада Європи, наприклад, закріпила наступне визначення: міжкультурний діалог — відкритий і шанобливий обмін думками між людьми, групами з різним етнічним, культурним, релігійним і лінгвістичним підґрунтям на підставі взаєморозуміння й поваги².

Багатогранність поняття міжкультурного діалогу забезпечує використання терміну в різних контекстах та площинах, починаючи від особистих взаємин між людьми і до глобальної міжцивілізаційної взаємодії. На основі аналізу та узагальнення наукових публікацій О.Н. Астаф'єва виділила шість груп основних трактувань поняття «міжкультурний діалог», що визначається як³:

а) соціокультурний процес, спрямований на розширення міжкультурних комунікацій у сучасному світі на принципах відкритості, високого ступеню поваги культурних (у тому числі релігійних) розходжень і культурної спадщини, толерантності;

б) тип соціокультурної практики взаємодії людей, що дає підстави для їхнього спільного проживання в умовах різноманіття культур, цивілізацій, різного релігійного досвіду й культурних традицій і зміцнення взаєморозуміння між людьми шляхом визнання загальних етичних стандартів і універсальних людських цінностей;

в) форма взаємин (комунікацій) між людьми, заснована на толерантності, довірі, відкритості до співробітництва, що сприяє досягненню взаєморозуміння, виявленню загальних цінностей і змістів, що у процесі

свого розгортання може трансформуватися в різні форми взаємодії суб'єктів — від позитивно емоційно забарвленого спілкування до раціонально вивірених форм комунікацій;

г) соціальний інститут, що забезпечує національну безпеку й сприятливу стабілізацію соціокультурної ситуації — стійкий розвиток у контексті інтенсивних і всеосяжних трансформацій, що відбуваються у всьому світі;

д) стратегія культурної політики різних суб'єктів, що володіють різними рівнями компетенції й зацікавлених у досягненні позитивного результату міжкультурної взаємодії; стратегія, заснована на усвідомленій і цілеспрямованій діяльності, що забезпечує умови рівноправності, рівності, справедливості й терпимості у відносинах між людьми, захист прав людини й основних свобод;

е) категорія наукового аналізу й науково-теоретичний концепт, що дозволяє вивчати процеси міжкультурної взаємодії у дискурсі розвитку демократії і становлення громадянського суспільства, що виступають домінантою сучасних міждисциплінарних досліджень.

Кожна з зазначених груп визначень терміну «міжкультурний діалог» концентрує увагу на різних компонентах діалогу, надаючи домінантне становище тим чи іншим її складовим. Окремо хотілось би зупинитись на визначенні поняття міжкультурного діалогу, сформованому ЮНЕСКО, зафіксованому в глобальному порядку денному для діалогу між цивілізаціями: діалог між цивілізаціями — це процес, що відбувається у середині цивілізацій і на їхньому стику, що заснований на загальній участі й колективному бажанні вчитися, відкривати для себе й вивчати концепції, виявляти сфери загального розуміння та основні цінності й зводити різні підходи в єдине ціле за допомогою діалогу⁴. На наш погляд, дане визначення є досить влучним і найбільш широко характеризує міжкультурний діалог, зосереджуючи увагу на зовнішньо- та внутрішньо-цивілізаційних процесах, охоплюючи питання освіти, психологічної відкритості до пізнання нового та не заперечення «чужого» завдяки комунікації.

У останні роки термін «міжкультурний діалог» дедалі частіше зустрічається як у науковому, так і політичному контекстах. Західні дослідники вже давно вивчають дану проблему і зупиняються не лише на діалозі як такому, а й на міжкультурних конфліктах, міжкультурній допомозі тощо. М. Бріам навіть увів поняття міжкультурного спікера: людина, яка має набір експертних навичок для ролі посередника в розв'язанні конфліктів, проявляє цікавість та відкритість по відношенню до інших і має критичний погляд та одночасну повагу до власних цінностей та цінностей інших⁵.

Отже, міжкультурний діалог містить у собі багато складових, які щільно взаємопереплітаються. Таким чином, при вивченні даного фено-

мену важливою є комплексність у аналізі наукового доробку з різних сфер, що сприяє формуванню цілісної картини даного процесу і допомагає визначити слабкі та сильні сторони з метою подальшого удосконалення й позитивного розвитку діалогу.

Концептуальні підходи до вивчення міжкультурного діалогу, як важливого чинника міжнародних відносин і одного з пріоритетних напрямів зовнішньої та внутрішньої політики багатьох країн, ґрунтуються на теорії багатовимірності, динамічності та взаємозалежності процесів. Це передбачає необхідність здійснення аналізу взаємодії основних складових цього явища, глибокого розуміння як їх окремих частин, так і взаємозв'язків, які породжують єдину систему.

Деякі науковці є прихильниками дихотомного розгляду поняття культура. Зокрема, К. Маркс та Ф. Енгельс виділяли дві складові культури: ідеологічну та економічну. За Л. Вебером людина має подвійну природу, виступаючи з одного боку людиною технічною, а з іншого — людиною соціальною. Під культурою ж він мав на увазі духовні, неутилітарні, цінності. Західні дослідники А. Кост та Р. Маккайвер, розкриваючи сутність матеріального та нематеріального в житті людини, вважають, що технічній, науковій та матеріальній складовим культури притаманні більш постійні зміни з тенденцією до накопичення. Ці складові мають прогресивний характер, швидше й легше розповсюджуються в інших культурах і виступають лідерами розвитку. В нематеріальній, духовній складовій, навпаки, відсутня тенденція до накопичення: вона не є лінійною й не піддається загальному розповсюдженню, має локальний характер, обмежена кордонами певного суспільства або ареалу й відстає у порівнянні зі змінами в першій групі⁶.

Дане твердження про відставання та обмеженість розвитку духовної складової у порівнянні з матеріальною є досить дискурсивним. Для спростування цього положення можна навести приклади широкого поширення протягом століть релігій, таких як християнство, індуїзм, буддизм й іслам, а також тривалого існування ідеологій — комунізму, фашизму, тоталітаризму тощо. Ці культурні явища мають не менш універсальне поширення, ніж матеріальні форми. З іншого боку, суто технічні винаходи не виходять за межі свого суспільства й виявляються непотрібними широкому загалу.

Все ж таки, враховуючи багатогранність поняття «культура» логічним є його поділ на складові. Це дозволяє всебічно розглянути культуру на всіх рівнях, визначити механізми та принципи взаємодії, виокремити головні чинники цього процесу, з'ясувати взаємозв'язки. Український дослідник В.М. Шейко, на відміну від попередньо згаданих науковців, виділяє три основні групи складових культури: технології та економіка;

духовна культура людини та суспільна свідомість; культурні норми та соціально-політичні стосунки (державні форми правління, соціальні інститути тощо.). При чому, як стверджує автор, перша та друга групи складових задають і підтримують зразки людської діяльності, здійснюють процес соціалізації людини, а третя — спрямовує на скріплення зв'язків між різновидами культур, інститутів, спільностей там, де вплив духовної та матеріальної культури є недостатнім, де норми моралі підкріплені правом, законом, примусом⁷.

Для розуміння проблеми міжкультурного діалогу важливим є вивчення не лише поняття культури, а й процесу взаємодії культур, а також психологічних та соціологічних чинників. Міжкультурний діалог є полісуб'єктним явищем, оскільки одночасно може об'єднувати декілька учасників, серед яких можуть бути окремі особистості, громадські об'єднання, держави тощо.

Світова цивілізація формувалася століттями, а процес її розвитку з давніх-давен супроводжувався взаємодією між різними культурами. Історичні факти підтверджують, що в більшості випадків основу розвитку діалогу між культурами складають такі чинники, як: історична спільність з іншими народами та культурами (наприклад, слов'янські народи); спільність господарчих інтересів; політичні стратегії; релігія тощо. Тобто, для успішності діалогу важливим є певне підґрунтя, яке виражається у спільності особливостей культур-учасниць, на основі чого формуються так звані «точки дотику». Чим більше «точок дотику» в культур, тим вища вірогідність досягнення взаєморозуміння. І все ж таки, діалог виникає і між культурами, які не мають спільного підґрунтя. В таких випадках у основі лежить вимушена необхідність налагодження взаємозв'язків, яка і виступає основною «точкою дотику». Як у першому, так і в другому випадку результат комунікації залежить від рівня взаємного сприйняття та розуміння.

Л. Гумельов розглядав процес взаємодії культур на основі симпатії або антипатії учасників, що назвав позитивною та негативною комплементарністю відповідно. Згідно з його теорією, позитивна комплементарність передбачає злиття етносів або їх симбіоз, тобто рівноправне співіснування. Негативна ж комплементарність, проявляючись на сонові непримиренних протиріч, породжує нову форму взаємозв'язку, названу Л. Гумельовим «химера». Даний термін він пояснює як сполучення в одній цілісності двох різних несумісних систем⁸.

Численні дослідження з питань взаємодії культур свідчать про те, що зміст і результати міжкультурних контактів, здебільшого, залежать від здібності їх учасників розуміти один одного і досягати згоди. При міжкультурних контактах визначальними показниками є етнічна приналеж-

ність кожної із взаємодіючих сторін, психологія та ментальність народів, пануючі в тій чи іншій культурі цінності та норми. Процес же взаємодії культур відбувається в різних сферах людської життєдіяльності: політиці, науці тощо, а також у міжособистісному спілкуванні людей у побуті, родині, неформальних контактах, тобто на макро- та мікрорівнях.

Мікрорівень є досить широко вивченим психологами, соціологами, лінгвістами тощо. М.М. Бахтін, розвиваючи свою концепцію культурного діалогу, висловлює впевненість у тому, що «тільки у спілкуванні, у взаємодії людини з людиною розкривається «людина в людині» як для інших, так і для самого себе»⁹. В системі поглядів М.М. Бахтіна діалог виступає як універсальний спосіб людського буття, маючи одночасно подвійну та двоєдину природу, зміна якої виражається в одночасній нероздільності та неможливості злиття «Я» та «Іншого», а також у одночасному взаємозв'язку та взаємодоповненні зовнішньої та внутрішньої інтернаціональності діалогу. Центром концепції залишається ідея важливості з'ясувати, в чому є принципова різниця між образом власного «Я» та власним уявленням про «Іншого».

Послідовником М.М. Бахтіна та прихильником його ідей є В.С. Біблер. Згідно з його поглядами, діалог є загальною основою людської взаємодії, а «феномен культури пронизує усі важливі події у житті та свідомості людей нашого століття»¹⁰. Розуміння іншої людини чи нації передбачає першочергове розуміння самого себе. Тому, внутрішній мікродіалог є першоосновою та найважливішою частиною діалогу культур.

Подібною є теорія соціальної ідентифікації особистості, яка розроблена була Х. Тайфелом та Дж. Тернером. Метою їх дослідження було зрозуміти психологічну основу міжгрупової дискримінації. Теорія побудована на ідеї того, що особа має не одну, а декілька особистостей, які відповідають колу груп, що постійно розширюється. Таким чином, одна особа поводить себе по-різному в різних середовищах: родина, робочий колектив, група з іншою культурою тощо. При цьому людина має різні почуття й думки, що змінюються в залежності від середовища¹¹. Таким чином, дослідники вважають основним ключем успішності культурної взаємодії самоусвідомлення людини, що вимагає високого рівня самопізнання.

Для вивчення явища міжкультурної взаємодії науковці розробляють й інші підходи. Зокрема, А.П. Садохін концентрує увагу на компетентнісному підході, орієнтованому на максимально повний й обґрунтований опис діалогу культур з акцентом на його практичну орієнтацію, навички й результати, які в сучасній історії усе частіше виступають факторами регулювання взаємин між країнами й народами¹². Компетентність розглядається автором як здатність і можливість людини здійснювати певну

діяльність, володіти відповідними знаннями й вміннями, здійснювати емоційний вплив на оточуючих, адаптуватись до змін у оточуючому середовищі — перераховане і виступає предметом дослідження А.П. Садохіна. Даний метод передбачає аналіз здатності суб'єкта ефективно реагувати на змінні умови оточуючого середовища та змінюватись у відповідності до потреб. Ця властивість є основою для аксіологічного розуміння компетентності, згідно з якою основним критерієм А.П. Садохін виділяє суспільну й особисту цінність діяльності.

Є.В. Хлищева, у свою чергу, розкриває два інші підходи у вивченні міжкультурного діалогу: інструментально-прагматичний (з'ясування характеру безпосереднього спілкування та діяльності осіб у сторонньому середовищі) та підхід «розуміння» (вивчення змуну в культурі особистості, які виникають у результаті взаємодії з іншою культурою). У першому випадку процес комунікації розглядається як практичний контакт різних культур, ефективність котрого визначається рівнем адаптації його ініціатора до культури іншої сторони. В другому випадку — як безперервний розвиток взаємодії з метою досягнення взаєморозуміння, покращення якості спілкування, де важливе значення має зміна ставлення сторін до культурних відмінностей¹³.

У процесі діалогу неминучим є взаємовплив між учасниками, який відбувається в різних площинах: психологічній, соціальній, політичній тощо. Відповідно, в процесі діалогу між культурами виникає певний взаємозв'язок, який формується на «точках дотику», фіксує відносини та сприяє їх розвитку. В процесі розвитку діалогу, як підтвердження активності зв'язків та ефективності точок дотику, породжується взаємодія. Надалі, в залежності від розвитку подій, виникають інші категорії у міжкультурному діалозі, наприклад взаємозбагачення, як процес сприйняття та розуміння «чужого», а можливо і запозичення кращого та більш прийняттого по відношенню до власної культури.

При діалозі культур, особливо якщо він тривалий, відбувається процес запозичення, який може здійснюватись на добровільній або вимушеній основі. У першому випадку йдеться про бажані запозичення в інших культур: ідеї, технології, навіть традиції, які є необхідними для подальшого розвитку культури-рецепієнта та прийнятними для її суспільства. Вимушені ж запозичення відбуваються шляхом лояльного чи жорсткого примусу з метою включення спільноти в інше соціально-культурне середовище.

Як стверджує Є.В. Хлищева, «здатність одного народу освоювати досягнення іншого є одним з показників життєздатності його культури»¹⁴. В.М. Шейко, підкреслюючи цю думку, пояснює що «в основі діалогу, зазвичай, є потреба в налагодженні взаємозв'язків між народами,

необхідність у взаємодопомозі та взаємозбагаченні. Діалог культур, у свою чергу, є об'єктивною необхідністю та умовою розвитку... Лише діалог, який базується на толерантності та взаєморозумінні, надає можливість збереження ідентифікаційних національних особливостей кожної із культур»¹⁵.

На думку В.М. Павленко, процес діалогу культур може відбуватися в двох аспектах: в площині взаємовпливів і трансформацій контактуючих світоглядних систем, етнічних, а також соціонормативних культурних цінностей; в площині безпосереднього комунікативного діалогу представників різних культурних соціумів. При умові збереження: по-перше, рівності різних культурних надбань з точки зору загальноцивілізаційної цінності, а по-друге, суверенного права як на запозичення й засвоєння будь-якою культурою норм іншої культури, так і на заперечення такої необхідності з огляду на неузгодженість іншопольованих нормативів з імперативами власної культури¹⁶.

Історія підтверджує, що результати процесу взаємодії можуть бути різними. Одні культури запозичують найкраще в інших, і збагачуючись, досягають висот свого розвитку, інші культури при взаємодії синтезуються в нову форму, а деякі асимілюються та зникають. Таке різноманіття результатів взаємодії пояснюється тим, що в міжкультурному діалозі можуть брати участь як багато, так і малочисельні культури, з власною державністю або без неї. При цьому, вплив великої нації або цивілізації, без сумніву, більш масштабний, ніж малих етнічних груп, хоча, на думку Є.С. Маркаряна, вплив останніх не слід недооцінювати¹⁷.

У останні століття, завдяки розвиткові комунікаційних технологій, міжкультурні зв'язки стають дедалі активнішими. Процес запозичення вже став невід'ємною складовою у історичній еволюції багатьох культур. Тому, при розгляді взаємодії культур, дедалі гострішою стає проблема ідентифікації окремих культур та запобігання їх уніфікації. При аналізі культурної взаємодії, обов'язково слід враховувати міць культурного ядра (тобто особистої унікальності) спільнот, що беруть участь у діалозі. Саме від нього залежить результат взаємодії та рівень можливих взаємопроникнень. Запозичення, які відбуваються під час взаємодії культур, мають залишати ядро кожної з культур недоторканим. У протилежному випадку розпочнеться процес синтезу чи асиміляції культур. Як результат, при взаємодії культур треба шукати не лише «точки дотику», а й чітко розуміти відмінності між «своїм» та «чужим», не допускаючи їх переплетіння.

Взаємне співіснування «свого» та «чужого» в межах спільно-обмеженого соціокультурного простору завжди буде процесом, ускладненим різними чинниками, але все ж таки може бути успішним при наявності в

комунікаційному процесі принципу толерантності як важливої складової в умовах полікультурного діалогу.

Перебуваючи в багатокультурному середовищі, людина проявляє норми своєї культури, але не має права диктувати їх іншим. Таким чином, людина показує, як слід вести себе з представниками її культури. З цього положення Р. Еваноф виводить, що метою діалогу в багатокультурному середовищі є виявлення норм та принципів, незрозумілих чи недоречних по відношенню до інших культур, розробка правил поведінки, прийнятних для всіх учасників, при цьому надаючи кожній зі сторін однакові можливості участі у діалозі з урахуванням думки кожного¹⁸.

Існує достатньо бар'єрів на шляху міжкультурного діалогу, до яких можна віднести історичні передумови, усталені упередження та принципи, ментальність народів тощо. Дослідник А. Сен, вивчаючи міжкультурний діалог, пов'язує свої дослідження з питанням свободи особистості. На його думку, сьогорнішнє світове суспільство накликає на себе біду, породжуючи упереджене ставлення різних груп один до одного тим, що автоматично вішає на них «ярлики»: релігія, національність, мова, клас тощо. Автор стверджує, що чим вище відчуття приналежності особи до групи з певним ярликом, тим нижчий рівень свободи вона має. Це явище суперечить природі та природним інстинктам будь-якого живого організму, а отже породжує схильність до екстремізму¹⁹. Таким чином, перепоною у міжкультурному діалозі А. Сен уважає категоризацію суспільства. Автор розуміє утопізм ліквідації груп-категорій у суспільстві, що йде в розріз з устроєм, який склався в світі за довгі століття історії та розвитку культури людства, але все ж таки бачить можливість знищення частини категорій саме через міжкультурну взаємодію.

У сучасному світі динаміка розвитку світової цивілізації дедалі частіше демонструє взаємозалежність існуючих культур та підтверджує необхідність розширення їх взаємодії. Сьогодні майже неможливо знайти спільноти, які не зазнали б впливу з боку інших культур. Дедалі частіше спостерігаємо ріст культурних обмінів на всіх рівнях. З іншого боку, активна взаємодія культур та народів робить особливо актуальним питання самотності та культурної ідентифікації. Важливим є не втратити культурне різноманіття, що існує у світі, і при цьому не знизити рівень взаємин, що розвинулись. Існує гостра необхідність запобігти уніфікації культур, що породжує протилежний процес, такий як самотвердження, породження націоналістичних думок, часткова або повна ізоляція з метою збереження власних культурних цінностей. Історії відомі спроби ізоляції культур задля уникнення впливу з боку інших, але даний метод не виправдав себе. При ізоляції розвиток культур значно галь-

мувався, спостерігались навіть процеси деградації. Історія також підтверджує негативність у породженні націоналістичного чи релігійного фанатизму.

Сприйняття кожним членом суспільства відмінностей є вихідною позицією, від якої залежить розвиток та результати міжкультурного діалогу. Тож, відмінності кожної з культур мають визначатись як цінність та індивідуальність, а метою комунікації має стати визнання цих відмінностей та незаперечення їх проявів. Маючи на меті розвиток більш глибокого взаєморозуміння, культурний діалог об'єднує різних учасників, але при цьому обов'язково слід підкреслювати їх рівність.

Німецький історіософ Отто Ранк назвав це явище «рівновіддаленістю культур, народів і епох від Бога»²⁰. Йдеться про те, що кожна культура, народ є ціннісно-цивілізаційною індивідуальністю з цілком унікальними й самобутніми виявами в світоглядному, етичному, естетичному та інших аспектах віддзеркалення та перетворення дійсності. Саме «рівновіддаленість усіх від Бога» є категоричним запереченням «зверхності» й «прогресивності» одних культур та «неповноцінності» й «вторинності» інших. Ця ж «рівновіддаленість» є важливою методологічною, аксіологічною й загалом соціально-філософською основою підходу до дійсності. Поруч з цим В.М. Павленко стверджує, що «допоки культурний диференціал, багатоманітність та різнобарвність культурного фону людства залишатиметься явищем очевидним, доти існуватиме культурний егоцентризм. Інша річ, можна і треба уникати претензій культурного егоцентризму на *месіанізм, універсалізм чи виняткову загальнолюдську значущість*»²¹.

Можливість взаємодії культур на рівноправних засадах вивчав і Дж. Олпорт. Свою теорію він назвав «контактною». Основний зміст її у тому, що звівши разом представників різних культурних груп та поставивши перед ними завдання спільно досягти мети, співпрацюючи на рівних умовах, можливо досягти зниження культурних упереджень один до одного. В разі ж надання кожній з груп різних умов роботи виникають конфлікти, посилюються упередження, а спільність поставленої мети відходить на задній план.

Продовжив теорію Дж. Олпорта Е.Хьюстон, визначивши основною метою контакту різних культурних груп не побудову співпраці, а формування тривалої дружби. Е. Хьюстон наполягав на важливості не лише умов взаємодії груп при досягненні спільної мети, а й виду та методів контакту, його передумов. У продовження теорії, вважаємо за доцільне наголосити на важливості досвіду й взаємного збагачення культур та окремих осіб, отриманому в результаті співпраці на шляху досягнення поставленої мети. Таку ж думку висловлює А.Я. Флеер, але

акцентує увагу на необхідності рівного або хоча би близького рівня історико-соціального розвитку учасників діалогу. В іншому ж випадку відбувається процес придушення розвиненою культурою менш розвиненої²².

Все ж таки, міжкультурний діалог апріорі має своїм пріоритетом співробітництво, а не протистояння. У разі успішності світове суспільство матиме можливість вийти на новий рівень співпраці, коли різноманіття сприймається не як джерело протиріч, а як умова мирного співіснування та стійкого розвитку.

Успішність міжкультурного діалогу багато в чому залежить від виховання покоління відкритого мислення, готового вступати в діалог та дозволяти іншим висловлювати свою точку зору, проявляти особливості своєї культури; сприймати нове та «інше». Міжкультурний діалог є могутнім інструментом посередництва та примирення, єдності, соціальної згуртованості та взаєморозуміння. При цьому свобода вибору, свобода висловлювання, рівність, толерантність та взаємоповага є ключовими елементами міжкультурного діалогу.

«Всі ми різні — всі ми рівні» — таке гасло було висунуте для однойменної програми сприяння міжкультурному діалогу. Такий підхід здійснює внесок у зміцнення стабільності міжнародних відносин, боротьбу проти упередженого ставлення та стереотипного мислення, полегшує побудову об'єднань, попереджує конфлікти. При цьому, слід відзначити, що міжкультурний діалог не є панацеєю від усіх бід, але є принципом взаємодії та основою мирного співіснування. Діалог між представниками різних культур дедалі розширюється та поглиблюється в різних сферах та на різних рівнях, а отже різноманіття підходів до вивчення феномену взаємодії культур теж потребує свого розвитку, особливо комплексних досліджень.

¹ *Huntington S.* The Clash of Civilization and the Remaking of World Order / S. Huntington. — N. Y.: Simon & Schuster, 1996. — P. 321.

² White paper on intercultural dialogue. — Strasbourg: Council of Europe, 2008. — P. 10.

³ *Астафьева О.Н.* Межкультурный диалог в условиях глобализации: проблемы теории и практики / О.Н. Астафьева // Межкультурный и межрелигиозный диалог в целях устойчивого развития: Материалы международной конференции. Москва, Российская академия государственной службы при Президенте Российской Федерации, 13–16 сентября 2007 года / Под общ. ред. В.К. Егорова. — М.: Изд-во РАГС, 2008. — С. 122–123.

⁴ Глобальная повестка дня для диалога между цивилизациями / Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей. — A/RES/56/6. — 21 Nov. 2001. — P. 3.

⁵ *Bryam M.* Intercultural competence in foreign language education / M. Bryam // Deardorff D. The Sage handbook of intercultural competence. — Thousand Oaks: Sage, 2009. — P. 321–332.

⁶ *Ерасов Б.С.* Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия / Б.С. Ерасов. — Москва: Аспект Пресс, 1998 — С. 225.

⁷ *Шейко В.М.* Дисер.: Историко-культурологічні концепції цивілізаційної еволюції в добу глобалізму (кінець XIX — початок XX ст.). — 2002. — С. 122.

⁸ *Гумелев Л.Н.* Этнос: мифы или реальность / Л.Н. Гумелев // Дружба народов. — 1988. — № 10. — С. 220.

⁹ *Бахтін М.М.* Проблемы поэтики Достоевского / М.М. Бахтін. — М.: Советская Россия, 1979. — 320 с. — С. 294.

¹⁰ *Библер В.С.* От наукоучения к логике культуры: два философских введения в двадцать первый век / В.С. Библер. — М.: Политиздат, 1990. — 413 с. — С. 261.

¹¹ *Tajfel H.* The social identity theory of inter-group behaviour / Tajfel H., Turner J.C. // S. Worchel, L.W. Austin. Psychology of Intergroup Relations. — Chigago: Nelson-Hall, 1986. — P. 135.

¹² *Садохин А.П.* Компетентностный подход в диалоге культур: сущность и базовые показатели / А.П. Садохин // Межкультурный и межрелигиозный диалог в целях устойчивого развития: Материалы международной конференции. Москва, Российская академия государственной службы при Президенте Российской Федерации, 13–16 сентября 2007 года / Под общ. ред. В.К. Егорова. — М.: Изд-во РАГС, 2008. — С. 251.

¹³ *Хлыщева Е.В.* Культурный диалог: проблема единства и многообразия / Е.В. Хлыщева // Каспийский регион: политика, экономика культура. — 2010. — № 1. — С. 78.

¹⁴ Там само. — С. 79.

¹⁵ *Шейко В.М.* Генеза та еволюція діалогу культур у цивілізаційному глобалізаційному світі / В.М. Шейко // Культура України. — 2011. — Вип. 33. — С. 25.

¹⁶ *Павленко В.М.* Етнопсихологія: Навч. посібник / В.М. Павленко, С.О. Таглін. — К.: Сфера, 1999. — 408 с.

¹⁷ *Маркарян Э.С.* Культура как система / Э.С. Маркарян // Вопросы философии. — 1969. — № 9. — С. 15.

¹⁸ *Evanoff R.J.* Universalist, relativist and constructivist approaches to intercultural ethics / R.J. Evanoff // International Journal of intercultural relations. [electronic source]. — <http://www.ua.ac.be/download.aspx?c=paul.verluyten&n=31734&ct=32757&e=149547>

¹⁹ *Sen A.* Identity and Violence: the illusion of destiny / A. Sen. // James, M., Interculturalism: Theory and Practice. — London: Barings Foundation, 2008. — P. 122.

²⁰ *Скубашевська Т.* Проблема толерантності у зрізі міжнародного діалогу / Т. Скубашевська // Практична філософія. — К., 2004. — № 4. — С. 108.

²¹ *Павленко В.М.* Етнопсихологія: Навч. посібник / В.М. Павленко, С.О. Таглін. — К.: Сфера, 1999. — 408 с.

²² *Флієр А.Я.* Диалог как цель культуры в современном мире / А.Я. Флієр // Межкультурный и межрелигиозный диалог в целях устойчивого развития: Материалы международной конференции. Москва, Российская академия государственной службы при Президенте Российской Федерации, 13–16 сентября 2007 года / Под общ. ред. В.К. Егорова. — М.: Изд-во РАГС, 2008. — С. 236.

Статья представляет собой обзор теорий, концепций и подходов в изучении проблемы межкультурного диалога, освещает взгляды украинских и зарубежных ученых, а также исследователей постсоветского пространства.

Ключевые слова: *межкультурный диалог, взаимодействие, толерантность, теория.*

This article is a review of theories, concepts and approaches in studying of the problem of intercultural dialogue, shows views of Ukrainian, Western and Postsoviet scientists.

Key words: *intercultural dialogue, interaction, tolerance, theory, approach.*

Віталій Мікеладзе

ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКИХ СОЮЗНИКІВ США ЩОДО РОЗВ'ЯЗАННЯ КАРИБСЬКОЇ КРИЗИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

У статті аналізується висвітлення політики європейських країн-союзників США щодо врегулювання Карибської кризи у вітчизняній, радянській, сучасній російській, західноєвропейській та американській історіографії. Визначаються основні етапи становлення, коло досліджуваних проблем та ступінь наукової розробки даної теми в історіографії зазначених країн.

Ключові слова: *Карибська криза, історіографія, Кеннеді, Хрущов, США, СРСР, європейські союзники, джерела, архів.*

Холодна війна є унікальним явищем у світовій історії, яке постало як прямий наслідок Другої світової війни. Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин породила феномен — біполярний поділ світу — глобальне ідеологічне, політичне, військове, науково-технічне, економічне та культурне протистояння двох наддержав — СРСР та США. Вже поява самого терміну «наддержава» свідчить про унікальність цього явища, адже ще ніколи до цього дві наймогутніші держави не були настільки недосяжними для решти країн, перш за все, у військово-політичній сфері. Цей фактор і визначав суть біполярної світової системи міжнародних відносин. Антагоністичний характер ідеологічних складових політичних та економічних систем США та СРСР змушували менші держави приєднуватися або до перших, або до других — відповідно до їхніх стратегічних інтересів та цінностей (лише пізніше оформився так званий «рух неприєднання», котрий, однак, не мав серйозного впливу на розвиток міжнародних відносин). Це, власне, зумовило формування двох військово-політичних блоків, очолюваних наддержавами — Організації Північноатлантичного альянсу (НАТО), створеної в 1949 р. на чолі із США, та Організації Варшавського договору (ОВД), створеної в 1955 р. на чолі з СРСР.

Організація Північноатлантичного альянсу стала оплотом військової могутності США і об'єднувала практично всіх європейських союзників Сполучених Штатів: Бельгію, Велику Британію, Данію, Ісландію, Італію, Люксембург, Нідерланди, Норвегію, Португалію та Францію. У 50-х роках до альянсу приєдналися Туреччина, Греція і ФРН. Серед держав, котрі активно підтримували зовнішньополітичний курс Америки в кон-

тексті біполярного глобального протистояння і водночас не входили до НАТО, були Іспанія та Ірландія. Щодо Швеції та Швейцарії, які, хоч і мали західні політичні, економічні і культурні цінності, але, тим не менш, суворо дотримувалися традиційної для них політики нейтралітету. Схожою була ситуація в Австрії і Фінляндії, але в даному випадку нейтралітет і, взагалі, практично неучасть у міжнародних відносинах, їм були нав'язані післявоєнними мирними угодами з країнами антигітлерівської коаліції, котрі були компромісом між Заходом та СРСР. (Після розпаду Радянського Союзу, коли дані угоди втратили чинність, і Австрія, і Фінляндія вступили до ЄС у 1995 р.).

Виняткове значення європейських країн для Сполучених Штатів полягало в тому, що вони, враховуючи їхню залежність від американської «ядерної парасольки» і ціннісну та ментальну близькість із США, були досить надійними союзниками в протистоянні СРСР на Європейському театрі Холодної війни.

Очевидною ця важливість стала під час Карибської кризи 1962 р., яка впритул наблизила світ до розгортання ядерної війни. Незважаючи на те, що епіцентром подій був острів Куба, а головними учасниками — СРСР та США, роль європейських союзників США в цих подіях була надзвичайно важливою. Вони перебували в безпосередній близькості до СРСР та країн комуністичного табору, тому повинні були діяти надзвичайно обережно і, разом з тим, намагатися чинити опір радянській загрозі в Європі. Варто зазначити, що під час надзвичайно гострої Карибської кризи, як, власне, і протягом усієї Холодної війни, Європа залишалася одним із найстабільніших у світі регіонів. Чимала заслуга в цьому належить саме вдалій політиці західноєвропейських держав, успіх якої, попри приналежність їх до Західного табору, полягала у вдалому лавіюванні між США та СРСР, головними учасниками кризи. Цей факт зумовлює важливість та актуальність дослідження даної проблеми, що і знайшло своє відображення в світовій історичній науці.

Висвітлення даної проблеми в радянській історіографії обмежується загальними працями з історії Карибської кризи. Втім, навіть ці праці не можна назвати об'єктивними науково-історичними дослідженнями через надмірну, навіть за радянськими мірками, заідеологізованість, яка пояснюється стратегічною важливістю, мабуть, найгострішої для СРСР кризи за весь період протистояння із США.

Радянська історіографія 60-х років ХХ століття була в значній своїй мірі єдиною, являючи собою «моноліт» концепцій і оцінок. Протягом 60-х рр. ХХ ст. радянські дослідники цієї проблеми були зайняті пошуками «винуватця» кризи і займали, як правило, «офіційні позиції», звинувачуючи американців та їх західноєвропейських союзників у розв'язуванні Карибської кризи¹.

У період розрядки (70-ті роки ХХ століття) в радянській історіографії з'явилися більш «гнучкі» праці з історії Карибської кризи, науковою новизною яких, була, зокрема, ідея про втрачені можливості з обох боків. Перш за все, слід відзначити праці радянського вченого, спеціаліста з історії США А. Громико² (сина міністра закордонних справ). Важливими роботами цього періоду були також монографії Б. Дмитрієва, Г. Куманєва, Г. Селезньова, М. Яковлева³.

У першій половині 80-тих років характер праць, присвячених Карибській кризі, дещо зміщується в бік більш ворожого сприйняття США та їх європейських союзників. Це пов'язано з новим витком Холодної війни, спричиненого досить агресивною зовнішньою політикою республіканської адміністрації Р. Рейгана у зв'язку із радянським вторгненням у Афганістан. Характерною особливістю радянської історіографії цього періоду є те, що дослідження причин, перебігу і характеру кризи локалізувалося довкола самої Куби: причиною кризи вважалася перемога революції на Кубі та спроби США повалити «революційний уряд», а сама криза трактувалася як «миролюбна політика СРСР, спрямована на те, щоб захистити молоду соціалістичну державу («Острів Свободи», як її називала радянська пропаганда) від агресивного імперіалістичного хижака». Цим пояснюється непропорційно велика питома вага праць, присвячених дослідженню політики США щодо Куби від початку 1959 р. до середини 1962 р.⁴ Тобто, радянські дослідники зосереджувалися на регіональній проекції кризи, значно менше приділяючи увагу глобальному характеру самого протистояння, його міжнародному політичному контексту і прояву кризи в інших регіонах, зокрема в Європі.

Ситуація змінюється в другій половині 80-х рр., у період перебудови. «Застиглі» штампи та кліше радянської історичної науки поступово змінюються, багато в чому в результаті академічних обговорень тематики Карибської кризи між радянськими та американськими істориками (у зв'язку з цим варто відзначити спільні американо-радянські конференції у Москві (1986 р.) і в Університеті Огайо (1988 р.), присвячені обговоренню причин, основних етапів та наслідків «Холодної війни»). Від однозначної і жорсткої лінії щодо одностороннього звинувачення «Заходу» радянські історики перейшли до аналізу помилок з боку Радянського Союзу. Серед найбільш вагомих досліджень періоду перебудови можна назвати праці С. Чугрова, В. Кобиша, С. Мікояна, К. Плешакова, Н. Яковлевої⁵.

Ще однією рисою радянської історичної літератури є її спорадичність у дослідженні подій жовтня 1962 р. Фрагментарність і нерівномірність радянських досліджень пояснюється обмеженою джерельною базою. Мається на увазі, перш за все, недоступність джерел американського походження. Та й низка радянських документів, безпосередньо пов'яза-

них із доленосними подіями, були засекречені. Радянська історіографія періоду 1960–1980-х була, по суті, лише офіційною позицією радянського керівництва стосовно Карибської кризи.

Підсумовуючи вище сказане, можна зробити висновок, що питання діяльності й ролі європейських країн — союзників США в розв'язанні Карибської кризи в радянській історіографії практично не досліджувалось. Сюди, певною мірою, можна віднести огляд у загальних працях, присвячених Карибській кризі, західнонімецького чинника, але переважно в контексті Берлінської кризи 1961 р., яка безпосередньо зачіпляла інтереси СРСР, та діяльності Ш. де Голля, котрий був чи не найвагомішою фігурою серед європейських союзників США і намагався налагодити відносини з СРСР.

Висвітлення даної проблеми в сучасній російській історіографії є набагато об'єктивнішим та різноманітнішим. Це пояснюється поліпшенням політичного клімату в країні та розширенням документальної бази, пов'язаним не тільки з лібералізацією суспільно-політичного життя, а й завершенням у 1992 р. 30-річного терміну засекреченості багатьох архівних матеріалів. Дійсно, в 1992–1994 рр. Міністерство закордонних справ РФ відкрило доступ до архівних фондів, що характеризують основні напрямки зовнішньої політики СРСР до середини 1960-х років: секретаріати міністра та його заступників (В. Молотова, А. Вишенського, Я. Малика, М. Литвинова та ін.), деяких департаментів МЗС, відділів ЦК КПРС, секретаріату і Політбюро ЦК КПРС, стенограм пленумів тощо⁶.

Піонером документально обґрунтованого, неупередженого та повною мірою наукового дослідження Карибської кризи є російський історик, академік РАН О. Фурсенко, якого, дійсно, можна вважати першим російським американістом⁷. Найвідомішою його працею, спільною з молодим американським науковцем Т. Нафталі, є «One Hell of a Gamble: Khrushchev, Castro and Kennedy, 1958–1964: The Secret History of the Cuban Missile Crisis», яка побачила світ в 1997 р. У 1999 р. її було перекладено російською мовою. Дане дослідження ґрунтується на широкому колі документів, як радянських, так і американських, причому багато з них вперше було введено в науковий обіг. Авторами було використано джерела з архівів Президента РФ, Центру збереження сучасної документації, Служби зовнішньої розвідки Міністерства оборони та Головного розвідувального управління Генштабу РФ, Міністерства закордонних справ РФ, Дипломатичного архіву в Парижі, Національного архіву США, Архіву національної безпеки США, Бібліотеки Дж. Кеннеді та низки інших архівних установ. Хронологічні рамки праці охоплюють період, починаючи завершальним етапом Кубинської революції (осінь 1958 р.) і завершуючи вбивством американського президента Дж. Кеннеді

22 листопада 1963 р. Проте, в центрі уваги науковців лежить саме гостра фаза кризи — період 16–28 жовтня 1962 р., події якої досліджуються дуже детально. Наукова новизна цієї праці полягає в тому, що дослідники відтворюють детальну хронологію подій та виявляють причини і мотиви прийняття тих чи інших рішень (особливо, це стосується операції «Анадир» і неофіційної комунікації Кеннеді та Хрущова) на основі щойно розсекречених та введених в науковий обіг документів американських і, особливо, радянських архівів⁸.

Однак, Фурсенко і Нафталі, які представляють країни — головні учасниці кризи, концентрують увагу, перш за все, на радянсько-американських відносинах та подіях на Кубі в зазначений період. Питання ролі і місця європейських союзників США у вирішенні кризи розглядається лише дотично до основного предмету дослідження.

Також слід відзначити колективну монографію, підготовлену співробітниками Інституту військової історії Міністерства оборони Російської Федерації на чолі з Б. Путілінін⁹. На основі матеріалів Архіву зовнішньої політики РФ, Архіву Історико-архівного та історико-меморіального центру Генерального штабу Збройних сил РФ, Центрального архіву Міністерства оборони РФ автори досліджують передумови, основні етапи та наслідки кризи. Однак, склад авторського колективу визначає її специфіку праці — зміщення акцентів в бік військового аспекту кризи. Зокрема, значна увага приділяється організації та проведенню операції «Анадир», характеристиці кількісного та якісного складу радянського озброєння на Кубі, хоча відомості про організацію та вивезення ракет носять фрагментарний характер. Ідеї цієї монографії, розширені хронологічно та методологічно, лягли в основу ще однієї праці Путіліна, що торкається проблем Карибської кризи¹⁰.

Військово-політичному аспекту кризи присвячена колективна монографія під редакцією генерала армії О. Грибкова, написана на основі архівних матеріалів радянсько-американо-кубинських симпозиумів, в яких брали участь багато державних і військових діячів, дипломатів, політологів, істориків, розвідників, що мали безпосереднє відношення до кризи¹¹ (в основу даної праці лягли й більш ранні праці Грибкова¹²). В центрі уваги авторів лежить Кубинська революція, яку вони вважають основною причиною виникнення кризи. Значна увага також приділяється розробці та здійсненню операції «Анадир». Але головною особливістю книги є досить об'ємне зібрання спогадів учасників подій, зокрема тих, хто брав участь у написанні монографії¹³.

Надзвичайно великих успіхів у вивченні Карибської кризи досягли члени створеної у 1995 р. групи з вивчення Холодної війни Інституту загальної історії РАН, серед яких були такі відомі науковці, як

О. Чубар'ян, М. Наринський, Н. Єгорова, О. Філітов, В. Мальков, І. Гайдук. У своїх працях¹⁴, присвячених загалом Холодній війні, вони дають особливу оцінку Карибській кризі як квінтесенції американо-радянського протистояння.

Загалом, російська історіографія 90-х і, особливо, 2000-х років з історії Карибської кризи характеризується високою динамічністю розвитку, значною диверсифікацією досліджуваних її аспектів, залученням широкого кола джерел, у тому числі, іноземного походження, інтенсивним впровадженням нових підходів і розширенням методологічної бази дослідження¹⁵. Але, варто сказати, що в ній практично немає праць, в яких предметом дослідження була б політика саме західноєвропейських держав, спрямована на врегулювання Карибської кризи. Винятком є монографія Н. Корсакової¹⁶, у якій досліджується роль французької дипломатії у розв'язанні кризи. При цьому, особливе місце відводиться президенту Франції Ш. де Голлю, у руках якого була зосереджена вся зовнішня політика держави, його відносини з Дж. Кеннеді, М. Хрущовим, Г. Макмілланом, К. Аденауером. У роботі також аналізується роль інститутів влади у прийнятті зовнішньополітичних рішень, подається оцінка кризи центральним апаратом Міністерства закордонних справ, діяльності французьких дипломатичних місій у Москві, Вашингтоні та Гавані, очолюваних відповідно послами М. Дежаном, Е. Альфаном та К. дю Гардьє (кожному з цих аспектів відведено окремий розділ у книзі).

Дослідження проблем Холодної війни та Карибської кризи знайшло певне висвітлення і в українській історіографії. Тут варто відзначити наукову діяльність доктора історичних наук, завідувача кафедри гуманітарних наук Київського університету права НАН України, директора Центру політологічних, гуманітарних та прикладних досліджень Олександра Потехіна. До його наукових інтересів входить дослідження євроатлантичних процесів, військово-політичних союзів, американістики, атлантичної геополітичної стратегії. Зокрема, з'ясуванням механізмів трансатлантичної безпекової співпраці в рамках Організації Північноатлантичного альянсу присвячений один з розділів його, спільної з І. Тодоровим, монографії¹⁷.

Варто відзначити наукову діяльність фахівців з міжнародних відносин Манжолу В., Білоусова М., Гайдукова Л., Крушинського В.¹⁸

Певні аспекти нашої теми порушуються в монографії професора Київського Інституту міжнародних відносин С. Галаки¹⁹ в контексті політики щодо непоширення ядерної зброї, однією з причин невдачі якої на ранньому етапі вказувалася конфронтація між СРСР та США. Слід також відзначити фахівців із зовнішньої політики США: А. Дашкевича, В. Чумака, С. Юрченка, М. Рижкова²⁰. Значні досягнення в розвитку

української американістики належать українському вченому, академіку НАН України А. Шлепакову. Серед його чисельних праць, присвячених історії США та американо-українських зв'язків, в контексті нашої теми слід виділити роботу, в якій подається огляд американської історіографії післявоєнного періоду, особливо — першої половини 60-х рр.²¹ Проблемами європейської колективної безпеки займався відомий український учений Л. Лещенко²². Великий науковий інтерес становить праця знаного українського науковця і дипломата, посла в низці латиноамериканських країн (Аргентині, Парагваї, Чилі, Уругваї, Кубі, Домініканській республіці) В. Пашука, присвячена Кубинській революції та зовнішньополітичній діяльності Ф. Кастро²³.

Серед праць українських дослідників, присвячених безпосередньо Карибській кризі, можна назвати роботи К. Карікова, С. Карікова, Н. Пасічник²⁴.

Дослідження участі європейських союзників США у вирішенні Карибської кризи в американській історіографії є набагато ширшим, ніж в російській, оскільки важливість даних країн для США були надзвичайно великою. Але, разом з тим, слід зазначити, що США, як і СРСР, були одним із двох головних учасників конфлікту, тому більшість досліджень даної теми міститься, знову ж таки, в загальних працях про Холодну війну та Карибську кризу.

Розвиток американської історіографії з питань Холодної війни пройшов кілька етапів, у результаті чого сформувалися відповідні історіографічні школи. Перші оцінки Карибській кризі належать колишнім членам адміністрації Кеннеді: міністру оборони Р. Макнамарі, прес-секретарю президента П. Селінджеру, спеціальному помічнику президента А. Шлезінгеру, спеціальному раднику і спічрайтеру президента Т. Соренсену²⁵. Ці політичні діячі належать до представників так званої «ортодоксальної» школи. Її репрезентанти в односторонньому порядку звинувачують Радянський Союз в розв'язанні Карибської кризи, одностайно підтримують дії Джона Кеннеді, вважаючи, що він, на відміну від агресивно налаштованого Микити Хрущова, діяв в інтересах збереження миру, і що саме його прагматична і виважена політика відвернула загрозу ядерної війни. Таким чином, можна сказати, що, по суті, «ортодоксальний» напрям американської історіографії Карибської кризи був офіційною позицією американського уряду США.

Однак, вже наприкінці 1960-х рр. цей напрям втрачає панівні позиції в історичній думці США, зазнаючи серйозної критики від представників нової історіографічної школи — ревізіоністів. Вони поставили під сумнів безапеляційність тези про те, що Сполучені Штати були поборниками мирного розв'язання конфлікту в ім'я відвернення атомної загрози, а

СРСР був головним винуватцем виникнення кризи. Історики-ревізіоністи вважали, що США теж несли відповідальність за цей конфлікт, і що з їх боку було багато прорахунків²⁶. Разом з тим критикується політика президента Кеннеді, якого звинувачували, зокрема, в тому, що він використовував американо-радянський конфлікт як засіб підвищення своєї популярності всередині країни. Більше того, значна кількість істориків цієї школи звинувачувала США у виникненні кризи в односторонньому порядку²⁷.

Одним із найбільш відомих представників цієї школи є Дж. Гріффітс. В своїй основній праці, присвяченій Карибській кризі²⁸, він описує режим Ф. Кастро в Кубі, взаємовідносини Хрущова та Кеннеді, діяльність американських спецслужб, використовуючи критичний підхід, вказуючи на провину американської сторони в розв'язуванні кризи, прорахунки і помилки адміністрації Кеннеді. Інший представник цього напрямку — Д. Детцер — також вказує на низку невдач адміністрації Кеннеді в зовнішній політиці, причому як причину цих невдач зазначає поспішність та темпераментність його адміністрації (головний приклад цьому, на думку Детцера, провал операції в Затоці Свиней 1961 р.)²⁹. Американський історик-ревізіоніст Дж. Макшеррі в своїй праці, присвяченій ролі взаємовідносин Хрущова і Кеннеді в подоланні Карибської кризи³⁰, чи не першим з американських дослідників дає високу оцінку радянському лідеру, вказуючи на його успіхи та заслуги радянської дипломатії загалом у вирішенні кризи. Г. Пармет в своєму дослідженні³¹ здобутків та невдач адміністрації Кеннеді досить критично оцінює його зовнішню політику, зокрема під час Карибської кризи. Автор зазначає, що президент під час прийняття зовнішньополітичних рішень керувався, перш за все, особистими інтересами, розсіявши ореол Кеннеді як палкого поборника миру. Особливістю праці є те, що вона підкріплена значною кількістю інтерв'ю в рамках проекту «*Oral history*», що дає можливість детальнішого ознайомлення із особистими мотивами прийняття рішень політичними діячами, зокрема Дж. Кеннеді. Неможливо оминати й одного із засновників ревізіоністського напрямку Г. Алперовітца. Головним лейтмотивом його наукової творчості є концепція про те, що в перші два післявоєнних десятиліття зовнішня політика США ґрунтувалася на зловживанні своєю абсолютною перевагою в ядерних озброєннях над рештою держав, у тому числі — і над СРСР. Критикуючи атомну дипломатію демократичних адміністрацій Трумена, Кеннеді та Джонсона у своїй фундаментальній праці³², особливу увагу він приділяє, зокрема, можливості поразки США в Карибському конфлікті. На його думку, самовпевненість Сполучених Штатів, що ґрунтувалася на ядерній перевазі, могла мати катастрофічні наслідки. Ця самовпевненість лежала в основі аргументів представників

генералітету, що пропонували варіант масштабного вторгнення на Кубу (т. зв. «яструби»), які, втім, не знали про наявність на острові стратегічних ядерних боеголовок, здатних дати масовану відсіч американцям. За Алперовітцом, лише випадковість відвернула США від атомної війни.

Вже на початку 1970-х рр., як реакція на ревізійні підходи до вивчення Карибської кризи, формується так звана «постревізійністська» школа. Вона поєднала в собі особливості «ортодоксальної» та ревізійністської шкіл. Її представники покладали відповідальність за виникнення кризи на обидві сторони і намагалися максимально дотримуватися об'єктивності під час своїх досліджень³³. Засновником постревізійнізму традиційно вважається американський дослідник Джон Геддіс³⁴. Найбільш значними працями Дж. Геддіса, одного з найавторитетніших сучасних дослідників Холодної війни (якого, до речі, *New York Times* назвали «деканом істориків Холодної війни»), в яких він здійснював детальний аналіз Карибської кризи, є «Strategies of Containment» та «We Now Know»³⁵. Головною ідеєю першої книги є теза про те, що під час розробки плану дій проти радянських військ на Кубі Кеннеді керувався розробленою ще Дж. Кеннаном «доктриною стримування», використовуючи, зокрема, своїх європейських союзників як силу стримування радянського впливу в Євроатлантичному регіоні. Величезний науковий інтерес являє собою друга праця: мотиви прийняття найважливіших зовнішньополітичних рішень під час Карибської кризи радянським керівництвом досліджуються на основі величезного масиву розсекречених радянських документів.

Окрім Геддіса, серед головних постревізійністських істориків, котрі займалися проблемою Карибської кризи, можна виділити Дж. Блайта, Д. Велча, Р. Гартхоффа, М. Ганта, М. Бешлосса, Р. Рівза, М. Вайта, Г. Елісона. Їхні роботи³⁶ характеризуються всебічним неупередженим дослідженням різних аспектів кризи, включаючи її вплив на внутрішньополітичну ситуацію в СРСР і США та розвиток міжнародних відносин в Європі, Азії, Латинській Америці, залученням широкої джерельної бази, представленої архівними матеріалами як СРСР і США, так і Великої Британії, Франції, Італії, ФРН, НДР, Чехословаччини, Куби, Аргентини, Бразилії та низки інших країн. Трохи детальніше слід зупинитися на праці Грехема Елісона, політолога за фахом, яка є, скоріше, не історичним дослідженням, а студією з теорії міжнародних відносин. Ця робота, а особливо її перевидання 1999 р. спільно із Ф.Зеліковим, доповнена новими джерелами та методологічними підходами, є класичною працею з даної проблеми. В ній автор висвітлює кризу у взаємозв'язку зі світовою економікою та громадською думкою всередині країни, методи раціоналізації прийняття рішень, розглядає кризу з позиції економістів

(М. Фрідмен), політичних діячів (Р. Макнамара, Г. Кісінджер) та застосовуючи «теорію ігор» і «модель раціонального діяча». Важливість даної праці полягає в тому, що вона забезпечила майбутнім поколінням істориків потужну методологічну базу та можливість міждисциплінарного дослідження проблематики Карибської кризи.

На особливу увагу в контексті нашої теми заслуговують роботи американських істориків, котрі тісніше пов'язані з предметом даного дослідження. Перш за все, слід назвати дослідників, які займалися проблемою відносин Сполучених Штатів з голлістською Францією під час кризи. Керолайн Девідсон, молода співробітниця Йельського університету, зокрема, займається зовнішньою політикою США стосовно Франції, особливо в контексті взаємовідносин цих країн в рамках Північноатлантичного альянсу. Найголовнішим її досягненням на даний момент є написання розділу для фундаментальної колективної монографії «Globalizing de Gaulle» (про яку йтиметься далі), присвяченого відносинам Франції та США, особливо в період Берлінської та Карибської кризи³⁷. Також варто зазначити монографію Е. Махан³⁸, в котрій розглядаються відносини між Дж. Кеннеді та Ш. де Голлем в контексті політики безпеки в Західній Європі. Особливий акцент робиться, знову ж таки, на періоді ракетної кризи. Надзвичайно цікавою є робота американського історика Дж. Уорнера³⁹. Вона присвячена намаганням французького президента «вклинитися» в англо-американський трансатлантичний союз на початку 1960-х рр., створивши провідну групу всередині НАТО в складі трьох, а не двох країн. Ці прагнення де Голля поліпшити атлантичну співпрацю виявлялися, зокрема, в його повній підтримці адміністрації Кеннеді під час Карибської кризи.

Важливе місце в зовнішній політиці США серед їх європейських союзників займала Федеративна Республіка Німеччина. Найважливішими проблемами американо-західнонімецьких відносин під час Карибської кризи були питання ядерного переозброєння ФРН (політикою Аденауера щодо оволодіння ядерною зброєю займався, зокрема, Д. Лардж⁴⁰); розв'язання Берлінської кризи (в американській історіографії, до речі, прийнято вважати Берлінську та Карибську кризи як одну єдину кризу)⁴¹ та взаємовідносини ФРН з країнами комуністичного табору, особливо — НДР (в зв'язку з цим, слід відзначити працю У. Грея⁴² про політику Західної Німеччини щодо нейтралізації впливу НДР та її ізоляції (дипломатії, розвідки, зовнішньої торгівлі) в 1949–1969 рр., зокрема, під час Карибської кризи). Також слід зазначити загальні роботи, присвячені епосі та політичній діяльності західнонімецького канцлера К. Аденауера, найвідомішою серед яких є робота Р. Ірвінга⁴³.

Особливої уваги заслуговують американо-британські відносини. Велика Британія була головним стратегічним союзником для США (і є

ним зараз), тому їх стосунки називають «спеціальними відносинами» («special relationships»), або «ключовий трансатлантичний альянс» («the key trans-Atlantic alliance»). Британський прем'єр Гарольд Макміллан був головним закордонним радником Дж. Кеннеді: перед прийняттям важливих рішень американський президент практично завжди попередньо консультувався з Макмілланом. Класичною і найбільш фундаментальною працею щодо англо-американських відносин під час Карибської кризи є робота Л. Скотта⁴⁴.

Серед інших аспектів даної проблеми, потрібно відзначити механізми та конкретно-історичні умови здійснення трансатлантичної співпраці під час Карибської кризи як такої⁴⁵. Проблеми взаємин США зі своїми середземноморськими союзниками (особливо в контексті розміщення в них ракет «Юпітер», що вважається головною причиною розміщення радянських ракет на Кубі) в період 1957–1963 рр. висвітлюються в книзі⁴⁶ Ф. Неша. Цікаве дослідження західноєвропейської громадської думки стосовно основних учасників Карибської кризи належить М. Абраванел⁴⁷. Абраванел у своїй статті намагається дослідити суспільні настрої в країнах Європи під час кризи та зв'язувати позиції ЗМІ та пересічних громадян відносно сторін конфлікту. Необхідно також згадати працю австралійської дослідниці П. Вінанд, котру теж можна віднести до американської постревізіоністської історіографічної традиції, в якій вона досліджувала взаємини між США та західноєвропейськими державами наприкінці 50-х — початку 60-х рр., зокрема, під час Карибської кризи, на тлі європейських інтеграційних процесів⁴⁸.

Щодо європейської історіографії, то в ній значно ширше висвітлюється роль і місце американських союзників в розв'язанні кризи, оскільки Західна Європа була другорядним учасником кризи, тому західноєвропейським історикам є ближчим саме європейський чинник.

Досить об'ємною є німецька історіографія⁴⁹. Серед найвідоміших німецьких істориків, котрі займалися проблемою Холодної війни та Карибської кризи, слід назвати Е. Нольте, Б. Грьойнера, Ф. Грьойнера, А. Піока, К. Брахера, К. Мюнгера⁵⁰.

Щодо окремих аспектів даної проблематики, то варто відзначити німецького історика А.Хільгрубера⁵¹, який досліджує патерналізм США щодо своїх європейських союзників, зокрема намагання США втручатися у внутрішньополітичне життя західноєвропейських країн. Подібний напрям досліджень притаманний двом відомим науковцям — К. Швабе та Ю. Брюна, котрі вивчають американську зовнішню політику, зокрема, її вплив на європейські країни⁵². Вивченням антиамериканських настроїв серед населення та ЗМІ, зокрема під час Карибської кризи, займається К. Мюллер⁵³.

Також слід відзначити фундаментальну монографію одного з найавторитетніших німецьких істориків з проблем Холодної війни В. Лота⁵⁴. В ній він досліджує увесь комплекс проблем у взаємовідносинах між найбільшими західноєвропейськими державами. Особлива увага приділяється франко-німецьким відносинам під час Берлінської та Карибської кризи, ролі особистостей де Голля та Аденауера в цих подіях; визначає місце досить впливової італійської компартії у формуванні зовнішньої політики Італії у цей період; співвідношення європеїзму та атлантизму в зовнішній політиці європейських держав.

Першим серед французьких істориків, хто почав досліджувати політику європейських країн щодо розв'язання Карибської кризи, був М. Вайс. Його активна діяльність щодо вивчення цього питання розпочалася в жовтні 1992 р., коли у Парижі за ініціативи французького відділення Програми з ядерної історії з нагоди 30-річчя Карибської кризи було організовано міжнародний колоквиум. Вайс був автором статті «Франція та Карибська криза» в збірнику матеріалів колоквиуму, який, до речі, теж вийшов під його редакцією⁵⁵. Пізніше на основі цих матеріалів він видав окрему працю⁵⁶. У 1998 р. виходить його фундаментальне дослідження зовнішньої політики де Голля⁵⁷. При написанні цієї роботи він використав матеріали дипломатичної переписки французького зовнішньополітичного відомства, Національного архіву Франції, низку американських та німецьких архівів⁵⁸.

Мабуть, найбільш відомим після Вайса дослідником зовнішньої політики Франції за президентства де Голля є Ф. Бозо. В своїй праці⁵⁹, присвяченій післявоєнній зовнішній політиці Франції, він приділяє особливу увагу зовнішньополітичній діяльності де Голля, особливо акцентуючи увагу на проблемах відносин із США за його президентства, зокрема, під час Карибської кризи. Серед інших відомих французьких істориків, що досліджують це питання, слід назвати Марі-П'єра Рея, спеціаліста з СРСР, котрий досліджував східноєвропейську політику де Голля, зокрема, відносини з СРСР⁶⁰, та Ж. Сотоу, який вивчав роль Франції в розгортанні Холодної війни та зміни в її відносинах із іншими членами НАТО, які відбулися під час та після завершення Карибської кризи⁶¹.

Британська історіографія Карибської кризи характеризується значною кількістю праць, присвячених, перш за все, англо-американському стратегічному партнерству. Найважливішими з них є роботи Р. Льюїса, Х. Булла, Дж. Дамбрелла, К. Барлетта⁶². Серед інших питань даної проблематики, якими займалися британські вчені, можна виділити наступні: взаємовідносини між США та їх європейськими союзниками в рамках НАТО⁶³, економічні аспекти Карибської кризи та торгівлю під час кризи

між європейськими країнами Східного та Західного блоків⁶⁴; вплив США на інтеграцію західноєвропейських держав у військовій сфері⁶⁵; стратегія, планування та, особливо, пропаганда, здійснювана європейськими союзниками США через механізми НАТО⁶⁶; роль Британії в розв'язанні Берлінської кризи⁶⁷ (в Англії, як і в США, Берлінська криза вважається, разом з Карибською, складовою частиною однієї кризи).

У цілому, можна сказати, що дослідження переважної більшості проблем, пов'язаних із роллю і місцем європейських країн-союзників США в розв'язанні кризи, британські дослідники здійснюють в контексті англо-американського союзу.

Найавторитетнішим італійським істориком, котрий спеціалізується на проблемах Холодної війни та Карибської кризи є професор історії міжнародних відносин Римського університету Леопольдо Нуці. Він займався питаннями впливу США на внутрішньополітичне життя Італії⁶⁸, розміщення ракет «Юпітер» в Італії⁶⁹, впливу лівих політичних сил та рухів в Італії та США на зовнішню політику цих країн під час Карибської кризи⁷⁰, проблемами ядерної безпеки Італії в післявоєнний період, зокрема, під час Карибської кризи⁷¹ та багатьма іншими. Також, варто зазначити праці таких істориків, як Е. Мартеллі, Е. Ортона, Е. ді Нольфо, В. Іларі, А. Варсорі, С. Понс, котрі вивчали різні аспекти впливу Карибської кризи на Італію та політики італійського уряду щодо її розв'язання⁷².

Досить значний масив праць з даної проблематики належить норвезькій історіографії. Зацікавленість нею з боку норвезьких дослідників пояснюється тим, що Норвегія була ключовою країною для США в її системі оборони в Європі (американські військові бази в Норвегії знаходилися в безпосередній близькості від Ленінграда та Москви). Одразу ж треба згадати «класика» не тільки норвезької, а й світової постревізійоністської історіографії Холодної війни, професора університету Осло і Трьомсе Г. Лундестада та його фундаментальну працю «The United States and Western Europe Since 1945: From «Empire» by Invitation to Transatlantic Drift»⁷³, в якій він на основі великого комплексу джерел, розглянув процес формування трансатлантичного альянсу, роль європейських учасників НАТО, особливо Франції та ФРН, в подоланні Карибської кризи.

Також варто відзначити роботу норвезького історика В. Інгімундарсона⁷⁴, в якій він розглянув роль Ісландії у американській безпековій політиці в Західній Європі. Автор відзначає не тільки важливість Ісландії для США, а й значимість американських збройних сил для системи оборони країни, яка не мала (і не має зараз) власних збройних сил. Серед загальних праць з Холодної війни та, зокрема, Карибської кризи виді-

ляється монографія норвезьких істориків К. Кріксена та Ф. Калда⁷⁵. Треба зазначити й колективну монографію О. Рісте і А. Моланда⁷⁶, присвячену діяльності норвезької розвідки в 1945–1970 рр.

Проблематика Карибської кризи досліджувалася багатьма датськими істориками. Вони торкалися таких питань, як діяльність датських спецслужб⁷⁷, підводних човнів⁷⁸, системи ПВО⁷⁹ під час кризи. Політика датського прем'єра Й. Крага щодо вирішення Карибської кризи розглядається в праці Б. Ліндегаарда⁸⁰, присвяченій голові датського уряду в 1962–1968 рр. та 1971–1972 рр. Також, слід відзначити книгу Р. Маріагера та Р. Шмідт, в котрій проаналізовано основні наслідки Карибської кризи для Данії⁸¹. Але найважливішою у контексті нашої проблеми є монографія датського історика П. Віллауме⁸², в якій він розглядає, поміж іншого, взаємодію Данії з США та іншими членами НАТО щодо вирішення Карибської кризи.

Розглядаючи швейцарську історіографію, хотілося б відзначити дві фундаментальні колективні монографії⁸³, підготовлені цюрихськими вченими А. Венгером, К. Ньюенлістом та А. Лохер, і в створенні яких брали участь провідні фахівці з Холодної війни із США, Великої Британії, Франції, Німеччини, Італії, Данії та інших країн. У першій праці розглядається формування голлістської трансатлантичної зовнішньої політики, в другій — еволюція механізмів НАТО в період Холодної війни, зокрема, значна увага приділяється Карибській кризі.

Щодо історіографії країн Бенілюксу, то обов'язково треба зазначити роботу бельгійського історика В. Тозе, присвячену загальному комплексному аналізу Карибської кризи та впливові на її перебіг з боку європейських країн⁸⁴, та роботи нідерландських істориків: колективну монографію Г. Крабендама, К. ван Мінена та Дж. Скота-Сміта, в якій досліджуються американо-голландські відносини⁸⁵, та монографію Скотта-Сміта⁸⁶.

Таким чином, можна сказати, що радянська, російська та українська історіографії, котрі рясніють численними працями, присвяченими Карибській кризі, втім, практично не містять робіт, за винятком монографії Н. Корсакової, що торкалися би безпосередньо політики європейських союзників США щодо розв'язання Карибської кризи. В цьому аспекті інформативнішою є американська історіографія, однак питома частка праць саме з цієї тематики, проти загальних робіт з Карибської кризи, невелика. Головний акцент в ній робиться на англо-американських та франко-американських відносинах. Натомість, у західноєвропейській історіографії, особливо британській, французькій та німецькій, ця проблема досліджена набагато більше. Основні студії у Західній Європі

здійснювалися в контексті дослідження післявоєнної трансатлантичної оборонної стратегії.

¹ *Листов В., Жуков В.* Тайная война против революционной Кубы. — М., 1966. — 294 с.; *Висков С. И.* Американские историки и публицисты о «холодной войне» // Новая и новейшая история. 1967, № 6. — С. 34–46. В цій статті важливою в контексті даної теми є оцінка жовтневих подій американськими ортодоксальними істориками.

² История внешней политики СССР. 1917–1975 / Под ред. А.А. Громыко, Б.Н. Пономарева. — М., 1976. — 425 с.; *Його ж.* История дипломатии / Под ред. А.А. Громыко. Т. IV. М.: Международные отношения, 1975. — 376 с.; *Його ж.* Внешняя политика США: уроки и действительность. 60–70-е годы. — Москва: Международные отношения, 1978. — 312 с.; *Його ж.* Карибский кризис // Вопросы истории. — 1971. — № 7. — С. 135–144, № 8. — С. 121–129; *Його ж.* 1036 дней президента Кеннеди. — Москва: Политиздат, 1971. — 279 с.; *Иванян Э.А.* Белый дом. Президенты и политика. — М., 1979. — 383 с.

³ *Дмитриев Б.* США: политики, генералы, дипломаты. — М.: Правда, 1971. — 230 с.; *Куманев Г.А., Селезнев Г.К.* Американская политика новых рубежей в Латинской Америке. — Москва: Наука, 1972. — 200 с.; *Яковлев Н.Н.* Преступившие грань. — Москва: Международные отношения, 1970. — 352 с.

⁴ *Сергеев Ф.* Операция в заливе Кочинос (Как США готовили вооруженное вторжение на Кубу в 1961 г.) // Новая и новейшая история. — М., 1981. — № 4. — С. 129–142, № 5. — С. 116–135; *Його ж.* Тайная война против Кубы. — М., 1982. — 208 с.; *Владимиров В.* Куба в межамериканских отношениях. — М., 1983. — 304 с.; *Гриневич Э.А., Гвоздарев Б.И.* Вашингтон против Гаваны: Кубинская революция и империализм США. — М., 1982. — 216 с.

⁵ *Чугров С.* Политические рифы Карибского кризиса // Мировая экономика и международные отношения. — 1989. — № 5. — С. 19–32; *Кобыш В.* Уроки Карибского кризиса // Никита Сергеевич Хрущев: Материалы к биографии. — Москва: Политиздат, 1989. — С. 64–67; *Микоян С.* Война, которая не началась // Никита Сергеевич Хрущев: Материалы к биографии. — М., 1989. — С. 81–88; *Його ж.* Карибский кризис, каким он видится на расстоянии // Латинская Америка. — М., 1988, № 1; *Плешаков К.* Советский Союз и Соединенные Штаты, опыт взаимовосприятия // США — экономика, политика, идеология. — 1989. — № 9. — С. 27–36; *Яковлева Н.* «Вашингтон. Преступившие грань». М., 1989. — 367 с.

⁶ *Бысторва И.* Современная отечественная историография Холодной войны // Новый исторический вестник. № 10, 2004. Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/sovremennaya-otechestvennaya-istoriografiya-holodnoy-voyny>

⁷ *Фурсенко А.* У края пропасти. Карибский кризис 1962 г. // Звезда, № 9. — М., 1989. — С. 108–131; *Його ж.* Кубинский ракутный кризис 1962 года // Новый взгляд на историю США: Американский ежегодник за 1992 г. — М., 1992. — С. 175–207; *Його ж.* Special channels and the settlement of the Cuban missile crisis // Карибский кризис 1962 года: Международная научная конференция «Карибский кризис 1962 г. в архивных документах России, США и Кубы: анализ, итоги, уроки». — М., 1994. — С. 33–35; *Його ж.* Карибский кризис 1962 г. Новые материалы // Новая и новейшая история. 1998, № 5. — С. 66–76.

⁸ Корсакова Н. Французская дипломатия и Кубинский кризис. — М., 2006. — 280 с., с. 6–7.

⁹ На краю пропасти (Карибский кризис 1962 года. Под ред. Б.Г. Путилина. — М., 1994.

¹⁰ Путилин Б.Г. Карибский кризис 1962 г. // Советская внешняя политика в годы «холодной войны» (1945–1985 гг.). Новое прочтение / Отв. ред. Л.Н. Нежинский. М., 1995.

¹¹ У края ядерной бездны (Из истории Карибского кризиса 1962 г. Факты, свидетельства, оценки...). Под ред. А. Грибкова. — М., 1998.

¹² Грибков А.И. Карибский кризис // ВИЖ. — М., 1992, № 10.

¹³ А. Косов. Место Карибского кризиса 1962 г. в советско-американских отношениях (по материалам российской историографии) // XXI век: актуальные проблемы исторической науки: Материалы международной научной конференции, посвященной 70-летию исторического факультета БГУ. — Минск, 2004. — С. 282–283, с. 282.

¹⁴ Збірка статей «Холодная война, 1945–1963. Историческая ретроспектива» (отв. Ред. Н. Егорова, А. Чубарьян). — М., 2003. — 640 с.; Егорова Н. Многосторонняя дипломатия в годы Холодной войны. Сборник статей. — М., 2008. — 190 с.; Филитов А. «Холодная война»: Историографические дискуссии на Западе. М.: Время, 1991. — 268 с. Дана монографія цінна тим, що в ній подається аналіз американської історіографії усіх трьох основних шкіл: ортодоксів, ревізійністів та пост ревізійністів; В. Мальков. Россия и США в XX веке: очерки истории межгосударственных отношений и дипломатии. — М., 2009. — 494 с.; Гайдук И.В. Холодная война: новые подходы, новые документы. — М., 1995. — 399 с.; Його ж. В лабиринтах холодной войны: СССР и США в ООН, 1945–1965 гг. — М., 2012. — 331 с.; Наринский М. История международных отношений. В 3 томах. Том 3. Ялтинско-Потсдамская система. — М., 2012, — 552 с.; Холодная война: новые подходы, новые документы. — М., 1995. — 399 с. (член редколегії).

¹⁵ Роцупкин В. В двух шагах от ядерной катастрофы: неизвестные страницы Карибского кризиса // Латинская Америка. — М., 1993, № 12. — С. 50–56; Шепова Н.Я. Карибский кризис и холодная война // Кентавр. — М., 1995, № 1. — С. 3–8; Алексеева А. Карибский кризис. Как это было // Эхо планеты. — М., 2003, № 3. — С. 32–47; Зубок В., Печатнов В. Историография «холодной войны» в России: некоторые итоги десятилетия // Отечественная история. — М., 2003, № 4. — С. 12–24; Кременюк В. Россия — США: к новой конфронтации? // США — экономика, политика, идеология. — 1994. — № 10. — с. 18–29; Микоян С. Анатолия Карибского кризиса. — М.: Академия, 2006. — 480 с.; Путилин Б. Карибский кризис 1962 г. // Советская внешняя политика в годы «холодной войны» (1945–1985 гг.) — М., 2005. — С. 283–302; Хрущев С. Кубинский ракетный кризис. События почти вышли из-под контроля Кремля и Белого дома // Международная жизнь. — 2002. — № 5. — С. 57–79.

¹⁶ Корсакова Н. Французская дипломатия и Кубинский кризис. — М., 2006. — 280 с.

¹⁷ Потехін О., Тодоров І. Глобалізація безпеки. Навчальний посібник. Донецьк, 2011. — 246 с.

¹⁸ Манжол В., Білоусов М.М., Гайдуков Л.Ф. Міжнародні відносини та зовнішня політика. (1945–70-ті роки). — К., 1999. — 560 с.; Крушинський В. Міжнародні відносини та світова політика (1945–1980). — К., 2007. — 192 с.

¹⁹ Галака С. Проблема нерозповсюдження ядерної зброї у міжнародних відносинах. — К., 2002. — 278 с.

²⁰ Дашкевич А. Еволюція системи доктринального забезпечення зовнішньої політики США повоєнного періоду. Дис. д-ра політ. наук. — К., 1998; Чумак В. Ядерна стратегія США: від перевернення до нерозповсюдження. — К., 1999. — 304 с.; Юрченко С. На

пути к мировому лидерству: геостратегия США. 1941–1963 гг. — Севастополь: Флот України, 2000. — 296 с.; Юрченко С. США и международные кризисы в биполярном мире (1940–1960-е годы). — Севастополь: Флот України, 2000. — 104 с.; Рижков М. Доктринальний вимір стратегій зовнішньої політики США: від стримування до глобальної демократизації. Дис. доктора політичних наук. — К., 2007. — 401 с.

²¹ Шлепаков А. Сучасна американська історіографія: дещо про напрями, методи, джерельну базу // Український історичний журнал. — К., 1965. — № 6. — С. 151.

²² Леценко Л. Європейська безпека: Проблеми і перспективи. — К., 1981. — 48 с.; Леценко Л., Манжолла В. Ядерное оружие Франции и вопросы европейской безопасности. — К., 1989. — 167 с.

²³ Пащук В. Куба: революция и внешняя политика. — К., 1989. — 315 с.

²⁴ Каріков К., Каріков С. Куба–США–СРСР: витоки кризи 1962 року // Харьковский институт социального прогресса. Сборник научных трудов. — 1999. — Вып. 4. — С. 39–47; Пасічник Н. Адміністрація Дж.Ф. Кеннеді і Кубинська ракетна криза 1962 р. Дис. канд. іст. наук. — К., 2006. — 222 с.

²⁵ McNamara R. The Essence of Security: Reflections in Office. — New York, 1968. — 176 p.; Salinger P. With Kennedy. — London: Jonathan Cape, 1967. — XV, 391 p.; Schlesinger A. A Thousand Days. John F. Kennedy in the White House. — Boston, 1965. — 1087 p.; Sorensen T. Kennedy. — New York, 1965. — 783 p.

²⁶ Филитов А. «Холодная война»: Историографические дискуссии на Западе. М.: Время, 1991. — 268 с., с. 42.

²⁷ J. Thompson. The Cuban missile crisis in Context // River academic journal. Vol. 6, № 1 spring 2010. Режим доступу: <http://www.rivier.edu/journal/ROAJ-Spring-2010/J389-Thompson.pdf>

²⁸ Griffiths J. The Cuban Missile Crisis. — Hove: Wayland, 1986. — 78 p.

²⁹ Detzer D. The brink: Cuban Missile Crisis, 1962. — New York, 1979. — 299 p.

³⁰ McSherry J. Khrushchev and Kennedy in Retrospect. — Palo Alto, 1971. — 233 p.

³¹ Parmet H. JFK. The Presidency of John F. Kennedy. — Harmondsworth, 1984. — 407 p.

³² G. Alperovitz. Cold War Essays. — New York, 1970. — 150 p.

³³ I. Gwinn. Towards a critical historiography of orthodox-revisionist debates on the origins of the cold war: between disciplinary power and U.S. national identity. — Birmingham, 2009. — 82 p., p. 51.

³⁴ Gaddis J. The United States and the Origins of the Cold War, 1941–1947. — New York, 1972. — 396 p.

³⁵ Gaddis J. Strategies of Containment: A Critical Appraisal of Postwar American National Security Policy. New York, 1982. — 432 p.; Його ж. We Now Know. Rethinking Cold War History. — New York, 1997. — 425 p.

³⁶ Blight J., Welch D. On the Brink. Americans and Soviets Reexamine the Cuban Missile Crisis. — New York, 1989. — 400 p.; Garthoff R. Reflections on the Cuban Missile Crisis. — Washington, 1989. — 236 p.; Hunt M. Crisis in U.S. Foreign Policy. — New Haven, 1996. — 447 p.; Beschloss M. The Crisis Years. Kennedy and Khrushchev 1960–1963. — New York, 1991. — 816 p.; Reeves R. President Kennedy: Profile of Power. — London, 1994. — 798 p.; White M. The Cuban Missile Crisis. — London, 1996. — 291 p.; Allison G. Essence of Decision. Explaining the Cuban missile crisis. — Boston: Little, Brown and Company, 1971. — XII, 338 p.

³⁷ Globalizing de Gaulle: International Perspectives on French Foreign Policies, 1958–1969. Edited by C. Nuenlist, A. Locher and G. Martin. — Plymouth, 2010. — 326p., с. 111–135. Назва розділу: «Dealing with de Gaulle: The United States and France».

³⁸ E. Mahan. Kennedy, de Gaulle and Western Europe. — New York, 2002. — 229 p.

³⁹ G. Warner. «De Gaulle and the Anglo-American 'Special Relationship' 1958–1966: Perceptions and Realities. Режим доступу: <http://www.andreversailleediteur.com/upload/files/warnerdegaulleandtheangloamerican.pdf>

⁴⁰ D. Large. Germans to the Front: West German Rearmament in the Adenauer Era. — The University of North Carolina Press, 1995. — 341 p.

⁴¹ K. Newman. Macmillan, Khrushchev and the Berlin Crisis, 1958–1960. — Routledge, 2010. — 256 p.

⁴² W. Gray. Germany's Cold War. The Global Campaign to Isolate East Germany, 1949–1969. — Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 2000. — 368 p.

⁴³ Ronald Irving. Adenauer. — Ann Arbor, 2002 — 242 p.

⁴⁴ L. Scott. Macmillan, Kennedy and the Cuban Missile Crisis: Political, Military, and Intelligence Aspects. Contemporary history in context series. — New York: St. Martin's Press, 1999. — 251 p.

⁴⁵ M. Trachtenberg. A Constructed Peace: The Making of the European Settlement, 1945–1963. — Princeton: Princeton University Press, 1999. — 448 p.; J. Giauque. Grand Designs and Visions of Unity: The Atlantic Powers and the Reorganization of Western Europe, 1955–1960. — The University of North Carolina Press, 2001. — 344 p.; E. Sherwood. Allies in Crisis: Meeting Global Challenges to Western Security. — 1990, New Haven. — 245 p.

⁴⁶ P. Nash. The Other Missiles of October: Eisenhower, Kennedy and the Jupiters 1957–1963. — Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1997. — 231 p.

⁴⁷ M. Abravanel. European public opinion and the Cuban missile crisis // International interactions. — Gordon and Breach science publishers, 1976. — p. 107–112.

⁴⁸ P. Winand, Eisenhower, Kennedy and the United States of Europe. — Houndsmill, 1993. — 432 p.

⁴⁹ До 1990 р. розглядається західнонімецька історіографія

⁵⁰ E. Nolte. Deutschland und der Kalte Krieg. — München, 1974. — 765 s.; B. Greiner. Die Kuba-Krise. Die Welt an der Schwelle zum Atomkrieg. — München, 2010. — 128 s.; Його ж. Kuba-Krise. Analyse, Dokumente, Zeitzeugen. — Nördlingen, 1988. — 436 s.; F. Greiner. Die Kuba-Krise 1962: Höhe- und Wendepunkt in der Geschichte des Kalten Krieges. — München, 2009. — 22 s.; A. Piok. Kennedys Kuba-Krise: Planung, Irrtum und Glück am Rande des Atomkrieges 1960–1962. — Marburg, 2003. — 181 s.; C. Münger. Kennedy, die Berliner Mauer und die Kubakrise: Die westliche Allianz in der Zerreißprobe, 1961–63. — Paderborn, Germany: Schöningh, 2003. — 404 s.

⁵¹ A. Hillgruber. Europa in der Weltpolitik der Nachkriegszeit 1945–1963. — München, 1981. — 188 s.

⁵² K. Schwabe. Weltmacht und Weltordnung. Amerikanische Außenpolitik von 1898 bis zur Gegenwart. Eine Jahrhundertgeschichte. — Paderborn, 2006. — 560 s.; J. Bruhn. Schlachtfeld Europa, oder, Amerikas letztes Gefecht: Gewalt und Wirtschafts imperialismus in der US-Außenpolitik seit 1840. — Berlin, 1983. — 224 s.

⁵³ C. Muller. West Germans Against The West: Anti-Americanism in Media and Public Opinion in the Federal Republic of Germany, 1949–68. — London, 2010 — 272 p.

⁵⁴ W. Loth. Europe, Cold War and Coexistence, 1955–1965. — Routledge. — 2004. — 320 p.

⁵⁵ L'Europa et la crise de Cuba // Sous la direction de M. Vaisse. — Paris, 1993.

⁵⁶ M. Vaisse. La France et la Crise de Cuba. Histoire, économie et société. — Paris, 1994.

⁵⁷ M. Vaisse. La grandeur: Politique étrangère du général de Gaulle, 1958–69. — Paris, 1998. — 668 p.

⁵⁸ Корсакова Н. Французская дипломатия и Кубинский кризис. — М., 2006. — 280 с., с. 11–12.

⁵⁹ Bozo F. La politique étrangère de la France depuis 1945 — Paris, 1997. — 122 p.

⁶⁰ *M.P. Rey*. De Gaulle, French Diplomacy and Franco-Soviet Relations as Seen from Moscow. — розділ в книзі «Globalizing de Gaulle: International Perspectives on French Foreign Policies, 1958–1969». Edited by C. Nuenlist, A. Locher and G. Martin. — Plymouth, 2010. — 326p., с. 25–43.

⁶¹ *G. Soutou*. France and the Cold War, 1944–63. — Diplomacy and Statecraft, Dec. 2001.

⁶² *R. Louis and H. Bull*. The «Special Relationship»: Anglo-American Relations since 1945. — Oxford, Clarendon Press, 1986. — 428 p.; *J. Dumbrell*. A Special Relationship: Anglo-American Relations in the Cold War and After. — Houndmills, Macmillan, 2001. — 258 p.; *C. Bartlett*. The Special Relationship: A Political History of Anglo-American Relations Since 1945 (Postwar World). — London, 1992. — 224 p.

⁶³ *A. Priest*. Kennedy, Johnson and NATO: Britain, America and the Dynamics of Alliance. — London, 2007. — 240 p.

⁶⁴ *I. Jackson*. The Economic Cold War: America, Britain and East-West Trade, 1948–1963. — Palgrave Macmillan, 2001. — 251 p.

⁶⁵ *K. Burke and M. Stokes*. The United States and the European Alliance since 1945. — Oxford. Berg, 1999. — 246 p.

⁶⁶ *M. Smith*. NATO Enlargement During the Cold War: Strategy and System in the Western Alliance. — Basingstoke, Palgrave, 2000. — 218 p.

⁶⁷ *John P.S. Gearson*, Harold Macmillan and the Berlin Wall Crisis 1958–62: The Limits of Interest and Force. — Basingstoke: Macmillan, 1998. — 296 p.; *Його ж.* The Berlin Wall Crisis: Perspectives on Cold War Alliances (with Kori Schake). — London, 2006. — 256 p.

⁶⁸ *L. Nuti* Gli Stati Uniti e l'apertura a sinistra, 1953–1963. Importanza e limiti della presenza americana in Italia. — Roma-Bari: Laterza, 1999. — 234 p.

⁶⁹ *Його ж.* L'Italie et le missiles Jupiter, in Maurice Vaisse (ed.), L'Europe et la Crise de Cuba. — Paris: Armand Colin, 1993, pp. 123–157.

⁷⁰ *Його ж.* The United States, Italy and the Opening to the Left, 1953–1963 // Journal of Cold War Studies, vol. 4, no. 3 (Summer 2002), pp. 36–55.

⁷¹ *Його ж.* La sfida nucleare. La politica estera italiana e le armi atomiche, 1945–1991. — Bologna, 2007. — 217 p.

⁷² *E. Martelli*. L'altro atlantismo. Fanfani e la politica estera italiana, 1958–1963. — Milano: Guerini e Associati, 2008. — 478 p.; *E. Ortona*. Anni d'America. — Bologna: Societ' Editrice Il Mulino, 1984–89, vol. III. — 464 p.; *E. di Nolfo*. L'Italie et la crise de Cuba en 1962, in Maurice Vaisse (ed.), L'Europe et la Crise de Cuba (Paris: Armand Colin, 1993), pp. 123–157; *A. Varsori* L'Italia fra Alleanza Atlantica e CED (1949–1954), in «Storia delle relazioni internazionali», IV, 1988, № 1, pp. 125–165. В контексті нашої проблеми стаття важлива тим, що в ній йдеться про формування атлантичної зовнішньої політики Італії.

⁷³ *G. Lundestad*. The United States and Western Europe Since 1945: From «Empire» by Invitation to Transatlantic Drift. — Oxford, 2003. — 332 p.

⁷⁴ *Valur Ingimundarson* The Struggle for Western Integration: Iceland, the United States, and NATO During the First Cold War. — Institut for forsvarsstudier, 1999. — 91 p.

⁷⁵ *K. Kriksen and H. Pharo*. Kald krig og internasjonalisering 1949–1965. Norsk utenrikspolitikk historie. — Oslo, 1997. — 505 s.

⁷⁶ *O. Riste, A. Moland*. «Strengt hemmelig» — Norsk etterretningsteneste 1945–1970 (Oslo, 1997). For the English version of this, see Olav Riste, The Norwegian Intelligence Service, 1945–1970. — London, 1999. — 412 p.

⁷⁷ *B. Ramsing*. Den Hemmelige Tjeneste. — København, 1980. — 183 s.

⁷⁸ *S. Nørby*. — Danske ubåde 1909–2004. — København, 2005. — 255s.

⁷⁹ *H. Schrøder*. Det sku' være saa godt: Danmarks Luftforsvar under Den Kolde Krig. — København, 2002. — 196 s.

⁸⁰ B. Lidegaard. Jens Otto Krag, 1962–1978. — Copenhagen: Gyldendal, 2002. — 838 p.

⁸¹ R. Mariager, Regin Schmidt. Nye fronter i Den kolde krig. — København, 2010. — 352 s.

⁸² P. Villaume. Denmark and NATO Through 50 Years, in Danish Foreign Policy. — Copenhagen, 1999. — 264 p.

⁸³ Globalizing de Gaulle: International Perspectives on French Foreign Policies, 1958–1969. — Plymouth, 2010. — 326 p.; Transforming NATO in the Cold War: Challenges beyond Deterrence in the 1960-s. — London, 2004. — 224 p.

⁸⁴ V. Touze. Missiles et décisions: Castro, Kennedy et Khrouchtchev et la crise de Cuba d'octobre 1962. — Bruxelles, 2012. — 719 s.

⁸⁵ H. Krabbendam, C. van Minnen, G. Scott-Smith. Four Centuries of Dutch-American Relations: 1609–2009. — Suny press, 2009. — 1190 p.

⁸⁶ G. Scott-Smith. Atlantic, Euratlantic, or Europe-America? The Atlantic Community and the European Idea from Kennedy to Nixon. — Soleb, Parijs, 2009. — 588 p.

В статье анализируется освещение политики европейских стран-союзников США по урегулированию Карибского кризиса в отечественной, советской, современной российской, западноевропейской и американской историографии. Определяются основные этапы становления, круг исследуемых проблем и степень научной разработки данной темы в историографии указанных стран.

Ключевые слова: *Карибский кризис, историография, Кеннеди, Хрущев, США, СССР, европейские союзники, источники, архив.*

The article analyzes the coverage of U.S.A. European allies' policy regarding the settlement of the Caribbean crisis in native, Soviet, modern Russian, Western European and American historiography. It identifies the main stages of formation, the range of issues under investigation and the extent of the theme's scientific development in the historiography of these countries.

Key words: *Caribbean crisis, historiography, Kennedy, Khrushchev, the United States, the Soviet Union, the European allies, sources, an archive.*

Іван Боровець

СЛІДАМИ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ В ОСОБАХ

(рецензія на книгу: Jašek P., Kinčok B., Lacko M. Slovenskí generáli 1939–1945. — Praha, 2013. — 393 s.)

Період 1939–1945 рр. залишається одним з найпопулярніших етапів національної історії у дослідницьких проектах сучасної словацької історіографії. Це зумовлене, насамперед, контроверсійними оцінками суспільно-політичного розвитку Словацької держави (Першої Словацької республіки), що коливаються у широкому діапазоні від винятково апологетичних до категорично критичних. Також велика увага приділяється даному періоду у вимірі регіональної історії, соціальних, економічних, культурних питань. Неможливо ігнорувати й воєнну історію Словацької держави, адже вона була союзником нацистської Німеччини, її армія брала участь у розгромі Польщі 1939 р. та агресії проти СРСР 1941 р.

Колектив авторів (Петер Яшек, Браніслав Кінчок та Мартін Лацко) у представленій праці аналізують життєвий шлях та військову кар'єру тих словацьких офіцерів, які несли дійсну службу в армії Словацької держави та отримали звання генерала. Відтак, дослідники звернулися до привабливого методу висвітлення воєнної історії крізь призму особистісної діяльності воєначальників, що, безперечно, викликає інтерес не лише професійних науковців, але й пересічних громадян.

Насамперед привертає увагу багатий, значною мірою навіть «комерційний» зовнішній вигляд книги, опублікованої одним з найповажніших сучасних чеських видавництв. Вона має тверду палітурку з фотографіями генералів на лицевому боці, надрукована на глянцевому папері, у повноколірному форматі з переважаючою кольоровою гамою військової уніформи. Текстова інформація супроводжується численними фотографіями осіб, ландшафтів, уривків з тогочасних газетних статей, низки архівних документів.

Книга розпочинається зі вступу під назвою «Словацький генералітет 1939–1945 рр.» (С. 4–7). У ньому досвідчений дослідник М. Лацко у загальних рисах знайомить читача з вказаним періодом національної історії з акцентом на її воєнні аспекти. Історик проводить цікаву й актуальну паралель із сучасністю і ставить риторичне проблемне питання: «Як це взагалі можливо, щоб майже 90-тисячна словацька армія у 1944 р., у період світової війни, повністю задовольнялася шістьма генералами, але сьогоднішня Друга Словацька республіка з неповними 13 тисячами вояків у мирний час утримує щонайменше вдсятеро більше

генералів?» (С. 7). Думається, ситуація є доволі схожою і в сучасній українській армії.

Основну частину колективної монографії складають 8 об'ємних статей-нарисів (С. 8–383), відповідно до кількості генералів у армії Словацької держави. Біографії Р. Веста (С. 8–51), Ф. Чатлоша (С. 52–125), Т. Іштока (С. 340–383) написані М. Лацком; А. Пуланіха (С. 162–187), Й. Туранца (С. 244–303), Ш. Юреха (С. 304–339) — П. Яшеком; А. Чундерліка (С. 126–161), А. Малара (С. 188–243) — Б. Кінчком. Книга також містить іменний та географічний покажчики, перелік скорочень, список використаних джерел та літератури (С. 384–393).

Цілковитого схвалення заслуговує творча ідея авторів щодо символічних назв нарисів та коротких вступів, у яких кожен з генералів у «рекламному» стилі представлений як єдиний і неповторний історичний персонаж. Так, стаття про Р. Веста називається «Доблесний воїн та чехословак», а в анотації вказано, що його місце в словацькій історії забезпечується трьома моментами біографії: генеральським званням у армії ЧСР, керівництвом повстанською армією під час Національного повстання 1944 р., невідомими обставинами смерті (С. 9). Ф. Чатлоша автор відрекомендував як словацького державного діяча та патріота, найвідомішу воєнно-політичну постать періоду Першої Словацької республіки (С. 53). А. Чундерлік відзначений як найстарший за віком генерал з репрезентативною функцією (С. 127); А. Пуланіх, згідно з авторською назвою статті, був непомітним і забутим генералом (С. 163); А. Малар та Й. Туранец означені відповідно як найпопулярніший командир польової армії (С. 189) та найславніший командир Мобільної дивізії (С. 245). Претензійно та інтригуюче звучить назва нарису про Т. Іштока — «Замовкнутий і замовчуваний генерал» — з авторською «рекламою» про те, що він був єдиним генералом жандармерії та єдиною зі словацького генералітету жертвою вироку смерті повоєнного суду (С. 340–341).

Цікавим винятком є постать Ш. Юреха, стаття про якого називається «З великої висоти велике падіння». Автор нарису у вступі вказує, що «для більшості його вчинків характерна дволикість... прагнув лавірувати між цілком полярними політичними спектрами... Для одних він був героєм і заслуженим учасником Руху Опору, для інших — егоїстом й пристосуванцем» (С. 304–305).

Констатуємо, що автори повністю впоралися із завданням ефективного та ефектного поєднання популярної форми викладу матеріалу з науковим підходом до його відбору й опрацювання. Зміст засвоюється легко й невимушено, а так як більшість сторінок містять фотографії, читач не втомлюється від суцільної текстової інформації та зберігає емоційну зацікавленість книгою. Разом з тим, фактологічна основа всіх нарисів

грунтується на солідній різноплановій джерельній та історіографічній базі. Авторами використані архівні матеріали, опубліковані джерела, наукові монографії та статті фахових збірників і періодичних видань (С. 388–393).

Науковість та об'єктивність авторів проявилася також у тому, що зміст нарисів не має винятково панегіричного характеру стосовно діяльності і здобутків словацьких генералів. До прикладу, М. Лацко у одному із підрозділів нарису про Ф. Чатлоша раціонально й критично характеризує позитиви і негативи його діяльності як міністра національної оборони Словацької держави (С. 83–94). Зокрема, до негативів автор відносить те, що Чатлош зловживав своєю посадою та запровадив кумівство і протекцію з різних мотивів — конфесійних, політичних, особистих, матеріальних тощо (С. 94). Б. Кінчок критикує твердження А. Малара про те, що словацька армія зупинила ворожий наступ під час «малої війни» з Угорщиною у березні 1939 р., справедливо відзначивши, що ефективного опору агресії словацькому командуванню організувати не вдалося (С. 208).

Необхідно підкреслити ще один характерний момент, який засвідчує об'єктивність авторів. М. Лацко, не схвалюючи загалом концепцію чехословакізму, з повагою оцінює політичну позицію Р. Веста за її послідовність: «можна його критикувати за деякі кроки чи погляди, мати інший погляд, але очевидно, що його не можна критикувати за зміни «політичного капелюха» (С. 50).

Викликає повагу дослідницька принциповість істориків, які не приховують фактів проблем і конфліктів у взаємовідносинах словацьких генералів між собою, а ретельно визначають їх причини, простежують перебіг та результати (С. 71, 153, 262–264, 313–315).

Важливим позитивом колективної монографії є надзвичайно вдале переплетення мікроісторії (у даному випадку особових життєписів) та макроісторії (суспільно-політичного розвитку Словаччини у період від кінця ХІХ — до середини ХХ ст.). Характеристика конкретних постатей у контексті епохи з одного боку насичує її живими образами, а з іншого — підтверджує людський вимір історичного процесу, демонструє роль суб'єктивного фактору у ньому.

Для більшого унаочнення вказаного симбіозу життєвий шлях та професійна діяльність офіцерів у всіх нарисах простежується хронологічними блоками у такій послідовності: особистісне й соціальне становлення (дитинство, юність, перші шаблони кар'єрного поступу); період Першої світової війни, участь у бойових діях 1918–1920 рр.; служба у чехословацькій армії; пік військової кар'єри у часи Словацької держави; повоєнна доля в умовах комуністичного режиму. Останній блок відсутній

у біографіях Р. Веста, А. Малара, Ш. Юреха, які були схоплені німцями й зникли безвісти. З цього приводу автори висувають дві версії: про їх розстріл гестапо та про радянський полон і невідому загибель там (С. 42, 242, 336–338).

Вже період до 1914 р. у становленні особистості майбутніх словацьких генералів відображає тісний зв'язок їх життєвої долі з політичними процесами словацького національного руху. Так, Й. Туранец перебував у натовпі вірян під час трагедії в Черновій 1907 р. (С. 250), Ф. Чатлош у 1913 р. був виключений з кежмарського торговельного інституту за прояви словацької національної свідомості та участь у студентському гуртку «Души його» (С. 56). А. Малар дотримувався проантантівських поглядів, за що у 1914 р. був заарештований (С. 191–192).

Всі майбутні генерали, природно, в тій чи іншій мірі, були учасниками бойових дій Першої світової війни й більшість воювали у складі чехословацьких частин з Угорською Червоною Армією у 1919 р.

М. Лацко наголошує, що у часи міжвоєнної Чехословацької республіки (ЧСР) влада не довіряла словацьким офіцерам та свідомо гальмувала можливість отримання ними вищих офіцерських звань. Такий сміливий висновок підтверджується демонстративною статистикою, достатньо відомою у колах науковців-спеціалістів з даної проблематики. Так, станом на 1938 р. зі 139 генералів чехословацької армії був лише один словак — Р. Вест, але не було жодного полковника і лише три підполковники (С. 5). Б. Кінчок у статті про А. Малара додає, що у 1938 р. зі Словаччини у чехословацьке військо набрали солдатів на 4 дивізії, але кількості офіцерів-словаків вистачило б заледве на одну дивізію (С. 200).

Проте історики чомусь у цих сюжетах не зауважують, що корені такого плачевного стану справ сягають імперських часів (опосередкована згадка про це присутня у нарисі про Т. Іштока — С. 349). У колишній австро-угорській армії словаки-офіцери мали найменше представництво серед усіх національностей монархії (на початку ХХ ст. частка словаків у війську загалом становила 3,6%, але серед офіцерів — лише 0,07%). Звідси, у ЧСР не організовувалася тотальна дискримінація за національною ознакою у справі присвоєння офіцерських звань, а у більшій мірі використовувалася наявна ситуація з формальним посиленням на брак підготовлених словацьких кадрів. На наш погляд, з даним уточненням провини за невітшну статистику словацького офіцерства не варто цілком покладати на чехословацьку владу, як це може видатися погано поінформованому читачеві.

Проте, ліквідувати наявний дисбаланс чехословацьке армійське командування теж не поспішало й це обґрунтовано доводять автори представленої монографії. У життєписах Ф. Чатлоша (С. 60–62), А. Малара

(С. 199), Й. Туранца (С. 250–251), Т. Іштока (С. 347) подані чисельні факти й аналітичні висновки про цілеспрямоване затримувannya ходу їх офіцерської кар'єри в армії ЧСР. Так, Ф. Чатлош 10 березня 1939 р. мав обійняти посаду командира 39-ого піхотного батальйону у Братиславі, у той час, як аналогічну посаду він обіймав ще 20 років тому, на початку військової кар'єри (С. 62). Причиною цього М. Лацко називає його автономістські погляди на словацьке питання у дусі програми Словацької національної партії (С. 60). П. Яшек вказує на симпатії Й. Туранца до людацьких* політичних прагнень (С. 250–251), хоча разом з тим зауважує, що «Туранец не переносив свої погляди на професійну діяльність в армії» (С. 252). Б. Кінчок, цитуючи витяг з характеристики А. Малара від 1936 р., вказує, що він був «дещо радикальний у національних справах» (С. 203), що цілком пояснює незадоволеність його службових амбіцій.

Найдалі на шляху участі в політиці зайшов Ш. Юрех, який став таємним членом людацької напіввійськової організації «Родобрани», проте відверто він заявив про це лише у 1939 р., вже в умовах вигідної політичної кон'юнктури (С. 309).

Відзначимо, що всі три вище названі майбутні генерали армії Словацької держави у грудні 1922 р. взяли участь у таємній нараді групи словацьких офіцерів, на якій обговорювалося питання про недостатнє представництво словаків у офіцерському корпусі армії ЧСР. Хоча випадок офіційно був кваліфікований владними органами як «молода нерозважливність» (С. 61), але можна говорити напевне, що на учасників зібрання негласно падала підозра у державній неблагонадійності та сепаратизмі.

Дещо іншою була ситуація у А. Чундерліка. Б. Кінчок у ході аналізу його служби в армії ЧСР підкреслює наявність серед чехословацького офіцераства двох груп. Перша з них отримала назву «легіонери». Вони вступили до складу чехословацьких підрозділів — легіонів, що формувалися з військовополонених австро-угорської армії у Італії, Франції, США, Росії на завершальному етапі Першої світової війни, тобто ще до формального проголошення ЧСР. Другу групу склали ті, кого завершення війни застало з незламанною присягою австрійському трону, але розпад імперії спонукав їх шукати нове місце служби у чехословацькому війську. Таких офіцерів дещо презирливо називали «австріяками». Звичайно, чехословацька влада більше симпатій виявляла до політично надійних легіонерів, а Чундерлік належав до «австріяків». Тому, попри

* Від словацького ľud — народ у назві Словацької народної (людової) партії, яка відстоювала ідею політичної автономії Словаччини в складі ЧСР.

значний військовий досвід, його службове зростання відбувалося повільно (С. 139).

Лише у А. Пуланіха, як зазначає П. Яшек, кар'єра у чехословацькому війську була багатообіцяючою (С. 169), він досяг звання полковника, але у 1936 р. пішов у відставку за станом здоров'я.

Найбільш об'ємний фактичний матеріал про життя і діяльність генералів припадає на період автономії Словацького краю (жовтень 1939 — березень 1939 рр.) та функціонування Словацької держави. Зважаючи на участь конкретного генерала у подіях того часу, персонажів можна умовно поділити на декілька груп.

Вельми відомими тодішній громадськості й сучасним історикам стали генерали-політики — Р. Вест та Ф. Чатлош. Вони опинилися в епіцентрі чесько-словацького суспільно-політичного протистояння у період помюнхенської ЧСР. Р. Вест всіма силами намагався нівелювати активність людацьких радикалів і зберегти чехо-словацьку державність. Але при цьому М. Лацко вказує, що він на початку 1938 р. не погодився на пропозицію очолити військовий переворот з метою усунення словацького автономного уряду (С. 20). Він же 14 березня 1939 р. організував звернення офіцерів-легіонерів (лист підписав також А. Малар — С. 206) до словацького сейму із закликом збереження ЧСР (С. 20). Ф. Чатлош навпаки, зблизився з людацькими політиками, був розробником військових вимог автономної влади щодо формування підрозділів словацької армії. М. Лацко наводить цитату з його висловлювання щодо власної політичної позиції на той час: «самостійності не шукав, але таку можливість припускав» (С. 64).

У нарисі про Веста докладно аналізується його бачення подій Національного повстання 1944 р. Зокрема, важливою є констатація критичної оцінки Вестом свавілля партизан у повстанні (С. 37), затягування допомоги повстанцям з боку СРСР та фактичної відсутності такої з боку Великої Британії та США (С. 34, 42).

Образ Ф. Чатлоша як міністра національної оборони Словацької держави формується автором на основі характеристики його дій як високої посадової особи у конкретних політичних обставинах. М. Лацко стверджує, що під час антипольської кампанії 1939 р. він активно взаємодіяв з німцями і не чинив опору їх вимогам (С. 73), не був палким прихильником війни на Сході, але запевнив німців у тому, що Словаччина приєднається до антибільшовицького походу у разі участі у ньому Угорщини (С. 75). Детально автор простежує політичні зигзаги Чатлоша у контексті боротьби між поміркованим і радикальним крилом правлячої партії Словацької держави, а остаточний вибір ним позиції засвідчує теза про те, що «напевне жоден міністр не мав такої великої довіри президента» (лідера поміркованих — *І.Б.*) (С. 87).

Наступні дві постаті — А. Чундерлік та А. Пуланіх — належать до групи «посадових» або «функціональних» генералів. Станом на 1938 р. вони перебували у запасі, але потреба у офіцерах-професіоналах словацького походження зумовила їх «реактивацію». Вони намагалися узгодити інтереси і налагодити взаємодію Глінкової гвардії та армії (С. 144, С. 171), розв'язували переважно проблеми організації та забезпечення армії, військового навчання тощо (С. 150–152, С. 180).

А. Малар та Й. Туранец формують групу бойових генералів, адже вони у різний час командували Охоронною та/або Мобільною дивізіями на східному фронті. У їх біографіях автори простежують бойовий шлях дивізій, їх військово-технічне забезпечення, морально-психологічний стан особового складу. Відзначається, що А. Малар та Й. Туранец стали кавалерами німецького ордену «Рицарського хреста», які були вручені особисто А. Гітлером (С. 224, С. 278). П. Яшек відзначає факт, що Й. Туранец мав славу найуспішнішого словацького генерала (С. 286).

З деякими застереженнями відносимо Ш. Юреха до бойових генералів. З одного боку, з вересня 1942 р. він командував Мобільною дивізією, у січні 1943 р. став генералом II класу (генерал-майором), що було свідченням його бойових заслуг (С. 317). Проте, під час організованого відступу Мобільної дивізії на Керченський півострів у ході радянського наступу взимку 1943 р. Юрех проявив себе не з кращого боку. П. Яшек вказує, що він з групою штабних офіцерів одним з перших літаків відлетів у Сімферополь, покинувши війська без центрального командування (С. 327).

Єдиним у своєму роді серед словацького генералітету був генерал жандармерії Т. Ішток, який генеральське звання отримав згідно з рішенням останнього засідання словацького уряду 1 квітня 1945 р. (С. 370). М. Лацко відзначає його високий професіоналізм, великі заслуги у розбудові словацької жандармерії, захищає його від звинувачень у германофільстві та політиканстві (С. 351–359). Згідно з висловлюванням самого Іштока, він не ніс персональної відповідальності за антипартизанські акції восени 1944 — взимку 1945 рр., що було основним звинуваченням на його адресу на повоєнному суді. Більше того, він заявляв, що перед німцями лише «робив вигляд» жорсткої перевірки поведінки жандармів під час повстання, допомагав їм уникнути арешту і навіть залишив служити у жандармерії організаторів повстання Л. Бодіцкого та Я. Плакінгера (С. 368).

Надзвичайну цінність для українських дослідників вітчизняної історії періоду німецько-радянської війни 1941–1945 рр. становить фактичний матеріал й авторські оцінки діяльності генералів під час перебування їх на українських землях. М. Лацко відзначає, що Ф. Чатлош, відвідуючи

фронтові частини, у своїх промовах говорив про визволення українського народу від звірств більшовиків (С. 79), Б. Кінчок наводить свідчення А. Малара про сердечний прийом словацьких військ населенням Західної України влітку 1941 р. (С. 216). Одним з пояснень такої ситуації є вказівка П. Яшека на те, що після початку війни на даній території радянським режимом були знищені 20–30 тис. політичних в'язнів (С. 260).

Автори нарисів про бойових генералів одностайні у позбавленні їх персональної відповідальності за злочини проти українського населення. Ф. Чатлош начебто переконав німецьке командування, щоб підрозділи Охоронної дивізії не брали участь у антипартизанських акціях, чим заслужив повагу вояків (С. 83). Й. Туранец влітку 1941 р. видав спеціальний наказ про недопущення словацькими вояками грабежів і образ місцевого населення, аби після них залишилося хороше враження (С. 258–260). А. Малар у позитивних відносинах з українцями зайшов так далеко, що навіть відкрив у Житомирі (там знаходився його командний пункт) театр (С. 219).

Щоправда, у нарисі про А. Малара присутня згадка про проведення солдатами 102 полку словацької Охоронної дивізії репресій проти цивільного населення Полісся, але, очевидно, Б. Кінчок залишає це на совісті командира даної частини полковника Локшіка (С. 226).

Важливим й актуальним для оцінки дій німецьких військових на території України сучасними істориками є наступне особисте спостереження Й. Туранца. Він вказував, що слід розрізняти фронтові частини, солдати яких вели себе коректно стосовно цивільного населення, та, власне, каральні підрозділи німецької окупаційної адміністрації, які дійсно вдавалися до террору (С. 269). Й. Туранец також прозорливо наголошував, що, якби німці не поводитися безжально з українським населенням, воно б стало їхнім союзником (С. 270).

Демонстративним фактом є згадка про важкі психологічні стреси словацьких вояків на східному фронті через відчуття провини у смерті величезної кількості солдатів противника, яких радянські командири кидали у навальні атаки (С. 222). Натомість, заслугою словацького військового командування визначається те, що за весь час бойових дій у період Другої світової війни кількість убитих словацьких вояків налічувала близько 1,5 тис., тоді як під час Першої світової — 70 тис. осіб (С. 92).

Важливо звернути увагу на низку схожих елементів біографій всіх, або майже всіх, тогочасних словацьких генералів. Насамперед, їх об'єднує факт словацького національного походження й виховання (лише А. Чундерлік зростав у змішаному словацько-німецькому мовному й етнічному середовищі — С. 128). З наведених авторських тверджень випливає, що

це вирішальним чином вплинуло на формування у них національної самосвідомості та життєвої позиції, орієнтованої на словацькі інтереси.

Проте необхідно наголосити, що, власне, бачення цих інтересів словацькими генералами та шляхи їх відстоювання були різними і не завжди вони виходили з об'єктивних потреб та інтересів Словацької держави. Наприклад, Р. Вест дотримувався чехословакістських поглядів, у вересні 1939 р. емігрував зі Словаччини на Захід, приєднався до чехословацької еміграції (С. 25–27). А. Чундерлік, А. Пуланіх, Й. Туранец реалізовували позитивну військову співпрацю з німцями, хоча й автори переконливо заперечують їх «сліпе» германофільство (С. 159, 180, 270, 292). Ш. Юрех на рубежі 1942–1943 рр. під час боїв на Кавказі був схильним організувати перехід Мобільної дивізії на бік СРСР (С. 320–324). Ф. Чатлош та А. Малар у 1944 р. спробували «грати на обидва боки», тобто, будучи формально генералами армії Словацької держави і союзниками німців, в умовах наближення Червоної Армії до словацьких кордонів планували організувати антинімецьку військову акцію (С. 99–104, 228–235).

Спільним для всіх генералів було соціальне походження у сенсі приналежності сімей, у яких вони зростали, до нижчих або нижчосередніх майнових прошарків. Так, автори вказують, що Р. Вест був сином ремісника (С. 10), Ф. Чатлош — заробітчанина-муляра (С. 54), Й. Туранец — коваля (С. 246). Батьки А. Чундерліка та А. Малара займалися дрібною торгівлею (С. 130, 190). Ш. Юрех походив із пересічної селянської сім'ї (С. 306). Батько Т. Іштока хоча й був дрібним урядовцем-чиновником, проте М. Лацко підкреслює: «за соціально-майновим критерієм його сім'я була типово словацькою — бідною» (С. 344). Відтак, генерали були насправді вихідцями з «простого народу».

Характерним є також те, що за критерієм релігійної приналежності біографії відображають конфесійну гетерогенність словацького суспільства. Р. Вест, Ф. Чатлош, А. Малар були лютеранами, А. Чундерлік, А. Пуланіх, Й. Туранец, Ш. Юрех, Т. Ішток — римо-католиками.

Опрацювання книги також дало змогу дійти висновку, що практично всім генералам упродовж їхньої служби були притаманні такі особистісні риси, як цілеспрямованість, наполегливість, відповідальність, службове завзяття, чітке дотримання військової субординації, шанобливе поводження зі старшими офіцерами, стосунки «на рівних» з товаришами по службі й справедливе ставлення до нижчих у званні та солдатів. Службові характеристики майбутніх генералів на всіх етапах офіцерської кар'єри рясніють позитивними оцінками, рекомендаціями до продовження військової освіти, проходження курсів удосконалення кваліфікації або й підвищення у званні.

У цьому плані знову винятком у групі словацького генералітету став Ш. Юрех. Будучи наймолодшим за віком серед своїх колег (С. 304), він все ж заслужив найбільш суперечливі оцінки своєї персони ще в чехословацькій армії. Як зауважує П. Яшек «якщо один командир вважав його хорошим офіцером, енергійним, свідомим, з відкритим характером та кваліфікованим підходом, то інший писав про нього негативно, що не є цілком надійний, має честолюбний та егоїстичний характер» (С. 308). У словацькому війську Юрех проявляв надвисоку амбітність, конфліктував зі своїми колегами-генералами, у службових справах часто контактував безпосередньо з німцями «через голову» Ф. Чатлоша. Останній дав йому таку характеристику: «кар'єрист, що може йти по тілах» (С. 315).

Впадає у вічі спільна характерна особливість приватного життя генералів. Більшість з них не мали повноцінної щасливої сім'ї у звичному розумінні даного аспекту повсякдення. Так, не змогли створити власної сім'ї взагалі й були цілком «вільними» від відповідних обов'язків Р. Вест (С. 18), А. Пуланіх (С. 181). Були одруженими, але бездітними А. Чундерлік (С. 143), Й. Туранец (С. 246). А. Малар вперше одружився у 1928 р., але через 4 роки шлюб завершився розлученням (С. 201). Вдруге він став нареченим у березні 1944 р. (за кілька місяців до свого 50-річчя), а єдиного сина Боривоя, що народився восени 1944 р., він так і не побачив, адже був заарештований німцями і з полону вже не повернувся (С. 228, 241). Т. Ішток ще у молоді літа розлучився через кілька років після одруження й сам виховував доньку (С. 346–347).

Важко сказати, чи то роблячи військову кар'єру, офіцери не хотіли витратити часу й сил на створення сім'ї й, можливо, саме тому стали генералами, або ж особливості військової служби, побуту, супутні «солдафонські» звички та риси характеру не сприяли налагодженню стосунків з жінками та народженню дітей.

Позитивним винятком були Ф. Чатлош, який з 1928 р. був одружений та виховував доньку (С. 68), та Ш. Юрех — батько двох синів (С. 310). Утім, останній і в особистому житті відзначився неприємностями. Той же Чатлош критикував Юреха за те, що він називав свою дружину спершу чешкою (що було насправді), але потім, з проголошенням Словацької держави — словачкою, а перед німецькими офіцерами — німкенею (С. 315). Більше того, у 1943 р. Юрех мав ще й українську коханку, за що, на вимогу дружини, був заарештований і підданий дисциплінарним санкціям (С. 329).

Спільним елементом біографії генералів стала їх службова й особиста дискримінація у повоєнний час. Якщо сам Р. Вест пропав безвісти, то комуністичний режим, як зазначає автор, вдався до арештів членів його родини, а на генерала поклали провину за поразку повстання (С. 46–48).

Ф. Чатлош охоче давав «потрібні» свідчення організаторам повоєнного Національного суду над провідними людацькими діячами, на його користь виголосили промови свідки процесу, а тому він був засуджений лише на 5 років в'язниці, але до кінця життя жив під наглядом Державної Безпеки (С. 114–125). А. Чундерліка не прийняли в армію повоєнної ЧСР й він залишився «самотній, забутий, без фінансової підтримки» (С. 159). На відміну від нього А. Пуланіху визнали заслуги перед армією та залишили військову пенсію, проте у 1950 р. його позбавили генеральського звання (С. 186). Й. Туранец був заарештований повстанцями 29 серпня 1944 рр., до 13 вересня перебував у полоні в партизан, потім — у радянській в'язниці. На початку 1947 р. він був виданий чехословацькій владі, засуджений до страти зі зміною вироку на 30 років позбавлення волі (С. 294–302). Найбільшим мучеником виявився Т. Ішток, над яким 7 березня 1947 р. виконали смертний вирок (С. 379).

Відзначаючи глибину піднятих проблем, високий аналітичний рівень змісту біографічних нарисів представленої колективної монографії, хотілося б висловити і деякі критичні міркування.

Викликає подив і нерозуміння факт відсутності у книзі нарису про генерала Я. Голіана. У вступі М. Лацко спеціально зупиняється на цьому моменті і обґрунтовує його таким чином: «Голіан у словацькій армії досягнув звання лише підполковника... генералом його зробила Словацька Національна рада — інституція, яка орієнтувалася на чехословацьку державність. Тому він не відноситься до державно-політичної дефініції словацького генералітету» (С. 5).

Пояснення начебто вичерпне, але все ж містить логічні неув'язки. По-перше, книга має назву «Словацькі генерали», а не «Генерали словацької армії» чи «Генерали армії Словацької держави». Тобто на чільне місце винесена саме національна, а не політична складова біографії персонажів. По-друге, Р. Вест також отримав генеральське звання з рук чехословацької влади, для режиму Словацької держави став зрадником, але це не заважає автору включити його до сонму словацького генералітету. Разом з тим, мотиви введення туди Т. Іштока більш ніж символічні (С. 340), але це, безперечно, непорушне авторське право.

Відтак, постають риторичні запитання: «Чому Я. Голіан «не допущений» у колективну монографію за своє «чехословакістське» бачення словацьких національних інтересів? Чи не через політичну ангажованість авторів?» Звичайно, Я. Голіан не є невідомою фігурою в словацькій історії, його біографія досліджувалася і марксистськими істориками і сучасними авторами (з останніх публікацій назовемо збірник доповідей наукового семінару «Генерал Голіан та його час», організованого у 2006 р.). Інакше кажучи ігнорування його особи на шкоду лише авторам,

які декларують наукову об'єктивність та незаангажованість, але проявляють нешанобливе ставлення до пам'яті про постать ще одного словацького генерала.

Не вельми коректною є авторська оцінка достовірності повідомлення зі Словаччини лондонському чехословацькому уряду від 25 листопада 1943 р. У ньому учасники громадянсько-демократичної течії антилюдацького руху Опору вказують: «... як армія, так і четники (жандармерія), повністю на нашому боці і готові підкорятися нашим наказам. Лише нас визнають». М. Лацко з цього приводу пише: «З погляду об'єктивної реальності йде мова про **аж смішне** (виділено мною — *І.Б.*) твердження» (С. 32).

Видається недоречним вживання таких глузливих коментарів. Той же автор далі у тексті книги цілком справедливо вказує, що «армія безпечно «захувала» й таких, які були далекі від симпатій до людаків... в кінцевому рахунку армія стала резервуаром демократичних некомуністичних сил» (С. 90). П. Яшек теж, у свою чергу, об'єктивно констатує, що багато офіцерів на рубежі 1942–1943 рр. орієнтувалися на демократичний Рух Опору, пов'язаний з лондонським чехословацьким урядом (С. 181).

У аналізованому сюжеті М. Лацко для підкреслення своєї позиції продовжує: «якщо порівняємо такий звіт... з аналізом ситуації 1944 р. в Першій Словацькій республіці з-під пера Густава Гусака, то треба визнати, що комуніст Гусак... мав набагато об'єктивніший і правдивіший погляд на події в Словаччині...» (С. 32). Невідомо, що конкретно мав на увазі автор, але в згадуваному ним звіті Гусака, серед іншого, йде мова про те, що 70% словаків орієнтовані на приєднання до СРСР. Чи можна вважати це об'єктивнішим поглядом, чи краще назвати, подібно як і у випадку з вище вказаним повідомленням у Лондон, перебільшенням з політичних мотивів?

У будь-якому разі нетактовне означення «смішний» аж ніяк не підходить ні до оцінки ступеню підтримки у словацькій армії чехословацьких поглядів, ні до характеристики ставлення населення щодо можливості перетворення Словаччини у радянську республіку.

У тексті помічені епізодичні технічні помилки, пов'язані з фонетичними та граматичними особливостями перекладу українських і російських слів на словацьку мову. Наприклад, правильніше було б писати «Lavru Pečerskojji» (Лаври Печерської), а не «Pečorskej» (С. 79); «Marjinoj» (Марьиной) або, згідно словацьких правил запису прізвищ жінки — «Marjínovej», а не «Marjiny» (С. 111).

Бажаною була б наявність у книзі не лише списку джерел та літератури, але й апарату посилань. Утім, вона означена у вступі як збірник науково-популярних нарисів (С. 7), а тому як зауваження це авторами цілком обґрунтовано може відкидатися.

Висловлені зауваги, які до того ж носять дискусійний характер, аж ніяк не применшують наукову цінність та суспільно-виховну значущість представленої колективної монографії. Ознайомлення з нею стане корисним і професійному досліднику, і любителю воєнної історії, і просто свідомому громадянину та патріоту.

* * *

ПАВЛО СТЕПАНОВИЧ СОХАНЬ (1926–2013)

14 червня 2013 р. на 87-ому році життя завершився земний шлях відомого українського вченого, доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента Національної академії наук України, заслуженого діяча науки і техніки України, директора-засновника Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, першого відповідального редактора міжвідомчого збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» (перших двох випусків) Павла Степановича Соханя. В Україні і за її межами він був добре знаний як фахівець з історії міжнародних зв'язків України, країн Центральної та Південно-Східної Європи, передусім Болгарії, організатор археографічної діяльності в Україні. Зокрема, внесок П.С. Соханя у відродження та розгортання археографічної роботи в незалежній Українській державі, розбудову важливого наукового напрямку — джерелознавства, яке служить міцною основою духовного відродження українського народу, на сьогодні є незаперечним і лише з часом буде оцінений належним чином.

Народився Сохань Павло Степанович 18 листопада 1926 р. в селі Новоіванівка Білопільського району Сумської області. Навіки в пам'яті закарбувалися страшні роки голодомору. Вони забрали з життя матір — Олександрю Василівну, двох малолітніх братів і сестру. Які таланти не зросли в цій та інших українських родинах — цього вже ніхто не розкаже. Лише батько Степан Іванович та сестра Зоя змогли побачити високий науковий злет Павла Степановича.

З дитинства Павла Степановича вабила педагогічна діяльність. Про життя й роботу в столиці тоді можна було тільки мріяти. У 1940 р. він іде вчитися до Білопільського педагогічного технікуму. Це було покоління, якому не раз доводилося вести боротьбу за життя, вперто торувати в ньому власну стежину. Можливо, тому таким людям притаманні наполегливість, цілеспрямованість, душевність, загострене відчуття несправедливості і чужого болю.

Прагнучи захищати Батьківщину, 16-річним юнаком пішов до лав Червоної Армії, дописавши собі 3 місяці до сімнадцятиріччя. На той час вже відбувся перелом у війні, і Павло Сохань потрапив до полкової школи молодих командирів стрілецької дивізії в м. Луганську. Рапорти про направлення в бойову частину були відхилені. Та згодом Павло Степанович разом із своєю частиною маршовим ешелоном відбув на

Далекий Схід, де у складі 3-ої гвардійської Сталінградської механізованої дивізії прибуває на 1-й Далекосхідний фронт. У Манчжурії він бере участь у війні з Японією. Свідченням його самовідданості військовій справі стали державні нагороди, в тому числі орден Вітчизняної війни та тринадцять медалей. У армії П.С. Сохань перебував до грудня 1951 р. Старшина роти, начальник бібліотеки, ватажок молоді гвардійського танкового полку — такі грані військової служби Павла Степановича. Під час військової служби довелось йому провести немало безсонних ночей, щоб екстерном скласти іспити за середню школу та заочно закінчити три курси історичного факультету Владивостокського педагогічного інституту. Після демобілізації з Радянської Армії він повертається в Україну і вже тут з відзнакою довершує заочне навчання в Харківському педагогічному інституті ім. Г. Сковороди, працюючи спочатку лаборантом, а потім викладачем та завідуючим навчальною частиною цього інституту. З 1956 р. викладає історію у харківських вузах, зокрема, у Харківському авіаційному інституті. Так в армійських умовах, а згодом на педагогічній роботі формувалися цілеспрямованість і переконання Павла Степановича, уміння володіти словом і підкріплювати його ділом.

Перші публікації П.С. Соханя з'являються в солідних періодичних виданнях наприкінці 1950-х років. Це були наукові розвідки, рецензії, огляди подій в інших країнах світу. Одна із статей за двома підписами з'явилася в авторитетному московському журналі «История СССР». Співавтором була Лідія Василівна Сохань — дружина Павла Степановича. Пізніше вона досягла вагомих успіхів в іншій галузі науки — філософії та соціології — і теж була обрана членом-кореспондентом Академії наук України.

Подальша доля П.С. Соханя цілком пов'язана з науковою діяльністю у м. Києві. У 1961 р. він стає аспірантом Інституту історії АН України. Наступного року з друку виходить його монографічне дослідження, присвячене життю й діяльності Г. Димитрова. Вихід у світ книги став помітною подією в науковому житті Радянського Союзу й Болгарії. Схвальні рецензії на книгу опублікували провідні радянські, болгарські та югославські видання. У 1969 р. академічне видавництво «Наукова думка» вдруге друкує монографію, доповнену новими даними, здобутими автором у болгарських та вітчизняних архівах, що нерідко були недоступні для широкого загалу науковців. Ті, хто в СРСР, Болгарії та інших країнах вивчав історію радянсько-болгарських й українсько-болгарських взаємин, неодноразово зверталися до книги, бо вона базувалася на надійних і ґрунтовних джерелах.

У березні 1963 р. Павло Степанович достроково завершив роботу над дисертацією і здобув науковий ступінь кандидата історичних наук.

Болгарська проблематика цілком захоплює його. Любов до країни і її народу глибоко запала в серце під час перших відвідин Болгарії у 1958 р. Тоді вдома на нього чекали трирічний син Володимир (нині фізик-теоретик) та зовсім крихітний син Ігор (тепер поєднує математику з літературною творчістю). Коли зміцніла сім'я, Павло Степанович кожні 2–3 роки виїздить до Болгарії, де з'явилося чимало щирих і вірних друзів.

Наукові відрядження в Болгарію протягом 1960-80-х років дали змогу добре пізнати країну. Болгарські видавництва нарівні з українськими друкують праці Павла Степановича. На нові монографії П.С. Соханя, присвячені українсько-болгарським зв'язкам і міжнародним відносинам НРБ, та праці з історіографічної проблематики з'являються схвальні відгуки у багатьох вітчизняних та зарубіжних виданнях. Авторитет фахівця з історії Болгарії визнають у Радянському Союзі і за кордоном.

На середину 1960-х років у Києві, в Інституті історії АН України, згуртувався колектив істориків, які всебічно розробляли зарубіжну тематику. Біля джерел відділу стояв незабутній Ф.П. Шевченко, а своєрідна фахова школа формувалася під керівництвом І.М. Мельникової. Колектив авторів, серед яких — П.С. Сохань, І.М. Мельникова, П.М. Калиниченко, І.М. Кулинич, С.М. Пархомчук, І.А. Петерс — видає першу в країні працю про політичні, економічні, культурні зв'язки однієї республіки з повноправними східноєвропейськими державами («Украина и зарубежные социалистические страны». — К., 1965). Це був перспективний науковий проект. Аналогічні проблеми за почином українських науковців піднімають і в інших союзних республіках. Наступна монографія колективу авторів «На магістралях дружби і братерства» (К., 1974) була гідно оцінена науковою громадськістю: її автори — П.С. Сохань, І.М. Мельникова, І.М. Кулинич одержали єдину на той час премію АН УРСР для праць з всесвітньої історії — імені Д.З. Мануїльського. Розділи монографії, написані Павлом Степановичем про науково-технічне співробітництво СРСР з європейськими країнами соціалізму, повністю ґрунтувалися на архівах міністерств і відомств. Тепер цих організацій немає, чимало документів втрачено або вони знаходяться за кордоном.

У 1974 р. П.С. Сохань захищає дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Він був призначений заступником директора Інституту історії України і на цій посаді працював сімнадцять років. У 1981 р. П.С. Сохань одержує звання професора.

У 1970–80-х роках коло наукових інтересів і масштаби наукової діяльності Павла Степановича зростають. В опублікованих монографіях, статтях, наукових доповідях, виголошених на міжнародних, союзних і республіканських форумах учених, П.С. Сохань розкриває політичну, економічну і культурну діяльність України й Болгарії на міжнародній

арені, досліджує питання участі іноземців у визвольній боротьбі українського народу, висвітлює окремі аспекти еміграційних процесів на Балканах. Багато сил і енергії віддав Павло Степанович як один з авторів і заступник головного редактора для підготовки фундаментальних академічних видань: десяти томної «Історії Української РСР» і тритомної «Історії Києва». Усього в науковому доробку П.С. Соханя понад 400 праць у галузі всесвітньої і вітчизняної історії, археографії та джерелознавства.

Тривала дослідницька робота у вітчизняних та зарубіжних архівах і бібліотеках, добре знання книговидавничої справи і принципова громадська позиція зумовили новий етап у житті і науковій діяльності Павла Степановича, який розпочався з кінця 1980-х років. Він став одним з ініціаторів відродження археографічної роботи в Україні. З відновленням у 1987 р. Археографічної комісії АН України очолив її діяльність. Паралельно деякий час керував відділом історії міжнародних зв'язків України Інституту історії України, залишався заступником директора цієї установи. Видані протягом 1989–1991 рр. Археографічною комісією під керівництвом і з передмовами за участю П.С. Соханя книги — три томники «Кирило-Мефодіївське товариство. Документи і матеріали», «Історія запорозьких козаків» Д.І. Яворницького та його активна діяльність по розгортанню вивчення та видання важливих праць з національної історично-культурної спадщини призвели до створення Інституту української археографії та джерелознавства, що став одним з важливих наукових осередків духовного відродження народу і розбудови незалежної України. 25 квітня 1991 р. Кабінет Міністрів України видав розпорядження про створення відповідного інституту. Павло Степанович став його першим директором, а за самовіддану працю, доброзичливість та наукову ерудицію у наукових та громадських колах його невдовзі шанобливо найменували «народним академіком».

У серйозність намірів нової установи повірили в Україні і за кордоном. Очолюваний П.С. Соханем Інститут уклав угоди й започаткував плідне співробітництво з науковими й видавничими центрами, архівами, бібліотеками Росії, США, Канади, Франції, Болгарії, Польщі, Чехії, Словаччини та інших країн. Одним із перших наукових партнерів Археографічної комісії, а згодом — Інституту став Український науковий інститут Гарвардського університету, який надав допомогу у забезпеченні Інституту комп'ютерною технікою. У стінах Інституту українська діаспора розташовувала бібліотеку ім. Ольжича, співголовами якої були Павло Сохань та Микола Плав'юк — останній президент УНР в екзилі, Голова ОУН та Голова Правління Фондації ім. О. Ольжича. Археографічна комісія і Інститут готують і видають писемні джерела з історії і культури

України у 25 серіях, які охоплюють писемні пам'ятки різних епох, видів, жанрів. Сьогодні перелік опублікованих науковцями Інституту книжкових та журнальних видань становить близько 500 назв, значна частина яких підготовлена і видана за безпосередньою участю Павла Степановича. Серед найпомітніших видань Інституту — вперше перевидана в Україні спільно з НТШ ім. Шевченка в Європі тематична частина «Енциклопедії українознавства» (тт. 1–3), «Альбоми Де-ля-Фліза», «Требник Петра Могили», Литовська (Волинська) метрика, Описи Харківського та Київського намісництв, Описи Лівобережної України, «Щоденник» О.Ф. Кістяківського.

Особлива увага звертається до вивчення і видання творчої спадщини видатного українського історика М.С. Грушевського. Видана у 1993 р. монографія П.С. Соханя, С.М. Кіржаєва і В.І. Ульяновського «Грушевський і Academia» одержала престижну премію імені М.С. Грушевського НАН України. Справжньою святковою подією стало присвоєння Інституту в лютому 1995 р. імені видатного вченого. У видавництві НАН України «Наукова думка» перевидано праці М.С. Грушевського — «Ілюстровану історію України», «Щоденники», багатотомну «Історію України-Руси».

Як директор інституту, П.С. Сохань наполегливо домагається якомога повнішого видання творчої спадщини М.С. Грушевського, М.П. Драгоманова, В.К. Липинського, Д.І. Яворницького, інших велетнів українського національного відродження. Загальнодержавне значення має вихід у світ перших томів повного зібрання творів М.С. Грушевського (планується видати понад 50 томів), повного зібрання творів Д.І. Яворницького (20 томів), Архіву Коша Війська Запорозького — унікальних документів з історії України (30 томів). П.С. Соханю належить дієва роль у розробці наукової концепції цих видань та в практичній її реалізації.

За ініціативою Інституту під керівництвом П.С. Соханя було розроблено Державну програму «Архівна та рукописна Україніка». Її метою є створення серійних довідково-інформаційних видань та Національної архівної інформаційної системи — узагальнюючого банку даних про писемні джерела з історії та культури України, а також кілька проектів інших державних програм. Павло Степанович був також одним з ініціаторів відновлення «Українського археографічного щорічника» і головою його редколегії, тривалий час був членом редколегії та наукової ради «Українського історичного журналу», міжвідомчого збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», низки інших періодичних видань.

Визначні заслуги професора П.С. Соханя в підготовці висококваліфікованих наукових кадрів. Під його керівництвом підготовлено понад

50 докторів і кандидатів наук з різних проблем всесвітньої історії, історичних зв'язків України з зарубіжними країнами, історіографії, джерелознавства. Своїм учням він прищеплював не лише любов до історичної науки, але й демократичні погляди і переконання, відданість ідеям соборної незалежної Української держави. Багато років П.С. Сохань був заступником голови спеціалізованої вченої ради по захисту дисертацій в Інституті історії АН УРСР, а з 1996 року, від дня створення — очолював широко відому своєю вимогливістю й високою фаховістю спеціалізовану вчену раду в рідному Інституті.

Разом з науковою П.С. Сохань проводив велику науково-організаційну роботу, спрямовану на зміцнення позицій українських вчених у світовому науковому товаристві. З 1968 р. і до розпаду СРСР він був членом Комісії істориків СРСР–Болгарія. Через деякий час його обирають заступником голови Українського комітету Міжнародної асоціації по вивченню і поширенню слов'янських культур при ЮНЕСКО, а також заступником голови Українського комітету славистів. Понад 20 років він працював заступником Голови правління Українського відділення радянсько-болгарської дружби, а з 1991 р. очолював Товариство «Україна-Болгарія».

Наукові заслуги і активна громадсько-політична діяльність Павла Степановича Соханя були відзначені Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1976), Державною премією УРСР у галузі науки і техніки (1980), орденами «Знак пошани» (1986) і Ярослава Мудрого 5-го ст. (2006), медаллю НАН України «За наукові досягнення» (2011), болгарськими нагородами — орденом Кирила і Мефодія I ступеня (1973) та п'ятьма медалями. У 1985 р. за визначні наукові досягнення Загальні збори Академії наук обирають Павла Степановича членом-кореспондентом АН УРСР. Наступного року він стає Почесним членом Болгарського філологічного товариства.

Саме таким, беззастережно відданим історичній науці, справжнім патріотом і прекрасною людиною, яка своєю довголітньою сумлінною й подвижницькою працею заслужила щирю любов серед колег-істориків й численних учнів та повагу серед наукового загалу і громадськості, залишиться в нашій пам'яті Павло Степанович Сохань.

Редакційна колегія міжвідомчого збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» та його авторський колектив висловлюють сердечне співчуття рідним і близьким Павла Степановича та сумують разом із ними. Вічна пам'ять знаному Вченому і світлій Людині!

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Андрейко Віталій Іванович — кандидат історичних наук, доцент кафедри країнознавства Ужгородського національного університету;

Блашків Оксана Вірославівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри германських мов і перекладознавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Боровець Іван Іванович — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;

Варварцев Микола Миколайович — доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Вдовиченко Вікторія Андріївна — здобувачка кафедри зовнішньої політики та дипломатії Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України;

Віднянський Василь Степанович — аспірант відділу етнополітики Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України;

Годлевська Валентина Юріївна — кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології, соціології, педагогіки та психології Вінницького національного технічного університету;

Горенко Олег Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Гуменюк Олена Анатоліївна — кандидат історичних наук, головний науковий співробітник Центрального державного архіву зарубіжної україніки;

Іваненко Оксана Анатоліївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Кот Сергій Іванович — кандидат історичних наук, керівник Центру досліджень історико-культурної спадщини України відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України;

Кравчук Олександр Миколайович — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського;

Кривець Наталія Василівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Мартинов Андрій Юрійович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Миколенко Дмитро Валерійович — кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна;

Мікеладзе Віталій Резович — аспірант відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Мітькіна Ольга Віталіївна — кандидат історичних наук, здобувачка відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Павлишин Любов Володимирівна — аспірантка кафедри історії Київського славістичного університету;

Піскіжова Владислава Вадимівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Тюкалов Михайло Володимирович — аспірант відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України;

Харлан Ганна Олександрівна — аспірантка відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Цватий В'ячеслав Григорович — кандидат історичних наук, заслужений працівник освіти України, доцент кафедри дипломатичної та консульської служби, Перший проректор Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України.

Наукове видання

**МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ І ЗНАХІДКИ**

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Заснований 1991 р.

Випуск 22

Тексти подаються в авторській редакції

Науково-допоміжна робота і комп'ютерний набір:

Н.М. Рагуцька

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет

Л.А. Зубець

Підписано до друку 28.11.2013 р. Формат 70x100/16.

Ум. друк. арк. 30,71. Обл. вид. арк. 24,92.

Тираж 300. Зам. 35. 2013.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України

Київ-1. Грушевського, 4